ש. דובנוב

דברי ימי עם עולם

שמעון דובנוב

דברי ימי עם עולם

דברי ימי עם עולם

תולדות עם ישראל מימי קדם עד היום הזה

מאת

שמעון דובנוב

עברית מאת ברוך קרופניק בהשתתפות המחבר

סדר שני:

התקופה האירופית

כרך חמישי

מוצאי ימי הבינים

דברי הימים לעם ישראל

מן המאה השלש עשרה עד המאה החמש עשרה

מאת

שמעון דובנוב

כרך חמישי

הוצאת «דביר», תל־אביב

תרצ״ד

דפוס קואופ׳ «הפועל הצעיר», תל־אביב.

תוכן:

ספר ראשון. הגמוניה צרפתית־ספרדית עד לגירוש ראשון של היהודים מצרפת.

§ 1. השקפה כללית.

במאה השלש־עשרה הגיע משטר החברה הנוצרית של ימי הבינים לגמר בנינו, ועם זה קבל גם מצב היהודים בקרב הסביבה הנוצרית צורה קבועה ומסויימת. המלכים, השרים הפיאודליים, הכנסיה הנוצרית והערים האבטונומיות – אלה הם ארבעת הכחות המכריעים בגורל היהודים בארצות השונות של אירופה. המלכים והפיאודלים החמירו ביותר בשיטת האפיטרופסות על קהלות ישראל שהיתה קיימת מקודם לכן. אמנם ניתנה ליהודים בטיחות חייהם ורכושם והגנה בפני התנפלות ההמון הנוצרי, אבל בתוקף הדין היו נתונים למשטר כלכלי חמור, משועבדים היו לסוגי פרנסה מצומצמים ועמוסים מסים כבדים כל כך, עד שנעשו כעין עבדים למלך ולנסיכים. בצרפת ובאנגליה, שבהן היו מצומצמים במסחר וביחוד במסחר הכסף, כלומר בעסק ההלואות, ראו אותם השליטים אפיטרופסיהם כסוכניהם המסחריים, והיהודים היו מוכרחים לתת לאדוניהם חלק גדול של הריוח שהכניסו מעסקיהם. ביחוד בצרפת היו המלכים והשרים מדיינים זה עם זה בגלל קנין סוחרים משועבדים אלה, כאילו היו אכריהם הכפופים להם, עד שלבסוף נאסר ליהודי המלך לעבור לרשות אחד השרים, וכן להיפך. באנגליה היו המלכים מזמן לזמן פשוט מחרימים רכוש סוכניהם המסחריים. בגרמניה הונהגה בתקופה ההיא שיטת „השתעבדות לאוצר המלכות (קאמער־קנעכטשאפט), שהסגירה את היהודים לשרירות לבם של הקיסרים. בספרד הנוצרית בימי „הריקונקביסטה" (כיבוש הארץ מידי המוסלימים) היה מצבם החברתי של היהודים יותר טוב וגם ניתן להם כר נרחב לפעולתם, אבל אף כאן שמשו חומר לניצול בשביל מלכי ארגוניה וקשטיליה, שהיו ממלאים את אוצר המלכות ביחוד מתוך המסים שהטילו על נתיניהם היהודים. על מצבם הכלכלי והחברתי של היהודים פעלה לרעה הרחבת שלטונן של הערים האבטונומיות ואזרחיהן הנוצרים מן המאה השלש־עשרה והלאה. מכל החברות הכלכליות של העיר הנוצרית, בין של סוחרים בין של בעלי מלאכה, ומה גם משלטון העיר, היו היהודים מרוחקים לגמרי, ולולא חסות המלכים והנסיכים היו מרוחקים בודאי גם מכל ענפי הפרנסה. אולם חסות זו עלתה להם ביוקר גדול, ועדיין לא הספיקה לשמור עליהם בפני פגיעתו הרעה של האספסוף העירוני. לבסוף הגיעו הדברים לידי כך, שהיהודים גורשו משתי ארצות שבהן היה הניגוד הכלכלי בולט ביותר: בשנת 1290 גורשו לחלוטין מאנגליה ובשנת 1306 גורשו לזמן־מה גם מצרפת, עד שבא הגירוש האחרון משנת 1394.

על־גבי משטר חיים זה היתה מרחפת רוח הכנסיה הנוצרית של ימי הבינים, שהשפעתה על המדינות האירופיות הגיעה במאה השלש־עשרה למרום פסגתה. בתחלת אותה מאה עמדו שני מאורעות: „מסע הצלב הפנימי" של החיל הקנאי מיסודו של האפיפיור אינוקנטיוס השלישי כנגד האלבינואים, שגרר אחריו את יסוד האינקויזיציה של הכנסיה הנוצרית, והועידה הגדולה של הכנסיה הרומית בשנת 1215, שקבעה ליהודים אות הקלון בצורת מלבוש מיוחד. בסוף אותה מאה בא חורבן הישוב היהודי באנגליה שקדם לחורבן הישוב הצרפתי. בכל ארץ וארץ הכינה הכנסיה את הקרקע לרדיפות בתוקף החוק. אות קין ששָׂמה הכנסיה על בגדי היהודים היה סמל היותם נדחי החברה. בזה התחכמה הכנסיה להפוך את קיום היהדות מעדות חיה כנגד האמונה הנוצרית לראיה חותכת לנצחונה של הברית החדשה על הישנה. הוויכוחים הדתיים הפומביים (בפרים בשנת 1240 ובברצלונה בשנת 1263), וכן גם משפטי האינקויזיציה בעלילות דם וחילול קדשי בתי הכניסה, נועדו לחזק בלב המאמינים את הרעיון, שהעם הנידח מאלהיו אין לו תקנה.

ואף־על־פי־כן עלה העם המורדף במקצוע התרבות הרוחנית על רודפיו לאין ערך. אותה התנועה הריפורמטורית של הקתרים או האלבינואים בפרובינציאה, שיכלה להביא לידי משטר חדש בכנסיה הקתולית לולא הוכרעה בזרמי דם, הושפעה גם מידי תנועת ההשכלה היהודית בספרד ובפרובינציאה. שהרי בקרב היהדות עצמה היתה נטושה במשך כל המאה השלש־עשרה מחלוקת תרבותית ממושכת בין המסורת וההשכלה, בין האדוקים ובין מצדדי האמונה הצרופה של הרמב"ם. שני מרכזי היהדות, צרפת וספרד, נתונים כל אותה המאה במחלוקת זו, שנסתיימה רק בתחלת המאה הארבע־עשרה בנצחון האדוקים. סיום אחר למחלוקת זו לא היה בגדר האפשרות, במלכות הנוצרית, שהיתה כמין מחנה ערוך למלחמה כלפי בעלי אמונות ודעות אחרות, לא יכול המחנה היהודי הסגור והמסוגר לוותר על כלי־הזין היחיד שלו, זה שלטון התורה, שהגין לא רק על הדת אלא ביחוד על הלאומיות. ולפיכך התאמצו מנהיגי האומה בימים ההם גם להחזיק ולהרחיב את האבטונומיה של קהלות ישראל (ההסתדרות האבטונומית בספרד, ועידות הקהלות בצרפת ובאשכנז). הרבנות הולכת ומוסיפה „גדר לגדר" ומושכת את רוח העם לתוך מעמקי האמונה הסמויה, שקשה למצוא משם דרך למרחבי החקירה החפשית. לעזר לרבנות קמה חכמת הנסתר של הקבלה, שכסתה את מחנה ישראל בעמוד הענן של המסתורין. עם ישראל, מזויין בכל מיני נשק רוחני, מוכן לעמוד על נפשו בפני הסביבה השוטמת העומדת להתנפל עליו בתקופה האחרונה והעכורה ביותר של ימי הבינים, במאה הי"ד והט"ו.

פרק ראשון.

המרכז הצרפתי וסניפו האנגלי במאה השלש־עשרה.

§ 2. מסע הצלב הפנימי והועידה הלטרנית.

במקום ההסתה הפרועה כלפי היהודים במאה השתים־עשרה, שעקבותיה נתגלו בהתנפלות המוני נוסעי הצלב, קמה במאה השלש־עשרה רדיפת יהודים בשיטה ובסדר בהשגחת הכנסיה הקתולית. הדברים נשתנו בשעה שהכנסיה הלוחמת, שעוררה לפעמים את המוני נוסעי הצלב ללכת לארץ הקדם, הכריזה על מסע צלב פנימי כלפי הכופרים שנתרבו באירופה עצמה וביחוד בצרפת הדרומית. ראש המעוררים למסע הצלב החדש ולמוראות האינקויזיציה, האפיפיור אינוקנטיוס השלישי (1198—1216), הוא שהתחיל גם באותה שיטה של הכנסיה שנתכוונה להכניס את חיי היהודים לתוך מסגרת צרה ולהעמידם במדרגה נמוכה מחוץ לגבול החברה הנוצרית.

את הכללים של שיטה זו קבע האפיפיור אינוקנטיוס השלישי באגרת אל הבישופים ואל שליטים שונים שבאירופה. כשעלה לכהונה הגדולה וצריך היה לאשר, כנהוג, את פקודת האפיפיורים הקודמים האוסרת כל מעשה אלמות כלפי יהודים, פתח את פקודתו בדברים המחלישים את האישור: „אף־על־פי שעלינו למאוס בתורה הנפסדת של היהודים, אסור למאמינים בכל זאת להציק להם יותר מדאי, כי על־ידיהם מקויימת האמת של אמונתנו" (1199)[1]. לאחר עשר שנים נתחזקו רגשי השנאה לישראל בלב אינוקנטיוס עד כדי כך, שדרש גזירות קשות כנגדם. באגרת אל הגרף מֶנֶבֶרס (1208) שמשך חסד לישראל נאמר בזה הלשון: „היהודים נארו כקין הורג אחיו לנוע ולנוד בעולם כפליטים והלכים ולכסות את פניהם מחרפה. אסור למושלי הנוצרים למשוך להם חסד כל־שהוא, ואדרבה הייבים הם לשעבדם. לפיכך נוהגים אותם המושלים הנוצרים שלא כראוי, הנותנים ליהודים לגור בעריהם ובכפריהם ומשתמשים בשרותם בריבית קצוצה כדילמויץ כסף מן האוכלוסים הנוצרים. הרי היו מעשים שהם (המושלים) שמו בכלא נוצרים, מפני שהתמהמהו לשלם חובותיהם למלוים יהודים והתירו ליהודים לקחת בעבוט ארמונות ונכסים של נוצרים, ולא עוד אלא סובלים הם שהכנסיה מאבדת את המעשר שלה

1 בימי האפיפיורים הקודמים היתה פקודת החסות פותחת במלים: Sicut Judaeis non debet esse licentia (עי' כרך רביעי § 51), ואילו הפקודה של אינוקנטי פותחת במשפט זה: „Licet perfidia judaeorum sit multipliciter improbanda, quia tamen per eos fides nostra veraciter comprobatur, non sunt a fidelibus graviter opprimendi".

(על ידי מעבר נכסים לרשות היהודים)׳. נזיפות כאלה ממטיר אינוקנטיוס גם על ראש פילים אבגוסט מלך צרפת, שקרא את היהודים המגורשים לשוב לארצו כדי למלאות חסרון כיסו. האפיפיור מתמרמר על כך שיהודי צרפת שולטים באחוזות הכנסיה הממושכנות אצלם או הנתונות להם בחכירה ומעבידים בבתיהם משרתים נוצרים בלי מפריע. ביחוד מתרגז הוא על הידיעה, שהיהודים בנו באחת מערי צרפת (שנץ) בית הכנסת, שכִּפָּתו גבוהה מראש בית הכניסה הסמוך, ושהם מתפללים בבית כנסת זה בקול רם ומפריעים בזה את התפילה בבית הכניסה. כמו כן אין האפיפיור יכול לראות ולהחריש, שהיהודים מטיילים בחוצות בשבוע הצליבה שקודם חג הפסחא ובזה הם מלגלגים על מעריצי הצלוב. נוטה הוא אפילו להאמין בהגדות תפלות על רציחות חשאיות של נוצרים בידי היהודים והוא דורש מאת המלך לתקן תקנות חמורות כלפי היהודים והכופרים בצרפת (1205).

שנאתו של אינוקנטיוס השלישי ליהדות, שראה בה כח רוחני וחברתי חשוב, גברה עם התפשטותו של זרם הכפירה בתוך הנצרות עצמה. במאה השתים־עשרה קמה בצרפת הדרומית ובמקומות אחרים הכפירה של הוולדנזים או „עניי ליאון״, שהטיפו לשוב אל האמונה האבנגלית האמתית והתקוממו כנגד משטר הכנסיה הרומית והאפיפיור העומד בראשה. בתחלת המאה השלש־עשרה נתרבו גם בעלי כת שניה, הקתָּרים או האלבינואים, כמו שהיו מכונים על־פי העיר אלבי שבפרובינציאה. הכתות האלה נאצו את ה כ ה ו נ ה הקתולית המושחתת ושללו ממנה את הזכות לקבל וידוי ולתת מחילה בשם אלהים, וקצתם הרחיקו ללכת ודחו את הערצת האם של ישו, האיקונין והעצמות הקדושות. תורות הכת הכילו תערובת סודות שונים של הגנוסטיקה העתיקה, השניות המניכיאית והדֶמוניזמוס. קצת מן הקתרים האמינו שהברית הישנה ניתנה מאת השטן שהוא יהוה ורק הברית החדשה היא מפי אלהי האמת, ולעומתם קמה בצרוף לתנועת הכופרים הוולדנזיים חבורת בעלי כת מתיהדים, שקראו לעצמם „נודדים״ או „נימולים״ והטיפו לשוב אל הברית הישנה. בתחלת המאה השלש־עשרה היה מספר בעלי הכתות השונות, וביחוד הקתָּרים, מרובה כל כך, עד שהאוכלוסים הנוצרים בקצת מגלילות פרובינציאה ולנגדוק היו כמעט כולם כופרים. מרכזי הכופרים היו הערים עם אוכלוסים יהודים: בדרש, קרקסון, אלבי, טולוזה וסביבותיה. מפני שכנותם הסמוכה של הכופרים האלבינגזים והיהודים ניעור הרעיון על דבר השפעת היהדות על קצת זרמי הכפירה. ובינתים פשטה השמועה שדוקא התקיף שבשרי המדינות הכפופים למלך צרפת, הגרף מטולוזה ומושל צרפת הדרומית, ריימונד הששי, מושך חסד ליהודים ולכופרים. ריימונד לא שמע לקול הבישופים והאפיפיור ולא נגע באלבינגזים לרעה, מפני שלא רצה לבוא בריב עם חלק גדול מנתיניו. בנוגע ליהודים עבר אפילו על קאנון מפורש של הכנסיה והרשה

להם בקצת מקומות לתפוס משרות ממלכתיות. כל זה עורר את האפיפיור אינוקנטיוס להכריז מלחמה על הכופרים ועל היהודים כאחד.

מלחמת ההשמדה כלפי הכופרים ומגיניהם נמשכה בהפסקות עשרים שנה (1229—1209). מסע הצלב הפנימי מיסודו של אינוקנטיוס משך לדרום צרפת חיל קנאים ובראשם בישופים, נזירים ובעלי אחוזה רודפי בצע מטפוסו של שמעון די מונפור, שקוו לקבל בשכר השתתפותם במלחמת מצוה זו את אחוזות הכופרים. המלחמה התחילה בטבח נורא שנערך בבדרש (בחודש יולי 1209); שם נהרגו שבעת אלפים אנשים נשים וטף, שבקשו מפלט בבית הכניסה של מגדלינה הקדושה. בעיר ובסביבותיה נהרגו כעשרים אלף נפש. פוגעים היו בלי הבדל גם בכופרים וגם בקתולים אדוקים שסרבו להסגיר את שכניהם בעלי הכת. המימרא של מנהיג הקנאים, ציר האפיפיור ארנולד: „הרגו את כולם, האל שבשמים ימצא בתוכם את אנשי שלומו!" — מסמנת יפה את המצב בימים ההם. מה יכלו היהודים ליחל במצב כזה! ידיעה קצרה במקור עברי אומרת: „שנת קס"ט, היא שנת יגון, יצאו מתועבים מצרפת לצבוא צבא וביום תשעה עשר באב היה שם הרג גדול ונהרגו מן הערלים עשרים אלף ומן היהודים מאתים ורבים נשבו"[1]. באותו המקור מסופר, כי בשנת 1217 „תפשה השלטונה אשת פחת מון־פורט את כל היהודים אשר בטולושה הם ונשיהם ובניהם וגזרה עליהם שמד להפר ברית ולהחליף חי במת (כלומר אלהים חי בישו הצלוב), וכל מי שהיה משש שנים ולמטה ניתן ביד הגלחים להטבילם בעל־כרחם, ויתר הקהל עמדו באמונתם ונמסרו למיתה על קדושת השם, ובראש חודש אב הגיעה גזרת הפחה להתירם ולהשיב נכסיהם לבד הילדים אשר כבר עברו כי כן צווה הקרדינאל (ברטרן)". כנראה שב מונפור וראה שהיהודים החיים מביאים ריוח יותר מן המתים. במשך עשרים שנות מלחמת הדת עשתה הכהונה הקתולית בפרובינציאה מעשים אשר לא יעשו. בתוך שאר הדברים נתחדשו חוקי הכנסיה מימי המרובינגים, שנתכוונו להשפיל את שונאי ישו. בשנת 1209 החליטה ועידת הכנסיה באביניון, שכל הגרפים, הקסטלנים והאזרחים מחויבים לגרש את הכופרים, להרחיק את היהודים מכל משרות ולאסור עליהם קבלת משרתים נוצרים, עבודה בחגי הנוצרים ואפילו אכילת בשר בימי הצום של הנוצרים (בחידוש אחרון מקורי זה יכלה הועידה להתגאות ביותר). באספת שרים וכהנים בפמייר (1212) הוחלט להרחיק ממשרות פומביות יהודים וכופרים (גם בעלי תשובה). גולת הכותרת של חוקי הכנסיה הן תקנות הועידה משנת 1215, היא הועידה הלטרנית הרביעית, שיצרה מצב חדש ליהודים בארצות הנוצרים.

1 «שבט יהודה» לשלמה איבן וירגא, הוצאת ווינר עמ' 113 (קטעים מספר מאורעות של שם טוב שנצולו). אמנם לא נזכר שם העיר, אבל השנה היא שנת מאורעות בדרש. בספר יוחסין (הוצ' פיליפובסקי עמ' 220) מכונה בדרש בפרוש כמקום הפורענות של שנת תתקס"ט לאלף החמישי. השנה היא אפוא בדיוק לפי המנין לבריאת עולם, ואילו ב«שבט יהודה» נתקצר המנין לקס"ט (בנכיון ת"ת). ועי' גרץ כרך ו' (עברית ה'), ציון א' סי' י"ז.

הועידה הגדולה, שנתכנסה על פי הזמנת אינוקנטיוס השלישי בבית הכניסה הלַטֶרני ברומי, נועדה בעיקרה לדון על השמדת הכפירה של הקתרים ולענוש את מגינה ריימונד הששי, וגם לדון על הרמת קרן המוסר של הכהונה וחיזוק הכנסיה שנתרופפה ביסודותיה. שאלת היהודים כרוכה היתה בתעודות העיקריות האלה כל כך, עד שהוקצעו לה חמשה משבעים הקאנונים שהוחלטו. הגזירות שהיו ערוכות כלפי העמדה הכלכלית של היהודים, ובפרט כנגד עסק ההלואות, מוטעמות בהחלטת הועידה כזאת: „כל שנמנעים הנוצרים על־פי מצות דתם לקחת ריבית בהלואות[1] — כן ירבו לעסוק בזה היהודים הכופרים כדי לבלוע בזמן קצר הון הנוצרים. כדי להגן על הנוצרים בפני עושק היהודים מתקנים אנו על־ידי החלטת הועידה תקנה זו: אם יוציאו היהודים מיד הנוצרים באיזו אמתלא שהיא נשך קשה ורב, יאסר עליהם כל משא ומתן של עסק עם הנוצרים עד שהללו יפרקו עול קשה זה". ההשגחה על קיום התקנה ניתנה לשלטון הכנסיה, והשלטון החילוני צריך היה לסייע בידה. והכהונה מוסיפה בעניניה היא: „יש לדרוש מהיהודים למלאות לכנסיה את המעשר והמסים שהיתה מקבלת מידי בעלי בתים ובעלי אחוזות נוצרים קודם שהנכסים עברו לידי יהודים, כדי שהכנסיה לא תפסיד". בדרך זו נתחייבו היהודים לשלם מעשר לטובת הכנסיה בכל מקום, בעוד שעד כאן היו מוכרחים לזה רק במקומות אחדים.

החידוש העיקרי שהונהג על ידי הועידה הלטרנית הרביעית היתה הגזירה שחייבה את היהודים לשאת מ ל ב ו ש מ י ו ח ד, כדי להבדיל אותם מן הנוצרים. מי יודע כיצד עלתה על דעת ראשי הכנסיה לשוב להמצאת החליפים המוסלימים הקנאים, שהיו שמים אות קין על היהודים והנוצרים כאחד. האפיפיור אינוקנטיוס השלישי הוא שהלך בעקבות מותוקיל או חכים וקבע ליהודים ולמוסלימים בארצות הנוצרים אות מיוחד. התקנה הנוזרת אות זה אומרת: „בעוד שבגלילות אחדים נבדלים היהודים והסרקינים (הערבים) מן הנוצרים על ידי מלבושם המיוחד הרי הם מעורבים במקומות אחרים כל כך עד שאין להכיר אותם (את בני הדתות האחרות). על ידי כך באים הנוצרים על־פי טעות במגע עם נשים יהודיות ומוסלימיות, וכן גם יהודים מוסלימים עם נשים נוצריות. כדי שמכאן ולהבא לא תוכל טעות כזאת לשמש אמתלא למגע אסור כזה, אנו גוזרים שכל בעלי דת נכר, בין איש בין אשה, חייבים להִבָּדל בארצות הנוצרים במקומות פומבים על ידי מלבוש מיוחד מיתר האוכלוסים, ובפרט שזהו גם חוק משה (ליהודים)".

רומי נועז אחד אמר פעם לאפיפיור אינוקנטיוס השלישי בפניו: „פיך מדבר דברי אלהים ומעשיך הם מעשי שטן". מעשה שטן זה צפון היה גם מאחורי דברי ההחלטה האמורה, שנתקבלה על־ידי הועידה בעטיו של האפיפיור. הנימוק שנאמר בכונה בדברים רכים נועד לכסות על הגרעין הקשה. כשם ששקר הוא, כי תורת

1 הועידה הלטרנית השלישית משנת 1179 אסרה כידוע על הנוצרים עסקים כאלה, אולם הנוצרים הוסיפו לעסוק בעסקי הלואה כמקודם (הלומברדים והבנקים האיטלקים).

משה גוזרת על היהודים ללבוש מלבוש מיוחד, כך משקר הנימוק, שהתקנה החדשה באה כתרים מפני מגע מיני בין יהודים ונוצרים „על־פי טעות". שהרי נשואי תערובת היו אסורים משני הצדדים, ויחוסים מחוץ לנשואים לא היו נמנעים גם על־ידי המלבוש המיוחד. על צד האמת נתכוונו ממציאי ההבדל בהלבשה להרחיק את היהודים כמו כת נידחת ומושפלת ולשים על מצחם אות קין. לכל נוצרי קנאי ניתנה על־ידי כך האפשרות להמנע ממשא ומתן עם הנבדלים או לפגוע בהם כרצונו. על היהודים עצמם היה אות זה מוכרח לעשות רושם מדכא מאד על־ידי שהדגיש את הכרתם שהם מנודחים. ועידת שנת 1215 קבעה את עיקר האות המיוחד רק בדרך כלל והניחה את הפרטים לחוקים המאוחרים, שנפתח להם איפוא כר נרחב לזלזל בכבוד ישראל כטוב בעיניהם. לאט לאט הורכבו לעם הנודד כל מיני אות קלון: כתם צהוב על המלבוש העליון, כובע מחודד ואותות קין אחרים שהומצאו בחריפות יתירה.

חוץ מזה קיימה ועידת הכנסיה שוב כמה קאנונים ישנים והוסיפה עליהם נימוק שכוונתו ברורה. למשל, נאסר ליהודים להתראות בחוץ בימי האבל של שבוע הצליבה, „מפני שרבים מהם לא נמנעו מלטייל בימים אלה בבגדי חג (ודאי מפני שימי הפסח חלים לעתים קרובות בפרוס הפסחא הנוצרית) וללגלג על הנוצרים הלובשים בגדי אבל לזכר יסורי ישו". העוברים על תקנה זו נענשים בעונש חמור, „כדי שלא יעיזו (היהודים) לנאץ את שנצלב למעננו". חוץ מזה אסרה הועידה הלטרנית, על סמך ההחלטות של הועידות בטולידו בימי הווסטגוטים, למנות יהודים למשרות פומביות; נוצרי שמינה יהודי למשרה כזאת חייב לתת דין־וחשבון לפני משפט הכנסיה, והיהודי יוסר ממשמרתו בחרפה ויאסר עליו כל משא־ומתן עם הנוצרים עד שימסור את הנכסים שרכש בהתמנותו לבישוף המקומי לטובת הנוצרים העניים. מצויינת בסגנונה היא תקנה זו שהוחלטה אף היא בועידה: „קצת יהודים שהתנצרו מרצונם עדיין לא הפשיטו מעליהם את צורת האדם העתיק ולא לבשו צורה חדשה, מהזיקים הם בשרידי מנהגם הישן ומקלקלים על־ידי תערובת זו את טהרת הדת הנוצרית. לפיכך אנו מתקנים, שראשי הכהונה יתנגדו בכל תוקף לקיום המצוות היהודיות (בידי המומרים), ואותם היהודים שהתנצרו מרצונם יתקשרו אל הדת הנוצרית באמצעות אונס שיש בו ברכה". הכוונה היא בודאי לאותם היהודים ש ה ו כ ר ח ו להתנצר בימי רדיפות היהודים בשעת מסע הצלב כלפי האלבינואים. השימוש „באונס שיש עמו ברכה" לגבי מומרים אלה מבשר את משטר האינקויזיציה והאוטודפה לעתיד. קודם נעילתה קיימה הועידה את פקודת האפיפיור בדבר מסע צלב חדש לארץ הקדם; בה הובטחו לנוסעי הצלב שמיטת הריבית שהם חייבים וגם דחית פרעון החוב עצמו, באופן שהיהודים המלווים יהי

מוכרחים לוותר על זכותם בעונש איסור משא־ומתן עם הנוצרים, אבל מסע הצלב זה לא יצא לפעולה.

עוד לפני התכנסות הועידה הרומית אחזה את יהודי צרפת הדרומית, שידעו כוונותיו של האפיפיור אינוקנטיוס השלישי, חרדה גדולה. בשנת 1215 נתאספו, ככתוב במקור עברי, נבחרי קהלות ישראל „מנרבונה ועד מרשיליא במגרש ייאליי (Saint-Gilles) כדי להתיעץ, „מי יעלה לרומי להפר עצת האפיפיור ביום קבוץ כל ההגמונים". אין אנו יודעים, אם נשלחה באמת מלאכות כזאת לרומי, בכל אופן לא הצליחו היהודים לקדם פני הרעה, ובאותו המקור מסופר לאמר: „שנת קע"ו [1] גזרה מלכות הרשעה על עמנו שילכו מצויינים בחותם ניכר מי"ב שנה ולמעלה, האנשים בכובעיהם והנשים בצעיפיהם, ועוד הכבידו עולם שיתן לו כל בעל הבית לגלח העיר ו' פשוטים (מטבע) בכל שנה לזמן חגם, ובשנה ההיא מת האפיפיור פתאם אשר דבר סרה על בני עמנו". באמת מת האפיפיור אינוקטיוס השלישי, ראש המדברים בועידת הכנסיה ברומי בשנת 1215, בשנה שלאחריה. אולם הזרע הרע שזָרע הביא קציר רב. ועידות הבישופים בצרפת הדרומית קיימו את הקאנונים שנגזרו ברומי גם בשביל האפרכיות הבודדות והשתדלו להוציאם לפעולה. בשנת 1227 גזרה ועידת נרבונה, שהיהודים ישאו על מלבושם העליון, על החזה, סימן מיוחד בצורת טלאי עגול. כל משפחה מישראל נתחייבה לתת בכל שנה לחג הפסחא הנוצרית לכומר המקום מס במכסת ששה דינרים (הם ה„פשוטים" במקור העברי). תקנות המלבוש המיוחד ליהודים או סימנים אחרים להם, וכן גם יתר החלטות הועידה הלטרנית, נתאשרו גם בועידות רואן (1231), נויון (1233), ארלי (1234, 1236) ובדרש (1246). ועידת בדרש הוסיפה עוד איסור אחד: נאסר לנוצרים להתרפא אצל רופאים יהודים.

יהודי צרפת הדרומית התנגדו בכל כחם להנהגת התקנות המחפירות הללו. בספר „שבט יהודה" [2] נשתמרו ידיעות עמומות על משומד אחד ממונפלייר, שבקש להתנקם ביהודים ופעל ברומי לצוות על היהודים „לשאת חותמות גדולות מבגד אדום או כרכומי, ואז נשלחה מלאכות של קהלות אביניון וטרשקון אל מלך צרפת", והצליחו ושבו שמחים כי נתבטלה הגזירה. לימים מועטים תקפה יד החוקרים (האינקויזיציה) על בני עמנו ויעלילו לחקור בכל פרובינצא ויוציאו ממון גדול עד אין חקר וגם יצאו רבים מגדולי הארץ היהודים בציונים משונים במרשילייא ובאביניון, ועוד הכבידו משא על עיר אביניון, ותואר הציון היה רחבו זרת מן פלטרי כרכומי ורוחב העגלה ד' אצבעות ובחללה דמות לבנה לוקה מבגד שחור". הידיעות האלה מוסבות כנראה על

1 חודש נובמבר שנת 1215, שבו נתכנסה הועידה, הוא חודש כסלו שנת תתקע"ו לאלף החמישי. ועי' „שבט יהודה" הוצאת ווינר עמ' 114.

2 שם, עמ' 114 (כנראה, מתוך ספרו הנ"ל של שאנצולו).

ימי מלכות לודביג הקדוש שבהם הציקו המומרים לאחיהם היהודים, האפיפיורים גריגור התשיעי ואינוקנטיוס הרביעי בקשו מאת המושלים החילונים שלא יפטרו את היהודים מלשאת את האותות. בשנת 1248 התמרמר אינוקנטיוס הרביעי על היהודים הנושאים במקומות אחדים כובעים בני שולים רחבים כדרך הכומרים ועל-ידי כך חולקים להם בטעות האוכלוסים הנוצרים כבוד שלא כערכם. כדי להזהר מפני טעויות כאלה דרש האפיפיור שהיהודים יובדלו במלבושם „לא רק מן הכומרים אלא גם מיתר הנוצרים".

המלחמה הדתית הניחה אחריה בצרפת הדרומית סבל ירושה בצורת שני מוסדות: ברית הדומיניקנים ומשפט „האינקויזיציה הקדושה". אחד מלוחמי הכנסיה ומטיף הקתוליות בין הכופרים, הנזיר הספרדי המחמיר דומיניקוס, יסד בשנת 1215 בסיוע אינוקנטיוס השלישי ברית „האחים המטיפים". מתחלה הצטמצמה ברית הנזירים בהטפת התורה הקתולית לקטני-אמנה, אולם אחר כך עברו הדומיניקנים מדברים למעשים והשתתפו בביעור הכפירה וברדיפת בעלי דת נכר. בזמן קצר הגיעה ברית הדומיניקנים וכן גם ברית הפרנציסקנים או „האחים הקבצנים" (מינוריטים), שנוסדה בימים ההם, להשפעה גדולה בצרפת, בספרד ובארצות אחרות. כמה מנזרים, בתי ספר ומוסדות פומביים אחרים היו כפופים להשגחתם. מרכז הדומיניקנים היה בית הנזירים של היעקוביים בפרים, ולפיכך מכונים בני הברית במקורות העבריים לפעמים „יעקוביים". אף האוניברסיטה שבפריז, בית היוצר לתיאולוגיה הקתולית, עמדה כולה תחת השפעתם. הדומיניקנים היו חובבים ויכוחים דתיים, ויש שהיו מושכים אליהם גם יהודים. תמיד היו אורבים למצוא כופרים, חפשים בדעות, מתיהדים ו„מסיתיהם" מקרב היהודים. לא לחינם היו מכונים „כלבי המשמר של הכנסיה" שניתן להם על-פי לשון נופל על לשון (Domini-Canes, כלבי האדון). בקנאה מיוחדת השתתפו ב א י נ ק ו י ז י צ י ה של הכנסיה, בית-הדין הדתי של האינקויזיציה, שנתמך מאת האפיפיור גריגור התשיעי, הרחיב את חוג פעולתו ברבע השני של המאה השלש-עשרה, בימי מלכות לודביג הקדוש. במקומות שונים נתמנו מאת האפיפיורים והבישופים דיינים חוקרים (אינקויזיטורים) מקרב הנזירים, ביחוד הדומיניקנים או הפרנציסקנים, שתפקידם היה לבקש אחרי שרידי האלביגואים הכופרים, ובכלל לגלות כל מקרה של עבירה דתית. החקירה והדרישה החשאית, גבית העדות על-ידי עינויים, מסירת הנידון לידי הרשות החילונית לשרפה במדורה — כל המעשים האלה של משפט האינקויזיציה שנתפתחו לאחר זמן בספרד כבר הונהגו בצרפת בתקופה שאנו עומדים בה. הכנסיה „המתעבת את הדם" הצטמצמה רק בגילוי החוטאים ובהכרזת פסק דין עליהם, ואילו את הוצאת הדין לפועל מסרה לחילונים. האינקויזיציה של האפיפיורים והבישופים, שבראשה עמדו הדומיניקנים והפרנציסקנים, עשתה

במשך המאה השלש־עשרה מתחלה בדרום ואחר־כך גם ביתר גלילות צרפת מעשים נוראים. מתחלתה נועדה לשפוט רק את הכופרים הנוצרים, אבל לאט־לאט משך בית־דין קטלני זה לרשתו גם את היהודים. לא עברו ימים מועטים ועל־גבי המדורות שהדליקה הכנסיה הלוחמת בערו ספרי ישראל שלא מצאו חן בעיניה ולפעמים גם את היהודים עצמם, שהנזירים העלילו עליהם עלילות דם.

§ 3. יהודי המלך ויהודי השרים בימי לודביג הקדוש.

מלחמת הדת בצרפת הדרומית גרמה לחיזוק החיבור בין הצפון והדרום. פרובינציאה ולנגדוק, שהיו בימי שלטון הגרפים לבית ריימונד וסגני גרפים אחרים כמעט עומדות ברשות עצמן, נעשו מעט מעט כפופות למלכי צרפת. פיליפ אבגוסט ובנו לודביג השמיני השתתפו במלחמת האלביגואים ועד מהרה ירשו הקפטינגים פרי כבושיו של שמעון מונפורט. אולם המלך פיליפ אבגוסט (1181—1223), שענש בברכת אינוקנטיוס השלישי את הדרום הכופר, לא בִקש להמשיך את תכסיס הכנסיה שנתכוונה לדלדל את היהודים. לאחר שנת 1198, שבה קרא המלך אוהב הבצע את היהודים המגורשים לשוב לנחלתו הצפונית (כרך רביעי § 35), נזהר בהם ביותר מפני שראה בהם כלי שרת חשוב להספקת כספים. בתקנותיו לטובת המלווים היהודים נתכוון המלך רק לטובת עצמו, שהרי שותף היה בריוח עסקי ההלואה שהיה נכנס לאוצרו בצורת מסים גדולים. בשנת 1204 אסר על הכהונה להחרים את הנוצרים המשתתפים בעסקי בעלי כספים יהודים או עובדים אצלם — תקנה המתנגדת ניגוד גמור לאזהרות הנזכרות למעלה של האפיפיור אינוקנטיוס השלישי שנתאשרו גם בועידה הלטרנית. אין בידינו שום רמז, שפיליפ קיים למעשה אפילו גזירה אחת של הועידה. שלש שנים לאחר הכרזת הקאנונים החדשים של הכנסיה מאשר ומרחיב הוא את התקנות למסחר הכספים של היהודים, שכבר תקן לפנים על־פי הסכם עם קצת השליטים הכפופים לו (תקנות שנת 1206, מלואים משנת 1218). על פי תקנה זו רשאים היו היהודים לדרוש ריבית בהלואותיהם עד לארבעים ושלשה אחוזים למאה בשנה; כל שטרי מסחר וחוב היו זקוקים לקיומים רשמיים בידי לבלר שבערכאות ולחתום בגושפנקא מיוחדת. כל העסקים והקיומים האלה הכניסו למלך הכנסה רבה. בשנת 1202 עלו הכנסותיו מן יהודים לאלף ומאתים לירות, בשנת 1217 נתרבו עד לסך 7550 לירות. השרים הפיאודלים הלכו בעקבות המלך והשתדלו להפיק מאת אוכלוסי היהודים המתגוררים באחוזותיהם את התועלת היותר גדולה. דבר זה גרם למחלוקת בין המלך והשרים בנוגע לזכותם על היהודים העוברים ממקום למקום. הסכסוכים נפתרו על־ידי התחייבות גומלין להסגיר זה לזה את העוברים מנחלה לנחלה. פיליפ אבגוסט הוכרח להשיב לגרפית של שמפניה יהודי עשיר אחד מנתיניה, שקבע דירתו בנחלת המלך (1203). לאחר זמן נקבע

לחוק שיש להסגיר יהודים „בורחים" כאלה מרשות לרשות (1210). בריתות כאלה כרתו גם השרים בינם לבין עצמם. מאז ואילך מצוי בתעודות הכינוי „יהודי של המלך", להבחין בינו ובין יהודי הכפוף לגרף או לברון.

יורשו של פיליפ, לודביג השמיני (1223—1226), שרדף באכזריות את הכופרים בדרום בהיותו יורש עצר, ניסה שוב ללכת בדרך גזירות. את כל החובות של נוצרים ליהודים שהיו קיימים יותר מחמש שנים ביטל, וחוץ מזה פטר גם את יתר הלווים מכל תשלום ריבית; את הקרן התיר לשלם ליהודים במשך שלש שנים לאחר נכיון חלק מסוים לטובת המלך או השרים. באותה שעה נתאשר שוב החוזה עם השרים בדבר הסגרת היהודים מרשות לרשות. תכסיס זה של עושק לשם מצוה לבש צורה קבועה ביחוד בימי לודביג התשיעי הקדוש (1226—1270), שהניח בדברי ימי ישראל זכר רע.

מלך זה היה סמל של מושל המסור לאפיפיורים בלב ונפש — התכלית הנכספת של הכנסיה. בעוד שאביו זקנו פיליפ אבגוסט היה מגרש את היהודים או מושך להם חסד חליפות לפי התועלת החומרית שקיוה להוציא מהם, היה לודביג הרחוק מהויות העולם הזה מציק ליהודים לתפארת הנצרות. איש מלחמה של הכנסיה היה, ורדיפת הכופרים ובני דת נכר היתה משאת נפשו. מסעי הצלב, כלפי פנים וכלפי חוץ, היו חלום חייו. שואף היה להכניס את היהודים תחת כנפי הנצרות ויסד מוסד מיוחד לתמיכת המומרים. ביחוד פחד מפני השפעת היהודים על הנוצרים, ולפיכך יעץ לנוצרים שלא להכנס בשום ויכוח דתי עם היהודים. ידידו של לודביג וסופר דברי מלכותו Joinville מספר מעשה זה: בבית הנזירים של קלוני פרץ ריב דתי בין נזירים ובין יהודים. אביר אחד שהתארח בבית הנזירים פגש שם רב אחד ושאל אותו, אם הוא מאמין שהבתולה מרים היתה אם ישו. הרב אמר לאו. „ובכן הרי זה שגעון — אמר האביר — שאתה בא לבית הבתולה הקדושה, שאין אתה מאמין בה ושהיא שנואה עליך", והתנפל על הרב והכה אותו במקלו עד שהיהודים הוכרחו להוציא אותו פצוע מבית הנזירים. כששמע המלך על „נצחון" זה, אמר: „יתוכחו נא הכומרים המתונים עם היהודים, ואילו הדיוט שבמעמדו מנואצת הדת הנוצרית צריך להגן עליה בחרבו ולנעוץ פי חרבו בגוף מחרף האל עד כמה שידו מגעת". האביר המוכתר בעצמו היה באמת מוכן תמיד להשתמש בחרב החוק כלפי היהדות, שהגיעה בצרפת לעמדה חברתית וכלכלית חשובה; אמנם המשטר הכלכלי של הארץ גדר בעדו ועל המכשול הזה לא יכול גם המלך התקיף להתגבר.

בתקנות שנעבדו בכנסית שרים במֶלון (1230) הוכרז, שהמלך החליט ביחד עם שרי המדינות „לשם גאולת נפשו וכדי להאדיר את זכר אביו והמלכים שקדמו לו", לאסור להבא ליהודים את ההלואה בריבית על־פי שטרות וכן גם גבית החובות על־ידי בית־

דין, בעת ההיא נשתעבדו היהודים לחלוטין לאדוניהם מפני שנתקנה תקנה האוסרת על המלך ועל השרים להחזיק על אדמתם „יהודים זרים", נתיני בעלי אחוזות אחרים; כל פקיד המלכות או גרף המוצא באחוזה זרה „יהודי שלו" רשאי לאסרו כאילו היה עבדו. באופן כזה הוכבד מעבר היהודים מאחוזות המלך לאחוזות הפיאודלים וחזרה וכן גם מאחוזה אחת לחברתה, בנחלת מושל אחד. אמנם כל התקנות האלה לא יכלו לעמוד בפני הכרח החיים: מכיון שנאסר ליהודים להלוות כסף על פי שטרי חוב, הוכרחו הנוצרים הזקוקים להלואות לתת למלווים היהודים משכונות לבטחון הקרן והריבית; אבל התערבות הממשלה בעניני כספים הכניסה ערבוביה גדולה במסחר וגרמו רק לריבוי המלויים הנוצרים שהיו מלווים לאבירים ולסוחרים כסף בריבית קצוצה, בלי שים לב לאיסור הכנסיה. בשנת 1247, כשהתכונן לודביג למסע צלב לארץ הקדם, בקש לעשות לפני צאתו מצוה רבה: לגרש את היהודים מכל ארצו ולהחרים את רכושם. אולם כוונתו של המלך לא נתגשמה ורק יהודים בודדים אבדו את רכושם. כשחזר ממסעו שלא הצליח, לאחר שש שנים, זמם שוב לפגוע ביהודים. לבו הכהו: הרי אוצר המלכות קבל מכל עסקי היהודים במסחר ודהלואה הכנסות תמידות כסדרן ונמצא הוא, המלך הנוצרי שבנוצרים, שותף בנשיכת נשך—רעיון שהיתה בו בכל אופן משום שיטה מסויימת. אז הוציא לודביג פקודה להשיב לכל הלווים הנוצרים או ליורשיהם את הריבית שכבר שלמו. לתכלית זו הפקיד פקידים מיוחדים, שהוטל עליהם לבדוק את כל החובות ולמלאות דרישות הלווים (1257).

יחס היהודים לכל המעשים האלה של המלך הארוק נראה מתוך נאום אחד של רב בדור ההוא, שאמנם נרשם ודאי בזמן מאוחר, אבל מוסר הוא את מצב רוחם של יהודי צרפת בימי מלכות לודביג הקדוש. מסופר, כי אחת מפקודות המלך על ביטול חובות היהודים לנוצרים עוררה התרגשות רבה בגליל נרבונה. מורשי הקהלה נתכנסו כדי לדון על המצב. אף נציב המלך, שלא היה מרוצה מהתערבות המלך בעסקי הגליל האבטונומי, השתתף באספה. וכאן נשא רב נרבונה מאיר בן שמעון, שנתפרסם בויכוחיו, את הנאום הנזכר[1]. הנאום הראה על הזכיות שניתנו ליהודים מאת מלכי צרפת מימי קרל הגדול ואילך והזכיר גם את סיועם של היהודים למלך זה במלחמתו עם הערביאים בגלל נרבונה, בעוד שעכשיו, בימי המלך לודביג, נמצאים היהודים במצור מפני מעשי העוולה של המלך. נאסר עליהם לעבור מאחוזה לאחוזה — אבל מה יעשו מי שאין להם פרנסה במקום מגוריהם? כשהם משתקעים בעיר אחרת נוטלים מהם בשער העיר מס־כניסה מיוחד. המלך ציוה על שרי הגלילות, שלא לסייע ליהודים בגבית חובותיהם מאת

---

1 נאום זה נשתמר בספר «מלחמת מצוה» מאת ר' מאיר זה, הכולל ויכוחים בין יהודי ובין נוצרי ועוד חקירות באלהות. הנאום נתפרסם, על סמך כתב־יד בביבליותיקה של פרמה, בספרם של רינן־נויבויאר Les rabbins français ובמקורות אחרים המפורטים בביבליוגרפיה לסעיף זה.

הנוצרים, ואילו היהודים מחויבים לסלק לנושיהם הנוצרים את חובותיהם בשלימות. אוסרים ליהודים להלוות כסף בריבית ואין מבחינים בין נשך ובין תרבית מותרת. והרי לא היהודים, שאין להם דריסת הרגל בפרנסות אחרות, ולא הנוצרים, הזקוקים כולם להלואות מן האכר ועד בעל האחוזה, יכולים לוותר על עסקי כספים. כמה פעמים עזרו מלווים יהודים אפילו למלכים בשעת הדוחק, כמה נצחונות נחלו החיילות שנצטיידו בכסף היהודים!

ראיותיו הנמלצות של הרב ודאי לא הגיעו לאזני לודביג הקדוש, וגם קשה לשער שנימוקים כאלה היו משפיעים על המלך, שהרי מצב בתי הכניסה בארץ הקודש קרוב היה ללבו יותר ממצבה הפנימי של צרפת. מלחמתו של לודביג במסחר הכסף לא באה מתוך טעמים כלכליים, אלא מתוך השאיפה למלאות דרישות הקאנונים של הכנסיה. ועוד נראה להלן, שהמלך מכנים ראשו בחיי הדת של היהודים ומצוה לשרוף את ספרי קדשיהם במדורות של האינקויזיציה. בסוף ימיו נמשך לודביג אחרי אונס דתי גלוי. בשנת 1269 פקד על פקידיו שבדרום להכריח את היהודים לשמוע דרשותיו של המטיף הדומיניקני הידוע פאולוס כריסטיאני, שהיה הולך מעיר לעיר ומזמין אותם בכל מקום לוויכוחים. היהודים היו מחוייבים גם־כן לתת את ספרי הדת לנזיר קנאי זה לבדיקה. באותה שנה נזכר המלך, שתקנות הועידה הלטרנית על המלבוש המיוחד ליהודים אינן מתקיימות כראוי והוציא פקודה להשגיח על היהודים שיעשו על בגדם העליון סימן צבעונין ניכר.

בה בשעה שלודביג הקדוש הציק ליהודים בצרפת הצפונית הציק להם אחיו, הגרף אלפונס די פואטייר, בלנגדוק וביחוד בגליל טולוזה, שנפל לו לנחלה מאת הגרף החפשי בדעות לבית ריימונד. בניגוד לאחיו נתכוון אלפונס ביחוד לתועלת חומרית ולא לשכר בעולם הבא. מתוך תשוקתו להתעשר על חשבון היהודים עשה מעשי אכזריות: היה גוזר לגרש יהודים מערים שונות שבגבולו ואחר כך, לאחר קבלת כופר נפשם, היה מבטל את הגזירה. בשנת 1268 צוה אלפונס לאסור את כל היהודים האמידים בגבולו ולהחרים את רכושם. הנאסרים נמצאו במאסר עד שהודיעו כל הפרטים על מצבם הכספי. לאחר משא ומתן ממושך עלתה בידם לצאת לחירות בפדיון של עשרים אלף לירות, שהוטל על קהלות טולוזה וערים אחרות להמציאן. בשנה שלאחריה קיים הגרף אלפונס, בהשפעת הכהונה הנוצרית, גם את תקנת אחיו על דבר אות מיוחד ליהודים, אבל נתן להם את האפשרות להפטר מאות הקלון על ידי כופר רב. באופן כזה יצא ידי חובת יראת שמים וגם הפיק תועלת כספית. לאחר זמן, כשחלש הגרף בעיניו, פנה לרופא יהודי, אברהם, רופא עינים מפורסם, אף־על־פי שתקנות הכנסיה אסרו על נוצרים אדוקים להתרפא על ידי רופאים יהודים.

יותר נוח היה המצב באחוזות הפיאודלים באותם הגלילות של צרפת הצפונית

והדרומית, שעדיין לא באו תחת היד הקשה של המלכים הקפטינגים. הגרפים והבישופים, שהיו שותפים להכנסות היהודים בצורת מס לגולגולת ומכס המסחר, היו מוכנים לתת באחוזותיהם מקלט ליהודים המגורשים מערי המלך. בארצות הדרום יצאו היהודים מטולוזה, מנימש ויתר ערי אלפונס אחי המלך אל נרבונה, שבה היו קיימות זו על יד זו שתי קהילות ישראליות: אחת בשכונה הכפופה לסגן הגרף ואחת בשכונת הבישוף. פקידי המלך, שהרגישו באבדן מקור הכנסות מרובות, רדפו אחרי היהודים במקום מגוריהם החדש כדי לגבות מיהודי המלך את המס לגולגולת. אולם סגן הגרף והבישוף ערערו על זכות הדרישה הזאת, כי לדעתם היו היהודים הפליטים חייבים לשלם מס רק להם, לאדונים החדשים. כל אחד משליטי נרבונה, הדתי והחילוני, משך את היהודים לרשותו על ידי הבטחת כל מיני זכויות. והקהלה שהיתה נמצאת בחסות סגן הגרף הליברלי נהנתה מכל מיני חירות. בראשה עמדו פרנסים נבחרים, שהיו כפופים בעניני הסדר הכללי לשלטון העיר, אבל היו בני חורין בעסקי הקהלה הפנימיים. בראש הקהלה עמד „נשיא" ממשפחת קלונימוס (כרך רביעי, §§ 35, 39), שהיה מכונה בעם בשם „מלך היהודים". מושבו – שורה של בנינים גבוהים ומשוכללים – נמצא במרכז השכונה היהודית. בשכונת הבישוף הסתופפה קהלה קטנה מזו. אדוני הקהלה הארכיבישוף היה מקבל ממנה את המסים הנהוגים, ובשכר זה הגין עליה בפני כל לחץ מבחוץ וגם בפני הקאנונים המגבילים של הכנסיה. ולפיכך לא נתגשמו כאן לא רק תקנות הועידה הלטרנית בנוגע למלבוש היהודי המיוחד, אלא גם התקנות הממשיות בנידון אות הקלון שהוחלטו בשנת 1227 בועידת נרבונה גופה. הארכיבישוף של נרבונה פטר השלישי, שישב בראש ועידה זו, לא העיז להוציא לפעולה את ההחלטות המשפילות את היהודים, כי היה לו לחוש שנתיניו יעברו אל השכונה האחרת הכפופה לסגן הגרף הליברלי. אמנם כומרי העיר הוכיחו את הארכיבישופים על פניהם, שהם מזלזלים במצוות הכנסיה, אבל הללו הוסיפו להתנהג בלב ולב; ועידות הכנסיה היו מאשרות איסורים שונים הנוגעים לעסקי ההלואות של היהודים (למשל במונפלייר בשנת 1258), ובמקומותיהן לא הפריעו כלל בפני עסק זה שהיה לתועלת להם ולמסחר המקום. כדי למשוך יהודים מגלילות אחרים לגבולותיו, נתן הארכיבישוף של נרבונה פטר הרביעי ליהודיו אגרת־זכויות חדשה (1284). בשכר מס כללי מכל כירה או ארובת־עשן נותן הוא למלווים יהודים את הזכות להגיש את תביעותיהם הצודקות לפני בית דין וגם לגבות את חובותיהם מן המשכונות, ורק את כלי הקודש של בתי הכניסה אסור להם לקחת בעבוט. חוץ מזה הבטיח לשחרר כל יהודי שנאסר בדיני ממונות ליום השבת או לחגי ישראל, בתנאי שהאסיר ישוב מעצמו לתפיסתו במוצאי החג. הכהן הגדול התחרה אפוא בגלוי עם שכנו החילוני, סגן הגרף מנרבונה שנתן לפני זה ליהודים זכיות שונות. לפעמים היה פורץ סכסוך בין שני

השלימים בענין יהודים שעברו משכונה לשכונה. סכסוכים כאלה היו נגמרים על־פי־רוב על־ידי כריתת ברית בכתב בין שני הצדדים. ויהודי נרבונה הפיקו תועלת מן התחרות שבין מגיניהם.

לפעמים היו היהודים היושבים על אדמות הפיאודלים ניצלים בידי מגיניהם מסכנות קשות. בשנת 1236 קרה בנרבונה מקרה, שיהודי אחד פגע בבנו של דייג נוצרי והכהו. הרופא הנוצרי שנקרא אל הנפצע לא יכול או לא רצה לרפאותו והנער מת ממכותיו. המאורע הרגיז את כל העיר. האספסוף שהוזעק על ידי צלצול הפעמונים התנפל על בתי היהודים, שבר את הדלתות והכה ושדד את יושבי הבתים. בינתים הלכו חברי מועצת העיר אל ארמון סגן הגרף אמרי הרביעי ודרשו כופר נפש הנוצרי ההרוג. סגן הגרף, שלא היה לפניו משוא פנים וראה בהריגת הדייג רק מקרה אסון, לא התמהמה מלבוא לעזרת היהודים: צווה לחיל צבאו לצאת לקראת הבוזזים ולהדוף אותם אחור משכונת היהודים וצווה להשיב את הביזה. לזכרון הישועה מן הסכנה הגדולה נעשה יום זה בקהלת נרבונה ליום חג מדי שנה בשנה (כ״א באדר, שבוע אחרי פורים, ולפיכך מכונה „פורים נרבונה״).

לעומת זאת היתה הרשות המקומית קצרת־יד לגבי התנפלות נוסעי הצלב, שהיו מתלקטים בצרפת בימי לודביג התשיעי כמה פעמים על מנת לצאת לארץ הקדם. מכיון שמסע הצלב הלך ונדחה היו הגדודים שופכים את חמתם כל פעם על היהודים. בקיץ של אותה שנת 1236, שבה נמצאו קהלות נרבונה בסכנה כמסופר למעלה, עברו גדודי נוסעי הצלב עבור ורצוח ושדוד בגלילות בורדו, אניוב ופוטיב (Anjou, Poitou). רק יהודים מועטים בקשו להם מפלט בהמרה למראית עין, רובם נהרגו על קידוש השם. רבים מהם שחטו את עצמם כדרך קדושי ארצות הרינוס במסע הצלב הראשון. כשלשת אלפים יהודים נהרגו באותו קיץ[1]. אפילו האפיפיור גריגור התשיעי לא יכול לדחות את „בקשתם השטוחה של היהודים היושבים בצרפת״ להגין עליהם בפני נוסעי הצלב. באגרתו לבישוף של בורדו ולכהני יתר הערים שנפגעו מזכיר הוא להם, שאין להלחם ביהדות לא על ידי השמדה ולא על ידי המרה באונס, ובפרט שהיהודים נמצאים גם בלי זה „בעבדות מצרית חדשה״ — הודאת בעל דין חשובה מאוד.

1 במקורות עבריים נזכרת פורענות זו רק ברשימה קצרה בספר „שבט יהודה״ (במילואים, בטעות „שנת קע״ט״), אבל פרטי המאורע הגיעו אלינו באגרת האפיפיור גריגור (ע״י ריינלדוס Annales ecclesiastici שנת 1236, ועי׳ בביבליוגרפיה לסעיף זה).

§ 4. ויכוחים דתיים ושריפת התלמוד; חללי האינקויזיציה.

תקופת התסיסה הדתית בקרב הנצרות עוררה בעם חיבה יתירה לויכוחים דתיים. תורותיהם של הוולדנזים והאלביגואים, שדחו את עיקרי הנצרות הפסולים ביותר בעיני היהודים, היו מושפעות הרבה ממלחמות־הדברים שבין יהודים ונוצרים בענינים אלה. במחצית השניה של המאה השתים־עשרה, בימי פריחת „התורות הנפסדות" בצרפת הדרומית, נעשו הויכוחים בציבור ובספרות מעשים בכל יום. שני הצדדים היו מתכוננים בקנאה רבה למלחמות מצוה בהלכות הדת: חכמי הקתולים חיברו ספרי פולמוס ללמד את הנוצרים מה להשיב ליהודים בויכוחים [1], וחכמי ישראל מצדם כתבו ספרים כנגדם לבטל עיקרי הנצרות ולהראות שהיא מגלה פנים בתורה שלא כהלכה. בימים ההם חיברו המדקדקים והפרשנים שבפרובינציה יוסף ודוד קמחי (כרך רביעי § 47) את ספרי הסנגוריה שלהם כלפי הנצרות. בפתיחתו ל„ספר הברית" [2] מטעים יוסף קמחי בפירוש, שבעצת תלמידיו חיבר את הספר וכינס בו את „כל החזיונות והנבואות בתנ"ך שיש בהם תשובה על המינים והאפיקורסים המתוכחים כנגד דתנו... ופתה אותם סכלותם להפוך דברי אלהים חיים אשר הם דברי הנביאים ותלו אותם באמונת ישו הנוצרי אשר לא כדת".

הספר הקצר ערוך כמנהג הדורות ההם בצורת ויכוח בין נוצרי ויהודי, „מין ומאמין" ודן על עיקרי אמונת השילוש ואם ישו, על ישו הגואל מחטא אדם הראשון ועל משיחיותו. לפעמים נוגע הויכוח הדתי גם בשאלות החברה וחיי יום יום. היהודי, למשל, משתדל להוכיח, כי בני עמו עולים על הנוצרים במוסר. „אין ביהודים רוצחים ומנאפים, כמו כן עושק וגזל אין ביהודים בדרך מפורסם כמו בנוצרים שמלסטמים הבריות בדרכים; וכן בכל מקום היהודים שבעולם נוהגין עם אחיהם במדת רחמנות, ואם יראה אחיו שבוי יפדהו וערום יכסהו ולא יניחהו לשאול על הפתחים רק בצנעה ישלח לו מזונותיו; ועוד אומר לך כי אם יתאכסן יהודי אצל יהודי אחיהו יום או יומים ואפילו ימים הרבה לא יקח ממנו דמי מזונותיו". על טענת המין, שגם היהודים „עושים מעשים שלא כדת", שהם מלוים ברבית, ולעומתם יש מעשים טובים שעושים הנוצרים, „שיש בהם אנשים שיפרדו בחייהם מן העולם ומתענוגיהם וישכנו ביערים

1 על פי רוב נתחברו ספרים אלה בצורת ויכוח בין נוצרי ויהודי. ביחוד נתפשטו כתבי הנזיר רופרט ופטר מבלוייש. במאה השלש־עשרה נתחברו ספרי פולמוס כאלה גם בשפת־העם הצרפתית (הויכוח בין «בית־הכנסת והכנסיה הקדושה»).

2 נדפס בספר „מלחמת חובה" (קובץ ויכוחים), קונסטנטינופול ת"ע, וחזר ונדפס ב„אוצר ויכוחים" של י. ד. אייזנשטיין, ניו־יורק 1928, עמ' 66 ואילך.

ובמדבריות בעינוי כל ימיהם". עונה המאמין: „מה שאמרת מן הרבית הוא מפורש בתורת משה לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך (דברים כ״ג, כ״א), והנה היהודים נשמרים מאד מרבית ונשך לאחיהם במה שאסרה התורה, וגם נשמרים היטב אפילו מאבק רבית, כי לא ימכרו ליהודי אחיהם לא חטים ולא יין ולא שום קמח לזמן קצוב כדי להרבות לו בדמים; והנה אתם שתחדלו מן הרבית תמכרו לאחיכם כל קמח לזמן קצוב בכפל דמים; ועוד ידוע כי יש הרבה גויים המלוים ברבית ליהודים ולנוצרים. ומה שאמרת כי יש בכם אנשים קדושים (נזירים) שיפרדו בחייהם מזה העולם, הוא אחד מאלף או מרבבה והשאר כולם נטמאים בדרכי העולם. אפילו הכמרים שבכם והגמונים שלא ישאו נשים בידוע שהם מנאפים". ביחוד מצטיין היהודי בויכוח על עיקרי האמונה. „איך אאמין – טוען הוא – כי האל הגדול ונעלם ונכסה, שנכנס בבטן אשה ויצא ילוד אשה בלי דעה והשכל, ואילו לא היתה יונקתו הוא מת ברעב כשאר ילדים! אם תאמר לא היה לו נשמה אחרת כי אם האלהות, אם כן בשעה שהיה צועק „אלי אלי למה עזבתני", למי היה צועק, אם הוא בעצמו האלהות? אם כדבריכם כן הוא, שבא לקבל בשם וצורה ומיתה לכפר על עוון אדם הראשון וחוה, מדוע איחר לבוא קרוב לארבעת אלפי שנה, שהרי כמה דורות של צדיקים טובים עברו בכל אלו השנים. ואם ישו היה אלוה מדוע הניחם להצטער בגיהנם עד שבא ונולד ולא פדה אותם בכל הזמנים האלה? ומה שאומרים שארכה גלותנו מפני שעשינו שפטים בישו אלהיהם, אמור להם: אתם אומרים כי ישו ירד בארץ לקבל יסורים ברצון נפשו כדי להושיע העולם מיד השטן; אם כן מדוע העניש את העם המיסרים אותו מאחר שברצון נפשו קבל המיתה? גם נוכל לומר כי כוונת היהודים היתה לטובה שהמיתוהו אחרי ששמעו מפיו כי תשועת העולם תלויה במיתתו". הויכוח מסיים בדברים האלה: „תורתנו הקדושה נמשלת לאש כמו שכתוב: בימינו אש דת למו (דברים ל״ג, ב׳) ומים רבים לא יוכלו לכבותה אך תשאר לעולם. כי אש דתנו הקדושה תכלה המים ר״ל (רצה לומר) טבילת הנוצרים במי חטאתם".

בנו של יוסף קמחי, דוד (הרד״ק), השתתף לעתים גם בויכוחים שבעל־פה עם הנוצרים. הד מלחמות הדברים ההן נשמע בפירושו לתהלים ובמאמר סניגוריא מיוחד המכונה „תשובות הרד״ק"[1]. בתוך שאר דבריו סותר הוא את אמונת הנוצרים במשיחיותו של ישו. ראשית, „שהמשיח עתיד לקבץ נדחי ישראל ושנים עשר שבטי יה; הראיה השנית היא, שמשיח עתיד לבנות בית המקדש ועיר דוד היא ציון; הראיה השלישית, שהמשיח ישים שלום עד אין קץ; הראיה הרביעית, שהמשיח ימשול על כל מלכי הארץ; הראיה החמישית, שיכתתו כל העולם חרבותיהם וחניתותיהם" – והרי לא בא אפילו דבר אחד לעולם מכל אלה לאחר „הגאולה" של ישו!

1 נדפס בספר „מלחמת חובה" הנ״ל וחזר ונדפס ב„אוצר ויכוחים" עמ 78 ואילך (ועי׳ גם „אוצר ויכוחים" עמ׳ 255 ואילך).

הפולמוס שבעל־פה ובכתב נתגבר ביחוד במאה השלש־עשרה, שבה קמו מסיתים מברית הנזירים של הדומיניקנים או „האחים המטיפים", שהכריחו את היהודים להשתתף בויכוחים דתיים. המחלוקת התמידית של שתי הדתות באה לידי גילוי גם בשיחות פרטיות שבין נזירים ורבנים. יש שהדומיניקנים הלהוטים להטפה היו נכנסים בזרוע לבתי כנסיות לשם ויכוח. כמה מחכמי ישראל הגיעו לשלימות רבה במלחמת דברים זו והיו מפורסמים כווכחנים מומחים. שנים מן הווכחנים הללו, נתן אופיציאל ובנו יוסף, שפעלו בצרפת בימי לודביג הקדוש, נתפרסמו על־ידי שיחותיהם המרובות עם בישופים, דומיניקנים ופרנציסקנים מלומדים ואפילו עם הכהן שבחצר המלך. קובץ תשובותיהם („ספר יוסף המקנא" או „תשובות המינין" 1) מוכיח, כי השיחות הללו היו ערוכות בחופש גמור ובאין אונס במדה מפליאה לגבי אותו דור של מלחמת הדתות. בויכוחיהם עם גדולי הכומרים לא שמו חכמי ישראל מחסום לפיהם וברבים מדבריהם אנו מוצאים חריפות וחידוד:

„שאל גלח אחד לדודנו הר' יוסף מקרטרש: מפני מה נגלה הקדוש ברוך הוא בסנה יותר מעץ אחר? והשיב לפי שאין יכולים לעשות ממנו צלם".

„הנה ישכיל עבדי (ישעיה נ"ב, י"ג), הפוקרים מסיבים פרשה זו על נוצרי, וכבר בא משומד אחד שהיה אדוק ביותר לפני הרב ר' יוסף בכור שור, ואמר לו: מה אתה יכול להשיב על פרשה זו? אמר לו הרב בכור שור: שוטה, ישמעו אזניך מה שאתה מוציא מפיך, הנה ישכיל עבדי, ואם הוא אלוה היאך קורא אותו עבד".

„את גרין ישו (כלומר: האח הנזיר גרין ימח שמו וזכרו) נתווכח עם הר' נתן ואמר לו: לפי רשעכם וגריעותכם אתם משועבדים לנו לפי שאנו השובים מכם. השיבו (נתן): כך מדתו של הקב"ה, שהוא נפרע מדה כנגד מדה, הכעסנוהו בגרוע ממנו וכן עשה לנו, שנאמר הם קנאוני בלא אל ואני אקניאם בלא עם. ואם היה גוי נבל ותר מכם היה משעבד אותנו תחת ידו".

„שאל גלח אחד לר' יוסף קרא: מפני מה אין לכם כישכושים (פעמונים)? אמר לו; בוא עמי. הלכו שניהם לשוק ושמעו סוחרי דגים מלוחים שמכריזין אותם; אחר־כך הוליכו לשער הדגים המשובחים ולא היו מכריזין המשובחים. אמר לו מפני מה הם עושין כך. אמר לו הסחורה המשובחת מכרזת עצמה ואינה צריכה להכריז. לכך אין לנו כישכושין".

„מפני מה החמירה תורת משה בטומאת מת? השיב לו (לקנצליר מפריז) אחי ר' יוסף הקדוש ר' אליהו: מגיד מראשית אחרית מה שעתיד להיות, ונלוי לפניו

1 רובו עדיין בכתב־יד, ונתפרסמו לקוטים מתוכו ב„פליטת סופרים" של ברלינר, בספרו הגרמני של גרץ כרך ששי ציון ז', ב„ממזרח וממערב" חוברת ד', בספר היובל לכבוד ברלינר וב«Revue des études juives» כרך א'—ג', ועי' „אוצר הויכוחים" עמ' 81.

שעתידה אומה אחת לבוא, שתהא אומרת שקבל עליו (ישו) מיתה, לפיכך החמיר בטומאתה, להודיע לכל שהוא מואס בה יותר מדבר אחר".

הווכחנים היהודים לא נרתעו לאחוריהם גם בפני לגלוג על גאוחנוחם של מתנגדיהם. כשאמרו לנתן, ששעבוד ישראל לעמים ודאי ברצון אלהים הוא, ענה: „אין לכם עול משום אומה ואין שבט נוגש בכם, אבל אתם השבט הנוגש בכל. אתם אוכלי חרב ואומנותכם בידכם".

ראיותיהם של המתווכחים היהודים הביאו את הנוצרים במבוכה גדולה ולפעמים עוררו התמרמרות מצדם. ויכוחים דתיים היו נגמרים בדברים חריפים מצד היהודים, ואילו הצד שכנגד ק"א לפעמים גם למהלומות, כמו למשל במקרה המסופר למעלה, שהאביר ניסה להוכיח לרב צדקת ראיותיו על־ידי מקל חובלים. וכבר הזכרנו כי שיטות כאלה של הוכחה מצאו חן בעיני לודביג הקדוש, שסבור היה כי רק חכמים וכומרים אבל לא נוצרים הדיוטות רשאים להכנס בויכוח דתי עם יהודים. המלך נסמך בזה כנראה על אגרת האפיפיור גריגור התשיעי משנת 1223, שאסרה על הנוצרים כל ויכוח עם יהודים בעניני דת, מפני שהקתולים התמימים עלולים ליפול ברשת הכפירה. בינתים התחילה הכהונה הקתולית, שהרגישה בויכוחים פרטיים עם היהודים את כחם הגדול בהגנת דתם, לחקור אחרי בית הנשק של שונאי ישו. כמה נזירים דומיניקנים מלומדים היו יודעי עברית ויכלו גם להבין פרק בתלמוד בסיוע יהודים מומרים מקרב אחיהם בני בריתם, והמרגלים הנוצרים היו סבורים למצוא בתלמוד את שורש הדעות המתנגדות לנצרות, ומכאן נתעוררה הרדיפה על התלמוד.

מעשה שהיה כך היה. הדומיניקני ניקולאוס דונין (Donin), יהודי מומר מעיר לא־רושל שבקש להוכיח את חבתו לדתו החדשה, כתב בשנת 1239 לאדוני האינקויזיציה, לאפיפיור גריגור התשיעי, אגרת מלשינות, שבה טען, כי התלמוד מכיל ביטויים עליבים לישו ולנצרות ובכלל דעות מתנגדות למוסר. מיד צווה האפיפיור לבישופים בספרד, בצרפת ובאנגליה, וכן גם לראשי הדומיניקנים בפריז, ליטול מאת היהודים את ספר התלמוד ולבדוק אם דברי דונין נכונים. החקירה והדרישה התחילה בפריז: נטלו מאת יהודי העיר את כל ספרי התלמוד והזמינו את הרבנים לחקירה. ועדה מיוחדת היתה צריכה לשמוע דברי הקטגור דונין ודברי חכמי ישראל. מצד היהודים באו לפני הועדה יחיאל מפריז, משה מקוצי (בעל „ספר מצוות גדול", הסמ"ג) ועוד רבנים אחרים. הוויכוח הפומבי היה בפריז ביום 12 יוני שנת 1240 במושב כהנים ושרים גדולים. ועדת החקירה, שבה ישבו הארכיבישוף של עיר המלוכה, הקנצלר של האוניבר־סיטה ונזיר דומיניקני אחד חבר האינקויזיציה הקדושה, הציעה כתב־אשמה מפורט על התלמוד, שנתחבר בסיוע המלשין דונין ובו נמנו ל"ה סעיפים. עיקר האשמה היתה, שהתלמוד מכיל חירופים וגידופים על ישו הנוצרי, למשל, שהיה בן זנונים של מרים ובן

סטדא ומפני שפשע ביהדות נידון ליסורי עולם בגיהנום; חוץ מזה, מצויה בתלמוד הטחת דברים כלפי הנוצרים, למשל שמותר להמית את הגויים ולרמות אותם, ללגלג על אלילים ואיקונין ולקלל אותם בתפלות; ובכלל מלא התלמוד, לפי קטגוריה זו, ביטויים של נידוף השם ופריצת מוסר וכל מיני הבל ודברי הבאי.

כל הטענות האלה היו מיוסדות על ליקוטים מחלק האגדה של התלמוד, שבו נשתמרו בצד אגדות ומשלים בעלי מוסר נעלה גם עקבות אמונות הבל ושנאה למציקים מבני הגויים. פילוסוף מבית מדרשו של הרמב״ם היה משיב על טענות אלה, שדת ישראל איננה אחראית לספרות החפשית של האגדה, כשם שאין הנצרות אחראית לכל כתבי אבות הכנסיה ולתולדות חיי הקדושים, שאינן נופלות מן האגדה התלמודית באמונת הבל וחוסר סבלנות; אולם הרב יחיאל וחבריו ובעלי ה,תוספות״, שקבלו את כל הכתוב באגדה כדברי קודש, נמצאו לנוכח הקטגוריה במבוכה. יחיאל נמלט מן המיצר בקושי על ידי שהודיע כי קצת הביטויים הקשים אינם מוסבים על ישו, אבל נמנע מלדון על האגדות הפיוטיות שבהן ראו הקטגורים חירוף כלפי מעלה (למשל, שאלהים שופך דמעות בכל יום על חורבן בית המקדש וגלות ישראל). לעומת פתגמי התלמוד המעליבים את הגויים הטעים יחיאל את הפתגמים המצווים לעזור גם לעניים וחולים נכרים, לדרוש בשלום נכרים וכיוצא בזה. ,הלא ידעת — אמר לקטיגור דונין — כמה אנו מסורים לתורתנו וכמה מאתנו נהרגו, נטבעו, נשרפו ונחנקו על אמונתנו ואף־על־פי־כן יש לנו עם הנוצרים יחסים האסורים כלפי עובדי האלילים הקדמונים. התלמוד אומר: לפני אידיהן של הגויים שלשה ימים אסור לשאת ולתת עמהם — ועתה לך ברחוב היהודים ותראה, שהיהודים עושים עסקים עם הנוצרים אפילו בעצם ימי אידיהם. אנחנו עושים עמהם מסחר, מוסרים את יונקינו למיניקות נוצריות ומלמדים את התורה לכהנים נוצרים, שרבים מהם יודעים עברית״. ברוח זו דברו גם חברי יחיאל. אולם הנזירים רשמו בכתב הזכרון שהרבנים ,הודו״ כי בתלמוד יש כמה דברים שאינם הוגנים. ומכאן הוציאו מסקנה, שהתלמוד הוא ספר מגדף אלהים ומזיק ואחת דתו לכליה. ובית הדין של הכהונה הוציא פסק דין, שכל ספרי התלמוד שהוחרמו יוצאו לשריפה.

היהודים נבוכו מפסק הדין של הועדה הפריזית והשתדלו בכל כחם לפני גבוה מעל גבוה לדחות לפחות את קיום פסק הדין. דומיניקני אחד בן הדור ההוא מספר, שיהודי פריז הביאו לכהן שבהצר המלך סכום כסף גדול והתחננו לפניו להציל את הספרים משריפה. הכהן דבר על לב המלך לבטל את גזירת הועדה, והיהודים קבלו לשמחתם את הספרים המוחרמים. אבל השמחה לא ארכה ימים: לאחר שנה, כשבא הכהן הזה לפני המלך, חש פתאם במעיו ונפל מת. המלך ראה בזאת עונש מן השמים על הויתור שעשה הכהן ליהודים וצווה למלאות מיד את פסק הדין שהוצא על ספרי היהודים. הגרעין ההיסטורי שבמסורת אגדה זו הוא שפסק הדין של הועדה הפריזית הוצא

לפעולה רק לאחר שנתים. בשנת 1242 נעשה מעשה רב: בחודש יוני נערמו על גבי מגרש אחד בפריז עשרים וארבע עגלות מלאות ספרי התלמוד ונשרפו בפומבי. הידיעה על שרפת ספרי הקודש עוררה בין יהודי כל הארצות אבל כבד. הרב הגדול מאיר מרוטנבורג בגרמניה חיבר על מאורע זה קינה מפורסמת, שבה הוא פונה בדברים נוגעים עד הלב אל התורה הקדושה: „שאלי שרופה באש לשלום אבליך" (קינות לתשעה באב). אף בבתי הכנסת בצרפת ובאיטליה התאבלו על שריפת התורה בקינות מיוחדות. ברומי נגזר צום מיוחד על מאורע זה.

אינוקנטיוס הרביעי, שעלה על כסא האפיפיור אחרי גריגור התשיעי, הסכים מתחלה למעשי לודביג הקדוש במלחמתו על הספרים המזיקים של היהודים. הלא כה דברי האפיפיור באגרתו אל המלך (1244): „תן צו לשרוף את הספרים האלה בכל גבולות מלכותך". והמלך מילא אחרי דברי האפיפיור וצווה להחרים את ספרי התלמוד בכמה קהלות, ואחרי פריז היו עתידות גם ערי המדינה להיות במות למדורות אש. בימים ההם בא האפיפיור באקראי לזמן־מה לעיר ליאון, והרבנים השתמשו בהזדמנות זו כדי להתאונן לפניו על התערבות קשה זו בחיי הדת של היהודים. בלי התלמוד — טענו הרבנים—און אנו יכולים ללמוד את התורה שהתלמוד פירוש לה, ולכן אין אנו יכולים לקיים את המצוות של דתנו. אינוקנטיוס הרביעי בקש מאת הקרדינל הפריזי אודון, שהיה נגיד האוניברסיטה וחבר ועדת החקירה הקודמת, לבדוק שוב את ספרי התלמוד אם יש בהם חלק שאפשר להשיב אותו ליהודים בלי נזק לכנסיה (1247). באותה שעה כתב האפיפיור למלך לודביג, שהוא, הכהן הגדול של הכנסיה, הסובלת בצדה גם את מאמיני הברית הישנה, רואה חובה לעצמו לתת ליהודים את האפשרות לחיות על־פי דתיהם. אולם המתקת הדין למפרע מצד האפיפיור לא מצאה חן בעיני הקנאים, והציר של האפיפיור בפריז השתדל להוכיח לאדוניו בתשובתו, שהתלמוד מסרס את הפשט של המקרא, שהרבנים מְרַמים את האפיפיור באמרם שלא יוכלו ללמוד את המקרא בלי פירוש התלמוד, וחוץ מזה אין זה מִן הנימוס הציבורי להשיב ליהודים את העתקי הספרים הארורים שעדיין לא נשרפו. לדעתו יש להשמיד ספרים רעים אפילו אם יש בהם איזה רעיון טוב כמו שיש להשמיד אנשים רעים וכופרים: הרי גוזרים כליה על כופר בגלל כפירה בעיקר אחד, אפילו אם הוא מודה בכל יתר העיקרים. אף־על־פי־כן—מוסיף הציר—מוכן ומזומן הוא לשמוע בקול האפיפיור ולבדוק שוב העתקים של מסכתות אחדות שהובאו לפניו על־ידי היהודים. הבדיקה תֵעָשה בידי ועדת בקורת חדשה בהשתתפות חכמים נוצרים מפורסמים, בתוכם גם הדומיניקני המפורסם אלברטוס מגנוס, ששאב רובי תורתו התיאולוגית (Summa Theologiae) מתוך החיבורים הפילוסופיים של הרמבים ואבן גבירול. מובן ממילא, שגם בועדה החדשה יצא פסק דינו של התלמוד לחובה. נשיא הועדה, הקרדינל אודון, הודיע (מאי 1248) שהתלמוד

מלא דעות נפסדות ונידופי אלהים ואי אפשר לסבול אותו במדינה נוצרית. שוב התחיל בערים שונות בצרפת ציד ספרים עבריים. התעודות משנת 1250 מונות כמה מעשי גבורה בציד זה מצד האחים המטיפים (הדומיניקנים). לאחר זמן הלכו הרדיפות ופחתו: בידי היהודים עלתה, כנהוג, להפטר גם מגזירה זו בפדיון כסף. בשכר מס מסויים קנו להם סיוע השלטון החילוני. אולם לימוד התלמוד בישיבות שבצרפת פסק לזמן־מה, מפני שכמה רבנים וחכמים יצאו את הארץ. בין היוצאים נמצא גם הרב יחיאל, ממשתתפי הויכוח בפריז, שקבע דירתו בארץ ישראל (1259).

האינקויזיציה הדומיניקנית, שדנה את ספרי היהודים לשריפה, העלתה לפעמים על המוקד גם את היהודים עצמם. מאורע מזעזע קרה בשנת 1288 בטרויייש, עיר מולדתו של רש״י ועריסת לימוד התלמוד בצרפת. בערב שבת של שבוע הצליבה, יום 26 מרץ שחל בשביעי של פסח, התנפל האספסוף הנוצרי, שנתרגש על ידי הדרשות על יסורי ישו, על בית היהודי העשיר והמלומד יצחק שטלין (Chatelin) כדי להתנקם על מות המושיע. כמו שיש לראות מתוך רמזים בקינות שנתחברו לרגל מאורע זה, הטמינו מסיתים בחשאי גופת נוצרי בבית היהודי כדי לנרות את ההמון שיחשוף את פשע היהודים. הבית נהרס עד היסוד ובעל הבית עם משפחתו ועוד שמונה יהודים נאסרו ונמסרו למשפט האינקויזיציה הדומיניקנית. בית הדין מצא עוון היהודים בעלילת הדם ודן שלשה עשר מהם למיתת שריפה. אמנם השופטים היו מוכנים להניח בחיים את הנאשמים שיתנצרו, אבל היהודים דחו הצעה זו, וביום 24 אפריל עלו כולם בפומבי על המוקד. מעשה נורא זה מתואר בארבע קינות על בני הדור, שלש מהן בעברית ואחת בניב צרפתי ישן, אף הוא בכתב עברי. ראשונים עלו על המוקד יצחק שטלין ובני משפחתו: אשתו ההרה, שני בניו וכלתו. בידים אסורות לגביהם ובמזמורי תהלים על שפתותיהם הלכו לקראת המות. כשהושלך יצחק לתוך האש, „עשיר הנכסים, בעל התוספות המפורסם ובקי בפירושי המקרא", צווחה אשתו בקול קורע לבבות: „אחריך אלך, דודי" ואף האשה ההרה נעלמה בלהבה. מתוך יסורי מות צועק הבן הצעיר לבן הגדול: „אחי, אני בוער!" הגדול עונה לעומתו: „אתה נכנס לגן עדן". בהגיע תור הצעירה היפה, אשת הבן הגדול, ניסו האכזרים להשפיע עליה שתתנצר והבטיחו לה בחור נאה; והיא התמרמרה וקראה: „ענוני כחפצכם ואני לא אעזוב את אלוהיו" אחד מנכבדי הקהלה, שמשון, עודד את חבריו עד לנשימתו האחרונה. ברוך טוב עלם (בנדיט בונפילס) קרא למענהו: „חתה את האש, רשע!" רק שמעון, הסופר והחזן, שהיה „מטיב נגן" בבית הכנסת, לא הבליג על צערו, אבל גם הוא בכה לפי דבריו „בגלל הבנים". כשנגשו המטיפים (הדומיניקנים) ליצחק כהן ודיברו על לבו שיתנצר אמר להם: „אמות על קידוש השם; כהן אני ואקריב לאלהים את גופי". על המוקד נשרף גם הרופא המנתח חיים מברינון, „שהחזיר את האור לכמה עוורים".

העיר טרוייש, שבה אירע מעשה נורא זה, שוכנת בגליל שמפניה, שנסחפה לפני זה למדינות המלך על ידי התחתנות הגרפית של הגליל עם מלך צרפת פיליפ היפה. כששמע פיליפ דבר מעשי האכזריות של האינקוויזיציה כלפי עשירי הקהלה ראה בזה פגיעה בזכות שלטונו וגם פגימה בהכנסותיו. לפיכך פקד שלשה שבועות לאחר המעשה, שנזירי האינקוויזיציה רשאים לשפוט את היהודים רק לאחר שנציב המלך בדק ומצא שיש יסוד דתי למשפט זה.

שנתים לאחר מעשה טרוייש אירעה בפריז עצמה עלילת דם נוראה. בשנת 1290 נשרף זוג יהודי שנאשם בדקירת לחם־הפנים (hostia) בבית הכניסה. בעם נתפשטה אמונת הבל כי מן חלהם המדוקר זב זרם של דם, והוא דם הנוצרי שגופו מתגשם באופן מסתורי בלחם־הפנים. על נס זה הושרו שירי אגדה, בַּלָדות ובית־הכניסה שברחוב de Billetes משך אליו הרבה עולי רגל מביאי מנחות. יתכן, שכל העלילה היתה בדויה לתכלית זו. שני יהודים נמסרו למות לכבוד האמונה שישו מתגשם בפיסת לחם אחת.

§ 5. פיליפ היפה וגירוש שנת 1306.

בניגוד ללודביג התשיעי האדוק באמונתו ולפיליפ היפה הכופר, שהיו שניהם מצרים לישראל, היה פיליפ השלישי שמשל ביניהם (1270—1285) מתיחס בשויון נפש ליהודים. אישיותו של המלך לא השפיעה כלל על המעשים שנעשו בימיו בנוגע ליהודים. המלך היה רק בא על החתום מתחת לתקנות שלטונות הכנסיה, שהנהיגו בימים ההם את הקאנונים הצוררים בהצלחה יתירה. בשנת 1271 חידש פיליפ השלישי על־פי דרישת הכהונה את פקודת לודביג הקדוש להבדיל את היהודים על־ידי אות עגול מיוחד, ולאחר שנים אחדות דרש למלאות את פקודת הכנסיה שאסרה על היהודים לקחת מיניקות נוצריות, למכור בשר לנוצרים, לרחוץ עמהם במרחץ אחד וכיוצא בזה. בפקודת האפיפיורים הרחיבו ברית הדומיניקנים ובית הדין של האינקוויזיציה את פעולתם על אדמת צרפת, והיהודים הרגישו פעולה זו בעצמם ובבשרם. בשנת 1267 הוציא האפיפיור קלימנס הרביעי פקודה אל שופטי הכופרים, בני „האחוה האהובה של ברית המטיפים והקבצנים", לענוש לא רק את הנוצרים שהודחו ליהדות אלא גם את מדיחיהם היהודים. לנוצרים מודחים נחשבו על־פי רוב אותם היהודים שהתנצרו למראית עין מחמת המציק ואחר כך שבו ליהדותם. בשנת 1273 גזר האפיפיור גריגור העשירי, כי מומרים כאלה שחזרו לסורם יבואו לפני בית הדין של האינקוויזיציה הם ומסייעיהם. בשנה שלאחריה נתמנה בפרובינציאה הנזיר ברטרן דלרוש ל„אינקויזיטור בעניני הכופרים והמתיהדים". בשנת 1277 שאלו השופטים הצרפתים מפי האפיפיור

ניקולאוס, כדת מה לעשות במומרים יהודים ששבו ליהדותם ונאסרו בבית הסוהר שנה שלימה ובכל זאת הם מסרבים לשוב אל הכנסיה. האפיפיור ענה שיש לנהוג בעקשנים אלה כמו בכופרים מומרים ולמסור אותם לשלטון החילוני על מנת להעלותם על המוקד. על סמך פקודה זו נשרף בטולוזה הרב יצחק מלים מפני שקיבל לכלל דת ישראל מומר שהתחרט לפני מותו וצווה לקבור אותו בקבר ישראל. פיליפ השלישי הקשיב לכל ועידות הכנסיה, שבהן היו סוכני האינקויזיציה ראשי המדברים, ולא התמהמה להפוך החלטותיהן לפקודות מלכות. כשנגזרה ועידת הכומרים בבורז' (1276), שאסור ליהודים לגור בכפרים, כדי שלא ידיחו את בני הכפרים התמימים מדרך האמונה הישרה, נהפך קאנון זה לאחר שנים אחדות (1283) לפקודת מלכות. בפקודה זו נתחייבו הדוכסים, הגרפים, הברונים ויתר הפקידים „להכריח את היהודים לגור בערים הנדולות שהם מקומות מגוריהם הרגילים", והמלך צווה גם להשגיח, שלא יבנו בתי כנסיות חדשים ולא ישמרו בבתיהם העתיקים מספרי התלמוד שנבדקו בפריז ונמצאו פסולים וראויים לכליה.

שיטה אחרת של רדיפת היהודים הונהגה בימי פיליפ הרביעי היפה (1285—1314). מלך זה, שהגיע במלחמתו עם האפיפיורות עד לידי פגיעה באפיפיור בוניפציוס השמיני, התאמץ להגביל את שלטון האינקויזיציה ולמנוע בפני התערבות הכהונה בעסקי המדינה, אולם עשה את זאת לא מתוך דעות חפשיות, אלא רק מפני שלא רצה לסבול שום שלטון בצד שלטונו, שום תחרות בניצול נתיניו; לא מעשי האכזריות של האינקויזיציה אלא זכותה להחרים רכוש הנשפטים היא שהשניאה על המלך השואף לבצע את המוסד הזה, שנטל ממנו חלק מרכוש נתיניו. מטעם זה אסר פיליפ הרביעי לאינקויזיציה אחרי מעשה טרוייש המסופר למעלה להוציא משפט על היהודים בלי הסכמת פקידי המלך. הפקידים הוזהרו, שלא יתנו לתפוס את היהודים על פי דרישות הנזירים, ואפילו גדולי הכהונה, אלא אם יבררו שענין הנידון אינו פוגע ברשות ערכאות המלכות (1288, 1291, 1302). אף־על־פי־כן האמין המלך באמונה שלימה באמונות ההבל של ההמון החשוך בנוגע ליהודים, ובימיו ובלי ספק בהסכמתו נשרפו בפריז שני יהודים על חילול „הלחם הקדוש". ובפקודה מיוחדת צווה לפקידיו בשנת 1299, כי על־פי דרישת האינקויזיציה „בענין מגפת הכפירה" מחוייבים הם להשגיח על כל היהודים החשודים בהדחת נוצרים ליהדות או „חילול הגוף הקדוש של ישו" (הוסטיה), „לאסור אותם, להוליך אותם מבית כלא לבית כלא ולענוש אותם על פי חוקי הכסא הקדוש". באותה הפקודה מונה המלך עוד כמה פשעי היהודים: מסתירים הם בבתיהם כופרים בורחים, בונים בתי כנסיות חדשים ומתפללים בהם בקול רם ומפיצים את ספרי התלמוד הפסולים הכוללים דברי גידוף על הבתולה הקדושה מרים. בכלל היה פיליפ הרביעי מטבעו נוטה לענות את היהודים כרצון האינקויזיציה, והחולק היה עליה רק מצד

תאותו לשלל שיש להוציא מידי נתיניו הנרדפים. אף מחוק המלבוש המיוחד ליהודים ידע המלך אוהב הבצע להפיק תועלת: על אלה שלא רצו לשאת את אות הקלון הטיל עונש כסף (1288). חוץ מזה אישר פקודת המלך הקודם שאסרה ליהודים לגור בכפרים (1291), אולם לא כתרים בפני השפעה דתית על „הכפריים התמימים", אלא מפני שאוצר המלכות היה מפסיד חלק ממסי המסחר על ידי יציאת היהודים מן הכרכים.

שום מלך ממלכי צרפת לא טפל ביהודים כל כך הרבה כמו פיליפ הרביעי, שעלה בזה אפילו על אבי אבותיו פיליפ אבגוסט. בכל פקודותיו עובר כחוט השני ענין אחד: המסחר בנפשות היהודים, כאילו היו היהודים עבדיו, והשאיפה לנצל את רכושם ככל האפשר. בהיותו יורש עצר, כשנעשה על ידי נשואיו עם הגרפית של שמפניה מושל הגליל, נטל מיהודי שמפניה בשכר אישור זכות ישיבתם „נדוניא" במכסת עשרים וחמשה אלפים לירות. אחר־כך נשפט תמיד עם הברונים בגלל היהודים היושבים באחוזות, שלפי דעתו עליהם להיות כפופים למלכות. בשנת 1297 נקבע בית דין של בוררים בין המלך ואחיו קרל הגרף של הגלילות ולוא, אלנסון ואניוב בנידון מ״ג יהודים, שכל צד טען כי הם שלו; בית הדין פסק, שרק י״ב מן היהודים האלה של הגרף הם, ושני הצדדים באו לידי הסכם, שעל ידי מעבר היהודים מרשות לרשות אינם יוצאים מכפיפותם הראשונה. וראוי לתשומת לב שבין הבוררים היו שני יהודים: קלו מרואן מצד יהודי המלך ויוסי מפונטואז, „יהודי של הגרף מאלנסון". לאחר שנתים כרתו שני האחים חוזה חדש: הגרף קרל מוולוא מכר לפיליפ הרביעי את כל היהודים היושבים באחוזותיו, אלפים במספר, בשכר עשרים אלף לירות. המלך היה מזכיר לפקידיו מזמן לזמן שיגבו את מסי היהודים בדיוק ואת המאחרים לשלם יאסרו ויביאו לפריז. את תפקיד המוכסנים האחראים מסרו ליהודים אמידים בעל־כרחם.

אף בעסקי ההלואה של היהודים השגיח פיליפ הרביעי בעין פקוחה, שלא יופקע הלקו בריוח. בשנת 1291 ניתנה פקודה לשר קרקסון, מרכז יהודי חשוב בצרפת הדרומית, לחקור ולדרוש על כל הלואות בריבית מצד יהודים, לבדוק את שטרי החוב ולשאול מפי הלווים מכסת הקרן והריבית כדי למחול ללווים על סמך הידיעות האלה את הריבית. אולם לאחר שנה עלתה על דעת המלך, שגם הוא יוכל להרויח מעסק זה ולכן פסק לגבות את כל ההלואות שניתנו בריבית גבוהה לטובת אוצר המלכות. בשנת 1295 נאסרו היהודים העשירים של גליל בוקייר, הובאו לפריז והוחזקו בכלא עד שהודיעו בדיוק את סכום הכסף שנתנו בהלואה ומסרו למלך את הריבית. המלך המגין כביכול בפני לקיחת נשך היה אפוא בעצמו נושך נשך. כל ההחרמות החלקיות האלה היו רק פתיחה להפקעה כללית של רכוש היהודים בצרפת.

ברור היה מלכתחלה, שפיליפ היפה ההולך בעקבות פיליפ אבגוסט יגיע לבסוף

לאותן התוצאות: לביזה נמורה של נתיניו היהודים ולגירושם מן הארץ. הדבר אירע באמת בשנת 1306. אוצר המלכות היה ריק. הממשלה היתה זקוקה לסכומים גדולים מיד, והמלך גמר, כאותו האכר במשל הידוע, לשחוט את התרנגולת המטילה ביצי זהב: לגרש את היהודים מן הארץ וליטול את רכושם. לתכלית זו הופקדו פקידים מיוחדים בכל המקומות. על־פי פקודתם נאסרו כל פרנסי קהלות ישראל כמעט בכל גלילות צרפת, וכל רכוש היהודים ופנקסי מסחרם הוחרמו. כך עשו לא רק בגלילות המלך, שעליהם נלוו עכשיו כמה ממדינות הגרפים לפנים (חוץ מאיל די פרנס גם שמפניה, נורמנדיה, אניוב, לנגדוק ועוד), אלא גם ברוב מחוזות הפיאודלים, שיהודי המלכות היו מוצאים שם לפעמים מפלט מיד עושקיהם. מאסר היהודים נעשה בכל מקום בזמן אחד, ביום 22 יולי או עשירי באב. לנאסרים הודיעו שעליהם לצאת את הארץ במשך חודש ימים ולעזוב את כל רכושם; רק מלבוש חול ומעט כסף בשביל צידה לדרך הותר להם לקחת עמהם. אלפי יהודים (מספרם המדויק איננו ידוע) יצאו פתאום נקיים מארצם ומנכסיהם. לאחר תום המועד הקבוע יצאו מערי צרפת מחנות יהודים, שאבותיהם ישבו בהן מימי רומי העתיקה. כל הנכסים והמטלטלים של המגורשים הוחרמו לטובת המלך שמכר אותם במחיר גדול בפומבי. רק אלה שהמירו דתם לא גורשו. אולם המלך ודאי לא שמח על ריבוי עדת הנוצרים שגרם לו חסרון כיס. ואמנם מספרם היה מועט מאד חוץ מטולוזה, שבה התנצרו רבים למראית עין כדי להנצל מן ההורבן.

„מה שאירע לאחר גזירת הגזלה של המלך במחוז טולוזה — אומר היסטוריון צרפתי בימינו (לנגלוא) — היה כנראה גם במקומות אחרים 1. כל הנכסים והמטלטלים של היהודים הוחרמו ונמכרו בפומבי. קצת היהודים הצליחו להצפין את החפצים היקרים ביותר, ואז התחילו לחפש אצלם את האוצרות ולמלשינים הובטחה חמישית המציאה. הגיבים אספו את הכסף הגבוי ושלחו את כלי הזהב והכסף: כוסות, חגורות, טבעות אל בית יציקת המטבעות, חוץ מן החפצים היותר יפים שהניחו בשביל המלך. המכירה הפומבית של הבתים והקרקעות נמשכה ברוב הגלילות כמה שנים כדי שלא להוזיל את המחיר, אף־על־פי שהממונים על עסקי היהודים קיבלו הוראות מפריז לעבוד ביתר מהירות וביתר הצלחה. הארכיונים של לשכת החשבונות הישנה מכילים כמה רשימות של הממונים ההם; כמו כן נשתמרו כמה פסקי דין שמהם יש לראות, שקצת בתים, גנים, בתי ספר ובתי קברות של היהודים נמכרו במחירים גבוהים. חברי מועצת עיר נרבונה, למשל, קנו במחיר 860 לירות את בניני בית קלונימוס, שראשו היה

1 לטולוזה נשלחה ועדה החרמה מיוחדת להחרמת נכסי היהודים, ובראשה די נוגרה המפורסם, ידידו של המלך, שעשה כמה מעשי תועבה, למשל ההתנפלות על האפיפיור בוניפציוס וביזת „ברית ההיכל" על־פי מצות פיליפ.

נשיא קהלת ישראל. בסך־הכל הוכנסו במחוז טולוזה ממכירת נכסי היהודים 75.264 לירות.

כאמתלא לביזת היהודים היה פיליפ היפה נוהג להביא את העובדה, שרבים מהם עסקו בעסק ההלוואות המזיק, אולם לאחר גירושם גבה בעצמו את הסכומים שהנוצרים היו חייבים בכל חומר הדין, אמנם בלי הריבית. אותם הלווים, ששטריהם לא נמצאו בין תעודות המגורשים, הוכרחו להודיע לממוני המלכות בעצמם את מכסת החוב, ומי שלא בא מעצמו היה מוזמן לערכאות על סמך ספרי החשבונות שנמצאו אצל היהודים. על ידי מעשי אונס כאלה עלתה ביד המלך לגבות גם חובות נושנים ומוטלים בספק, ונמצא שהיה נושה אכזרי יותר מן המלווים בריבית המגורשים. במקום שנוצרים הלוו כסף ליהודים ותבעו מאת ממוני המלך לשלם להם את החוב ממחיר נכסי היהודים הנמכרים הודחו תביעותיהם לגמרי: המלך לא הסכים למלאות את התחייבויותיו. אף הפיאודלים שהפסידו את הכנסותיהם על־ידי גירוש היהודים מאחוזותיהם תבעו את חלקם בשלל היהודים; ממוני המלך הכירו בזכות הטענות האלה, אבל דחו את התשלום משעה לשעה כדי להכריח את הפיאודלים לויתורים. ובאמת נתרצו הפיאודלים מתוך קוצר רוח לקבל שליש ואפילו פחות משליש תביעתם. גזילה זו של החרמת היהודים היתה רק הקדמה לגזילה, שגזל המלך וסוכניו לאחר שנים אחדות מאת „ברית ההיכל" ה ט מ פ ל י ר י ם. בכל שנאתו ליהודים לא הסכים העם הצרפתי למעשי האכזריות של המלך כלפי העשוקים. בשירי עם צרפתיים נאמר כי „היהודים היו ישרים מן הנוצרים" והארץ נידלדלה על־ידי גירושם. ואמנם לאחר תשע שנים שמע מלך צרפת „לקול שועת העם" וקרא את היהודים לשוב לארץ מלכותו, אולם היהודים לא יכלו לשוב לאיתנם אחרי המכה שהוכו בשנת 1306 [1].

מגורשי צרפת הצפונית יצאו לגלילות לותרינגיה, בורגונדיה ודופינה הסמוכים, שאדוניהם הפיאודלים היו פחות כפופים למלך צרפת. יהודי הדרום יצאו לגלילות פרובינציאה, שהיו כפופים לבית המלכות הארגוני (לעיר פרפינין ועוד). אלו ואלו קוו לשוב לצרפת בהזדמנות ראשונה. אבל קצתם נואשו מכל תקוה לשוב ויצאו לספרד,

1 יש להזכיר, שהיהודים בצרפת לא היו הקיבוץ היחיד שנפגע פגיעה קשה כזו. חוץ מבני ברית ההיכל, שפיליפ הרביעי השמידם מתוך אהבת בצע (בברית זו נמצאו כמה בעלי בנקים שהלוו כסף למלכים ולאפיפיורים) נמצא בצרפת עוד קיבוץ אחד, שמילא בכלכלה תפקיד דומה ליהודים ואף הוא היה באותה פורענות. אלה הם הסוחרים והחלפנים האיטלקים המכונים לומברדים שהיו מלווים כסף בריבית. במאה הי"ג מותר היה להם לעסוק בהלוואות בתנאי שאחוז מסוים מכל הלוואה יותן לאוצר המלך. מזמן לזמן הוחרם גם רכושם. בשנת 1277 נאסרו כל הלומברדים היושבים בצרפת, והוא הדין בשנת 1291 בימי פיליפ היפה. בשנת 1311, חמש שנים לאחר גירוש היהודים, צווה המלך לגרש את כל הלומברדים מפני שהם «נושכים נשך באוכלוסים ומורידים שער המטבע». לווי המגורשים נתחייבו לשלם את הריבית לממוני המלכות. לאחר זמן הותר גם ללומברדים לשוב לצרפת.

ביחוד לארגוניה הסמוכה, ושם נתקבלו לתוך קהלות ישראל הגדולות בברצלונה, בסרגוסה ויתר הערים שנמצאו בימים ההם במצב של פריה על־ידי פעולתם הכלכלית של היהודים.

§ 6. היהודים באנגליה בימי יוחן בלי־ארץ.

דברי ימי היהודים באנגליה במאה השלש־עשרה הם בעיקרם בבואה נאמנה של דברי ימי היהודים בצרפת. המטרופולין היהודית באירופה התיכונית ובתה על גבי האי נידונו בדרך כלל לגורל שוה: אם יש שינויים, הרי הם תלויים בהבדלי הסביבה והמשטר המדיני בשתי הארצות. על פי המצב באנגליה מוכרח היה ההעתק ללבוש צורה יותר נסה מן המקור. העיקר „היהודים הם משועבדים למלך" נתגשם כאן בצורה פשוטה ובלי שום ויתורים.

כששב המלך ריכרד הראשון בשנת 1194 ממסע הצלב ושמע על החורבן שנעשה ביהודים בשעת העדרו (כרך רביעי § 36), צווה לערוך חקירה חמורה, שמטרתה העיקרית היתה לקבוע את מדת הנזק שגרמה לאוצר המלכות השמדת רכוש היהודים ושטרי החוב שבידיהם. מכיון שהמלך היה מקבל מכל סכום של הלואה תשלום מסוים, הרי הפסיד על ידי השמדת שטרות שלא באו לידי גביה. כדי לשמור על נכסיו לעתיד צווה המלך לפקידיו לרשום כל עסקי ההלואה של היהודים. כל שטרי החוב והחשבונות היו צריכים להכתב בשני טופסים, האחד נשאר בידי המלוה היהודי והשני נגנז בארכיון המלכות בתיבות מיוחדות[1]. בדרך זו יכול היה המלך בשעת חורבן לברר את הפסדו ברכוש היהודי ובשעת שלום לקצוב את חלקו ברווחים העולים על הקרן. מגרעין זה נתפתח לאחר שנים אחדות המוסד הידוע בשם „א׳צר היהודים" (exchequer of the Jews), שבו נרשמו כל העסקים הנעשים בידי היהודים בדיני ממונות בין צדדים בני דתות שונות. לדיינים נבחרו נוצרים וגם יהודים, ואילו פקידי האוצר היו רק נוצרים אצילים. מעט מעט נתרכזו באוצר זה כל עניני המסים הנוגעים ליהודים. לכאן הובאו כל מיני השלומים לקופת המלכות: מס הירושה של היהודים הנפטרים שהיה מגיע לפעמים עד לשליש מכסת הירושה; רכושים מוחרמים של חייבים בדיני נפשות; תשלומים מקובלנות, עסקי אשראי, שטרי חוב ושאר שטרות ולבסוף מסים יוצאים מן הכלל (tallages), שהיה המלך מטיל בשעת דוחקו על קהלות בודדות אם בצורת מס לגלגולת או על־ידי ערבות כללית. כל התחבולות האלה לניצול „עבדי המלך" נהפכו בידי המושלים רודפי הבצע לכלי משחית, שבאמצעותם מצצו מן הגוף הכלכלי היהודי באנגליה את דם התמצית, עד שנפל חלל.

1 את השטרות היו כותבים על פי רוב בעברית בצירוף תרגום לרומית ולפעמים רק ברומית או בניב הנורמני של הלשון הצרפתית.

אמן מומחה למלאכה זו היה ביחוד המלך יוהן בלי־ארץ (1199—1216). למושל זה שלא ידע שבעה היו היהודים כעין ספוג שנתן להתמלא על מנת להריק אותו כולו. כל מה שרכשו היהודים על ידי מסחר והלואה ראה המלך כקנינו הוא. מתחלה נתן להם אגרת אישור לזכויותיהם הקודמות (1201): הותר להם לגור ולסחור בכל מקום, לפנות בדברי ריב עם הנוצרים אל בית הדין של המלך ולא אל בית הדין המעמדי הצורר לישראל, ואת הריבות שביניהם לבין עצמם היו רשאים להביא לפני בית דין של ישראל; בריבות שבדיני ממונות בין מלוה יהודי ולווה נוצרי היה הראשון מחויב לקבוע את הסכום שהלוה באמת ואילו הלווה היה חייב להביא ראיה שתביעת הריבית אינה מוצדקת. כל נתיניו והשופטים היו צריכים לחקור עדים יהודים ונוצרים במספר שוה. המלך דרש מאת הנאמנים להגן על היהודים וכל הפוגע בזכויותיהם היה צפוי לעונש. אגרת זו עלתה ליהודים בארבעת אלפים מרק. בתחלת מלכותו הגן המלך יוהן באמת על נתיניו היהודים. כשנעשה בלונדון נסיון לגרות את ההמון ביהודים גער המלך בשרים ובפקידים, שאין הם נוהגים עם היהודים בדרכי שלום, והטיל עליהם את האחריות האישית על שמירת הסדר הפומבי. מיד לאחר שעלה על כסא מלכותו מינה יוהן את אחד מנכבדי היהודים, יעקב מלונדון, ל„זקן היהודים" (presbyter Judaeorum) ונתן לו אגרת חסות, שבה קרא לו „חביבנו ומקורבנו". כמו שיש לראות מפעולותיהם של נושאי תואר זה להבא, היה עיקר תפקידו של „הזקן" לא בירור צרכי הקהלות אלא הסרסרות הכספית בין הממשלה וקהלות ישראל לשם גביה נמרצת של מסי המלכות.

בסיוע הממשלה שבו היהודים לאיתנם מן הפורענויות הקשות של מסע הצלב האחרון והגיעו שוב למדרגה מסוימת של אמידות. ועכשיו נתגלתה מזמתו של המלך בכל נוולותה. כשנודע לו, שקצת יהודים רכשו הון רב על ידי עסקי מסחרים, התחיל למוץ את כספם על־ידי מאסר ועינוי. המצוקה הכספית הגדולה שנמצא בה המלך לאחר אבדן נורמנדיה עוררה אותו להחרים את רכוש המוסדות של הכנסיה (הדבר היה בשעה שהתאבקותו עם אינוקנטיוס השלישי הגיעה למרום פסגתה) ושל היהודים. בשנת 1210 דרש מאת קהלות ישראל את הסכום העצום בימים ההם של 66,000 מרק. מאת העשיר אברהם מבריסטול דרש עשרת אלפים מרק כסף, ומכיון שאברהם לא רצה או לא יכול לתת סכום כזה צווה המלך לעקור לו בכל יום שן אחת כדי להכריח אותו לקים את הדרישה. לאחר שנעקרו לו שבע שינים נכנע ושילם את הסכום הנדרש. בימי שלטון זדון כזה אי־אפשר היה כמובן למשטר הפנימי של קהלות ישראל באנגליה שיתפתח. מכמה קהלות יצאו הרבנים והחכמים מאפס קרקע לפעולתם, ביחד עם חבורת חכמי צרפת מבעלי התוספות, לארץ ישראל (1211). בשעת המרידה של הברונים ושלטוני הערים כנגד יוהן בלי־ארץ, שהביאה לידי יסוד המשטר הפרלמנטרי באנגליה, לא שבעו היהודים נחת. חיל הברונים הרס בלונדון את בתי

היהודים והשתמש בחומר הבנין לביצור חומות העיר, ורכוש היהודים שנחשב לקנין המלך הוחרם. כשהצליחו המורדים לסוף לכוף את יוהן לתת את הקונסטיטוציה, היא „אגרת החירות הגדולה" (1215), נכנסו לתוכה גם כמה הנחות לטובת הברונים הלווים ולהפסד היהודים (למשל, יורשי הלווה שנפטר היו אחראים רק באותו חלק הירושה שנשאר לאחר נכיון הכספים בשביל חיי כבוד לאלמנה וליתומים).

§ 7. תלאות יהודי אנגליה בימי היינריך השלישי.

ימי המלכות הממושכים של היינריך השלישי (1216—1272) הם פרשת הפגעים היותר נוראה בדברי ימי היהודים באנגליה. אלה תולדות ההתאבקות בין המלך והמעמדות, שנמשכה כל אותה תקופה. חסות המלך ליהודים לא רק שעלתה להם ביוקר אלא גם עוררה איבה להם בתוך יתר האוכלוסים. השנאה למלך נתפשטה גם על „אנשי המלך", תושבי הערים, שהגינו על חירותם בפני מזמות שלטון המלכות, הביטו בצרות עין על האזרחים הזרים שבקרבם שהיו תלויים באותו שלטון השנאוי ולא בהנהגה האבטונומית של הערים. והאצילים הצוררים למלך שנאו את היהודים מפני שראו בהם כח כספי התומך במלך במלחמתו כלפי אצילי הארץ. חוץ מזה, היו בעלי אחוזות הקטנים שבין הברונים משתמשים מזמן לזמן בשירותם של המלווים היהודים וממשכנים להם את אחוזותיהם; וכשהגיע יום הפרעון ראה הלווה קל הדעת פתאום מאחורי המלווה הענותן את אימתו של הפקיד התובע את מילוי ההתחייבות לטובת אוצר המלכות. אם מת המלווה או שרכושו הוחרם, היתה התביעה עוברת כולה או מקצתה אל המלך והיתה נגבית בכל חומר הדין; לפיכך היו הברונים בימי הפרעות בישראל משתדלים קודם כל לבער את שטרי החוב בבתי המלוים. והכהונה הקתולית היתה למפרע צוררת ליהדות, ביחוד משעה שהאפיפיור אינוקנטיוס השלישי והועידה הלטרנית משנת 1215 שמו בעם ישראל אות קין. ואף־על־פי־כן הציקו כל אלה הכחות הצוררים ליהודים פחות ממגינם ואפ־טרופסם המלך בעצמו, שהיה מוצץ את בני חסותו בלי רחם וסייע לעבדי המסחר הללו להתעשר רק כדי שיוכל לגזול מהם הרבה. אפילו בשעת מהומות לא יכלו היהודים לבטוח בעזרתו. לפי מצבם בין הכחות החברתיים האלה המתקוטטים זה בזה יכלו היהודים לקרוא בצדק: „רבונו של עולם, הושיענו מיד אוהבינו, מפני שונאינו נגין עלינו בעצמנו". הטעם המכריע לצרת היהודים באנגליה היתה חסותו של המלך: עדר שזאבים שתו עליו נמסר לרועה זולל הנותן את צאנו לטבחה.

בשנות המלכות הראשונות של היינריך השלישי, בשעה שבראש המדינה משלו

אחרים מפני ילדותו, נראו סימני המתקת הלחץ על היהודים. מתחילה נשתחררו אסירי המלך יוהן, חוץ מזה חזרה ונתאשרה אגרת הזכויות משנת 1201, שנותניה דשו אותה ברגליהם. יצאה פקודה להגין על היהודים בפני משובת ההמון בשעת מסע הצלב שעלה במחשבה (1217). וכדי שהמתנפלים לא יתנצלו ויאמרו שלא ידעו פקודת המגן, נתחייבו היהודים לשאת על בגדם סימן ניכר של שתי חתיכות בד לבן או קלף (1218). הפעם נתקיימו ממש דברי הכתוב באות שניתן לקין: „לבלתי הכות אותו כל מוצאו". בינתים המשיכו ראשי הכהונה האנגלית את תכסיסם ברוח אינוקנטיוס השלישי. איש סודו של האפיפיור הארכיבישוף מקנטרבורי, לנגטון, כינס בשנת 1222 ועידה באוכספורד, שקיימה את כל ההלטות הועידה הלטרנית לעלבון היהודים והוסיפה עליהן נופך משלה. כסימן מיוחד הוטל על היהודים לשאת על בגדם העליון על גבי החזה חתיכת צמר, ארבע אצבעות ארכה ושתי אצבעות רחבה; בנין בתי כנסיות חדשים נאסר, ואף הפקודה לגביה נמרצת של מעשר הכנסיה ממקרקעים של יהודים נתאשרה בכל תוקף. ביחד עם הבישופים של לינקולן ונורביטש ניסה הארכיבישוף מקנטרבורי לאיים בחרם הכנסיה על נוצרים הנכנסים בעסקי מסחר עם יהודים, אולם המלך מיהר לבטל תקנה זו, שיכלה לגרום הפסד לאוצר המלכות. רק בבחינה אחת נעתר לבקשת הכומרים: בשנת 1232 נוסד ברשיונו בית מקלט ליהודים שהתנצרו (domus conversorum) — מוסד לצודד נפשות היהודים. על־פי רצון תושבי לונדון החרים המלך את בית הכנסת החדש והנהדר והפך אותו לבית תפלה נוצרי על שם האם הקדושה. והיהודים הוכרחו מפני המשטמה של הנוצרים בלונדון, שהביטו בעין רעה אל בית הכנסת הגדול בצד בית הכניסה, להתפלל בפנות נדחות.

כל שהזקין היינריך השלישי והרבה לעסוק בעניני המדינה, כן גדלה תאותו לכסף. מכסת המס המיוחד ליהודים היתה נקבעת בשרירות לב גמורה: בשנת 1226 הגיעה לסכום של 4,000 מרק, בשנת 1230 — 6,000, בשנת 1232 — 18,000, ומשנת 1239 ואילך היה חייב כל יהודי לתת שליש מרכושו. הרבה מן הכסף הנגבה דבק גם בכפות גובי המס, שהיו עושים כל מיני רמאות. כדי להקל את גבית המסים נתרכזו היהודים בערים מיוחדות. מקצת מקומות גורשו על פי דרישתם המפגיעה של האוכלוסים הנוצרים בתוקף האבטונמיה שלהם: מניוקסטל (1234), מסותהמפטון (1236), מניו־בורי (1244) ועוד. בשנת 1253 נגזר על היהודים לגור רק באותן הערים, שבהן נמצאו לשכות האוצר הנזכרות לרשימת השטרות והתעודות של היהודים ושמירתם. על־ידי כך נצטמצם התחום של יהודי אנגליה בסך־הכל בעשרים וחמש ערים. אמנם בהן היו מזרזים אותם לשקידה בתעשיה ובעסקים כספיים, אבל המעבר למקומות אחרים ומה־גם היציאה מאנגליה או הוצאת הרכוש מן המדינה היו אסורים עליהם באיסור חמור. „זקן" קהלות ישראל באנגליה, הממונה מטעם המלך

היה מחוייב לגבות את המסים בזמנם בקהלות השונות ורשאי היה גם להשתמש במעשי אונס. הסתדרות הקהלות היתה מאושרת על־פי דין המלכות: בראש שלטון הקהלות עמדו פרנסים וגבאים ובצדם שלשה דיינים. אולם אוצר המלכות השתמש גם במוסד זה של שלטון הבית לטובתו. בשנת 1241 כינס היינריך השלישי בעיר וורטשסטר „פרלמנט" יהודי, שבו השתתפו יותר ממאה נבחרים מכל הקהלות. בהזמנה נאמר, שנבחרי היהודים נועדו „להתיעץ עם המלך בדברים שיביאו תועלת להם ולמלכות". היהודים קוו, שכנסיה זו תסייע להטבת מצבם וביחוד להקלת סבל המסים. אבל תוחלתם נכזבה. מיד לאחר פתיחת האסיפה הודיעו להם לנבחרים, שהמלך דורש מאת הקהלות סכום של עשרים אלף מרק והנאספים אחראים לתשלום מדויק של סכום זה. כך נעשו הנבחרים שלא בטובתם למוכסני המלך. אולם בכל השתדלותן לא יכלו כמה קהלות לשלם את חלקן בזמנו, ונבחריהן נאסרו על כך בכלא, הם ובני ביתם, עד ששילמו את הסכום הנדרש מכספם. בדרך זו ניזוק גם „זקן" היהודים האחראי לתשלום מדויק של המסים: המלך נטל מאת אהרן מעיר יורק, שהיה למזלו הרע בעת ההיא אותו זקן, את הסכום העצום של 32.000 מרק.

ועוד בפורענות אחרת נענשו בימים ההם יהודי אנגליה: לעתים קרובות נאשמו בעלילות דם. בשנת 1230 העלילו על יהודי נורביטש כי חטפו ילד בן חמש, בנו של הרופא הנוצרי בנדיקט, ומלו אותו. עוברי העבירה התנצלו באמרם, שחשבו כי הנער הוא מילדי העברים (ודאי היה מצאצאי אנוסים). נתבעו לדין שלשה עשר מנכבדי הקהלה, שהעבירו אותם ללונדון לשם חקירה בועד מיוחד בהשתתפות המלך, הארכיבישוף מקנטרבורי ועוד שרים וכהנים גדולים. עשר שנים רצופות התענו הנאשמים בכלא, עד שהוציאו דינם של אחדים מהם לתליה. מבית הסוהר עד לגרדום נסחבו הנידונים, מקושרים לזנבות סוסים, ברפש חוצות. המשפט הממושך עלה לקרובי הנאשמים גם בכסף מרובה. בשנת 1244 נעשה בלונדון עצמה נסיון של עלילת דם. על־פי הלשנה אחת נחפרה ונמצאה גופת ילד נוצרי ועליה סימנים משונים. מתוך חשד שחקוקות בה אותיות עבריות נקראו מומרים להגיד פשר הדבר, אבל אף הם לא הבינו את הכתב. על סמך גבית עדות מוטלת בספק נמנו וגמרו שהילד נמכר ליהודים, וכך הוכרז הילד לקדוש והגופה נקברה שוב בבית־הכניסה הגדול על שם פאולוס. המלך מצדו הפיק תועלת מן הענין והטיל על קהלות ישראל קנס במכסת ששים אלף מרק (כארבעים אלף לירות שטרלינג זהב).

צרות רבות ורעות מאלה גרמה ליהודים עלילת הדם בלינקולן (1255), שבגללה רגשו הרוחות בכל אנגליה ואף באגדות העם נודעו עקבותיה. בלינקולן נעלם פתאום ילד בן שמונה שנים ושמו Hugh. לאחר חקירות מרובות נמצאה גופתו בבאר שבחצר

יהודי. מבלי לבדוק, אולי זהו מקרה אסון (הילד יכול היה ליפול בבאר בשעת משחק עם ילדי היהודים) או אם הושלכה הגופה בידי רוצחים בכוונה לחצר יהודי כדי להסתיר עקבות הרציחה, שמע בית הדין לצעקת ההמון החשוך וראה בכל הענין רצח דתי. את בעל החצר שבו נמצאה הגופה הכריחו על־ידי איומים והבטחות להגיד, שהיהודים הרגו את הנער והם „בכלל צולבים מדי שנה בשנה ילד כדי להתקלס בישו". הקרקע לעלילת הדם הוכשר אפוא וכהני לינקולן מיהרו לקבור את „העצמות הקדושות" על יד בית הכניסה. המלך היינריך השש', שהאמין בעלילת הדם כחשוכים שבנתיניו, צווה למסור את הנאשמים לדין ולענוש אותם עונש קשה. נתבעו לדין לא פחות מתשעים ושנים איש, זאת אומרת כל נכבדי ישראל בלינקולן. כולם נאסרו, הובאו ללונדון והושמו בכלא. שמונה עשר מהם נידונו מיד למות ונתלו על העץ, יתרם נכלאו במצודת Tower ובודאי היו נידונים למיתה אף הם, לולא המליץ עליהם אחי המלך, הגרף מקורנואל. על־פי הצעתו שיחרר היינריך את הנאסרים, ודאי בפדיון גדול. בכל אותו המשפט הרוויחו הרבה גם המלך אוהב הבצע, שהיה על־פי החוק יורש הרכוש המוחרם של הנידונים למות, וכן גם כהונת בית הכניסה בלינקולן, שנעשתה על־ידי „הנפלאות של העצמות הקדושות" למקום עליה לרגל ומביאי מנחה מארבע כנפות הארץ.

כל הגזירות הללו השפיעו גם על המוני היהודים לרעה, ואף בהם נתפשטו הזיות דתיות. מעשה בעיר האוניברסיטאית אוכספורד, שיהודי אחד בעל־הזיה כזאת התנפל על תהלוכה נוצרית דתית, חטף את פסל הצלוב מיד הכומר ורמס אותו ברגליו (1268). המאורע הזה יכול היה להביא לידי משפט קשה ואולי גם לפרעות, אבל הפעם הבין גם המלך בעצמו שאין להאשים את כל העדה על חטא בעל־הזיה אחד, ולפיכך הסתפקו הפעם בעונש קל לערך: קהלת אוכספורד נצטוותה לתת לאוניברסיטה צלב של כסף וחוץ מזה להקים במקום המעשה צלב גדול של שיש.

הרדיפות והגזירות הקשות, שהתחוללו בלי הרף על ראש יהודי אנגליה, עוררו ברבים מהם את הרעיון לעזוב את אנגליה ולבקש מפלט בארצות אחרות. אולם היציאה היתה אסורה על היהודים עבדי המלך על־פי החוק וזקוקים היו לרשיון מיוחד כדי לצאת את הארץ. בשנת 1254, כשהטיל עליהם היינריך השלישי מסים חדשים קשים ומסר את הגביה לאחיו ריכרד מקורנואל, הגישו אליו היהודים בקשה צבורית לתת להם רשות היציאה. זקן היהודים אליהו שהתיצב לפני ריכרד בראש המלאכות, פנה אליו, על־פי המסורת, בנאום זה, שבכל דבריו הבדוים יש בו משום אמת פסיכולוגית עמוקה: „ברור שאדונינו המלך מבקש להשמיד אותנו מעל פני הארץ. על כן אנו מתחננים לפניו למען השם להתיר לנו לצאת מכאן ולתת לנו כתב הרשאה לצאת מגבולות מלכותו כדי שנבקש מקלט במקום אחר

תחת יד מושל, שלבו איננו סגור בפני רגשי רחמים וצדק. רצוננו ללכת על מנת שלא לשוב לעולם ולעזוב את בתינו ורכושנו להפקר. איככה יכול המלך לאהוב אותנו היהודים האמללים או לרחם עלינו בשעה שאנו נמצאים כנוף זר במשטר האנגלי הישן שהוא שומר עליו? הרי יש לו עמו וסוחרים משלו — אינני רוצה להגיד שהם נושכים נשך, אבל מבינים הם לצבור כספים על־ידי רווחים גדולים. יסמוך נא המלך עליהם ויפיק מהם את הכנסותיו. כי הם הם הממררים את חיינו והמביאים אותנו לדלדול גמור. המלך יודע היטב שהוא דורש מאתנו מה שאין אנחנו יכולים לשאת בכל השתדלותנו. ואפילו אם ינקר את עינינו, יחתוך גרוננו ויפשוט את עורנו". ריכרד, שהיה נוטה ליהודים יותר משאר השרים בני מעלתו, ענה על הדברים האלה, שהמלך איננו יכול בשום אופן להרשות לנתיניו היהודים לעזוב את הארץ וגם אין יציאה זאת יכולה להועיל להם הרבה מפני שלא צרפת, שמלכה (לודביג הקדוש) הוציא לפני זמן־מה פקודה כנגד היהודים, ולא מדינה נוצרית אחרת לא תקלוט אותם. אולם המלך מוכן להסתפק בסכום שהיהודים יכולים לשלם ברגע זה. לא עברה שנה והיינריך השלישי פנה שוב אל היהודים בדרישת סכום כסף עצום, ועל טענותיהם ענה כי נלאה לטפל „ביהודים שאין בהם מועיל". ולפיכך החליט למכור אותם לזמן מסוים בשכר המשת אלפים לירות לאחיו ריכרד, שיהיה ממונה מכאן ולהבא על הטלת מסים ואפיטרופסות בנוגע אליהם (1255). הסופר הנוצרי רושם הקורות מוסיף על זאת כי „המלך פשט עור היהודים ומסר אותם אל הגרף שהוציא את הקרבים". אולם באמת היה חילוף האפיטרופסות לטובת היהודים: ריכרד לא היה אכזרי בגבית המסים כאחיו רודף הבצע.

לא עברו ימים מועטים וזמן החכירה עבר והיהודים נמצאו שוב תחת יד המלך. התחיל שוב הניצול הישן בכל תוקף, והזר וניעור רצון היהודים לצאת מאנגליה. היינריך השלישי מסר את הפיקוח על היהודים לבנו, הוא המלך לעתיד אדוארד הראשון, והוא מצדו החכיר את המסים המוטלים על היהודים לחלפנים האיטלקים, הם „הנושכים האפיפיוריים" אי „קהורסינים" (על פי העיר קהור בצרפת הדרומית שבה נמצא אחד הבנקים הראשיים שלהם). סוחרים נוצרים אלה נהגו בעסקיהם באנגליה כבני ארצם הלומברדים בצרפת: בניגוד לאיסור הריבית מטעם הכנסיה ידעו להלוות כסף בכל מיני הערמות בריבית גבוהה משלקחו היהודים. בין לוויהם נמצאו המלך, בני המלכות וגדולי האצילים. להם ניתנה כערבון ההלואה, שנתנו למלך, גבית המסים מאת היהודים בני תחרותם במסחר הכספים, והאיטלקים החרוצים לא נמנעו, כמובן, מלהפיק מן המצב הנוח הזה את התועלת הגדולה ביותר (1265). יש להזכיר, שגם המעמד הבינוני הנוצרי סבל מתגרת העושק של הממשלה, כי בימים ההם נטושה היתה באנגליה מלחמה עצומה בין המלך העריץ ומעמד האצילים שבפרלמנט, ויד המעמדות משלמי המסים היתה על התחתונה.

מלחמת היינריך השלישי עם מרום עם הארץ גרמה בעשיריות השנים האחרונות של מלכותו להתקוממות גלויה של הברונים ובראשם שמעון מונפורט השני (בנו של מנהיג האלבינזאים הכופרים). מלחמת האזרחים, שהביאה את הארץ לשנים אחדות (1262—1265) לידי שלטון הברונים, עלתה גם ליהודים בכמה קרבנות. הברונים, שהיו חייבים כסף ליהודים, החריבו את בתי היהודים והשמידו את השטרות בבתים ההם ובלשכות האוצר. כשנכנס חיל הברונים בשנת 1262 ללונדון, נהרגו בשעת המהומות כשבע מאות יהודים. מהומות כאלה אירעו גם בערים רטשסטר, נורתהמפטון ולינקולן (1263—1266). מנהיג המורדים, מונפורט, פטר את הברונים מכל התחייבויותיהם למלווים יהודים. לאחר שהמרד הוכרע נתחדשו אמנם זכויות המלווים היהודים אבל בצמצומים גדולים: על פי חוקי שנות 1269—1271 נאסר ליהודים לקבל אחוזות במשכנתא ולמכור את האחוזות הממושכנות אצלם מלפנים, ובכלל נאסר עליהם גם לחכור קרקעות. כל התקנות הללו נתאשרו מאת יורש העצר אדוארד, שכבר משל למעשה בסוף ימי אביו. משרת נאמן היה לכנסיה ושותף ללודביג הקדוש במסע הצלב ומזג בקרבו את אהבת הבצע של אביו עם קנאות דתית. אחרי מות היינריך השלישי (בשנת 1272) מלך אדוארד, ששמו כרוך בגירוש היהודים מאנגליה.

§ 8. אדוארד הראשון וגירוש היהודים מאנגליה (1290).

מיד לאחר שעלה אדוארד הראשון על כסא מלכותו ביקש לזכות את יהודיו במשטר חדש. בשנת 1275 נתאשרו התקנות החדשות גם באספת הפרלמנט („Statutum de judaismo"). התקנות מתחילות בהכרזה, שליהודים נאסר מכאן ואילך, „לכבוד אלהים ולטובת כלל העם", להלוות כסף בריבית. כל העסקים שנעשו עד כאן בענין זה הוכרזו לבטלים ומבוטלים, ומכאן ואילך היו צריכות כל ההלוואות להיות בלי ריבית. למלאות תביעות היהודים ניתן לעקל רק מחצית הרכוש של הלווה הנוצרי, והמחצית השניה יש להניח לו למחיתו. ליהודים הותר לגור רק באותן הערים והעירות של המלך, שיש בהן „בית גנזים מיוחד לתעודותיהם". כל היהודים מבני שבע ומעלה נתחייבו לשאת על בגדם העליון חתיכה של משי צהוב, ארכה שש אצבעות ורחבה שלש אצבעות. כל היהודים היושבים באנגליה מבני שתים עשרה ומעלה מחוייבים לשלם מדי שנה בשנה לחג הפסחא הנוצרית מס לגולגולת במכסת שלש פנסים. בלי רשיון המלך אסור ליהודי למסור לאיש אחר את ביתו ואת הכנסותיו ואפילו לשמט לנוצרי את חובו ובכלל לעשות בקנינו כאדם העושה בתוך שלו. אמנם התיר המלך ליהודים לעשות סחורה ולעסוק במלאכה וגם לבוא במגע עם הנוצרים עד כמה שאמונותם דורשת זאת, אבל כל משא ומתן פרטי בין בני שתי הדתות נאסר באיסור חמור. רק ליהודים שלא היו מסוגלים לא למסחר ולא

למלאכה הותר לחכור קרקע לכל היותר לעשר שנים אם אין החכירה כרוכה בשלטון על פועלים נוצרים או ברכוש הכנסיה.

ברור היה מלכתחלה, שהמשטר החדש עלול רק להרע את מצב היהודים. על ידי האיסור של הלואה בריבית משנת 1275 נתבטל כל עסק האשראי של היהודים וממילא נהרס הבסיס הכלכלי של המעמד הבינוני בישראל. מכיון שהלווה ואינו משלם היה אחראי רק במחצית רכושו, לא היה המלווה מובטח אפילו בפרעון קרן ההלואה. ההיתר ליהודים לעשות סחורה ולעסוק במלאכה או לחכור קרקעות היה מביא להם תועלת מרובה לולא היה היתר זה במצב הימים ההם ריק מכל תוכן. יתר על כל הארצות האחרות היו המסחר והמלאכה באנגליה בידי חברות האומנים והסוחרים, שהיו סגורות ומסוגרות בפני היהודים; וחכירת קרקעות לא היתה אפשרית למעשה בשביל היהודים, שלא היו בטוחים בפני החרמות פתאומיות וגירושים והרגישו עצמם תמיד כעומדים לצאת מן הארץ. כדי למצוא לחמם במשטר הכלכלי ההוא, הוכרחו היהודים להערים על החוק המתנגד לחיים. המלווים היהודים התחילו משתמשים באותן התחבולות שנתנו לחלפנים האיטלקים את האפשרות לעסקי הבנקים שלהם: ההלואה ניתנה בלי ריבית, אלא בתוך סך החוב הובלע ריוח מסוים. אבל יד היהודים, שלא היו תקיפים כ„מלווים האפיפיורים" היתה על התחתונה, ואוצר המלכות תבע מהם את חלקו כמקודם: המלך דרש את חלקו באותו ריווח שהוא בעצמו אסר אותו. יפה אומר סופר אנגלי אחד, כי יהודי אנגליה נאנקו בימים ההם תחת עול דומה לעול אבותיהם במצרים, אלא שהפעם דרשו מהם במקום לבנים עשתות זהב. אפשר עוד להוסיף, שיהודי אנגליה היו זכאים להתאונן כיהודי מצרים ממש: תבן אין ניתן לנו, ולבנים אומרים לנו עשו! רבים הגיעו למצוקה כזאת, עד שעסקו בעסק המגונה של „התזת מטבעות", שהיה נהוג בימים ההם גם בין החלפנים האיטלקים היושבים באנגליה ומוכרי הצמר הפלמים. בשנת 1278 נאשמו יהודים רבים בזיוף מטבעות, ובלונדון בלבד הועלו 293 איש לגרדום. אף־על־פי שגם יד נוצרים רבים היתה במעל המטבעות, הל חומר הדין לראשונה על היהודים.

בעוד שהמלך הניח לעצמו את הפיקוח על המצב החומרי של היהודים, מסר את נפשותיהם להשגחת הכהונה ותמך את קנאתה בכל לב. „האחים המטיפים" השתדלו בימים ההם לעשות נפשות בין היהודים הנרדפים והמדולדלים, וכנראה הצליחו במקצת. מקלט המומרים היה מלא יהודים אומללים, שביקשו ביחוד לא אשרם בעולם הבא אלא מחסה מרדיפות, ממחסור ומרעב. המטיפים, שהיו בטוחים בהשפעה הקוסמת של דרישותיהם, היו מצודדים את נפשות שומעיהם לפעמים שלא כראוי לשליחי מצוה. על פי בקשתם צווה אדוארד הראשון לפקידים שיכריחו את היהודים לבוא לדרשות הדומיניקנים על הדעות הנפסדות של היהדות (1279). אסכולסטיקן מפורסם, הפרנציסקני ד ו נ ס ס ק ו ט ו ס, לימד זכות על שיטה זו של הוראה מאונס. הנזיר המלומד הציע ליטול מאת היהודים

את בניהם הקטנים כדי לחנך אותם בדת הנוצרית וגם להטות את ההורים להמרה, אם על־ידי שידול ואם על־ידי איום. הארכיבישוף מקנטרבורי, דזון פקהם, צווה לסגור את כל בתי התפלה היהודים בלונדון, שנשארו לאחר החרמת בית הכנסת הגדול בידי היינריך השלישי (1282). האפיפיור הונורוס הרביעי היה מלהיב את קנאת הדת בלב הכומרים האנגליים על־ידי אגרותיו. הנאה יתירה זו של הכהונה האנגלית הרחר בכמה מאגרותיו האפיפיור הונוריוס הרביעי. באחד ממכתביו לארכיבישופים של קנטרבורי ויורק (1286) קובל הוא על זה, שהיהודים הבוגדים מעוררים את אחיהם המומרים לשוב ליהדות, שהם מושכים את הנוצרים בימי שבת ומועד לבתי הכנסת ומעוררים אותם אפילו לכרוע לפני ספר התורה, ורבים מן הנוצרים מתיהדים. טענות אלה, שהן בלי ספק מופרזות, באו להזכיר לשלטונית על קיום הקאנונים, שתכליתם להבדיל את הנוצרים מן היהודים. הכהונה שמעה בקול האפיפיור, והועידה של הבישופים באכסטר (1287) אישרה בכל תוקף את הקאנונים של הכנסיה, האוסרים ליהודים לתפוס משרות פומביות, להעביד משרתים נוצרים, לבנות בתי כנסיות חדשים וכיוצא בזה.

אולם בימים ההם כבר זמם אדוארד הראשון לפתור שאלת היהודים באנגליה פתרון מוחלט. באביב שנת 1287 יצאה, כעין פתיחה למפעלו זה: פקודה לאסור כל ראשי בתי האב היהודים בארץ ולהחזיק אותם בכלא עד שיתנו לאוצר המלכות 12,000 לירות. לאחר שלש שנים נגמר אותו המפעל שהיה תוצאה מוכרחת מכל תכסים הממשלה האנגלית בנוגע ליהודים: נגזרה גזרת גירוש מוחלט על יהודי אנגליה[1]. אדוארד הראשון שהה בימים ההם באחוזותיו הצרפתיות והתחיל בדבר מצוה במקום שהיתו: הוציא פקודה לגרש את היהודים מגליל גסקוניה הכפוף לו שבצרפת הדרומית. כשֶשב המלך ללונדון נתקבל מאת התושבים צוררי היהודים בתרועה. הפרלמנט והכהונה החליטו להגיש מתנות גדולות למלך, אם יעשה ביהודי אנגליה כמו שעשה

1 גרץ (כרך ז', בעברית כרך ה', ציון י"א) דורש סמוכים בין גזירה זו ובין מעשה המסופר ברשומות האנגליות של פלורנץ מוורטשסטר. שם מסופר על דומיניקני אחד „יודע עברית ומטיף מצוין, רוברטוס די רדינג", שנתגיר בשנת 1275, נשא אשה יהודיה ונקרא ישראל חגי. מאורע זה מסופר גם ב„שבט יהודה" לאבן וירגא (סימן כ'). אולם שם מקום המעשה היא „מלכות צרפת" ואין בצדו זמן קבוע. בצורה מטושטשת נמצא הספור גם בכרוניקה הפיוטית של שמואל אושקי (Consolacaos). על סמך הידיעות המבולבלות האלה משער גרץ, שהתיהדות הנזיר עשתה רושם רע על המלכה אליאונורה והכומרים והיא שגרמה לגירוש היהודים מאנגליה לאחר חמש עשרה שנה. ודאי גדולה זכותו של גרץ שהכניס למאורע זה קצת אור על־ידי השואת מקורות שונים, אולם לנו נדמה, שהמאורע לא היה כל כך חשוב. הגירוש הוכשר על־ידי כל קורות יהודי אנגליה, וכאמור למעלה התאים גם אל רצון היהודים עצמם לצאת מארץ העושק.

ביהודי נסקוניה. אולם גורלם של יהודי אנגליה כבר נחתך. ביום 18 יולי 1290 חתם אדוארד הראשון פקודה, שעל פיה נתחייבו כל היהודים לצאת מארץ אנגליה עד יום ראשון לנובמבר. רשאים היו למכור את מטלטליהם או לקחת אותם עמהם, ואילו בתיהם ובתי הכנסיות הוחרמו לאוצר המלכות. רק באופנים יוצאים מן הכלל הותר להם למכור גם מקרקעים. מי שישאר בארץ לאחר המועד הקבוע אחת דתו להמית. היהודים, שנכספו זה כבר לצאת ממצרים האנגלית, לא המתינו עד תום המועד, ובחודש אוקטובר 1290 כבר הפליגו 16.000 יהודים בים על מנת שלא לשוב לארץ שהקיאה אותם. בדרך נשדדו כמה מן היוצאים בידי קברניטי האניות וקצתם מתו בדרך. רוב המגורשים הלכו לצרפת. פיליפ היפה התיר להם מתחלה לשהות זמן־מה בגבולו, אבל אחר כך דרש מהם לצאת ממקומות מסויימים (למשל מקרקסון בשנת 1291). אף־על־פי־כן נשארו רוב יוצאי אנגליה בצרפת, ורק לאחר שש עשרה שנה הוכרחו לקחת את מקל הנודדים בידיהם, ביחד עם יהודי צרפת, שגורשו בשנת 1306. חלק קטן ממגורשי אנגליה הלך לפלמנדיה, וקבוצות נתגלגלו גם לספרד ולגרמניה.

כך חזר ונשנה במאה הי״ג והי״ד בשתי ארצות אירופה מעשה יציאת מצרים. כפרעה בשעתו נתחברו מלכים ושרים להמציא ליהודים עבודות חדשה בצורת עבודת פרך מסחרית ושעבוד, ולמשועבדים לא היתה, אחרי התאבקות ממושכת, דרך אחרת אלא יציאה. אולם הפעם לא היתה לפניהם ארץ חירות שהובטחה להם, אלא סגר עליהם מדבר ימי הבינים, שבו התענה העם הנודד ימים רבים ורק לפעמים מצא מנוח לכף רגלו. תוצאות שני הגירושים של שנות 1290 ושנת 1306 לא היו שוות: בעוד שיהודי אנגליה גורשו לחלוטין ויישוב יהודי חדש צמח באיים הבריטיים רק לאחר ארבע מאות שנים שבו יהודי צרפת לארצם לאחר זמן מועט, ורק בסוף המאה הי״ד גורשו לחלוטין. אולם ההבדל העמוק ביותר בגורלם של יהודי שתי הארצות הוא בערכם התרבותי; בעוד שיהודי צרפת בנו בכל מצוקתם במאה השלש־עשרה מרכז תרבותי לאומי חשוב ודוקא באותו דור נתאבקו בו זרמים רוחניים שונים (עי׳ להלן פרק שלישי), לא הניח הישוב היהודי באנגליה, שלא הצטיין מעולם בכח יצירה מקורית, שום רושם ניכר בדברי הימים הפנימיים של עמנו.

פרק שני.

היהודים בספרד הנוצרית במאה הי"ג.

§ 9. קשטיליה בתקופת הריקונקביסטה.

בתחלת המאה השלש־עשרה נפתחה תקופה חדשה בדברי ימי האי הפירינאי. לאחר נצחון הקשטיליים והארגוניים על האלמוהדים על יד נווס די טולוסה (בחודש יולי 1212) חזר ונוסד במשך עשרות שנים שלטון הנצרות בספרד הערבית (ריקונקביסטה). את הנצחון על־יד טולוסה נחלו הספרדים במלחמת חירות לאומית, שבה סייעו להם לוחמי מלחמת הדת, הוא מסע הצלב מיסודו של אינוקנטיוס השלישי. לאחר שהשמידו נוסעי הצלב את האלביגויים בצרפת הדרומית, נסעו אל הפירינאים כדי להשתתף גם בהשמדת הכופרים המוסלימים. מלחמת־החירות הלאומית של הספרדים מצאה מתחלתה חן בעיני היהודים, שהרי נצחון הספרדים עתיד היה לגאול אותם מן המשטר הקנאי של האלמוהדים, אולם השתתפות נוסעי הצלב במלחמה זו העכירה הרבה את רגשי חבתם, מפני שדגל הצלב שימש תמיד אות לפרעות בישראל. ובאמת נעשה גם הפעם נסיון לפרעות כאלה. ימי חרדה עברו בקיץ שנת 1212 ביחוד על קהלת ישראל בטולידו כשנכנסו לעיר גדודי ציר האפיפיור ארנולד, שהחריבו קודם לכן את פרובינציאה הכופרת. הנוצרים הקנאים שנלחמו עם המוסלימים הקנאים התרעמו על אמידותם ותרבותם הפורחת של יהודי קשטיליה והתחילו להתנפל על יושבי טולידו ולהכות בהם, אבל אבירי הקשטיליים יצאו כנגדם והפסיקו את מעשי הגבורה של הלוחמים מעבר להררי הפירינאים. אף המלך אלפונס השמיני, ששב לעיר מלכותו לאחר נצחונו על־יד טולוסה, הבטיח ליהודים את בריתו שלום.

בכלל עמדו הקשטיליים בימים ההם מרחוק למלחמתו הדתית של אינוקנטיוס השלישי וראו ביהודים את בעלי־בריתם הטבעיים במלחמה עם המוסלימים. על־ידי כמה נצחונות נפלה רוב אדמת אנדלוסיה ובתוכה המרכזים היהודיים הישנים קורדובה ושיביליה בידי המלך פרדיננד הקדוש (1217—1252). בני בניהם של הכובשים הערביים, המברים, נדחו לקרן זוית בירכתי נגב של אנדלוסיה, למחוז גרנדה, ושם היתה להם מלכות קטנה הכפופה לקשטיליה. קורדובה, עיר מולדת הרמבים, שנכבשה בידי הקשטיליים בשנת 1236, פתחה שוב

את שעריה לפני היהודים, ולא עברו ימים מועטים עד שהתנשא בה בנין נהדר של בית כנסת. המרכז היהודי השני מלפנים, שיביליה, נכבש בשנת 1248. היהודים קבלו את פרדיננד בכניסתו לעיר בשמחה רבה ונתנו לו (או לבנו אלפונס) למתנה מפתח של כסף ובו פיתוח בעברית: „מלך מלכים יפתח, מלך הארץ יבא", ותרגום קשטילי מקוצר בצדו: „אלהים יפתח, המלך יבא". פרדיננד החזיר ליהודים את שכונתם שמלפנים ומסר להם שלשה מסגדים מוסלימיים שנהפכו אחר־כך לבתי כנסיות.

קשטיליה, שנתחברה עם מלכות ליאון ועם אנדלוסיה וגם משלה על גרנדה שבידי המברים, השתרעה מעתה על כל טבור חצי האי הפירינייי. במזרח גבלה עם המלכויות הקטנות ארגוניה ונברה, במערב עם רצועת שפת הים הפורטוגיזית. התפשטותו והתבצרותו של השלטון הנוצרי בספרד גרמו למשא־ומתן תרבותי מפותח עם יתר ארצות אירופה, שבהן היתה הכנסיה הרומית מושלת בכפה. הכהונה הספרדית, שבה היו הדומיניקנים מרובים, בקשה אף היא להוציא לפעולה את חוקי האפיפיור והועידות, שתכליתם היתה התבדלות בני דת נכר והשפלתם. על הפקר עמדה ביחוד הגשמת תקנות הועידה הלטרנית משנת 1215, שהיתה לספרד חשובה ביותר, מפני שכאן נגע הדבר לא רק ביהודים אלא גם במברים או ב„סרקינים". שהרי עיקר החידוש של ועידת הכומרים, הסימן המיוחד על הבגד העליון, חל על בני שתי דתות־הנכר בשוה. וכן נמצא גבור המלחמה הלאומית פרדיננד הקדוש בין המצרים: אם לשים אות קין על אוכלוסי ישראל הנאמנים והממלאים תפקיד חשוב בחיי הכלכלה שבארץ, או להיות בן סורר ומורה לכנסיה שבשמה לכד את הארץ מידי המברים. האפיפיורים הונוריוס השלישי, גריגור התשיעי ואינוקנטיוס הרביעי דרשו מפרדיננד השכם ודרוש, שימלא אחרי החלטות הועידות, אבל המלך לא יכול לשמוע בקולם: לא היהודים ולא המברים היו משלימים עם אות קלון, והיתה סכנה גדולה לעשות אותם לאויבים בשעה שהמלחמה הלאומית יכלה לבוא לידי גמר הצלחה רק בסיוע הכספי של היהודים וביחס של שלוה מצד המוסלימים יושבי הארץ. מטעם זו הוכרח פרדיננד השלישי להסיח דעתו גם ממצות הכנסיה לאסור בנין בתי־כנסיות חדש. וכך נבנו בימים ההם בערי אנדלוסיה הנכבשות, בקורדובה, בשיביליה ועוד, בתי כנסיות שלא היו נופלים מבתי־הכניסה הנוצרים בפאר והדר.

יורש כסאו של פרדיננד, אלפונס העשירי החכם (1252—1281), שפסח על שתי הסעיפים בין חירות הדעת ואמונת הבל, אחז את החבל בשני ראשיו. בתחלת מלכותו השתדל להתאים את החוקים הישנים שבגלילות שונים בקשטיליה

אל הקאנונים של הכנסיה ופרסם לתכלית זו ספר חוקים חדש בקשטיליה, ובו כמה דינים הנוגעים ליהודים. המחוקק נסמך בזה על העיקר של אינוקנטיוס השלישי: שיש לסבול את היהודים במדינה הנוצרית, אבל עליהם להיות תמיד במצב של עבדות, כדי שהכל יזכרו כי זהו עם רוצחי ישו. לפיכך נאסר עליהם בעונש מות לעשות נפשות לדתם. בערב שבת שלפני הפסחא אסור עליהם להתראות בחוץ. תקנה מיוחדת אומרת, כי יהודי שיענה ביום ההוא ילד נוצרי כדי להתקלס בישו או יתלה פסל עשוי משעוה, אחת דתו להמית. אסור ליהודים לתפוס משרות פומביות של כבוד. אסור להם לגור ביחד עם נוצרים, לסעוד או לרחוץ עמהם וכן גם להעביד משרתים נוצרים, כמו כן אסור לנוצרי לקחת רפואה מיהודי. נשואי תערובת בין יהודים ונוצרים אסורים. אין לבנות בתי־כנסיות חדשים בלי רשות המלך. לבסוף נתחייבו היהודים לשאת על כובעיהם סימן מיוחד, והעובר על חיוב זה חייב לשלם קנס של עשר מרבֵדי או לספוג עשר מלקות. אולם המלך רצה בחקיקת חוק זה רק לצאת ידי חובתו כלפי חוץ.

בכלל היו כל מעשי אלפונס העשירי מתנגדים ניגוד גמור לחוקיו שפרסם. שום יהודי לא נשא את האות המיוחד ואין שום ידיעות על עונש שנענשו העוברים על חוק זה. יהודי ספרד התגאו ביחוס אבות ולא יכלו להשפיל עצמם בהלבשה מיוחדת. הרגיש בזה גם אלפונס העשירי: לא זה בלבד שזלזל בקאנון זה, שגם בצרפת בימי לודביג הקדוש לא דקדקו בו, כאמור למעלה, אלא עבר גם על איסור יותר חשוב של הכומרים: בשעת הצורך מינה יהודים למשרות במלכות. כמלכים שקדמו לו מסר את חכירת המסים ליהודים, שהוכתרו בתואר אלמושריף. חוכרים אלה היו יהודים עשירים ורובם משכילים, ולמעשה היו שליטי אוצר המלכות. בימי פרדיננד הקדוש נתמנה לאלמושריף דון מאיר די מאליאה, המכונה בפי ראש רבני ספרד בימים ההם (הרמב״ן) „השר הגדול החכם" ובמשרתו זאת עמד גם בימי אלפונס. עסקנים כספיים רבי פעלים היו גם בני מאיר, דון יצחק (Zeg) ודון יוסף. בכשרונותיהם סייעו למלך בדרכי מלחמותיו וביתר מעשיו המדיניים, שהיה זקוק בהם לכספים. ביחד עם שני יהודים עשירים אחרים היו מכניסים מדי שנה בשנה סכומים עצומים של דמי חכירה לאוצר המלכות. בגבית המסים נסתייעו בפקידי המדינה ועל כן היו קנאי הכנסיה מתאוננים, שהיהודים מושלים בנוצרים. אמנם גובי המס, שהוכרחו לפעמים להשתמש במעשי כפיה, עוררו שנאת האוכלוסים ליהודים, אבל ראשי המדינה לא יכלו להתקיים בלי סוכנים כספיים אלה ולפיכך לא שמו לב לתרעומת הכהנים והעם. רופאו של אלפונס העשירי היה, בניגוד לקאנון האוסר

להתרפא מידי רופאי ישראל, היהודי יהודה כהן, הוא גם האצטגנין של המלך. חובב היה המלך את האצטגנינות וקיבץ בחצר מלכותו מהנדסים ואצטגנינים מכל העמים. ראש המדברים ביניהם היה החזן של בית הכנסת בטולידו יצחק אבן סיד, שחיבר במצות המלך טבלאות אסטרונומיות המפורסמות בשם „טבלאות אלפונסיות", ובאו לחדש את צורת העולם של פטולימיאוס בכמה בחינות ועד התגליות המדעיות של הזמן החדש היו אמצעי חשוב בידי מומחים. הרופא הנזכר יהודה כהן ושאר חכמי ישראל תרגמו על־פי רצון המלך ספרים בתכונה ובאצטגנינות מערבית לספרדית. אולם ההשפעה המרובה של היהודים בחצר המלכות עוררה את רוגז הכומרים הקנאים, שבאו בטענות לפני האפיפיור ברומי. האפיפיור ניקולאוס השלישי שלח לאלפונס אגרת נזיפה על שהוא עובר בפרהסיה על החלטות ועידות הכנסיה וניבא רעות לקשטיליה „המשליטה את היהודים על הנוצרים". אולם דברי תוכחה אלה לא עשו שום רושם. משטר השעבוד, שהמציאה רומי הקתולית ליהודים, לא הוגשם במציאות בספרד בזמן תקומתה.

עליתו לגדולה של האלמושריף היהודי יצחק די מאליאה נסתיימה ברע. בנו של אלפונס החכם, יורש העצר סנחו, שהתקוטט עם אביו, הוציא מידי שר הכספים היהודי בערמה סכום גדול מכספי המסים שנועדו לתמיכת האי שנלחם באלסיירס עם המברים. המלך צווה בחמתו לשים את יצחק ושותפיו בכלא. כששב בן המלך מן המלחמה לשיביליה נסחב דון יצחק לפני היכל בן המלך ברחובות העיר והומת לעיניו (1280). אלפונס צווה גם לאסור כמה פרנסי קהלות ישראל בשבת בשעת תפלה בציבור והטיל עליהם עונש כסף גדול. אולם בידי סנהו עלתה לעמוד בראש מפלגה הצוררת למלך, להוריד את האב מכסאו ולעלות למלוכה.

שנים אחדות לאחר שהומלך סנחו הרביעי אסף את נבחרי קהלות ישראל מקשטיליה, מליאון, ממורסיה ומאנדלוסיה בעיר הואיטה (Huete) ופקד עליהם לחלק את המסים המוטלים על יהודים בין הקהלות (1290). חוץ מן המס הרגיל לגולגולת הוטל על כל יהודי מעשרים שנה ומעלה מס מיוחד בשם servicio במכסת שלש מרבדי או שלשים דינרים לזכר „שלשים שקלי הכסף" שבברית החדשה. עד הימים ההם היו רק ראשי בתי האב אחראים לתשלום מדויק של המס לגולגולת, ומעכשיו החליט המלך, כמתכונת המושלים בארצות הסמוכות, להעמים את הערכת המסים וגביתם על שלטון הקהלות, וכל בני הקהלה היו ערבים זה בזה לתשלום מדויק של המסים. מרשימות המסים לגלילות בודדים יש לראות שהסך הכולל של המס לגולגולת עלה בימים ההם לשלשה מיליונים מרבדי

(כחצי מיליון דולר). חוץ מזה היו מוטלים על היהודים כל מיני מסים מיוחדים ועראיים, כגון מעשר מן הקרקעות לטובת הכנסיה, מס ההכתרה וכיוצא בזה. האספה שנתכנסה בשנת 1290 העריכה את המס בין מאה ועשרים קהלות בקשטיליה. קהלות חשובות נמצאו בערים טולידו, בורגוס, קריאון, קואנקה, אבילה, ולדוליד, הואיטה, סוריה, מורסיה, ספולוודה ועוד. אף־על־פי שאי אפשר לשער אפילו בקירוב מספר היהודים שישבו בימים ההם בקשטיליה, יש לראות מרשימות המסים, שאוכלוסי ישראל היו מרובים בארץ [1]. היהודים הזריזים היו כח כלכלי חשוב מפני שכאן, בניגוד לצרפת ולאנגליה, לא היו מצומצמים כלל בבחירת משלח יד. בצד חוכרי מסים עשירים נמצאו בין יהודי קשטיליה גם בעלי אחוזות. כנסיות אצילי הארץ (הקורטיס), שראו בשגשוג היהודים סכנה לעתיד, בקשו כמה פעמים מאת המלך לאסור עליהם לקנות קרקעות מן הנוצרים, ומועצות הערים בקשו לבטל את חכירת המסים. המלך הבטיח למלאות את הבקשות, אבל לא עמד בדיבורו. כי במצב הכלכלי של הימים ההם לא יכלו לא הממשלה וגם לא חלק חשוב מן העם לוותר על ההשתתפות הכספית והמסחרית של היהודים, שהיו אזרחים רבי פעלים בספרד הנוצרית כמו בספרד הערבית לפנים.

§ 10. היהודים בארגוניה בימי יעקב הראשון.

המלכות הספרדית השניה, ארגוניה, הושפעה במאה השלש־עשרה מן האפיפיור ובריתות הנזירים ודמתה בזה לצרפת שכנתה. בין שתי הארצות היה קיים גם חיבור קרקע: מלכי ארגוניה משלו בקצת גלילות שבצרפת הדרומית, ובתקופה שאנו עומדים בה היו כפופים להם גלילות מונפליייר ורוסילון. מיסד מלכות ארגוניה החדשה והתקיפה היה המלך יעקב הראשון, שימי מלכותו הארוכים (1213—1276) חלים בתקופה המזהירה של נצחון הנצרות, הריקונקביסטה. מושל זה, המוכתר בתואר כובש, ירש ביחד עם מלכי קשטיליה את מדינות ספרד המוסלימית שנחרבה וגם הוסיף על ארגוניה וקטלוניה הכפופות לו את איי הבליארים ואת ולנסיה העשירה. לאוכלוסי היהודים שישבו במדינותיו התיחס כאל קנינו הפרטי כדרך מלכי צרפת. הלא כה דברי החוק העיקרי במשטר מלכותו: „היהודים והסרקינים היושבים בגבולותינו הם קנין המלך וכפופים הם בכל רכושם

1 על סמך אומדנא מוטלת בספק משער גרץ, שמספר היהודים בקשטיליה בסוף המאה הי"ג היה לערך 850000, ואילו איזידור ליב סבור שהיו רק 234000. המספר האחרון הוא כנראה יותר קרוב לאמת. אין לשכוח, שבימים ההם ישבו אוכלוסים יהודים מרובים גם בארגוניה ובשאר גלילות חצי האי הפירינאי.

לאפיטרופסותנו. כל אחד מהם שיקבל אפיטרופסותו של אחד האצילים אחת דתו להמית ורכושו יוחרם לטובת המלך". כאן לא נתחלקו היהודים לבני רשות המלך ובני רשות הפיאודלים: המלך הוא האפיטרופוס היחיד של היהודים ושל המברים בכל מדינות מלכותו. יעקב הראשון, בן דורו ובמקצת גם חבר לדעותיו של לודביג הקדוש, יכול היה איפוא כמוהו לעשות נסיונות שונים ביהודיו ברוח הכנסיה הלוחמת, אלא שהיה תלוי בהם לא פחות משהיו הם תלוים בו. זקוק היה לשם מלחמותיו עם המברים לסכומים גדולים ובעל־כרחו השתמש במכונה הכספית של היהודים, שבלעדיה אי אפשר לו להיות לא כובש ולא שולט בכלל. אמנם הטיל המלך על היהודים כל מיני מסים והיה נוטל חוץ מזה מידי העשירים או מקהלות שלימות הלואות לא רק לצרכי המדינה אלא גם לצרכיו הוא, אולם בדרך כלל לא נגע ביהודים לרעה ונתן להם חופש גמור במשלח ידם. בכל זאת לא שכח את חובותיו של מלך נוצרי, עבד נאמן לרומי ותומך בריתות הנזירים, ביחוד הדומיניקנים, שנתרבות בארגוניה. המלך סייע להם בעשית נפשות בקרב היהודים וניסה בעצמו לקיים תקנות הכנסיה, אבל חזר בו כשהרגיש סכנת נזק לקופת המלכות: כי מהו זלזול במצוות רומי לגבי משבר כספי העלול לגרור אחריו אבדן גלילות שלמים?

התעודות המרובות, שנשתמרו בארכיונים מימי מלכות יעקב הראשון, מאירות באור בהיר את המצב החברותי של יהודי ארגוניה. הקהלות הראשיות נמצאו בבירת ארגוניה סרגוסה ובבירת קטלוניה ברצלונה, אולם נמצאו קהלות חשובות גם בערים קלעת־איוד, דרוקה, הואסקה, ברבסטרו, לרידה, וולנסיה, טורטוסה, נירונה, ביסלו, פרפיניאן, מונפליר ובמקומות אחרים במדינות הישנות והחדשות של המלכות. יעקב הראשון השתדל להושיב יהודים בערי הגלילות המוסלימיים. לאחר כבוש וולנסיה (1238) חילק כמה בתי המברים לא רק בין אנשי צבאו אלא גם בין היהודים, וכן נתן ליהודים מחוץ לערים שדות, פרדסים וכרמים. בשנת 1247 הבטיח המלך לכל היהודים שיתישבו במיורקה בקטלוניה ובוולנסיה זכות אזרחים. ולא עוד אלא שהזמין יהודים לבוא מפאס ומרוקו. במיורקה קבע למתישבים החדשים שכונה מיוחדת סמוך להיכלו ונתן להם זכויות יתירות. במונפליר, שבה ישבו היהודים בשתי שכונות, של המלך ושל הבישוף, וויתר יעקב הראשון על מס הבתים של היהודים שעברו משכונת הבישוף לשכונת המלך. לעומת זאת אסור היה ליהודים לשנות את מקום מגוריהם בלי רשיון המלך, והיציאה לחוץ לארץ היתה כרוכה בקושי גדול. לפיכך נתקבלו בסבר פנים יפות היהודים שברחו לארגוניה מצרפת, מתחת יד החסות הקשה של לודביג הקדוש. באגרת הזכויות שניתנה ליהודי מונפליר אומר יעקב בגאוה,

כי בשעה שהיהודים משועבדים בכל ארצות הנוצרים לא יתן בגבולות מלכותו להשפילם או להעליבם (1258). בתחלת ימי מלכותו הצליחו היהודים להשתחרר לזמן־מה מן החובה לשאת סימן מיוחד. הנחה זו השיג מאת האפיפיור הונוריוס הששי רופא חצר המלכות בארגוניה יצחק בנבנשתי. אמנם לאחר זמן לא יכול המלך לעמוד בפני הפצרת הכומרים ופקד בשנת 1228 על נתיניו היהודים לשאת על בגדם העליון כתם עגול צהוב או עטיפה עם צניף עגול; אבל גם לאחר פקודה זו נשתחררו קהלות בודדות על־ידי השתדלות מיוחדת ממילוי הפקודה (למשל קהלות ברצלונה בשנת 1268). חוץ מזה התיר המלך ליהודים עוברי דרכים לשאת במקום העטיפה המצובעת עטיפת יושבי הארץ כדי להמנע מפגיעה רעה. סוכני הכסף של המלך היו לגמרי פטורים מחובת הלבוש. במונפלייר ניתנו ליושבי שכונת המלך כמה הקלות בבחינה זו, כדי למשוך אותם לכאן משכונת הבישוף שבה כפו עליהם אות קלון גרוע מזה. חוץ מזה שקד המלך על בטחון היהודים בימים הנוראים שלפני הפסחא, שבהם היו הנוצרים הנרגשים ממחזות היסורים של ישו בבתי תפלתם פוגעים ביהודים בחוצות ובבתים כמנהגם מימים ימימה. אולם אף יעקב הראשון הושפע לפעמים מן הכהונה ושמר על כמה מן התקנות הקשות; למשל, כפה את היהודים לשמוע לדרשות הדומיניקנים ולהתווכח עמהם בפומבי בעסקי דת, וכלודביג הקדוש גזר אף הוא גזרת ביעור על כתבי התלמוד.

הניגוד העצום ב״ן החוק והמעשה נתגלה עוד בכמה פעולות של מלך זה. בתחלת מלכותו הכנים על־פי דרישת הכומרים כמה מן הקאנונים של הכנסיה לתוך ספר החוקים, ובתוכם גם את הקאנון האוסר ליהודים לתפוס משרות פומביות. אולם למעשה זלזל יעקב הראשון בחוק זה והיה ממנה יהודים לא רק לגבאי מסים אלא לפעמים גם לשופטים. למשל, היה יהודה די קבלריה זמן רב שופט וגובה מסים בעיר סרגוסה מטעם המלך, וכן גם שימשו בכהונה זו וידאל שלמה ובנבנשתי די פורטה בברצלונה ואסטרוג יעקב בטורטוסה. חוץ מזה שימשו יהודים בחצר מלכותו של יעקב ובנו פדרו במשרת מתורגמים מערבית ומיתר הלשונות לקשטילית, ויש שהיו נשלחים בשליחות מדינית (למשל, בחיי, בונסניור ועוד). יש להזכיר, שיעקב הראשון היה מתרפא כמלכים אחרים בימים ההם הוא ומשפחתו בידי רופאים יהודים.

ההשפעה הכספית של היהודים, לא נתנה לקנאי הנצרות להורידם למדרגת עבדים. ולפיכך היו יהודי ארגוניה, שעסקו במסחר ובמלאכה ובקצת מקומות גם בחקלאות[1],

1 מן התעודות שנשתמרו יש לראות שהיהודים היו בעלי אחוזות, גנים וכרמים וסחרו בתבואה, בשמן, בגבינה, באריג ובסחורות אחרות «הנמכרות במדה ובמשקל» וכן גם בבהמות. חוץ מזה נמצאו

נוטים לעסוק בעסק ההלואה. ויעקב הראשון סייע בעדם. משנת 1228 ואילך נכנס בארגוניה לתקפו חוק שנתאשר מאת המלך, אספת האצילים והכומרים, שעל־פיו אסור היה למלווים היהודים להעלות את הריבית יותר מעשרים אחוזים למאה לשנה. בשעת כתיבת השטרות היה על הנוטריונים להשגיח שלא יבוטל חוק זה על ידי הבלעת הריבית בקרן ההלואה כמו שנהגו המלווים הנוצרים (למשל הלומברדים האיטלקים). בקצת מקומות הסתפקו המלווים הנוצרים בריבית של י"ב אחוזים ואילו היהודים היו רשאים לדרוש עשרים אחוזים. העובר על חוק זה נענש בהחרמת כל סכום החוב, חציו לטובת המלכות וחציו לטובת הלווה. המלך היה זכאי להכנים ראשו בעסקי הכספים של היהודים: יכול היה לדחות את הפרעון או להכריח את הלווה לתשלום מדויק. מובן ממילא, שהמלך השתמש בזכות זו לטובת עצמו ותמך באותם המלווים שהלוו לו כסף בתנאים נוחים, עד שהניח להם אפילו לעבור על חוק הריבית בלי עונש. לבטחון הלואותיו מאת יהודים עשירים היה יעקב הראשון מוסר להם לפעמים את הכנסות המסים של גליל או של קהלה. לפעמים היו הקהלות מחוייבות אפוא לשלם למלווי המלך את חובותיו, כמו שיש לראות מתעודות הזמן ההוא הכוללות כמה חשבונות כאלה בין המלך והקהלות. יש שהקהלות בעצמן היו נותנות למלך את סכומי המסים למפרע וכך נהפכו קופות הקהלות במרוצת הימים לבנקים להלואות בשביל המלך ובניו. בשכר הלואות אלה בשעת דוחקו נתן המלך לקהלות הנחות וביטל כמה הגבלות של זכויותיהן. כך היו עסקי הכספים של היהודים ומסי היחידים והקהלות כרוכות בהלואות של המלך.

סבל היהודים היה עצום: חייבים היו לשלם מסים ישרים ואמצעיים, מס לגולגולת ומס הקהלה, מכס גשרים ומכס הוצאה לחוץ־לארץ וכן גם מסי מסחר והלואה. חוץ ממסי כסף הוטלו עליהם גם ארנוניות כגון חובת אכסניא: בשעת שהית המלך או יורש העצר בערי המדינה היו יהודי המקום חייבים לתת להם ולבני לויתם דירה לפי כבודם וגם לשלם דמי מחיתם. קצת מבני הלויה של המלך השתמשו בזכות זו והיו נוטלים בבתי היהודים וחנויותיהם את הטוב בעיניהם חנם אין כסף. לאחר שקהלות שונות (ברצלונה, ווילפרנקה, גירונה, טרגונה ועוד) התאוננו לפני המלך על מעשים אלה, נתן יעקב הראשון ליהודים את הזכות למנוע בפני בני לוית המלך, ואפילו בפני יורש העצר ושאר בני בית המלך, את הכניסה לבתיהם ולחנויותיהם; בקצת מקומות נצטמצמה חובת

ביניהם בעלי אניות שהעבירו סחורות בין חופי ספרד ומרוקו, לפעמים היו מנהגי המקום אוסרים ליהודים את המסחר בצרכי אוכל ובסחורות אחרות. כמה רשימות מעידות על מציאות בתי מלאכה גדולים בשכונות היהודים.

אכסניא של היהודים בשעת ביקור בית המלך להכין מצעות רק לעשרה אנשים. הנחה זו הקילה את לחץ המסים של הקהלות רק מעט מן המעט. כי יעקב הראשון הבין יותר מן המלכים האחרים בדורו להוציא כסף מכיסי היהודים והיה משתמש לתועלתו בשירות שלטון הקהלות יותר מאשר בשירות חוכרי המסים הפרטיים. שלטונות הקהלות היו גובים מאת חברי הקהלות בצד המסים העירוניים גם את מסי המלך ותמיד היתה לו אמתלא לדרוש את כל סכום המסים למפרע או לגלגל את חובותיו הוא על הקהלה, מה שהביא לו ריוח יותר ממה שהספיקו לו חוכרי המסים שואפי בצע. אולם הקהלה מצדה השתמשה בתפקידה החשוב בענינים הכספיים של המדינה כדי להרחיב את האבטונומיה שלה ובכלל להגן על עניי העם. ועל־ידי כך זכו יהודי ארגוניה לאבטונומיה רחבה שלא היתה כמוה בתקופה זו בשום מקום אחר. אולם בשום מקום אחר לא היו ההנחות והגזירות מתחלפות לעתים כל־כך קרובות כמו בארץ זו, שבה היתה האינקויזיציה הדומיניקנית הורשת את מזמותיה מסביב לכסא המלכות של המלך החכם והחרוץ.

§ 11. הקהלה האבטונומית (אלג׳מעה).

במאה השלש־עשרה ישבו היהודים בארגוניה בכל מקום ברחובות מובדלים מאת הנוצרים. בשכונה היהודית (Gall judaicum, Juderia) היו מצויים בתים נוצרים בודדים, אולם אף אלה עברו מעט מעט לידי היהודים (על־פי פקודת יעקב הראשון מותר היה למכור בתים כאלה רק ליהודים). בקצת מקומות נמצא בחומת העיר או בקצה הרחובות שער מיוחד המוביל אל שכונת היהודים ובשעת הצורך אפשר היה לסגור את כל השכונה בפני הסביבה. הקהלה שישבה בשכונה כזאת היתה על־ידי שלטונה העצמי במדה מסוימת גם לחטיבה מדינית. הקהלה היהודית, שנקראה בספרד אלג׳מעה[1], נחשבה בימי יעקב הראשון כהסתדרות עומדת ברשות עצמה, והמלך היה זכאי לאשר את הבחירות. מן התעודות המרובות שנשתמרו יש לראות, שהמלך השגיח על האבטונומיה היהודית בעין פקוחה והיה מכנים ראשו בעסקי הקהלה. בודק היה את רשימת הפרנסים (adelantados) והרבנים שהיו זקוקים לאישור המלכות. חוץ מזה היו החלטות ועד הקהלה מוצעות למלך לתת להן תוקף, ויש שהיה המלך בעצמו מציע לתקן תקנות (בספרדית tecana). בפקודות המלכות מצטווים ועדי הקהלות לפעמים להכריז „חרם" או „נידוי" על העבריינים או המתרשלים

1 זוהי מלה ערבית שפירושה עדה, קהלה. הספרדים היו מבטאים את המלה alhama כמו שיש לראות מתוך טרנסקריפציה רומית בפקודה אחת של יעקב הראשון משנת 1268.

בתשלומי מסים. אבל לפעמים תכופות היה מבטל את החרמות כשנפגעו מהם אנשים קרובים למלכות והיה דורש מאת הקהלות שלא להוציא את המנודים מן התפלה בציבור; כמה מן המתקיפים האלה היו מלכתחלה מוסקעים מפעולת התקנה או החרם.

אבטונומיה מרובה, שהיתה אף היא מוגבלת על־ידי השגחת המלך, היתה לקהלות במקצוע המשפט. ריבות בין היהודים היו נשפטים לפני בית־דין של ישראל על־פי דיני ישראל, אבל אף ריבות בין היהודים ונוצרים יכלו ברצון הצדדים להשפט בבית־דין של ישראל. חברי בית־הדין היו הרב ושלשה דיינים מבין חברי ועד הקהלה ובשעת הצורך נוספו עוד חברים, באופן שמספר השופטים היה מגיע עד לעשרה. בית־דין כזה היה דן גם דיני ממונות וגם (בנוגע ליהודים) דיני נפשות. בדיני נפשות קשים היה המשפט מורכב: בית־הדין הגדול של עשרה היה דן במושב שר המקום ומוציא את החלטתו; אם ההחלטה יצאה לחובה צריך בית־הדין לאשר אותה בשבועה, ואחר־כך מפרסם השר את גזר־הדין שיכול היה גם להכיל משפט מות. משפט כזה היה נוהג בנוגע ליהודים שחיו חיי פריצות, שהיו חשודים ברמאות או במלשינות (גם בתעודות הספרדיות בא הביטוי העברי malsin). אולם לפעמים היה המלך מתערב במשפטים כאלה ומבטל את פסקי־הדין ואפילו משפיע על בית־הדין על־ידי מינוי שופטים כטוב בעיניו, מה שעורר ניגוד חריף מצד ועדי הקהלות. ריבות בין יהודים ונוצרים היו נשפטים על־פי רוב לפני בית־הדין הכללי בנשיאות השר או שופט העיר. לפעמים ישבו בין הדיינים גם יהודים, ביחוד במשפטים שהיה בהם ענין למצוות ישראל. האשמה של נוצרי כנגד יהודי נחשבה למוכחת רק אם נתקיימה על־ידי שני עדים, יהודי ונוצרי. היהודי היה נשבע בעשרת הדברות ולא בפרשיות התוכחה שבתורה, כמו שנהוג היה בכמה מדינות לשם העלבת הצד היהודי. אסור היה להזמין יהודי לדין בעסקי ממונות בשבת או במועד, והנאסרים בענין כזה היו משתחררים בכל ערב שבת בבוקר וכן גם בערבי החגים, בתנאי שישובו במוצאי החג מעצמם לבית הכלא.

בכל התערבותם של המלך ושריו בעניני שלטון הבית של היהודים נתן שלטון זה לכל הקהילות כר נרחב לפעולתן. המלך צווה לשריו להגין על האבטונומיה של היהודים ולתת תוקף לסמכותם של ועדי הקהלות (על־ידי חוקים מיוחדים ניתן מגן מיוחד לכבוד הפרנסים). הממשלה שקדה בזה לא על טובתם הלאומית של היהודים, אלא על טובת אוצר המלכות. כנזכר למעלה היתה האלג׳מעה למלך רק כלי שרת למוץ מאוכלוסי היהודים מסים שונים ואמצעי לכל מיני עסקי כסף. כל שגדלה

תקיפותם של ועדי הקהלה כן הוקל לגבות בסיועם מסים וארנוניות. התעודות שנשתמרו מן הימים ההם מכילות ביחוד חשבונות של מסים בין המלך והקהלה ומכתבים בענינים אלה. פעם מודיעים נבחרי הקהלות או הגלילות, שהם עתידים לבוא לחצר המלכות לתת דין והשבון על גבית המסים או מגישים רשימת ההוצאות שהוציאו על חשבון אוצר המלכות, ופעם דורש המלך מאת הקהלות לשלוח נבחרים לועד הכולל של המדינה להערכת המסים. סדר זה של ריכוז הונהג בעשר השנים האחרונות למלכות יעקב הראשון; נבחרי היהודים היו מתכנסים מדי שנה בשנה בשלש המדינות הראשיות, בארגוניה, בקטלוניה ובוולנסיה וכן גם בגלילות הצרפתיים ובאיי הבליארים. אף־על־פי שהנבחרים עסקו בעיקר בהערכת המסים והארנוניות, לא נצטמצמו בפעולה זו בלבד אלא נמלכו גם על ענינים חומריים ורוחניים אחרים, תיקנו תקנות בהנהגת הקהלות ונגעו גם בעניני כלל ישראל. כך גרמו עניני המס של מלכי ארגוניה לא רק לביצור האבטונומיה היהודית בערים בודדות, אלא גם לחיבור הקהלות ולאחדות לאומית של היהדות, מה שלא נתכוונו אליו המושלים. כי ההסתדרות הלאומית של היהודים הקילה עליהם את המלחמה בכחות החשוכים של הכנסיה, שגם המלך יעקב הראשון הפכח לא יכול תמיד לעמוד בפניהם.

§ 12. הכנסיה והוויכוח בברצלונה.

בימי יעקב הראשון נעשתה ארגוניה למבצר עוז של ברית הנזירים הדומיניקנים. ראש הברית הזאת, ריימונד מפינַפּוֹרטה, היה כהן ראשי בחצר המלך. על־פי דרישת הנזירים הונהגה בארגוניה אינקוויזיציה לשם ביעור הכופרים הקתרים ויתר הכתות הנוצריות; חוץ מזה השתדלו הדומיניקנים לעשות נפשות בין היהודים והמברים. שגשוג קהלות ישראל בארגוניה, שהיו חוסות בצל המלך, גרם צער גדול לכנופית הכומרים והנזירים, ביחוד הרגיז אותה זלזול המלך באיסורי הכנסיה, כשהיה ממנה יהודים לדיינים ולסוכנים כספיים. בכל כחם התאמצו הכהנים להשפיע על המלך ברוחם: הכהן פינפורטי איש סודו והגמונים חשובים השתדלו לעשות את המלך למושל מטפוסו של לודביג הקדוש, אבל יעקב הראשון שיסד מלכות חדשה לא יכול לקחת לו למופת את שכנו הצרפתי שדלדל את מדינתו בקנאותו הדתית. אולם השפעות הכהונה בחצר המלכות הארגונית הביאו קצת פרי. בסוף ימיו הסכים המלך, שהיה במקצוע הכספים כמקודם מושך חסד ליהודים, לכפר על חטאיו על־ידי מתן וויתורים אחדים לכהנים. ובניגוד לחירות הדת שהבטיח לקהלות התיר לאחים המטיפים לעשות נפשות בקרב היהודים.

הדומיניקנים הכשירו בבתי מדרשיהם בעלי וויכוח חרוצים, בקיאים בספרות העברית. ביחוד היו חביבים עליהם מומרים ממחנה ישראל, שיכלו לחשוף את הדעות „הנפסדות" שבתלמוד ובספרות הרבנית. מומר כזה קם בצרפת הדרומית ובארגוניה מיד לאחר שריפת התלמוד בעטים של הדומיניקנים ובסיוע המומר דונין (למעלה § 4). פ א ב ל ו כ ר י ס ט י א נ י, מומר יליד פרובינציאה, נלוה על ברית הדומיניקנים ונכנס למערכות לוחמי הכנסיה הנוצרית. המומר שנקרא בשם האפוסטולוס פוילוס עבר בערי פרובינציאה וקטלוניה (בשנת 1260 לערך), תבע את הרבנים לוויכוחים דתיים והתאמץ להוכיח אמיתותם של עיקרי הדת הנוצרית על סמך התנ"ך והתלמוד, אולם ללא הועיל. בעיר נירונה, מרכז לימוד התלמוד ישב בימים ההם הרב החכם המפורסם מ ש ה ב ן נ ח מ ן, ששמו הספרדי (Bonastrug de Porta) נשכח זה כבר אבל בשמו הספרותי המקוצר ר מ ב " ן (Nachmanides), הוא ידוע עד היום. במחנה המשמרים גדול היה שמו של הרמב"ן כנוטה לתורת הקבלה ומתנגד לשלטון השכל שבשיטת הרמב"ם (עי' הפרק הסמוך). ואותו תבע פאבלו כריסטיאני לצאת עמו לוויכוח בפומבי. הנזיר הבטיח לבני בריתו, שהוא ינצח את הרמב"ן בריבו, והנזירים בקשו מאת המלך להועיד מלחמת דברים פומבית בעיר הראשית של קטלוניה, בברצלונה. בקשה זו נתמכה מאת ריימונד פינפורטה, שהוכיח למלך כי נצחונו של פאבלו ירים קרן הנצרות, ואולי יפקח עיני היהודים להכיר ב„טעותם". המלך הסכים, קבע את הוויכות לחודש יולי שנת 1263 ושלח לרמב"ן הזמנה לבוא עם חבריו לוויכוח דתי. הרמב"ן הוכרח לקבל את ההזמנה למורת רוחו וביום הקבוע בא לברצלונה.

הוויכוח התחיל ביום 20 יולי שנת 1263 ונמשך ארבעה ימים בארמון המלך במעמד המלך ושריו, כמה פרשים, הגמונים ונזירים וקצת מחכמי ישראל בלוית הרמב"ן. פאבלו כריסטיאני הודיע, כי אף־על־פי שהדת הנוצרית נעלה מכל פקפוק מוכן הוא להתווכח גם על עיקרה כדי להוכיח ליהודים על סמך ספרי הקודש שלהם ארבע הנחות אלה: א. המשיח שהיהודים מחכים לו בא לעולם זה כבר; ב. המשיח הוא על־פי הנבואות שבמקרא אדם ואל כאחד; ג. המשיח סבל ענויים ומת לשם גאולת המין האנושי; ד. כל חוקי בתורה ומדותיה בטלים לאחר שבא המשיח. הרמב"ן הבין היטב את גודל הסכנה שבה נמצא הטוען מצד היהודים. כל שיעמיק לסתור את טענות המתנגדים הנוצרים כן יגדל חרון אפם, והרי יש להם ברשותם מופתים „חותכים" אחרים למכביר. לפיכך הקדים ופנה למלך בבקשה זו: „אעשה כמצות אדוני המלך אם יתנו לי רשות לדבר כרצוני". על זאת ענה פינפורטי: „ובלבד שלא תדבר בזיונות על האמונה". אמר להם הרמב"ן: „אינני רוצה להיות בדינכם (נתבע לדין הכומרים), אלא

שתנתן לי רשות לדבר כל רצוני בענין הויכוח כמו שאתם אומרים כל רצונכם כנגדי, ואני יש לי דעת ומוסר לדבר בדרך הנימוס, אבל ברצון נפשי יהיה". לאחר שניתנה רשות זו לרמב"ן הרצה כריסטיאני את נימוקיו להנחתו הראשונה: „הכתוב אומר (בראשית מ"ט י') לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה, שהוא משיח; הרי הנביא אומר שלעולם יהיה ליהודים כוח וממשלה עד יום בוא משיח, אם כן אתם שאין לכם לא שבט ולא מחוקק דעו שכבר בא משיח". על זאת השיב הרמב"ן: „אין כוונת הנביא לומר שלא תהא מלכות יהודה בטלה כלל בשום זמן, אלא אמר שלא תסור משבט יהודה לשבט אחר, הכוונה שכל זמן שתהיה מלכות ישראל ראויה היא לשבט יהודה ואם תתבטל מלכות ישראל מפני חטא, אחר שתשוב — ליהודה תשוב, וראיה לדברי שכבר היו ימים רבים קודם ישו שבטלה מלכות ישראל, שהיו שבעים שנה בבבל". גם באגדה התלמודית בדק כריסטיאני ומצא כמה מדרשי פליאה, המוכיחים לדעתו כי המשיח כבר בא, במרוצת הוויכוח בענין האגדות הללו הפליט הרמב"ן בלגלוג: „אם היו החכמים האלה (חכמי התלמוד) מאמינים בישו ובמשיחותו ובדתו, למה לא נשתמדו בדת ישו כמו שנשתמד פראי פולו (האח פוילוס), אך אולי הוא מבין בדבריהם יותר מהם עצמם"? בתוך שאר הדברים הביא הרמב"ן לראיה כנגד הנצרות את הטענה היהודית הישנה, שעדיין לא נתקיימה הנבואה על השלום הנצחי: „כי אמר הנביא וכתתו חרבותם לאתים (ישעיה ב' ד') ומימי ישו ועד הנה יש מלחמות רבות, וכמה יהיה קשה למלך ולפרשיו אם לא ילמדו עוד מלחמה"!

כדי לשים קץ לוויכוח הבל על פירושי פסוקים ואגדות הודיע הרמב"ן למלך, שהמחלוקת בין היהדות והנצרות מוסבה בעיקרה לא על אמונת המשיח אלא על השגת המהות האלהית: „עיקר הדין והמחלוקת בין היהודים והנוצרים הוא דבר קשה ומר מאד: אתה אדוננו המלך, בן נוצרי ונוצרית וכל ימיך שמעת גלחים וצעירים (נזורים פרנציסקנים) ודרשנים שמדברים מלידתו של ישו, ומלאו מוח עצמותיך מדבר זה ושכלך משוך לאמונה זאת מתוך הרגילות; אמנם הדבר שאתם מאמינים לא יקבל אותו השכל, ומתנגד לטבע לחשוב כי בורא שמים וארץ וכל אשר בם יעבור בבטן אשה יהודית ויתעכב תשעה חדשים ויולד קטן ואחר כך יגדל ולאחרונה ימכר ביד אויביו וישפטוהו משפט מות וימיתוהו ואחר כך תאמרו שחיה וחזר למקומו הראשון וכו' — כל זה לא יסבול דעת יהודי ושום אדם שאינו רגיל בכך, ולתוהו והבל תדברו דבריכם כי זה עיקר מחלוקתנו". דבריו אלה של הרמב"ן מאירים את התהום הרובצת בין מושג־האלהות הנוצרי ובין הישראלי. אולם אסור

היה להעמיק את הוויכוח, כי בשביל אחד הצדדים יכול היה הוויכוח להגמר ברע: על גבי מדורת האינקוויזיציה.

בברצילונה נראו סימני התרגשות. פרשי המלך הביעו את רוגזם שנועז רב יהודי לסתור את אמתת דתם הקדושה. כמה מנכבדי העיר, ובתוכם אחד הנזירים הפרנציסקנים, יעצו לרמב"ן להפסיק את הוויכוח. ביחוד רגשה שכונת היהודים בברצלונה מפני שפחדו מקצף אוכלוסי הנוצרים ונקמת הדומיניקנים. לפיכך הציע הרמב"ן למלך לשים קץ לוויכוח, אבל המלך דרש להמשיכו כי הקשיב לדברים ברב ענין. רק לאחר ארבע ישיבות הופסק הוויכוח. על תוצאותיו סיפר כל צד לפי דרכו. בדין וחשבון של הדומיניקנים נאמר, ש„הרב משה" הרגיש כי תבוסתו קרובה והשתמט מלתת תשובה פומבית לפאבלו כריסטיאני אלא הבטיח להרצות את טענותיו באספה סגורה בפני המלך ויחידי סגולה, ובינתים השתמש בהעדר זמני של המלך וברח מברצילונה, ובזה הוכיח „שאין בידו להגין על אמונת השקר". ובדין וחשבון של הרמב"ן עצמו[1] נאמר, כי המלך העביר מתחלה את מקום הוויכוח להיכלו ואחר כך ציוה להמשיך אותו בבית הכנסת בשבת, ושם דרש ריימונד פינפורטי המעמד המלך והנזירים בענין אמונת השילוש. בשעת הוויכוח העיר המלך כי סוד השילוש נמשל ליין: „שיש בו שלשה דברים טעם ומראה וריח והוא דבר אחד". על משל זה של המלך הבקי בהלכות יין השיב הרמב"ן הבקי בפילוסופיה: „זה טעות גמור, כי האודם והטעם והריח ביין הם שלשה דברים חלוקים אשר נמצאים זה בלא זה, רק הוא (היין) הוא גוף, נושא שלשה מקרים (תכונות) ואין בו שום אחדות". קם פאולו ואמר כי הוא מאמין ביחוד גמור „ועם כל זה יש בו שילוש והוא דבר עמוק מאד שאין המלאכים ושרי מעלה מכירין אותו". ענה הרמב"ן: „הלא דבר ברור הוא שאין אדם מאמין במה שאינו יודע ואם כן איך המלאכים מאמינים אותו השילוש?" והרמב"ן מסיים את ספורו בדברים האלה: „למחר עמדתי לפני המלך ואמרתי לו ליתן לי רשות לילך לעירי, ואמר לי שוב לעירך לחיים ולשלום, ונתן לי שלש מאות זהובים להוצאותי ונתפטרתי ממנו באהבה רבה". סיפור זה של ראש המדברים בוויכוח ואיש האמת נאמן עלינו יותר מספור והשבון הנזירים, שרוגזם ניכר גם בסגנון הרשמי של הרצאתם.

אולם הויכוח בברצלונה לא עבר בלי תוצאות רעות ליהודים. לאחר שנוצחו הדומיניקנים על ידי החכם היהודי העבירו את הטפתם לתוך המוני היהודים. העם סירב

---

1 «ויכוח הרמב"ן עם פאולוס» (שממנו לקוחים לקוטים בסעיף זה), נדפס ראשונה על־ידי ווגנזייל בצירוף תרגום לרומית (נירנברג 1681) וחזר ונדפס בקובץ «מלחמת חובה» (קונסטנטינופול 1710), ובמהדורה חדשה על ידי שטיינשניידר (שטטין 1860). ועי' «אוצר ויכוחים» לי. ד. אייזנשטיין, עמ' 86 ואילך.

להקשיב לאחים המטיפים והובא בזרוע לשמוע את דרשותיהם. חודש לאחר הויכוח, ביום 26 אבגוסט 1263, צוה המלך לכל הפקידים לסייע למטיפים בכל מקום, להכריח את המוסלימים והיהודים, אנשים ונשים וטף, ללכת לאספות הנזירים ולשמוע לדרשותיהם בלי נינוד, וכן גם להגין על הבאים להמיר את דתם שלא ילגלגו עליהם בשמות של בזיון: „רינרגדו" או „טורנדים" (מומרי הפכפך). ראש המטיפים בין היהודים היה אותו פבלו כריסטיאני. על פי פקודה מיוחדת מטעם המלך (מיום 29 באבגוסט) הודיע לקהלות ישראל, שהאח פאבלו שנשלח „להורותם את דרך האושר" זכאי להטיף בבתי כנסיות ובבתים פרטיים והיהודים חייבים לשמוע לדרשותיו ולהשיב על שאלותיו „בכבוד ובענוה, בלי תואנות". כמו כן עליהם למסור ליד המטיף את ספריהם לבדיקה ולמחוק על פי דרישתו את הפסקאות המעליבות את הנצרות. אולם למחרת באה פקודה חדשה מאת המלך, שהגבילה את הפקודה הקודמת ושחררה את היהודים מן החובה לשמוע לדרשות המטיף, וביחוד מן החובה להשתתף בויכוחים דתיים מחוץ לשכונותיהם. כעבור זמן־מה יצא ביאור פקודת המלך על בדיקת ספרי ישראל (1264): ועדת בקורת של גדולי הכהונה (פינפורטי, ריימונד מרטין, מחבר ספר צורר לישראל ועוד) תמחוק את הפסקאות המגדפות את האלהים בספרי ישראל ותדרוש מאת בעלי הכתבים למחוק את הפסקאות האלה, ונכבדי הקהלות יהיו אחראים לזאת. אולם בשנת 1265 פיטר המלך את קהלת ברצלונה גם מחובה זו והודיע, שהיהודים אינם מהוייבים לשמוע לדרשותיהם של הדומיניקנים, המינוריטים ויתר הנזירים מחוץ לשכונת היהודים. טעמה של תקנה זו היה, שהיהודים ניתנו בדרשות מחוץ לשכונתם ללעג הנוצרים. מטעם זה נאסר למטיפים לבוא לבתי הכנסיות בלוית המון נוצרי, ורק עשרה מנכבדי הנוצרים היו רשאים להלָוות עליהם. כל הקפיצות האלה בין גזירות וביטולן מוכיחות שהמלך היה נתון להשפעת שני גורמים המתנגדים זה לזה: הכומרים והיהודים; הראשונים השפיעה על נשמתו והשניים השפיעו על כיסו, שתוכנו הרב בא מידי בעלי הכסף היהודים.

אולם הכהונה הנוצרית לא חדלה מלהלחם. אחרי מפלתה בויכוח עם המנהיג הרוחני של היהודים בקשה תואנה לקחת ממנו נקם. ותואנה כזאת נמצאה. כדי להוכיח שקרותו של סיפור פאבלו כריסטיאני על הויכוח כתב הרמב"ן הרצאה נכונה על כל המאורע (על פיה תיארנו למעלה את דברי הויכוח) ושלח אותה בהעתקים לקהלות שונות, והעתק אחד נתן גם לבישוף של גירונה. הדומיניקנים התרעמו על הרצאה זו, שהזימה את הכרזתם על נצחונם. ומכיון שבהרצאת הרמב"ן נשנו דבריו הפוגעים באמונת השילוש, וכן גם דבריו על אמונת הנוצרים באל „שעבר בבטן אשה יהודית", פנו הנזירים שבועדת הבקורת אל המלך בדרישה להעמיד את המחבר לדין על חילול הקודש. המלך הזמין את הרמב"ן לברצלונה ודרש ממנו דין וחשבון. הנאשם הודיע במעמד הבישוף מברצלונה

וכהנים אחדים, שמסר בהרצאתו מלה במלה את הבטויים שהשתמש בהם בשעת הויכוח אחרי שהמלך ופינפורטי נתנו לו חירות הדיבור. לאחר בדיקת הענין הוציא המלך בהסכמת הבישוף פסק דין זה: לשרוף את העתקי ספר הויכוח של הרמב"ן ולגרש אותו מארגוניה לשנתים (1265). אולם הדומיניקנים לא היו מרוצים במשפט זה, שלא היה חמור בעיניהם כל צרכו, וקבלו לפני האופיפיור ברומי. קלימנס הרביעי שלח למלך ארגוניה אגרת (1266), שבה הוא נוזף בו על מינוי יהודים במשרות ציבוריות ועל ויתוריו למגדפי הכנסיה ודורש לענוש עונש קשה את מחבר הספר הפולמוסי כלפי הנצרות, המלא „שקרים ודיבה". הרמב"ן נמצא בסכנה ליפול בידי האינקויזיציה, ולפיכך בחר לעזוב את ספרד בעוד מועד. הישיש בן השבעים יצא לארץ ישראל ובא שמה בשלום בשנת 1267.

§ 13. הקהלות בארגוניה בימי פדרו השלישי ואלפונס השלישי (1276—1291).

בימי יורשי כסאו של יעקב הראשון נמשכה ההתאבקות בין שיטת המדינה ושיטת הכנסיה. המלך פדרו השלישי (1276—1291) כבר היו לו עסקים, בהיותו יורש עצר, עם בעלי הכספים היהודים ופרנסי הקהלות. מבלי לחוש למחאת האפיפיור הניח בתחלת ימי מלכותו את הפקידים היהודים השנואים על הכהונה הקתולית במשרותיהם. נציב סרגוסה מלפנים, יהודה די קבלריה, הגיע בימי פדרו להשפעה גדולה ונעשה לזמן־מה גם לנציב של מדינה. בפקודותיו מכנה אותו המלך „הנאמן שלנו", „איש אמונים". לאחר זמן נשמע פדרו לדרישות ועד האצילים בסרגוסה וחדל ממינויים גבוהים כאלה, אבל לא נמנע מלמנות את היהודי שמואל אבינחים לרופא חצר המלכות ולמתרגם מערבית (alfaquim). כשדרשה קהלת וולנסיה משמואל תשלום מסים הודיע לה המלך, שפקידי המלכות פטורים ממסים. ולשופטים ולפקידי השלטון צוה המלך לפטור את שמואל מנשיאת העטיפה עם הצניף העגול המפורסם, כי לא יאה לבני לוית המלך ללבוש את המלבוש המיוחד ליהודי ברצלונה (1284). רק על ידי אמתלאות כאלה יכול המלך לעבור על דיני הכנסיה ולהשתמש בשירות יהודים משכילים.

בינתים הוסיפו הכהנים הצוררים להלחם בנשק המורעל של הקאנונים הערוכים כלפי היהודים. בדקו ומצאו חוק ישן, שעל פיו חייב יהודי לשחרר בלי פדיון כסף את עבדו המוסלימי המוכן להתנצר, והמטיפים הדומיניקנים התחילו מעוררים את המברים המשועבדים לבעלי אחוזות יהודים שיתנצרו ובשכר זה ישתחררו משעבודם. מורשי קהלות ישראל התאוננו לפני המלך פדרו על דלדול כמה משפחות של חקלאים על־ידי תחבולה זו והוכיחו שהעבדים המוסלימים משתמשים בהמרה רק לשם השתחררות

בלי פדיון. המלך מינה ועדה של יודעי דת ודין שדנה על הענין ובאה לידי מסקנה, שעל־פי המשפט האזרחי וגם על־פי המשפט הקאנוני מותר לדרוש פדיון מסוים בעד שחרור עבד העומד להתנצר אבל „עדיין איננו מלא אמונה קתולית". על סמך פסק־דין זה נתן המלך ליהודים את הזכות לדרוש בעד כל מוסלימי המוכן להמרה פדיון של שתים־עשרה מרבדי זהב בשחרורו (1277). כאביו כן התנגד גם פדרו להטלת מסים על היהודים על־פי שרירות לב הבישופים. כידוע, רשאית היתה הכנסיה לדרוש מעשר מאת אחוזות הנוצרים ובתיהם שנמכרו ליהודים; לעתים קרובות דרשה תשלום מס זה גם ממקרקעים יהודיים אחרים, וחוץ מזה תבעה בקצת מקומות גם את מס הביכורים. המלך צוה לפקידיו להתנגד בכל תוקף לדרישות כאלה, ביחוד בנוגע לביכורים, שאפילו הנוצרים לא היו מעלים אותם (1280). הנזירים בקשו גם כן לחדש סוג אחר של החרמת נכסי היהודים: בשעת תרומת מתנדבים למסע צלב חדש לארץ הקדם (1278) פטרו על סמך פקודה ישנה של האפיפיור את הלוים היוצאים לצבא מכל חובותיהם למלויהם היהודים. פדרו השלישי כתב בענין זה אל הבישוף של טרגונה, שכמה מתנדבים נכנסים למחנה נוסעי הצלב לאו דוקא „כדי לעבור את הים (לבוא לארץ ישראל), אלא ביחוד כדי להפטר מפרעון חובותיהם", ולפיכך הוא דורש שלוים כאלה ידייקו בתשלום חובותיהם.

בדרך זו הלך גם המלך אלפונס השלישי (1285—1291). אף הוא הגין על יהודיו בפני בני המעמדות הצוררים להם. כשנודע למלך שהנזירים בוולנסיה התפרצו בשכונת היהודים דרך פרצה בחומה ועברו ברחובות והצלב בידיהם והילכו בלהות ואימים על יושבי השכונה, צווה לרשות המקומית לסתום מיד את הפרצה (1287). יושבי השכונה היו זכאים מלפנים לסגור את שער השכונה ולמנוע את שכניהם בלתי הקרואים מלבוא. לאחר שנים אחדות הוגד למלך, שמשני מבואות השכונה היהודית בווילפרנקה רק האחד סגור במנעול ובריח והשני פתוח, מה שגורם דאגה ליהודים. מיד נתן רשיון ליהודים להקים שער גם בקצה פרזי זה של השכונה ומשני המפתחות שנעשו ימסר האחד ליהודים והשני לנוצרים היושבים בקרבם (1290). היהודים הכירו טובה למלך על שקידתו לבטחונם ואף עמדו לימין בית המלכות הארגוני בשעות דוחקו. כשמרדו האצילים והפרשים במלך בעיר הבירה סרגוסה לא נלוו היהודים על המתקוממים, ובשכר זה כשהכריע אלפונס את המרד שיחרר אותם ממס הענושים שהטיל על העיר (1287).

אמנם גם בימי יורשי יעקב הראשון היה היחס שבין הממשלה והיהודים מבוסס על העיקר: „שמור לי ואשמור לך". פדרו ואלפונס היו דורשים מאת „עדת ישראל הנאמנה" סיוע כספי בלי הרף, חוץ מדמי קדימה על חשבון מסים שלהבא, דרשו המלך ויורש העצר כספים לצרכים מיוחדים. פדרו השלישי הוכרח, למשל, לבקש מאת

קהלות קטלוניה תמיכה של מאה אלף סולדי שהיה צריך להוציא על גיוס צבא לענוש דוכס אחד שמרד בו (1282). לרגל התועדותו עם „מלך אנגליה המהולל", דרש אלפונס השלישי מאת „נתיניו הממלאים תמיד את פקודות מלכם" לתמוך בו תמיכה כספית והטיל על כמה קהלות מסים מיוחדים (1287). בהרבה כסף עלה ליהודי ארגוניה גם כיבוש סיציליה, שפדרו תפס אותו לחלוטין בשנת 1282[1]; ליהודי האי היה שלטון מלכי ארגוניה שעת השלוה לאחר מהומות הדמים בימי מלחמת ההוהנשטופים האחרונים עם בית מלכות אניוב.

שלטון הבית של קהלות ישראל בארגוניה, בקטלוניה ובוולנסיה נתרחב הרבה בסוף המאה השלש־עשרה. אספות נבחרי הקהלות, שהיה המלך מכנס לשם הערכת המסים, נעשו מעט מעט לקונגרסים קבועים, שבהן נידונו גם שאלות כלליות של השלטון העצמי. התעודות הרשמיות וכן גם השאלות והתשובות של הרבנים בימים ההם מגלות לפנינו כמה פרטים במשטר הקהלה שחבריה היו רבנים. מועצת הקהלה שהיתה נבחרת על־ידי „טובי העיר" היתה ממנה מקרבה שלטון של „ברורים" או „נאמנים" (בספרדית „אדלנטדוס" או „סיקרטריוס"). בין חברי השלטון היו מבחינים על־פי תפקידיהם: „ברורי דיינים", „ברורי מדות" (משגיחים על מדות ומשקלות), „ברורי עבירות", „ממונים על המס" או „גבאי מס" וכיוצא בזה. על ברורי עבירות היה מוטל למצוא ולמסור לדין את האנשים שחיו חיי פריצות, וביחוד את המלשינים שהיו מסכנים קהלות שלימות מתוך תאות בצע. החלטות בענינים חשובים היו זקוקות לישיבה מלאה של קרואי העדה" או „ראשי הקהלה". תפקיד חשוב מילא בועד הקהלה מורה ההוראה או הרב, ובלעדיו לא היו מכריעים בשום שאלה של דת ומשפט. אף בית הדין של ערכאות המלכות היה נמלך בו, בשעה שהיה עליו לדון בין יהודים על־פי דיני ישראל. בתעודות הרשמיות של הימים ההם מצויים שמות גדולי הרבנים, כגון שם שלמה בן אדרת (רשב"א) מברצלונה, המכונה באחת מפקודות המלך משנת 1281 „שר התורה הישראלית הממונה על דברי ריבות בין היהודים" (עי' להלן § 15).

כל התעודות הזמן מעידות על אפיטרופסותם של מלכי ארגוניה בקהלות ישראל. בארכיון של ברצלונה נשתמרו מן הימים הקצרים של מלכות פדרו השלישי ואלפונס השלישי, זמן קצר של חמש עשרה שנה (1276—1291), כמעט אלפים תעודות מלכות הנוגעות ליהודים. כשקוראים אותן על הסדר מתקבל רושם כאילו לא היתה למלך שום דאגה אחרת מאשר להחליף מכתבים עם קהלות ישראל המפוזרות בארצו או עם פקידי המקומות על עסקי ישראל, כאילו ענינים אלה עומדים ברומו של העולם המדיני. על־פי רוב כוללות תעודות אלה שוברות של מסים וחשבונות כספיים בין

1 על פי התעודות הרשמיות הוטל בשנת 1285 על כל הכנסות היהודים מס של שנים וחצי אחוזים לטובת המלך, מפני סבל המס נתדלדלו הקהלות כל כך עד שהוכרחו ללוות כסף מאת הנוצרים בריבית גבוהה. הרב המפורסם מברצלונה רשב"א התאונן בתשובותיו על עול המסים הקשה בימים ההם.

המלך והקהלות וכן גם הערכות של מסים יוצאים מן הכלל. אבל יש שהמלך מכניס את ראשו גם בעסקי הקהלות הפנימיים. לפעמים הוא מפשר בריב שבין שתי קהלות או בין שלטון הקהלה ויחידים. המלך משגיח בעין פקוחה על אותם היהודים שעברו לגור באחוזות הפריצים או הנזירים לשם קימוץ מסים מבלי לוותר על הכנסותיהם מן הנכסים שהניחו על אדמת המלך. והוא מבקש את פקידיו לגלגל את חובות המסים של פליטים אלה על קהלותיהם. אולם באותה שעה הוא מגין על יהודיו הנעשקים באחוזות האצילים והבישופים. לדיינים במשפט בוררים הוא מזכיר, שהדין צריך להשפט על־פי משפט ישראל. כשקבלה יהודיה אחת מסרגוסה על יהודיה אחרת שנשכה נשך בנינוד לנאמר בתורה „לאחיך לא תשיך" צווה המלך לקהלת סרגוסה לחקור את המעשה ולנדות את החוטאת ולכפות אותה להשיב את הנשך האסור. אבל לפעמים היה המלך מסייע גם בידי הנושכים. מכיון שעסק ההלואה היה בגליל ברצלונה אחת הפרנסות העיקריות של היהודים ביטל פדרו השלישי בשביל קטלוניה את איסור ריבית דריבית שאסר המלך הקודם, וביטול זה נתאשר גם בידי אלפונס השלישי. לעתים היה המלך אפיטרופוס גם להלכות אישות בישראל. ליהודי אחד בברצלונה שאשתו היתה עקרה התיר אלפונס השלישי בהסכמת האשה לשאת אשה שניה על פניה, אם אין הדבר סותר לדיני ישראל. וכן דרש מאת השר של לרידה לתבוע לדין יהודי אחד שנאשם בחיי זיווג עם נוצריה בלי נשואין. בדרך כלל יש לראות מתוך תעודות המלכות יחס טוב ליהודים מצד המלך.

אחרי מות יעקב הראשון (1276) נקרעו איי הבליארים והגלילות הצרפתיים (מונפלייר, רוסילון, פרפיניאן) מאת יורשו על כסא ארגוניה, פדרו השלישי, ונתחברו למדינה מיוחדת ובראשה אחי פדרו, יעקב השני, מלך מיורקה. שני האחים נלחמו זה בזה בלי הרף. מלך מיורקה, שישב על פי רוב בפרפיניאן, נטה אחרי דרכי צרפת ביחס ליהודים. חלק מנתיניו היהודים היו כפופים ממש לפיליפ הרביעי מלך צרפת, הלא הם יושבי מונפלייר שנחלקו עדיין לשתי שכונות נבדלות: על קרקע המלכות ועל קרקע הבישוף. בשנת 1293 מסר הבישוף למלך צרפת, שהיה להוט אחרי הכנסות היהודים, את כל זכויותיו על יהודי שכונתו, ופיליפ החרוץ השתמש בשעת הכושר ונעשה על חשבון מלך מיורקה אדון יחיד של יושבי העיר היהודים. לאחר ריב קצר באו שני המלכים לידי הסכם זה: יעקב השני וויתר לטובת מלך צרפת על שליש מהכנסותיו בשכונתו היהודית בשכר שליש ההכנסות של שכונת הבישוף, ובידי פיליפ ניתן השלטון העליון על אוכלוסי היהודים בעיר מונפלייר והגליל. אולם לאחר מות אלפונס השלישי, כשהוכרז יעקב השני למלך בכל ארצות ארגוניה, לא הנהיג שם את דרכי הגזילה של מלכות צרפת ביחס ליהודים. וכשגירש אותו פיליפ הרביעי את היהודים מצרפת לשם החרמת רכושם, נתן להם מלך ארגוניה ברצון מקלט בטוח בארצו הספרדית.

פרק שלישי.

הזרמים הרוחניים בספרד ובצרפת במאה הי״ג.

§ 14. מעריצי הרמב״ם ומתנגדיהם.

בשני מרכזי ההגמוניה של היהדות, בספרד ובצרפת, היתה המאה השלש־עשרה, בכל קושי הלחץ של הכנסיה הנוצרית, תקופה של חיים רוחניים מפותחים ביותר. בספרד נראו עדיין תוצאות אותה התחיה הספרותית שפרחה בתקופה הערבית הקודמת והגיעה למרום פסגתה בשיטתו הנשגבה של הרמב״ם. ובצרפת הצפונית פעלה השפעה מתנגדת לה, מבית מדרשו של רש״י ובעלי התוספות. בין שתי הארצות נמצאה פרובינציאה, הכרוכה בשתיהן בבחינה מדינית ותרבותית, ובה מרכזים ישראליים קדומים, שבהם היו תחומי התרבות הצרפתית והספרדית יונקים זה מזה. כאן היתה התאבקות הרבנות האדוקה כנגד חירות הדעות מקבילה למלחמת הכנסיה כנגד כת האלביגואים. הסביבה הנוצרית השפיעה מרוחה גם על מלחמת הדעות בקרב מחנה ישראל. באותן השנים, שבהן יסדו האפיפיור אינוקנטיוס השלישי ובריתות הנזירים שלו הסתדרות קנאית לשם ביעור דעות ואמונות שיש בהן סכנה לשלטון הכנסיה, נתגברו המגמות השמרניות והקנאיות גם בקרב היהודים. שומרי הכנסיה הקימו משני עברי הפירינאים בתי דין של האינקויזיציה לשפוט את החפשים בדעות, וקנאי הדת בישראל בדקו ומצאו אף הם סימני אפיקורסות בקרב אחיהם. סימנים כאלה נמצאו בפילוסופיה הדתית המושכלת, שהגיעה בשיטת הרמב״ם לצורתה המשוכללת ביותר. אמנם התכליות והאמצעים של קנאי הנצרות וקנאי היהדות נבדלים היו אלה מאלה תכלית שינוי: מצד זה הכנסיה הלוחמת שמגמותיה בעיקר לא שלטון הדת אלא שלטון הכהונה ורומי האפיפיורית, ומצד זה הרבנים המורדפים מחזון הבלהות של הסכנות האורבות ליהדות ורואים ברמב״ם את הרוח האלילי של אריסטו המזעזע יסודי האמונה וקדשי המסורת של האומה. הכנסיה נלחמה בחירות הדעות באש ובחרב, ואילו בידי הרבנות לא היה אלא הנשק הרוחני של ה„חרם״. הגירוש מתוך עדת ישראל, ואף הוא לא היה חד ביותר מחוסר האחדות של הקהלות. אף־על־פי כן קיים היה בין החזיונות הדומים שבשני המחנות בלי ספק יחס היסטורי. לא מקרה הוא, שמפני שיטתו של אריסטו נבהלו בעת אחת, בתחלת המאה השלש־עשרה, גם שומרי הכנסיה הנוצרית[1] וגם הרבנים. לאחר זמן עלתה ביד תיאולוגים

---

1 העתקים מחיבורי אריסטו ומפרשיו שהגיעו מספרד לצרפת עוררו תסיסת הרוחות, עד שנמנו הכהנים הנוצרים וגמרו לאסור את העיון „בפילוסופיה הטבעית ושלמעלה מן הטבע" של אריסטו (1210 לערך).

דומיניקנים מפולפלים מטפוסם של אלברט הגדול או תומס מאקווינו לרתום את הפילוסופיה האלילית במרכבתה של הכנסיה הנוצרית. אולם חכמי ישראל האדוקים לא הצליחו בנסיונות כאלה של פשרה בין האמונה והשכל; התהום הרובצת בין הדת והפילוסופיה נשארה פתוחה, והתאבקות הרוחות משני הצדדים נמשכה כמעט מאה שנים רצופות.

בתקופתו הראשונה היה הריב מוסב רק על תורת אריסטו היהודי, הוא הרמב"ם. גרם המזל, שדוקא אותה התורה, שעיקר מטרתה היתה עשית שלום בין האמונה והשכל, הביאה לידי התנגשות מכריעה של שתי הדרכים. עוד בחיי הרמב"ם עוררה כוונתו הברורה בספר „משנה תורה" להסיח את הרוחות מלימוד התלמוד מחאות מצד האדוקים (כרך רביעי § 49). ביחוד רבה ההתנגדות מצד השמרנים כלפי הספר הראשון של „משנה תורה", הוא „ספר המדע", שבו מרצה הרמב"ם את עיקרי היהדות בצורה פילוסופית, מפני שלדעתם הוריד המחבר את כל מושגי המסורת על האלהות, על הנסים ועל עולם הבא למדרגת רעיונות מתפיסיים מפשטים. ויותר מזה גרם להתמרמרות „מורה הנבוכים", שבו הדת היא שפחה נרצעת לפילוסופיה, בניגוד לכלל הגדול המהופך של ימי הבינים. אבל גם המתונים שבין האדוקים ראו ביסודה של תורת הרמב"ם, הבנויה על הרציונליזמוס, סכנה ליהדות הלאומית. ואף־על־פי־כן מצאה תורה זו בין המשכילים התפשטות גדולה והערצה נלהבה. ביחוד רבו הנוטים אחריה בפרובינציאה, בקשטיליה ובארגוניה, שבה היה „מורה הנבוכים" בתרגומיהם העבריים של אבן תיבון והמשורר אלחריזי נמסר מיד ליד ונחשב בעיני החפשים בדעה כגילוי שכינה. בדור שאחרי מות המורה הגדול התחילה התנועה הרוחנית החפשית להשפיע על חיי העם. חירות הדעות באה לידי גילוי לא רק בדעות אלא גם במעשה, בזלזול המצוות המעשיות. הרב הידוע משה מקוצי, בעל „ספר מצוות גדול" (סמ"ג), יצא בשנת 1236 למסע בספרד, כדי להטיף מוסר ליהודים שלא קיימו מצוות עיקריות (כגון תפילין, מזוזות וציצית), ולא עוד אלא שנשאו נשים נכריות [1]. בן דורו, הבישוף הפריזי גוילום, מעיד על התפשטות דעות אפיקורסיות בין היהודים, ביחוד במדינות של השלטון הערבי לפנים בספרד: „רבים הולכים אחרי תורת קדמות העולם ויתר הדעות המוטעות של אריסטו". ואחרים פורקים מעליהם עול תורה ומצוות. כבישופים הנוצרים תלו גם הרבנים את הקולר בהשפעה המזיקה של הפילוסופיה. הכנסת דעות שכלתניות למחיצת הדת היתה עלולה לדעתם לרופף את יסודי התורה. השתדלותו של הרמב"ם למצוא טעם שכלי לכל מצוה שבתורה פוגמת לדעתם בכבוד המצוות, כי על ידי נתינת טעם יש לחשוב שמצוות שאין להן טעם שכלי הן פחותות הערך או מיותרות לגמרי. דברי הרמב"ם — כותב אחד ממתנגדיו — „מחזיקים שרשי

1 ספר מצוות גדול, עשין סי' ג„ לאוין סי' קי"ב. קובלנות על זיווגי יהודים ונוצריות בארגוניה, שהיו אסורים גם מטעם הכנסיה, מצויות בתעודות הרשמיות מימי יעקב הראשון (Regné (Catalogue des actes, NNo 200, 206, 619

הדת ומסעפים פארותיה" [1], והקנאים שדחו כל פשרה בין האמונה והמדע העיזו אפילו לטעון, שתורת הרמב"ם חותרת מתחת לשרשי היהדות.

מבצר האדוקים בימים ההם היתה העיר מונפלייר, שהיתה נחלת יעקב הראשון מלך ארגוניה. כאן בקשו השמרנים להקים סכר בפני זרם הדעות החפשיות הבאות מספרד. בפעולה זו התחיל החוקר התלמודי רב הפעלים שלמה בן אברהם מן ההר (זאת אומרת ממונפלייר). שלמה התמרמר על זלזול המיימוניים בדברי האגדה התלמודית, שראו בה רק דברי פיוט, ובפרט גדל קצפו כשהוגד לו, כי קצת המיימוניים אינם מאמינים אפילו בפשוטם של ספורי התורה ורואים בהם רק משלי מוסר. השנה זו נראתה בעיני המאמין האדוק כמערערת את יסודי התורה והמסורת. התחיל ר' שלמה להתווכח בענין זה עם מעריצי הרמב"ם במונפלייר, אבל לא עלתה בידו לשנות את דעתם. הפולמוס גרם רק להרחר את הריב. על ר' שלמה נלוו הרב מגירונה יונה גירונדי, מחבר הספר "שערי תשובה", ורב אחד ושמו דוד בן שאול. שלשת אלה עשו מעשה רב: הכריזו חרם על כל מי שעוסקים בפילוסופיה ובחכמות חיצוניות וביחוד בספרי הרמב"ם („מורה נבוכים" ו„ספר המדע") וכן גם מי שמגלים פנים בתורה ובתלמוד על פי מדות השכל (בתחלת שנת 1232). לחרם זה של קנאי פרובינציאה הסכימו חבריהם לדעה בצרפת הצפונית, מקום שלטון הרוח האסכולסטית של בעלי התוספות מאז. רבני הצפון שבחו את קנאותם של בעלי בריתם בדרום ונתנו את ידם לפעולתם כלפי החפשים בדעות.

אולם המיימוניים בפרובינציאה לא נכנעו בפני תוקפיהם. כמתנגדיהם הרימו אף הם דגל הדת ויצאו חוצץ להגן על החכם, שנתן ליהדות לא רק שיטה פילוסופית דתית חדשה אלא גם תלמוד מסודר המיועד לחזק את בנין המצוות המעשיות. חכמי בדרש, לוניל ונרבונה הכריזו מצדם „חרם שכנגד" על שלמה מן ההר ושני חבריו, שפגעו בכבוד המורה הגדול, והודיעו שהחרם של מתנגדיהם הוא בטל ומבוטל. המחלוקת עברה מצרפת הדרומית לארגוניה וקשטיליה. בארגוניה נפגעו מן החרם של האדוקים כמה פרנסים, רופאים וחכמים, שקצתם היו קרובים לחצר המלכות של יעקב הראשון. הרופא והמתרגם של המלך, בחיי (בחיאל) אלקונסטנטיני, השפיע על ראשי קהלת סרגוסה להכריז חרם על מתנגדי הרמב"ם במונפלייר (יולי 1232). חוץ מזה הריצו המיימוניים בסרגוסה אגרת לשאר קהלות ארגוניה בבקשה לעמוד לימינם, „לקנא למשה (בן מיימון) במתנה ולתורתו הקדושה, לתורה צווה לנו משה, המושה אותנו מים הסכלות והמשנה והפתיות לטעת בתוכנו את עץ הדעת" [2]. האגרת אומרת, שחכמי ישראל הקדמונים לא רק שלא אסרו ללמוד חכמות וחקר אלוה, אלא

---

1 מאיר אבולעפיא (רמ"ה) באגרת אל הרמב"ן (עי' אגרות ושו"ת הרמב"ם, וורשא 1876).

2 אגרות ושו"ת הרמב"ם.

אדרבא הזהירו „ללמוד חכמת היחוד וחכמות החיצוניות במה שנשיב לאפיקורס ומדידת הקרקעות וידיעת תקופות ומזלות". ארבע קהלות בארגוניה: הושקה (Huesca), מנחשון (Monzgn), קלעת־איוב (Calatjud) ולירידה נתחברו לקהלת סרגוסה והסכימו להחרים את „שלשה פושעי ישראל", את שלמה ממונפלייר וחבריו, „כי לא האמינו בה ובמשה עבדו", ובזה השוו את משה בן מיימון למשה רבנו.

אף בספרד הנאורה נמצאו רבנים שצדדו בזכות מתנגדי הפילוסופיה. הרב מגירונה, משה בן נחמן, הוא הרמב"ן המפורסם, גיבור הוויכוח בברצלונה (למעלה § 12), היה מתחלתו איש הבינים בין הצדדים המתאבקים ופנה לקהלות קשטיליה, נברה וארגוניה בבקשה שלא לנדות את שלמה ממונפלייר וחבריו עד שישמעו את טענותיהם, ובפרט שגם רבני צרפת הצפונית עומדים לימינם. ביתר חריפות עמד מתנגדו של הרמב"ם מאז, מאיר אבולעפיא מטולידו הנ"ל, על צד שונאי חירות הדעת. עוד בחיי הרמב"ם ערך תלמודי זה אגרת לחכמי לוניל, בה הוא מתמרמר על מחבר „משנה תורה" שעבר בשתיקה על האמונה בתחית המתים. על זאת כתב עליו החכם ששת בן יצחק בנבנשתי מברצלונה, אחד ממעריצי הרמב"ם, מכתם שנון זה:

שְׁאָלוּנִי יְדִידַי: אֵיךְ יְכֻנֶּה
בְּשֵׁם מֵאִיר וְהוּא הוֹלֵךְ חֲשֵׁכִים?
הֲשִׁיבוֹתִים: כְּבָר קָרְאוּ חֲכָמִים
לְלַיְלָה אוֹר – וְהוּא מִן הַהֲפָכִים[1].

ביחד עם מתקיפי ההשכלה החדשים הרים עכשיו אבולעפיא שוב את קולו. במכתבו לרמב"ן הודיעו, שהוא מסכים בלב ונפש למעשי שלמה ממונפלייר וחבריו מפני שהם מוציאים מן הכלל רק „שוברי עול מצוות ותורות ומנתקי מוסרות, אומרים כי אין חפץ לה' במצוות המעשיות כי אם בהגות לב בחקירה פילוסופית", והוא מובטח שהכרוז של החפשים בדעות מסרגוסה לא ימצא אוזן קשבת בקשטיליה וקהלת טולידו לא תסכים למחאתן של קהלות ארגוניה.

ובאמת נתברר שקהלת טולידו היא מבצר האדיקות הקיצונית. נשיא הקהלה יהודה אלפאכר החריש אמנם מתחלה, לאחר שנתפרסמו המחאות של קהלות פרובינציאה וארגוניה, והמדקדק הישיש דוד קמחי (כרך רביעי § 47) נתעה לחשוב שיעלה בידו למשוך על צד המיימוניים את הנשיא רב ההשפעה וגם את יתר פרנסי הקהלות בקשטיליה. לתכלית זו הלך הרד"ק מנרבונה לטולידו. אולם בדרך, בעיר אבילה, חלה והוכרח להסתפק במכתב לאלפאכר, שבו ביקש ממנו לסייע בכל כח

1 כמו שאור בעברית פירושו גם לילה («אור לארבעד עשר» פסחים פרק א' משנה א') כן שם האיש «מאיר» בהפך מחשכתו. עי' קובץ «טעם זקנים» לאליעזר אשכנזי, 1854.

השפעתו במלחמה על מורדי האור. מתשובתו של אלפאכר ראה קמחי, שטעה בחשבונו. הנשיא מטולידו חשד את הרד"ק עצמו באפיקורסות, מפני המחלוקת הישנה שבינו ובין רבני צרפת, ובתשובתו אל הרד"ק מביע הוא את דעתו מפורש. מגנה הוא את נסיונו של הרמב"ם לחבר את היהדות עם הפילוסופיה היונית, שהן שני הפכים „ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדיו כשתי אחיות, זאת התורה אומרת: לא כי בני החי ובנך המת". הפילוסופיה איננה חכמת האמת, „מפני שפעמים יתערב בה דבר מתעה מאותה חכמה שקרנית שנקראת בלשון יון סופיסטיקה; מקצת דברי מורה הנבוכים נבוכים הם בארץ, (למשל) בדבר על עמידת השמש בגבעון ועל פי האתון כי זה במראה הנבואה ודרך משל", שאם כן אפשר לכפור בכל מעשי הנסים ולרופף יסודי האמונה כולה". „ובכל זאת מצוה עלינו לחוס על כבוד רבנו משה ז"ל ולהודות, כי היה בדורו כאיש חמודות, הוא כתב משנה התורה על ספר, הוא הנותן אמרי שפר, ואחריו לא קם כמוהו, אמנם את ספר מורה (נבוכים) „אין כל דבריו במשקל אחד שקולים והלואי הספר הזה לא היה ולא נברא, לא מתורגם ולא נק"א, וידי ר' שמואל אבן תיבון היתה במעל הזה ראשונה" [1]. ואלפכאר מסכים בכל למעשה שלמה ממונפלייר וסיעתו.

הרמב"ן הצטער מאד על התפשטות המחלוקת וניסה שוב לתווך בין הצדדים. הצעתו היתה: לבטל את החרם על „משנה התורה" להרמב"ם, ורק למנוע בפני התפשטות „מורה הנבוכים" העלול לבלבל את המוחות של קלי הדעת וגם נועד מאת המחבר רק לבני עליה מועטים. אותו הרעיון בא לידי ביטוי בחרוזי המשורר משולם בן שלמה הצרפתי (דפירה):

הֶרֶף מוֹרָה מִן הַמּוֹרֶה [2], הֶמָּנַע מִן הַהִגָּיוֹן;
אַךְ הִתְוַדַּע אֶל הַמַּדָּע [3] מִשָּׁם תַּשְׂכִּיל דַּעַת עֶלְיוֹן [4].

אולם הפשרנים לא יכלו להרגיע את הרוחות הסוערות. יצר המחלוקת פרץ כל גדר וההתאבקות נסתיימה במעשה מגונה.

כששמע הקנאי שלמה ממונפלייר דבר החרם שהוכרז עליו על ידי המיימוניים, בערה כאש חמתו ומתוך כעס עשה מעשה אשר לא יעשה. בימים ההם (1233) עסקה האינקביזיציה הקתולית, שנהפכה בעטיו של האפיפיור גריגור התשיעי מבית דין עראי לבית דין קבוע, בחיפוש שיירי הכופרים האלבינזאים בפרובינציאה על מנת ליסרם. ביחוד שקדו על מצוה זו האינקויזיטורים הדומיניקנים בטולוזה ובמונפלייר. בלב רודפי

1 קובץ תשובות הרמב"ם.
2 מורה נבוכים.
3 ספר המדע שבמשנה תורה.
4 דברי חכמים לאליעזר אשכנזי עמ' 78; גרץ, לקט שושנים 150.

חירות הדעת בישראל עלה פתאם הרעיון, שתכליתם מתאימה בעיקרה לתכלית רודפי הכופרים מטעם הכנסיה. ואז הלך שלמה עם חברו יונה גירונדי, ככתוב בספרי הפולמוס של הימים ההם, ואמרו לראשי הדומיניקנים במונפלייר כדברים האלה: „מדוע העלימו עין מאפיקורסינו? רובם מינים וכופרים, כי נפתו לדברי רבי משה ממצרים (הרמב"ם) אשר כתב ספרי מינות, ואתם מבערים את המינים שלכם, בערו נא גם את המינים שלנו וצַוו לשרוף את הספרים ההם" [1]. והציעו לפני הכומרים ליקוטים מספרי הרמב"ם, שלקריאתם סמרו שערותיהם של שונאי החירות. מיד נתנו לצירו של האפיפיור בצרפת הדרומית דין וחשבון מכל אותו הענין. הציר פחד, שדעות הפילוסוף היהודי יתפשטו גם בין הנוצרים (בינתים כבר תורגם „מורה הנבוכים" לרומית) וצווה לשרוף את הספרים של הרמב"ם שהרבנים הלשינו עליהם. בסוף שנת 1233 נבדקו בתי היהודים במונפלייר והעתקי מורה הנבוכים וספר המדע שנמצאו נשרפו בפומבי. על־פי מצוות הכנסיה נשרפו ספרים אלה גם בפריז, ויש מסורת אגדה כי „האש אשר בו שרפום הבעירוהו מן הנר הגדול שהיה דולק בבית הכומריא הגדולה של פריש" [2].

ברית בוגדים זו שבין קנאי היהדות האדוקה וקנאי הנצרות הצוררת לה עוררה התמרמרות עזה בקהלות פרובינציאה וספרד. אפילו המפלגה המתונה פרשה משלמה וסיעתו, כת המלשינים. החכם א ב ר ה ם ב ן ח ס ד א י, מתרגם ספר המוסר „בן המלך והנזיר" מערבית לעברית, ערך אגרת לקהלות ספרד שבה הביע את רוגזו על רודפי המחשבה החפשית. הרמב"ן ומאיר אבולעפיא החרישו בבושת פנים על מעשיהם המגונים של הקנאים. אלפכאר היה היחיד שניסה ללמד זכות על שלמה, ובמכתבו לרד"ק אמר: „אתם הציקותם לו בדבריכם ותאלצוהו, ותקצר נפשו למות ויצא לבו בדברו, ואין אדם נתפס על צערו".

הלשנת האדוקים גרמה לקצתם תלאות רבות. בידי המיימוניים עלתה להוכיח, שמתנגדיהם העידו עדות שקר לפני האינקביזיציה על הספרים שנידונו לשריפה. משערים, שהיהודים המקורבים לחצר המלך ארגוניה יעקב הראשון, שמשל גם על גליל מונפלייר, והם בחיאל אלקונסטנטיני וחבריו, שקדו לענוש את העדים הללו. הפחותים שבהם נענשו באופן אכזרי: על פי גזר בית־דין קצצו את לשונותיהם. אחד המיימוניים המליץ על האומללים את הכתוב בתהלים (ע"ג, ט'): „שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ". אין ידוע, מה היה בסופו של שלמה עצמו, ראש המדברים באותה מחלוקת. מספרים, שחברו יונה גירונדי התחרט לאחר זמן בכל לבו על מעשיו. הדבר היה שנים אחדות לאחר שריפת ספרי הרמב"ם במונפלייר ובפריז בשעה שנשרפו בפריז בפומבי גם ספרי התלמוד לאחר הוויכוח המפורסם בעיר

1 הרד"ק במכתבו השלישי לאלפאכר (קובץ תשובות הרמב"ם).

2 הלל מווירונה במכתבו ליצחק הרופא (טעם זקנים לאליעזר אשכנזי, עמ' 81; חמדה גנוזה לצבי אדלמן, 1856, עמ' 19).

המלוכה עם הדומיניקנים (למעלה § 4). שריפה זו עשתה על יונה גירונדי רושם מזעזע וראה בה עונש מן השמים על שריפת ספרי הרמב"ם, שהוא וחבריו גרמו לה באמצעות אותם הדומיניקנים עצמם. הרב החסיד קיבל על עצמו תשובה קשה כדי לכפר על חטאו שחטא לזכרו של אדם גדול. בבית הכנסת של מונפלייר התודה לפני קהל ועדה והכריז: „משה (בן מיימון) אמת ותורתו אמת ואנחנו בדאים"[1]. משם הלך מעיר לעיר ובכל מקום התודה ברבים, וגם נדר נדר לעלות לארץ ישראל ולהשתטח על קבר הרמב"ם כדי לבקש ממנו סליחה על עלבונו. אולם לא זכה לקיים את נדרו. בנדודיו בצרפת ובספרד קדמהו המות בטולידו (1264). אף אחרים מן המסייעים בידי האינקויזיציה חזרו לאחר זמן בתשובה.

§ 15. הרבנות בצרפת ובספרד.

הגזירות על התלמוד מימי לודביג הקדוש ואילך (שריפת הספרים והחרמתם לשם בדיקה) גרמו להפסקה זמנית בהתפתחות הרבנות הצרפתית. במטרופולין זו של האסכולסטיקה התלמודית, בית היוצר של בעלי התוספות, נמצאו בעשיריות השנים הראשונות של המאה השלש־עשרה ישיבות גדולות. ראש הישיבה בפריז היה הרב יחיאל בן יוסף, שהתווכח בפומבי עם המומר דונין על התלמוד. את דרשותיו של יחיאל בהלכה ברוח בעלי התוספות היו שומעים כשלש מאות תלמידים. אולם לאחר שיצא גזר דינו של התלמוד לחובה עברה הישיבה ובטלה. מחוסר העתקות כתובות של ספרי התלמוד היו מוכרחים ללמוד בעל־פה, מה שהקשה את הלימוד. תלמידי הישיבה פחתו והלכו ולבסוף יצא יחיאל עצמו, כאמור למעלה, לארץ ישראל (1260 לערך).

אותן הגזירות עוררו את הרבנים למעשה כינוס של הלכה מחשש, שמא תשתכח תורה מישראל. הרב משה מקוצי, שהשתתף בצד ר' יחיאל בוויכוח הפומבי בפריז, חיבר קובץ חדש בהלכה בשם „ספר מצוות גדול" הידוע בקיצורו סמ"ג. הספר מחולק לשני חלקים, חלק ראשון על מצוות עשה והחלק שני על מצוות לא תעשה. המחבר האדוק נתכוון להשלים את ספר „משנה תורה" של הרמב"ם, שלדעתו „אינו מספיק מחסרון הראיות" (הקדמה). הרב המקובל מקוצי אומר עם ספרו, כי נגלה לו בחלום מן השמים שיחבר ספר זה. אף־על־פי שהיה מתנגד גמור לפילוסופיה של הרמב"ם לא השתתף במחלוקת המגונה של מתנגדיו, אלא השתדל להשיג בדרכי השלום מה שבקש שלמה ממונפלייר להשיג בדרכי אונס, והיא שמירת קיום המצוות בישראל. לתכלית זו הלך מעיר לעיר וקרא באזני העם בדרשותיו

1 אגרת הלל מווירונה בקובץ „חמדה גנוזה" לאדלמן עמ' 19.

הנלהבות שהחוטאים יחזרו בתשובה (1236). בהשפעת דברי תוכחותיו „קיבלו עליהם אלפים ורבבות מצוות תפילין מזוזות וציצית והוציאו נשים נכריות רבות" 1. משה מקוצי דרש בתוכחותיו גם להשתלמות מוסרית וליושר בדברים שבין אדם לחברו. רב חסיד זה מת בשנת 1260. בצד הסמ״ג חיבר בן דורו של משה מקוצי הצעיר ממנו, יצחק מקורבייל, ספר קצר בהלכה בשם „ספר מצוות קטן" הידוע בקיצורו סמ״ק, ושלח אותו אל הקהלות בבקשה לעשות ממנו כמה העתקים, כי התורה הולכת ומתמעטת ויש סכנה שתשתכח תורה מישראל (1280 לערך).

בסוף המאה השלש־עשרה עבר ובטל בית המדרש של בעלי התוספות בצרפת הצפונית. אולם פירושיהם נשמרו בכתובים והם הולכים ונדפסים עד היום בכל מהדורות תלמוד בבלי בצד פירוש רש״י (כרך רביעי § 39). האסכולסטיקה התלמודית קמה לתחיה בספרד לאחר חורבנה בצרפת. כל טרחתו של הרמב״ם להחליף את שיטת הפלפול של התלמוד בשיטה חיובית ולעכב בפני שפע תוספות וחידושים לא הצליחה אפילו בספרד, עריסת המדע והפילוסופיה. בספרות הרבנות של אותה התקופה עדיין שליטים הפלפול וההידוד לשמם, המסיחים את הדעת מעצם הענין הדרוש. אחד מראשי תומכי שיטת בעלי התוספות הצרפתיים על אדמת ספרד היה החכם הגדול משה בן נחמן (רמב״ן) מגירונה, שכבר הזכרנו אותו בענין הוויכוח בברצלונה והמחלוקת על ספרי הרמב״ם.

הרמב״ן (1195 — 1270) היה גם בעל ידיעות חיצוניות, וביחוד היה בקי בחכמת הרפואה, אבל לא הודה בבקורת החפשית במקצוע התורה. הוא היה אומר: „חפצי וחשקי להיות לראשונים תלמיד" 2. אמן היה בשיטת הסנגוריה וידע לישב בדוחק את הסתירות שבין הלכות התלמוד. בנערותו חיבר סנגוריה („מלחמות"), שבה הגין בסברות דקות מן הדקות על ה„תלמוד הקטן" של יצחק אלפסי כלפי הבקורת של זרחיה הלוי (כרך רביעי § 39). „חידושי ההלכה" המרובים של הרמב״ן כתובים ברוח בעלי התוספות, שיפה העיד עליו הגדול שבהם רבנו תם: „אפילו כשיש בתלמוד חיוב במקום האחד ופטור במקום האחר, אני מתרצם יפה, כל שכן קושיות אחרות" 3. אדיקותו של הרמב״ן נראית מתוך פירושו לחמשה חומשי תורה, שחיבר בימי זקנותו ובו נתכוון לפעול כנגד פירושו הבקורתי של אברהם אבן עזרא. בפירוש הפשט, המבוסס על הדקדוק והתרגומים הארמיים, מתבל הרמב״ן ביאורים אגדיים ולפעמים גם מסתוריים. הוא היה הראשון שהכניס לתוך הפרשנות המקראית, אמנם בזהירות יתירה, את רוח חכמת הנסתר, היא הקבלה, שהתחילה בימים ההם מתפשטת בספרד.

1 ספר מצוות גדול עשין ג׳, לאוין קי״ב.
2 הקדמה לספר המצוות של הרמב״ן.
3 ספר הישר, ווינה 1811 ע״ח, ע״ב.

את פירושו סיים הרמב"ן בארץ ישראל, שיצא לשם לאחר הוויכוח בברצלונה. להרצאתו על הוויכוח („וויכוח הרמב"ן"), שגרם לרדיפות על המחבר מצד הדומיניקנים, יש ערך היסטורי ודתי ובודאי יאריך ימים יותר מספריו הגדולים בהלכה.

בעשרות השנים האחרונות של המאה השלש־עשרה עמד בראש הרבנות הספרדית שלמה בן אברהם הידוע בשמו המקוצר רשב"א (לערך 1245—1310), רב ברצלוני זה, שהיה תלמידם של הרמב"ן ויונה גירונדי, השתתף הרבה בעסקי הקהלות בקטלוניה והשפעתו הרוחנית היתה מרובה. הרשב"א, שהיה „מומחה לתורת ישראל" מטעם המלכות ודיין עליון בריבות היהודים, היה קרוב לממשלה בימי המלכים פדרו השלישי ואלפונס השלישי. ביחד עם פרנסי היהודים בברצלונה היה מסדר את חשבונות המסים עם המלך, ויש שהיה משתתף בערכאות בדיני עונשין הנוגעים ליהודים [1]. בישראל נחשב לגדול בתורה וכל קהלות ספרד ואפילו כמה קהלות בארצות הסמוכות הריצו אליו את שאלותיהן בהלכה. נשתמרו יותר משלשת אלפים תשובות של הרשב"א ליחידים ולקהלות בכמה שאלות דתיות, עיוניות וציבוריות. חוץ מזה חיבר ספרים גדולים בהלכה. הרשב"א היה אחד השקדנים, בוני עליות מרווחות על גב בית התלמוד, שכבר הגיע בימים ההם לגובה גדול. ספר „משנה התורה" של הרמב"ם, שניסה לשנות את הבנין המורכב על ידי תכנית פשוטה, לא היה לרצון לרשב"א, שהלך בדרכי בעלי התוספות. הוא חיבר ספר הלכה חדש המלא בקיאות עצומה, בשם „תורת הבית", ובחר בשם זה „כי אין בית אשר לא יצטרכו אליו" [2]. זאת אומרת, שהספר כולל ביחוד ענינים הנוגעים למנהגי הבית, כגון הלכות מאכלות אסורות וכיוצא בזה; אולם במקום שיטה ברורה נתן רק גמרא חדשה שבה ההנחות והמסקנות טובעות בים של פלפולים. על ספר זה כתב מפולפל אחר מברצלונה, אהרן הלוי, בקורת חריפה בשם „בדק הבית", והרשב"א השיב על השגותיו בחיבור מיוחד בשם „משמרת הבית".

הרשב"א, שהיה איש הציבור, היה מוכרח לפעמים גם לענות על התקפות מבחוץ. זמן־מה לאחר וויכוח רבו הרמב"ן עם הדומיניקנים יצא הרב מברצלונה כנגדם בפולמוס שבכתב. בשנת 1278 פרסם הדומיניקני ריימונד מרטין, שישב במנזר אחד בברצלונה והיה חבר הועדה לבדיקת ספרי היהודים (למעלה § 12), שני חיבורים ברומית, שם האחד „רסן ליהודים" („Capistrum judaeorum") ושם השני „חרב האמונה על המברים והיהודים" („Pugiofidei"). הנזיר בקש להוכיח את טעויות היהודים

1 בתעודות הספרדיות הרשמיות הוא מכונה «שלמה ד'אן אדרת» ולפעמים גם על פי שם אביו ד'אן אברהם. בן המלך אלפונס פנה פעם למשפחת הרשב"א בבקשה לדחות פרעון החובות של אחד מפרשיו ושכניו (1283), ומכאן ראיה שמשפחת הרשב"א עסקה גם במתן הלואות. עי' S. Regné קטלוג, מספרים 384, 873, 915, 998, 1192 (ועי' ביבליוגרפיה).

2 הקדמה ל«תורת הבית הארוך».

באמונה ולהראות שיש מאמרים בתלמוד המקיימים אמיתותה של האמונה הנוצרית (למשל מאמר האגדה „מצוות בטלות לעתיד לבא"). אפילו בנוסח היחוד „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" מצא הנזיר ראיה לאמונת השילוש. כנראה בקש מרטין לחדש את ציד הנפשות לנצרות, שהתחיל אחיו לברית פאולוס כריסטיאני. והרשב"א מצא לנכון להשיב על תחבולותיו של מרטין בחיבור מיוחד, שנכתב בצורה מתונה מאד; עונשו של הרמב"ן לאחר הוויכוח בברצלונה הכריח את תלמידו להזהר בדברי פולמוסו. ביתר חירות יוצא הרשב"א בחיבור אחר, שחיבר כנגד כתב־פלסתר של משכיל מוסלימי (אולי הוא החיבור המפורסם „דת וכתות" בערבית של אבן הַזם מקורדובה במאה האחת־עשרה) שכפר במעמד הר סיני ובמתן תורה מן השמים בידי משה. הסנגור היהודי לא ירא הפעם מפני הצנזורה, כי הדומיניקנים צריכים היו להחזיק לו טובה על מלחמתו כלפי חירות הדעות. לאחר זמן נכנס הרב האדוק, כמו שנראה, במחלוקת עצומה גם עם הרציונליסטים בקרב היהודים, עם בני עליה שבין חכמי ישראל בימים ההם.

בשעה שהרשב"א הלך והשריש בספרד את המסורת של בית המדרש הצרפתי האדוק, העביר לשם תלמודי גדול אחר של הזמן ההוא, אשר בן יחיאל הידוע בשם רא"ש (בערך 1250 — 1327), את המסורת האשכנזית, שהיתה מצומצמת יותר מן הצרפתית. הרא"ש, יליד גרמניה, היה רב אשכנזי טפוסי, מעריץ התלמוד, מעוז לאדיקות ומתנגד קיצוני לכל חכמות חיצוניות. רבו היה אחד מאחרוני בעלי התוספות, מאיר מרוטנבורג המפורסם. הרדיפות הקשות על היהודים בגרמניה בסוף המאה השלש־עשרה וחורבן כמה קהלות גרמו לרא"ש שיעזוב את ארץ מולדתו ויצא לספרד. קודם־לכן היה מחליף מכתבים בהלכה עם רבנים רבים, בתוכם גם עם הרשב"א, ומפורסם היה בספרד לפני בואו. כשהגיע לספרד (1305) נתמנה לרב ולראש ישיבה בעיר הבירה של קשטיליה, בטולידו. בספרות הרבנית גדול שמו על־ידי קובץ הלכי גדול („פסקי הרא"ש"), שנעשה כמתכונת ספרי האלפסי. זהו מין תמצית התלמוד, ליקוט מכל ההלכה בהוספות רבות על יסוד פירושיהם של בעלי התוספות. פסקים אלה היו נלמדים בבתי המדרש ועד היום הם נדפסים בסופי המסכתות בכל מהדורה שלימה של התלמוד. בחכמות חיצוניות ובפילוסופיה זלזל הרא"ש בגלוי. על הפילוסופיה המליץ את דברי המקרא על אשה זונה: „כל באיה לא ישובון" (משלי ב', י"ט). ליהודים הספרדים המשכילים היה אומר: „ואף־על־פי שלא ידעתי מחכמה החיצונית שלכם, בריך רחמנא דשיזבן מינה" [1]. דברים אלה נשמעו תוך כדי מחלוקת עצומה, שנתלקחה שוב בספרד ובצרפת הדרומית בשנים הראשונות של המאה הארבע־עשרה.

1 ברוך אלהים שהצילנו ממנה. עי' «מנחת קנאות» לאבא מרי, מכתב נ"ב.

§ 16. הפילוסופיה וחירות הדעת.

במאה השלש־עשרה התרוצצו שני זרמים באסכולסטיקה הנוצרית, שמרכזה היתה האוניברסיטה בפריז. האחד נטה להשלים בין הדת ובין הפילוסופיה של אריסטו, אבל למעשה הוריד את הפילוסופיה למדרגת „שפחתה של התיאולוגיה" (ancilla theologiae) והשתמש במכשירי ההגיון של תורת אריסטו רק ככלי שרת „לביסוס עיקרי האמונה". ראש המדברים בדרך זו היה המלומד הנוצרי המפורסם הדומיניקני תומס מאקווינו, שלמד תורת אריסטו ביחוד מספרי אבן רשד הערבי והרמב״ם. הזרם השני, שהתנגד להשלמה בין הפילוסופיה והדת, הורה תורת „האמת הכפולה". האמת של השכל — אמרו בעלי דעה זו — איננה מתאימה תמיד עם האמת של האמונה, כי האחת מקורה בחזיונות הטבע והשניה מקורה בעובדות שלמעלה מן הטבע. לפיכך מוכרחת להיות שניות בהשגת העולם: כל אחד זכאי להכיר דבר באמצעות השכל ולהאמין בהיפכו. שניות מסוכנת זו של תלמידי אבן רשד היתה נרדפת מאת האדוקים. בשנות 1269—1277 הכריזה האוניברסיטה בפריז על־פי דרישת הכהונה הנוצרית חרם על בעלי דעה זו וגם על כל המחזיקים בתורת „הפילוסופיה הטבעית", המודים בנצחיות העולם או קדמותו, בנפש חיה של גלגלי השמים, וכופרים בתחית המתים וכיוצא בזה.

התפתחות מעין זו, אמנם לא באותה צורה ממש, עברה בימים ההם גם על המחשבה הפילוסופית היהודית. המיימוניים הנאמנים לצוואת רבם לא אנסו את הפילוסופיה והדת, והדבר לא היה כל כך קשה להם, מכיון שלא היו משועבדים לשום עקרים מסתוריים כחכמי הדת הנוצרים. מיימוני ההולך לשיטתו לא היה זקוק לבטל את עיקרי האמונה (רוב העיקרים של ה„אני מאמין" לרמב״ם התאימו לפילוסופיה שלו בהחלט) ויכלו להסתפק רק בוויתור על האמונה התמימה באגדות הקדושות, בהגשמות שבמקרא ובדברי אגדה שאינם חובה — כל אלה לא היו עיקרי אמונה מעולם וניתנו להתפרש פירוש חפשי. אולם בדרך הרציונליסטים היהודים קם מכשול גדול אחר: השקפת־העולם של האדוקים, שבה נתלכדו מושגים דתיים ולאומיים־היסטוריים, דברי קבלה ודברי הימים, רגש ומחשבה לחטיבה שלימה אחת, שלא סבלה שום מגע של ניתוח מדעי. אמנם נמצאו גם בין המאמינים בעלי מחשבה שנמשכו אחרי תורת האמת הכפולה כמוצא מן המיצר, אבל לא קבלו תורה זו אלא מתוך התלבטות נפשית עמוקה, לאחר שטרחו לשוא להשלים בין האמת הדתית והפילוסופית. קשה היה עליהם ניתוח זה באבר מן החי, בגוף שטפחוהו כמה דורות של פילוסופים מפשרים, מן סעדיה גאון ועד הרמב״ם. נואשים אלה נמצאו על פרשת דרכים, המוליכות אם להכרת חולשת השכל או להכרת חולשת האמונה. ובאותה שעה עמדו ראשי המדברים של היהדות האדוקה וראו בעינים כלות את הבנין הלאומי, שעמד בפני הסתערות אלפי שנה, הולך ומתערער...

כל זה גרם לקרע נפשי עמוק במבקשי האמת בעצמם וגם למחלוקת עצומה בין בעלי הזרמים הדתיים המתנגדים.

בספרות העברית במאה השלש־עשרה נשקפים כמו באספקלריה בהירה כל הזעזועים האלה של המחשבה הדתית הפילוסופית. במחצית הראשונה של מאה זו עדיין היה גדול כחה של שיטת אריסטו, ששלטה במוחות גדולי המחשבה. בפרובינציאה, בבית היוצר של ה ת ב ו נ י ם (כרך רביעי § 47), פעלו שלשה דורות של מתרגמים בלי הרף בתרגום הספרים הערביים המדעיים והפילוסופיים לעברית. מתרגם „מורה הנבוכים" לרמב"ם, שמואל אבן תבון, הרצה בספרו „דעות הפילוסופים" גם את שיטתו של אבן רשד. בנו מ ש ה א ב ן ת ב ו ן תרגם חוץ מרוב הפירושים של אבן רשד גם כמה חיבורים אחרים של חכמים ערביים ויונים בהנדסה, בחכמת הטבע וברפואה. חתנו של שמואל אבן תבון, י ע ק ב א נ ט ו ל י (לערך 1200—1260), שעבר מפרובינציא לאיטליה, נתמנה למתרגם קבוע בחצר המלך פרידריך השני הוהנשטויפן בניאפול. מטעם הקיסר חובב המדע היה מתרגם ספרים פילוסופיים ומדעיים מערבית לעברית, ודאי כדי לשוב ולתרגמם לרומית בסיוע ידידו הנוצרי, האסטרולוג של החצר, מיכאל סקוטוס. ידועים ביחוד תרגומיו של „הפירוש האמצעי" לאבן רשד ושל ספרים אחרים בתכונה (1231—1236). חוץ מזה היה יעקב אנטולי, תלמיד נאמן של הרמב"ם, דורש בשבתות בבית הכנסת על פרשיות השבוע ברוח ההשכלה הפילוסופית. דבריו עוררו רוגז בקרב רבים מבני הקהלה, עד שהוכרח להפסיק את הדרשות ברבים ולהרצות את רעיונותיו בכתב. בהקדמה לספרו „מַלמד התלמידים" הוא מתאונן על החשד שחושדים האדוקים בכל תנועה של מחשבה חפשית. כלפי קנאי המסורת הוא טוען, שבתוך כתבי הקדש עצמם נמצא ספר מלא דעות חפשיות קיצוניות, המסיים בכל זאת בקריאה: „את האלהים יְרָא ואת מצוותיו שמור" (קהלת). לדעתו מוליכות המסורה הדתית והחקירה הפילוסופית בדרכים שונות לתכלית אחת: להכרת אלהים ולשלטון המוסר בחיים. עיקר התפקיד של ספרו הוא להראות על המאור הדתי והמוסרי שבספורי התורה ומצוותיה. לפעמים מגלה המחבר בספור או במצוה גם כוונה נסתרת, רמז של סמל או משל, וכך הוא ראשון לבעלי האליגוריה שבאו אחריו והפריזו בפירוש התורה על דרך משל.

בדרך ההתפתחות הוכרחה השיטה המיימונית לעבור מן הסינתיזה אל האנטיתיזה, מן הפשרה שבין האמונה והמדע אל הניגוד שביניהם. מתחלה פעלו המיימוניים המתונים ברוח הפשרה של רבם. בין הפילוסופים המפשרים הללו נמנה הפרשן של „מורה נבוכים" ש ם ט ו ב פ ל ק י י ר ה, יליד ספרד הדרומית (לערך 1225 — 1290). בספרו „אגרת הוויכוח", הכולל שיחה בין חכם וחסיד, הוא מתאמץ להוכיח כי אין ניגוד בין יסודות התורה והפילוסופיה. בספורו המוסרי „המבקש" משבח הוא את חובב החכמות הכלליות ומציע לחברו עם לימוד התורה באופן כזה: „בתחלה התעסק בתורה שבכתב ואחר

כך בתורה שבעל פה שהיא פירושה, ודי לאדם בזמן הזה בקראו הלכות רב אלפסי ז"ל, ויקרא עמהם ספרי רבנו משה ז"ל (הרמב"ם) שהם נקראים משנה תורה כי הם דברים נכוחים, גם פירוש המשניות (להרמב"ם) ספר מועיל מאד, והרוצה לעמוד על הפסק (פסק ההלכה) די בדבריו. ואם יִפְנה טוב הוא שישנה במשניות וגמרא שהיא פירושן, כדי ליגע המחשבה ולחדד אותה. אבל אגיד לך דבר, כי אין ראוי לבלות כל הימים בקושיות ודחיות, כמו שעושים רבים ומיגעים נפשם כל הלילה בקריאת הלכה אחת ובבוקר אם ישאל השואל ענין מענינה אין מענה. אם יש את לבך לדעת כל דבר על בוריו אחר שתתעסק בתורה תנה את לבך להתעמק בחכמות והחל מהחכמות שהן הצעות לחכמת הטבע והאלהות, ואז תבין יראת ה׳ ודעת אלהים תמצא"[1]. אבל כשמגיע התלמיד החרוץ שבספר „המבקש" לגמר למודיו במקרא, משנה ותלמוד וגם בהנדסה, הגיון וחכמת הטבע ושואל מאת המורה ללמד לו פרק בחכמת האלהות היא המטפיסיקה, הוא מקבל תשובה: „לא אעשה כי הפילוסופים האלהיים ציוו שלא לגלות סודות זו החכמה, אבל בקראך הספר שחיברו בזו החכמה הפילוסופים והוא הנקרא מה שאחר הטבע (לאריסטו) משם יתבאר לך מה שלא תדע ותבין הדברים על אמיתותם"[2] בכל חיבתו לחכמה ולפילוסופיה סבור היה שם טוב פלקיירה, שיש לצמצם את המתפיסיקה בחוג יחידי סגולה. התסיסה הרוחנית של הימים ההם מלאה אותו דאגה רבה. בפירושו ל„מורה הנבוכים" („מורה המורה", בהקדמה) אומר הוא: „קצת מהאנשים חושבים כי התורה וההכמה נעשו כצרות זו לזו, וחשבו רבים כי התורה (רק) היא אמת כי היא מאת השם מן השמים וכי החקירה העיונית והחכמה אין לה מציאות (ממש) ואנשים (אחרים) חשבו הפך אלה, כי החקירה העיונית היא אמת, ואמרו כי השכל והדת (הם) שני מאורות, המאור הגדול הוא השכל, וכי הדת תקבל אורה מהשכל כמו שהלבנה תקבל האור מהשמש; ולפי שהתורה האמיתית וגם החכמה היו כסותרים זה לזה בא הרב המורה (רמב"ם) והטיל שלום ביניהם, מלבד בשני דברים: בחידוש העולם והשגחת השם וידיעתו, בעבור שני אלו הדברים לא בא מופת לפילוסופים עליהם". ואפילו בנוגע ל„מורה נבוכים" מטעים פלקיירה, „כי זה הספר הנכבד לא יוכל להשתמש כל אדם בו, אלא אחד מעיר ושנים ממשפחה והוא מבני העליה".

פילוסופים אחרים, שלא רצו לכסות על הניגוד שבין האמונה והתבונה, השתדלו על־פי „המורה הפריזית" של הימים ההם — שיטת המורים באוניברסיטה שבבירת צרפת — להטיף לכפילות דתית־פילוסופית. בדברים ברורים הביע רעיון זה החכם יצחק אלבלג, שישב בצרפת הדרומית במחצית השניה של המאה הי"ג. הלא כה דבריו: „בכל מה

1 „ספר המבקש", האג תקל"ב. עמ׳ ע"ב.

2 עי׳ שם עמ׳ ק"ג.

שאני סומך לתורה ותלמוד מן הדעות העיוניות אני מעיין בהכתוב, ואם אמצאהו סובל הענין המופתי (על פי השכל) אפרשהו על הדרך הזאת, ואם איננו סובל כלום מן הענינים המבוארים במופת ומחקר לא אפרש בו כלום, רק אומר שאיני מבין אותו ושכוונתו נעלמה ממני. ועל הדרך הזאת תמצא דעתי בדברים רבים הפך אמונתי, כי אני יודע מצד המופת (השכלי) כי זה אמת על דרך טבע, ואני מאמין בדברי הנביאים כי הפכו אמת על דרך נס"[1]. הפילוסוף והנביא תופסים את האמת בדרכים שונות: האחד בדרך הכרה והשני בדרך ההתגלות, ולפיכך לא יבינו איש את אחיו. סתירה זו אין לה פתרון, והפילוסוף נידון לקרע פנימי, המובע בספרו של אלבלג בבירור גמור. לפעמים הוא מעפיל לרעיונות של כפירה ממש, למשל כשהוא מגין על קדמות העולם לאריסטו, ולפעמים הוא נוטה להאמין אפילו במסורות המסתוריות. ברוחו נתלכדו לאהדים בדרך פלא השמרנות של אלגזאלי והקיצוניות של אבן רשד. מצד אחד הוא מרצה את דעותיו בצורת עיבוד ספרו של אלגזאלי המורד בפילוסופיה (מספרו זה של אלבלג „תיקון הדעות" או "כוונות הפילוסופים" נתפרסמו עד כאן רק קטעים)[2], ומן הצד השני הוא רוצה להשכיל את הרבים על ידי תרגום ספרי אריסטו לעברית. בהמשך התפתחותו הפילוסופית הגיע לנוסח זה של שיטת האמת הכפולה: ההבדל בין שני מקורות האמת איננו בעצמותם אלא בצורתם בלבד; אותן הדעות עצמן מובעות בפילוסופיה בדרך ההגיון או בהתאם לחוקי הטבע, בשעה שבספרי הדת הן לובשות צורת אגדות, המשתמשות בציורים המובנים להמון העם. האמונות והדעות על השארות הנפש, על שכר ועונש, על השגחה פרטית וכיוצא בזה מנוסחות בשביל בני עליה ובשביל בני ההמון בצורות שונות: להללו בצורה מופשטת ורוחנית ולהללו בצורה ממשית ומגושמת. מכאן רק פסיעה אחת לתורת בעלי הסמל והמשל, האליגוריסטים.

על גבול הרציונליזמוס והסימבוליזמוס קם בימים ההם בעל מחשבה מיוחד במינו, לוי בן אברהם בן חיים, הוא רלב"ח (לערך 1245—1315), בן משפחה משכלת בווילפרנקה על יד פרפינין היה ומזלו הרע גרם שהוכרח לנוע ולנוד מעיר לעיר בצרפת הדרומית. זמן־מה היה מורה במונפלייר וחי בדחקות, אחר כך מצא לו מקלט בפרפינין בביתו של נדבן עשיר ושמו שמואל סולמי. שני הספרים שחיבר („בתי הנפש"; „לוית חן") הם מעין אנציקלופדיה למדע ולחקר אלוה. הספר הראשון הכתוב בחרוזים עוסק במוסר, בהגיון, בתורת הנפש, בבריאת העולם, בנבואה ובימות המשיח; הספר השני מדבר על שאלות בהנדסה, בתכונה, באצטגנינות, בחכמת הטבע ומה שאחר הטבע וכן גם על דברי אמונה. רלב"ח נמנה כנראה על אותם ה„נבוכים" שלא מצאו משען ב„מורה" של הרמב"ם. חוזר הוא כמה פעמים אל השאלה המטרידה אותו על

1 «החלוץ» של י. ה. שור, ד'.

2 שם.

ההבדל שבין פילוסוף ונביא ועל הניגוד שבין אמת מוכחת על־פי השכל ואמת המושגת רק ברגש. הוא מתחכם למצוא דרך בין דעת אריסטו על קדמות העולם והאמונה הדתית בבריאת יש מאין. את הנס של שמש בגבעון הוא מסביר „בדרך הטבע": יהושע בקש מאת האלהים רק להפסיק את פעולת השמש והירח, שעל פי חוקי האצטגנינות היתה נוחה לשונאי ישראל. תערובת זו של אמונת הבל וחירות הדעת מציינת את כל השקפת העולם של רלב"ח. בשעה שאין טעמים שכליים מספיקים לו או שאיננו מעיז להשתמש בהם, מבקש הוא מוצא במשלים וברמזים. אולם כדי שלא לעורר חשד של אפיקורסות הוא מסתפק כאברהם אבן עזרא בשעתו בדברים סתומים, ולא עוד אלא שהוא מגנה את בעלי הרמז הפילוסופי. את דעותיו החפשיות היה רלב"ח מרצה גם בדרשות שבעל־פה, אבל הצטמצם רק בחברת הקרובים לדעותיו ונמנע בפני וויכוח עם בעלי דעות אחרות.

תורת הרמז והאליגוריה של פילון האלכסנדרוני היתה המוצא היחיד מן הניגוד הקיצוני שבין מסורת וחירות המחשבה. הרציונליסטים השואפים לאמונה צרופה לא הסתפקו בהרחקת ההגשמות שבמקרא ובאגדה, אלא ניסו להרחיב שיטת הרמז על כל תוכן ספורי המקרא, וכך היה מהלך מחשבתם: מכיון שאנו מפרשים ביטויים מקראיים כגון „ויאמר אלהים", „ידו נטויה" וכיוצא בזה, רק כמליצות פיוטיות, למה לא נשתדל לפרש גם את עצם הספורים בדרך הרמיזה? שהרי לא יתכן כי כתבי הקודש, מקור החכמה העליונה, יטפלו בספורי הבאי על קורות אנשים בודדים. בכל החלק הספורי של התורה לא ראו אלא כמין צעיף, שמאחוריו נסתרים רעיונות עמוקים. המעשים הממשיים המסופרים בתורה אינם איפוא אלא הנחות מטפיסיות מופשטות או מושגים מוסריים, ודברי הימים והשירה אינם אלא סמלים: אברהם ושרה למשל הם סמל החומר והצורה, ארבע האמהות הן ארבעת היסודות (אש, רוח, מים, עפר), מלחמת ארבעת המלכים את החמשה (בראשית, פרק י"ד) היא התאבקות ארבעת היסודות עם חמשת החושים, י"ב שבטי ישראל הם שנים עשר מזלות הכוכבים. וקצת מבעלי הרמז הרחיקו ללכת ונגעו אפילו במצוות המעשיות. מכיון שכל חוקי היהדות ומנהגיה לא באו אלא לעורר בנפש היחיד רוח דתי מוסרי נשגב, הרי מי שכבר יש בו רוח זה פטור מן המצוות. מובן ממילא, שדעות כאלה היו מסוכנות ליהדות האדוקה בצורתה הרבנית. דברי החפשים בדעות והספקנים העמידו בסכנה את חיי הרגש הדתיים של העם והתירו מתחת למשמעת החוקים החמורה. והרבנים האדוקים עמדו על נפשם. כמו שיצאו במחצית הראשונה של המאה השלש־עשרה לקראת ספרות המיימוניים, כך הוכרחו לצאת עכשיו, בתחלת המאה הארבע־עשרה, למלחמה על התוצאות של אותה ספרות.

§ 17. מלחמת הדת והמדע.

מלחמת האדוקים עם החפשים בדעות פרצה ראשונה באותה עיר מונפלייר, שבה נשרפו לפני שבעים שנה ספרי הרמב״ם בפומבי בעטים של שונאי החירות. בראש המלחמה עמד קנאי גלהב של המסורת, אבא מרי ירחי הידוע גם בשמו הצרפתי דון אסטרוק די לוניל (לוניל מן לונא – ירח, ומזה התואר ירחי). בעיני אבא מרי היה הכל פשוט בתכלית הפשטות: על שני מקורות של אמת לא רצה לדעת כלום וקבל רק את האמת האחת שגילה לנו אלהים בתורה ובתלמוד [1]. לדעתו מבוססת היהדות על עיקרים מוצקים: על אחדות הבורא ורוחניותו, על בריאת העולם וההשגחה העליונה. אריסטו עובד האלילים תפס, לפי דעתו, בשכלו האנושי רק אחת האמיתות העקריות האלה: מציאות הבורא ואחדותו, ואילו שתי האמיתות האחרות לא השיג. ראה אריסטו את העולם הנוהג כמנהגו וסבור היה, שהעולם נברא לא ברצון אלהים אלא קיים מקדמי בראשית והשגחת אלהים חלה רק על הספירות השמימיות העליונות ולא גם על המין האנושי שבארץ. ואולם אפילו פקפוק קל בשני העיקרים האלה הותר מתחת לכל בנין הדת, שהרי על־פי השקפה זו באים במקום היוצר ושליט העולם, המוליך את בני האדם להשלמה מוסרית על ידי קיום המצוות שניתנו לישראל, כחות טבעיים בלי צורה ותוכן. שתי השקפות העולם הללו לא יכלו להשלים זו את זו ונמצאו תמיד במצב מלחמה. לפיכך צריך היה לתקן תקנות בפני התפשטות סכנת הפילוסופיה, וביחוד בפני השפעתה על בני הנעורים, שמוחם עודנו בוסר והדעות החדשות עלולות להכנים בו מהומה וחורבן.

מתוך דאגתו לעתידות היהדות פנה אבא מרי בבקשת סיוע אל הרב מברצלונה, רשב״א המפורסם. בשנת 1303 שלח אבא מרי אגרת לברצלונה ובה הוכיח על הסכנה הצפויה ליהדות על ידי לימוד ההגיון, חכמות הטבע והפילוסופיה של אריסטו ואבן רשד, ובקש מאת גדול הדור להחרים ולנדות את מחבלי כרם המסורת. הרשב״א מצדו הסכים בעצם לדעת הקנאי מפרובינציאה. בתשובתו הוא מתמרמר על הרוח הזרה החודרת לתוך היהדות, על הערבי והיוני המדיחים את בת יהודה הצנועה, על שמבכרים את אריסטו על פני משה רבנו, ומושכים את הגדולים והקטנים לתהום המתפיזיקה. ואף־על־פי־כן משתדל הוא מתוך ענותנות יתירה לדחות את ההצעה, שיכנים ראשו בעסקי קהלות פרובינציאה, ולדעתו צריכים רבני אותה המדינה לפעול על דעת עצמם. על זאת השיב אבא מרי באגרת חדשה והאיץ ברשב״א, מפני שהזמן קצר: הדעות הנפסדות הולכות ומתפשטות, בעלי הרמז הופכים את פשט המקראות לסמלים מופשטים, בני הנעורים מטיפים לדעותיהם בגלוי בבתי הכנסיות וקול אפלטון

[1] דעותיו של אבא מרי הובעו בספרי הפולמוס שלו ובאגרותיו שנקבצו בספר «מנחת קנאות», הכולל מכתבי בעלי המחלוקת משנות 1303—1305.

ואריסטו חודר לתוך צלילי מזמורי התהלים. לדעת אבא מרי יש להשמיד, לשרוף ולאבד את „ספרי המינים", ואפילו אם מחבריהם מתחפשים כאדוקים.

בתשובתו השניה לאבא מרי מודיע הרשב"א שהוא מסכים לדעות אלה: אף הוא רואה סכנה גדולה בשיטת בעלי הרמז; כי מי שאומר „שאברהם ושרה הם חומר וצורה לא תמלט נפשו מצרה, ובאמת האיש ההוא העיד ונאמן על עצמו שאינו מזרעו של אברהם ותפלתו לא ישמע אל, שאינו אפילו מזרעו של עשו וישמעאל, רק מאותן שדין ולילין שנולדו מחוה ואדם הראשון". אף־על־פי־כן יעץ לגיים למלחמת מצוה באפיקורסות את חכמי המדינה, ואף הוא מצדו השתדל להשפיע על פרנסי הקהלות בפרובינציאה. אחת מאגרותיו ערוכה לאחד מנכבדי קהלת פרפיניץ, דון קרשקש וידאל, שבה הוא מעורר אותו לצאת למלחמה על הכופרים, שהעלו את הפילוסופים היונים למדרגת נביאים והורידו את נביאי האמת למדרגת ממשלי משלים. כשנודע להרשב"א שראש בעלי האליגוריה, לוי בן חיים, מסתופף בפרפינין בבית הנדבן העשיר שמואל סולמי, נזף הרשב"א בנדבן זה במכתב מיוחד על שהוא נותן מחסה לעוכר ישראל ודרש ממנו שיגרש אותו מביתו. כל נסיונותיהם של סולמי והרלב"ח להתנצל לפני הרשב"א היו ללא הועיל. אף־על־פי־כן התמהמה סולמי לגרש את אורחו עד שקרה אסון בביתו, שמתה עליו בתו, והנדבן שינה את דעתו. הפילוסוף הוכרח שוב להיות נע ונד והיה ראשון לחללי „מלחמת הדת".

חליפת המכתבים שבין אבא מרי והרשב"א עם פרנסי קהלות שונות באה ללמד, שרבים מן הרבנים וראשי הקהלות מוכנים ומזומנים לעמוד במערכות קנאי הדת. אחרי משא ומתן באו לידי החלטה זו לאסור לפחות את לימוד הפילוסופיה וחכמות הטבע לצעירים שלא בגרו כל צרכם. רבני ברצלונה הסכימו לדבר, אבל בקשו גם את הסכמת פרנסי מונפלייר, מקום מגורי ראש המדברים במהלוקת, אבא מרי. בשנת 1304 הגיע למונפלייר שליח מברצלונה ובידו מכתב מאת הרשב"א וארבעה עשר חברי ועד הקהלה. הכותבים מתארים בצבעים בולטים את סכנת מגיפת הכפירה ומוכיחים, שמפיצי דעות נפסדות כאלה בין הנוצרים היו בודאי נידונים לשריפה, ואילו היהודים יכולים רק להחרים אותם. לפיכך יש „לנדות ולהחרים לבלי ישמעו הבחורים אשר לא יהיה להם יותר משלשים שנה ומעלה ספרי היונים, והמלמדים יהיו בכלל הנידויים וההחרמות" [1]. אבא מרי התחיל מטיף במונפלייר לחרם זה, אבל נתברר שבעיר זו של הקנאים נמצאה גם חבורת משכילים נלהבים. בראש החבורה עמד התוכן והפילוסוף יעקב בן מכיר מבני בניהם של התבונים, שהיה ידוע בין הנוצרים בשם פרופַיט. כל ימיו עבד חכם זה למדע ולהפצתו, תירגם לעברית את ספר „היסודות" של אבקלידס, את „אלמגסטי" לפטולומיאוס, את „ההגיון" (לוגיקא) של אבן רשד

1 מנחת קנאות, מכתב י"ב, עמ' 48.

וחיבר בעצמו ספרי תכונה, שבהם השתמשו לאחר זמן ברומית התוכן קופרניקוס וחכמים גדולים אחרים. בשנת 1300 נתמנה לראש המחלקה לרפואה באוניברסיטה של מונפלייר, שבה פעלו בימים ההם כמה רופאים מישראל. ככל התבונים היה גם יעקב בן מכיר לוחם להתקדמות רוחנית והתמרמר על מחרחרי הריב מתוך החשוכים. כשהגיעה למונפלייר אג"ת הרשב"א עם ההצעה לאסור על בני הנעורים לימוד חכמות ופילוסופיה, ביקש יעקב חיבון מאת אבא מרי שלא לפרסם את האגרת כדי להמנע מריב. אבא מרי לא הסכים להסתלק מהצעה שהיתה פרי רוחו, ובתקותו לקבל סיוע מרוב הקהלה החליט להכריז את דברי האגרת ביום השבת לפני קהל ועדה (אלול 1304). יעקב תיבון ועמו כמה מטובי הקהלה מיחו כלפי הכרזה זו בכל תוקף. משכילי מונפלייר שלחו אגרת לברצלונה והוכיחו, שהיהדות איננה גוזרת איסור על החכמות החיצוניות ואדרבא תמיד היתה אוהבת חכמה, שהרי שלמה המלך כבר היה חוקר הטבע, ככתוב „וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר וידבר על הבהמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים" (מלכים א' ה', י"ג). וכן גם היו חכמי המשנה בקיאים בהנדסה ובתכונה, ואם יאסרו על בני הנעורים ללמוד חכמות חיציניות יהיו בני הדורות הבאים נבערים מדעת. לבסוף בקשו את הרשב"א וסיעתו, „כי ישיבו חרב המחלוקת אל נדנה, ואש המריבה תשקע תחתיה" [1]; אולם הרשב"א וסיעתו לא השגיחו במחאת המשכילים.

המחלוקת הלכה ונתפשטה ממונפלייר ליתר קהלות פרובינציאה. שני הצדדים המטירו זה על זה האשמות וכתבי פלסתר וכל צד השתדל למשוך אליו את רוב הקהלות. אולם מפלגת האדוקים היתה מסודרת ותקיפה יותר מן המפלגה שכנגד. שני מבצרים היו להם לקנאי הדת: בברצלונה ומונפלייר, שבראשון היה מפקד הרב המפורסם שבדור ההוא ובשני מטיף נלהב. עליהם נלוו כל האדוקים שבערים לוניל, ארגנטייר, אביניון ועוד. כולם ציפו למעשה רב מצד הרשב"א שעדיין עסק בהכנות להתקפה, לדעתו אפשר היה להכריז חרם רק אם לפחות עשרים קהלות תבואנה על החתום, וביחוד הקהלה הקדומה שבנרבונה. אבא מרי ערך אגרת לנשיא נרבונה קלונימוס בן טודרוס והוכיח לו, שהתחברות שני נשיאים בשתי קהלות הקודש ברצלונה ונרבונה תציל את היהדות מסכנת הכפירה. אולם קלונימוס נמנע מלהכריע בדבר. בינתים בא לספרד מגרמניה, ארץ הרבנות הקיצונית, הרב הגדול אשר בן יחיאל (הרא"ש), שכבר נזכר למעלה. בדרכו לטולידו שהה במונפלייר ובערים אחרות בפרובינציאה ונבהל לראות, כי רבים הם לומדי החכמות הטבעיות המזלזלים בתלמוד תורה. תיכף הסכים למעשה הקנאות של אבא מרי ויתר מתנגדי הפילוסופיה האפיקורסית והודיע, שלדעתו יש לאסור לימוד הפילוסופיה לא רק לבני הנעורים

1 מנחת קנאות, מכתב כ"ד.

אלא גם לבוגרים, שהרי נאמר „והגית בו יומם ולילה", ומותר אפוא ללמוד חכמות חיצוניות לכל היותר בשעה שאינה לא יום ולא לילה.

כשהובהר לרשב"א, שהרוב בקהלות הוא על צד האדוקים, גמר לעשות מעשה. בשבת חזון שנת 1305 הוכרז בבית הכנסת בברצלונה כרוז זה, ששימש למופת גם ליתר הקהלות: „גזרנו וקבלנו עלינו ועל זרענו ועל הנלוים עלינו בכח החרם, לבל ילמוד איש מבני קהלנו בספרי היונים אשר חיברו בחכמת הטבע ובחכמת האלהות, בין המחוברים בלשונם ובין שהעתיקו בלשון אחרת מהיום עד חמשים שנה, עד היות בן חמש ועשרים שנה; ושלא ללַמד איש מבני קהלנו את אחד מבני ישראל בחכמות אלה עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה, פן ימשכו אותו החכמות ההם אחריהם ויסירו ואותו מאחרי תורת ישראל שהיא למעלה מן החכמות האלה, ואיש איך לא יגור לשפוט בין חכמת אנוש בונה על דמיון מופת ורעיון ובין חכמת העליון, אשר בינינו בינו אין יחס ודמיון, ובן אדם שוכן בתי חומר הישפוט אלוה עושהו לאמר: חס ושלום זה אפשר וזה לא יוכל עשוהו, זה באמת מביא לידי הכפירה הגמורה. והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואה, אף־על־פי שהיא לקוחה מן הטבע, לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות" [1].

נוסח החרם הזה שונה בפרטים אחדים מן הנוסח שהיה במחשבה תחלה, מפני שהוא פרי פשרה בין האדוקים המתונים והקיצונים. האיסור ללמוד פילוסופיה חל רק על בני עשרים וחמש ולא על בני שלשים כהצעה הראשונה; האיסור לא נקבע אלא למשך חמשים שנה; סוג הספרים האסורים מוגדר בצמצום ואיננו מקיף אלא ספרים יוניים בחכמת הטבע ובחקר אלוה. אבל באותה שעה נתפרסם בשם הרשב"א וסיעתו נוסח יותר מפורט, ובו חל האיסור גם על מפרשי המקרא ברוח פילוסופית אלינורית. בתוך שאר הדברים נאמר שם על בעלי הרמז, כי לפי פירושם „מבראשית עד מתן תורה הכל משל, וכו'; גם שמענו כי במצוות שלחו ידיהם לאמור, כי האורים והתומים הם מלאכת האצטרולאב, ובתפילין ותפילה נתנו תִפלה ולא יָראו לדבר גם במשה לאמר: חס ושלום אין תורה מן השמים רק נמוסים והנהגות שעשה משה, עד שאמר אחד מהם דורש ברבים בבית הכנסת כמתמיה: מה ראה משה לאסור את החזיר? אם מחמת רוע איכותו החכמים לא מצאו בו רוע איכות כל כך, ואמר אחד מהם שאין הכוונה במצוות התפילין להניחם על הראש ועל הזרוע ממש, שאין החפץ בזה רק שיבין (המתפלל) ויזכור את השם, שמקום התפילין הרמוזין בראש כנגד המוח ובזרוע כנגד הלב שהם כלי ההבנה והזכרון לרמוז שיבין ויזכור. לא זולת זה (זאת אומרת שמאמין אמיתי פטור מהנחת תפילין). החטאים האלה בנפשותם, מחוייבים כל ישראל להחרימם ולנדותם, והספרים כספרי קוסמין עד שישרפו ולא יזכרו עוד בשמם" [2].

---

1 תשובות הרשב"א תט"ו ותי"ז.

2 שם תי"ח. ועי' «מנחת קנאות».

שני טופסי החרמות נשלחו מברצלונה לכל קהלות ספרד וצרפת, כדי שגם בהן יכריזו חרם על יושביהן הכופרים. לעומת חרמות אלה הכריזה כת המשכילים במונפלייר, ויעקב אבן תיבון בראשה, חרם שכנגד על כל המתנשאים לנבל שמו של הרמב"ם או חכם אחר מישראל בגלל דעותיו הפילוסופיות, וכן גם על האוסרים לבני הנעורים ללמוד חכמת הטבע וחקר אלוה. אף חרם זה שכנגד הוכרז בפומבי, והמכריזים העמידו בכוונה את שם הרמב"ם בראש כדי להראות לעם בחוש, כי מלחמת החשוכים ערוכה גם כלפי המורה הגדול, שאפילו האדוקים לא העיזו להתנפל עליו בגלוי. כרוז מחוכם זה עשה את פעולתו ורבים נלוו עליו. חוץ מזה נעשה נסיון למשוך גם את הָרשות הנוצרית לתוך מחלוקת זו. בעלי השפעה שבסיעתו של יעקב תיבון, שהיו מקורבים לראש העיר מונפלייר, בקשו ממנו לעזור להם בקיום שלשת הסעיפים של החרם שכנגד. ראש העיר הודיע, ששני הסעיפים הראשונים הנוגעים למחלוקת הדתית הפנימית אינם מענינו, ואין הוא יכול לעזור לידידיו אלא במלחמתם כלפי איסור ההשכלה החילונית.

להגנת החכמה הנרדפת קמו כמה חכמים גדולים שנכוו מן החרם שהוכרז בברצלונה. התלמודי המפורסם מנחם מאירי מפרפינין, מחבר פירוש לתלמוד המבוסס על שיטת הרמב"ם („בית הבחירה"), שלח לאבא מרי מחאה נמרצת כלפי החרם של בני ברצלונה. במחאתו שפך את כל חמתו על האיסור שהוציאו על פרי היצירה הרוחנית של מבחר בני האדם רק מחשש, שמא יכשל בו שכל הבוסר. „הנגעלו–שואל הוא–שערי הפרדס בצאת ממנו אלישע בן אבויה מפסג ויורד יוצא והורס?" [1].

במחאה תקיפה יצא גם המליץ הצעיר ידעיה בדרשי (לערך 1280—1340), שהיה מכונה גם „הפניני". מעריץ היה את אברהם אבן עזרא ואת הרמב"ם ועסק ביחוד בפילוסופיה של המוסר, שבה עשה לו שם עולם על ידי ספרו המליצי „בחינת עולם", הכולל פתגמי מוסר והתבוננות בדרכי העולם בנוסח „קהלת". כששמע על החרם בברצלונה כנגד החכמה והפילוסופיה, פנה אל הרשב"א במכתב מלא מרירות (1306). אין הוא מתלונן – כותב הוא – על עלבון החכמה, כי נעלה היא מהעלב, אלא על שהוציאו לעז ועלילת שוא על כל חכמי פרובינציאה. החכמה והחקירה החפשית הביאו מימי סעדיה גאון ועד הרמב"ם תועליות רבות וגדולות. הפילוסופיה המציאה מופת למציאות השם וסייעה להרחקת גשמותו; היא יסדה את המוסר על רעיון הבחירה החפשית והאחריות האישית. לבסוף אומר ידעיה על הכרזת החרם: „ואילו אמרה יהושע בן נון לעולם לא יאבו שמוע, כי על כל כבוד הרב הגדול (הרמב"ם) וספריו הם הושבים להלחם ועל קדושת תורתו ימסרו ממונותם ותולדותם ונפשותם עוד נשמת רוח חיים באפם וכן יצוו את בניהם אחריהם לדורותם" [2].

---

1 עי' קונטרס „חושן משפט", שנתפרסם על ידי דוד קויפמן בספר היובל לצונץ.

2 שאלות ותשובות הרשב"א, ת"ח.

המחלוקת בין מגיני החקירה החפשית ומתנגדיה הלכה ונתגברה. ומי יודע עד היכן היו הדברים מגיעים, אלא שפתאום באה על יהודי צרפת פורענות קשה שהשכיחה את כל מחלוקת הכתות: בדיוק שנה אחת לאחר שהוכרזו החרמות בברצלונה ובמונפלייר הוציא פילים היפה את הפקודה לגרש את כל היהודים מצרפת. גזירה זו חלה, ככתוב למעלה, גם על קהלות ישראל בלנגדוק ובפרובינציאה, חוץ מן הקהלות שהיו כפופות ליעקב השני מלך ארגוניה. המרכזים הישראליים בנרבונה, בבדרש, בלוניל ובערים אחרות נחרבו לגמרי. גורל כזה נחתך גם על קהלת מונפלייר, מרכז המחלוקת התרבותית המתוארת, שהיה כפוף בימים ההם למלך צרפת (עי' למעלה § 13). על צרות יהודי העיר ועל צרות עצמו מספר מחולל המחלוקת, אבא מרי ירחי: „בשנת ה' אלפים וס' (1306), השנה שגרם בה החטא, פשטה גזירת צרפת על כל היהודים, להוציא אותם מכל מדינות מלכותם מביתם החוצה נקיים מנכסיהם, ונאספו כולם במשמר נער וזקן טף ונשים ביום אחד יום הששי י' לחודש אב"[1]. מעיר מונפלייר גורשו היהודים בחודש מרחשון באותה שנה. קצתם יצאו לפרפיניאן ושם קיוו למצוא בטחון ומחיה בצל חסותו של מלך מיורקה, ואחרים נעו ונדו בפרובינציאה. אבא מרי בעצמו יצא מתחלה לעיר ארלי ואחר כך בא לפרפיניאן בראש חודש שבט. חלק גדול מן המגורשים יכול אפוא למצוא מקלט בגלילות הצרפתיים שנשארו ברשות מושל מיורקה, כלומר מלך ארגוניה. אבא מרי מספר, שהמשכילים לא נתנו מנוח לו ולחבריו גם במקום מגוריו החדש והשתדלו בסיוע פקידי המלכות לאסור עליו את הישיבה בפרפיניאן; אולם האדוקים שבקהלה עמדו לימינו. בזמן הראשון לא השלימו אפוא שתי המפלגות אפילו לנוכח הפורענות המשותפת. אולם לאט לאט דעכה אש המחלוקת. חורבן המרכז הצרפתי שם את בני כל המפלגות במצוקה גדולה. בשנת 1315 כשהותר למגורשים לשוב לצרפת, הוכרחו להסיח דעתם ממחלוקת תרבותית, כי היה עליהם להלחם לקיומם במשך כל המאה הי"ד, היא תקופת התלאות האחרונה של יהודי צרפת.

§ 18. „חכמה נסתרה", קבלה והזיה משיחית.

במלחמה שנלחמה הרבנות עם הפילוסופיה של ההשכלה במשך מאה שנה היתה יד הרבנות על העליונה, ואחת הסיבות לנצחון זה היה הזרם המיסתורי שנתפשט במאה השלוש־עשרה בין יהודי ספרד ופרובינציאה. תורת השכל של הרמב"ם ותלמידיו לא יכלה להספיק צרכי הרוח של אותם מבני העם, שבקשו בימים הרעים ההם לא הכרת המציאות אלא התבטלות היש, לא מזון לשכל אלא מזון ללב. אנשים הנוטים לתורת הסוד לא יכלו להשלים עם תורת השכל הישר של הפילוסופים.

---

1 מנחת קנאות לאבא מרי, מכתב ק'.

שנטה מאת הדת את קסמה הנעלם ונתנה במקום דמיונות חיים דעות מופשטות. כמו־כן לא נמשכו אחרי הלמדנות התלמודית והפלפול ההלכי. חשק דעת האלהים, שנתעורר על־ידי הפילוסופים, משך את הרוחות לעולמות העליונים של הנסתר, שאיננו נתפס אלא על־ידי הרגש. התבונה שלא יכלה לפתוח סודות הבריאה הוכרחה להסתייע בדמיון החפשי. וכך עלה ערך תורת הנסתר על תורת הנגלה, התיאוסופיה על התיאולוגיה[1]. תחת לבקש בחכמת הטבע ובמטפיזיקה של אריסטו ביסוס האמונות והדעות של היהדות בקשו אותו מעכשיו במקורות הראשונים של היצירה הלאומית, במעמקי האגדה והמדרש ובספרים הגנוזים של תקופת הגאונים (למשל „ספר יצירה" וכיוצא בו, עי' כרך שלישי § 71) נתגלו אוצרות בלומים של חכמה אלהית, ושם דמו בני־הדור למצוא את המפתח לאמונה. ב„חכמת הנסתר" ראו האדוקים כעין סם שכנגד לפילוסופיה השכלתנית, ולפיכך נעשה המסתורין, חוץ מקצת זרמים קיצוניים שבו, חבר נאמן של הרבנות במלחמת הדת.

כך נתפשטה בספרד ובצרפת במאה הי"ג אותה תורה של יחידי סגולה המכונה בשם קבלה, זאת אומרת שהיא מתקבלת איש מפי איש. כתורה שבעל־פה התלמודית לפנים, כך נאחזה תורת הסוד החדשה במקור הראשון של היהדות, במקרא. כיוצרי התלמוד לפנים, שנסמכו על המסורת שבעל־פה והתחכמו לגזור את הלכותיהם המרובות מן הכתוב בתורה, כך בקשו עכשיו המקובלים לגלות בכל תג שבתורה סודות המובנים רק ליחידים, שהם מצדם קבלו אותם בסוד איש מפי איש מימי משה והאבות.

ביסוד הקבלה של המאה השלוש־עשרה היה מונח עיקר כללי, והוא מושג האצילות (אימַנציה) של פילון האלכסנדרוני. על־פי תורת הקבלה האלהים הוא „אין־סוף", שאי אפשר להשיגו באמצעות השכל, מפני שהוא משולל כל תואר ממשי ומתגלה רק במעשה יצירתו. אולם כוח מופשט כזה, שאין בו שום המריות, לא יכול היה לברוא את העולם הגשמי שלנו, ולפיכך קמו בין האין־סוף והעולם המוחש עשרה כוחות יוצרים מתווכים או ספירות (ספירה פירושה מספר או רמז, על דרך סוד המספרים שב„ספר יצירה", וגם גלגל שמימי, כ„ספירה" היונית של אריסטו). מתחילה נאצלה מן האלוהות הספירה הראשונה, ממנה השניה וכן עד העשירית. עשר ספירות אלה, הדומות אבל לא שוות לאלהים, קרובות לעולם הנראה יותר מיוצרן הראשון, הן שיצרו את העולם המוחש ומושלות בו, וכל אחת יש לה תפקיד מיוחד. השמות הסמליים של הספירות בהדרגתן הם: כתר, חכמה, בינה, חסד, נצח, גבורה, הוד, תפארת, יסוד, מלכות. שלוש הספירות הראשונות קובעות את סדר

---

1 כמו בתיאולוגיה כך אפשר למצוא גם בתיאוסופיה צד שוה בין הזרמים הרוחניים בישראל ובעמים. אף בנצרות נתגברה במאה הי"ג בצד שיטת השכל של הנזיר הדומיניקני תומס מאקווינו שיטת המסתורין הפרנציסקנית של בונוונטורה.

העולם הרוחני: את השכל, הנבואה או גילוי שכינה; הרביעית, החמישית והששית קובעות את סדר העולם המוסרי, וארבע האחרונות את עולם החושים. שלוש הקבוצות מתאימות גם לשלוש מדרגות של מעשה בראשית: „המושכל, המורגש והמוטבע". באמצעות הספירות מתקרבת האלהות, כביכול, אל חושינו. מה שכתוב בתורה: „ויאמר אלהים", „וירד אלהים" וכיוצא בזה, אין הדבר מוסב על האין־סוף עצמו אלא על הספירות שנאצלו ממנו. סוד התפלה הוא שהאדם יכול להשפיע על־ידי התלהבותו על אחת הספירות, כי כל תיבה שבתפלה מזעזעת את העולמות העליונים. תורת הנפש והחיים בעולם הבא כרוכה בקבלה בתורת הגלגולים. אחרי מות הגוף עולה הנפש הטהורה למלכות הנשמות הנצחיות, ואילו הנפש החוטאת מתלבשת בגוף אדם אחר הנולד מחדש ושוהה בלבושה הגשמי עד שכיפרה על עוונותיה ושבה לטהרתה.

תורה ערפלית זו השלימה בין העיקרים המופשטים של היהדות ובין שאיפת המאמינים להגשמת האלהות. הרוחות שפרצו גדר ההכרה השכלית מצאו בתורה זו את מבוקשם. הקבלה נתנה להם פתרון חידות העולם, שמצאו להן רמזים בכתבי הקודש.

הזרם המסתורי שטף בצד הפילוסופיה השכלית במשך כל המאה השלש־עשרה. בה בשעה שהללו האירו את רוחם על־ידי הפילוסופיה הפכחית של „מורה נבוכים", התעמקו הללו בסודות ספר יצירה ויתר ספרי מסתורין. מולדת הקבלה היתה העיר גירונה שבארגוניה. כאן הטיף לחכמת הנסתר בתחלת אותה המאה חכם אחד ושמו עזריאל, שאין לנו שום פרטים על תולדותיו. מן הספר על עשר הספירות המיוחס לו („עזרת אדוני") יש לראות, שבימים ההם התנגדו למקובל זה „פילוסופים", שלא הכירו אלא אמיתיות הניתנות להוכחה ולא קבלו את המושגים של עשר ספירות ואין־סוף שלמעלה מן השכל. משערים שהרמב"ן קיבל מרבי עזריאל את דעותיו בקבלה. בפירוש התורה של הרמב"ן יש למצוא כמה רמזים על „סודות התורה". מתחלה היתה הקבלה, ככל תורה של יחידי סגולה, נמסרת רק מאיש לאיש, אולם במחצית השניה של המאה הי"ג מעיזים המקובלים לצאת בפומבי ובספרות.

אחד מראשוני סופרי הקבלה היה הרב הכולל של קשטיליה, הנשיא טודרוס אבולעפיא משיביליה (מת בשנת 1283), שתפס משרה גבוהה של רופא או יועץ בעניני כספים בחצר אלפונס העשירי מלך קשטיליה. טודרוס היה בן אחיו של שונא הפילוסופיה המפורסם מאיר אבולעפיא, ואף הוא בא בטענה על הרציונליסטים על שהם מעיזים להשיג את האלהות בדרך ההגיון ולהסביר „טעמי מצוות" על־פי תכליתן המוחשית; כמו־כן התרעם על הפילוסופים על שהם כופרים במציאות רוחות רעות. לדעתו של טודרוס אין להשיג את האמת המוחלטת אלא באמצעות החכמה העליונה הכלולה בקבלה. לחיזוק תורת הספירות וגלגול הנשמות היה מסתמך על האגדה

התלמודית וחיבר לשם זה בזקנותו ספר בשם „אוצר הכבוד", שבו כבר באו קטעים הנמצאים בספר ה„זהר"[1].

מטפיסיקן למחצה ובעל מסתורין למחצה היה בן דורו של אבולעפיא יצחק אבן לאטיף (מת בשנת 1290 בערך), מחבר ספרים אחדים החשובים מאוד בקבלה („צורת העולם", „שער השמים" ועוד). השקפת עולמו הוא הפנתיאיסמוס המסתורי: „פשיטות הבורא יתברך וידיעתו השלימה מחייבת היותו בכל והכל בו בהכרח"[2]. את התגלות האלהות בעולם הרוחות ובספירות מקרב הוא אל השכל על-ידי השואות גיאומטריות: „יחס בורא העולם לעולמו הוא כיחס הנקודה אל הקו, הקו אל השטח והשטח בהתפשטו והתעצמו לגוף"[3].

בן דורו של אבן לאטיף, יוסף ג'יקטילה (מת בשנת 1305), נטה אחרי השיטה החשבונית בקבלה: בספרו „גינת אגוז" עוסק הוא בצירופי קבלה וביחסם לספירות. ידוע היה כמומחה להשבעות וכבעל מופת.

הקבלה לא נצטמצמה בחקירה ובעיון, אלא הקימה גם הוזים גלהבים מתנבאים ומתנשאים להיות משיחים. הוזה כזה היה אברהם אבולעפיא מסרגוסה (בשנות 1240—1291), שימיו היו מעטים וסוערים. בילדותו יצא למסעיו כדי למצוא את עשרת השבטים שמעבר לנהר סמבטיון, ועבר בדרכו את איטליה, יון וארץ-ישראל. באיטליה התעמק בפילוסופיה וקרא כמה פעמים בזה אחרי זה את „מורה הנבוכים" להרמב"ם. כשחזר לספרד עסק בקבלה. אבולעפיא מספר על עצמו: „ואני מזמן הייתי א"ל שנה (זאת אומרת בן ל"א שנה) במדינת ברצלונה, העירני ה' משנתי ואלמוד ספר יצירה וכו', ותחי רוחי בקרבי, ורוח השם הגיעה לפי, ורוח קדושה נוססה בי, ואראה מראות נוראות רבות ונפלאות ונבהלו רעיוני, כי לא מצאתי איש מאישי מיני שיורני, על כן הייתי כעוור ממשש בצהרים ט"ו שנה, והשטן על ימיני לשטני, והייתי משוגע ממראה עיני"[4]. במצב התפעלות זה המציא אבולעפיא את תורתו בקבלה, המשונה בכמה בחינות מתורת הספירות. הוא עורר לחיים חדשים את

1 השערותיו הביוגרפיות של גרץ (כרך ז', בעברית כרך ה', ציון י"ב) זקוקות לתיקון על-פי החקירה החדשה. קודם כל נתאשרו דברי ר"א זכותא ב«ספר יוחסין», שטודרוס אבולעפיא מת בשנת 1283 ולא 1304. שנית פעל בחצר אלפונס העשירי מלך קסטיליה ולא בחצר יורשו סנחו הרביעי. בלוית אלפונס נסע כנראה לפרפניאן ושם גמר עליו אברהם הבדרשי את ההלל כעל מלך השירה. תפיסת אבולעפיא ומשפטו כפי המסופר ב«עומר השכחה» של גבישון כרוכים כנראה במרידתו של סנחו כנגד אביו (למעלה § 9). עי' פריץ בר, «דביר» ב', 314; ג. שלום ב«קרית ספר» א', 168 וב«מדעי היהדות» א' 26.

2 צרור המור פרק ו' («כרם חמד» ט').

3 גנזי המלך («כוכבי יצחק», כ"ח ואילך).

4 עי' תולדותיו ב«בית המדרש» לילינק, חדר ג' מבוא, עמ' XL.

הרעיון העיקרי של ספר יצירה, שהעולם נברא על ידי מאמר אלהים באמצעות כ"ב אותיות של הלשון העברית, ושצירוף האותיות לשמות הקודש נותן לבעלי חכמת הנסתר את הכוח לעשות נפלאות. אבולעפיא האמין באמונה שלימה, שיש בו כוח כזה, ויצא לאיטליה כדי להרביץ את תורתו. בימים ההם עלתה על דעתו פתאום מחשבה זרה למזג את הנצרות עם היהדות באמצעות הקבלה. אסמכתא לשיטה זו מצא בתורת הספירות הקרובה לאמונת השילוש של הנצרות. מתחילה נכוה אבולעפיא עצמו מקורבה זו ובא בטענה על בעלי תורת הספירות: „הם חפצו ליחד השם ועשרוהו" כלומר עשו את האלהות כעין אחדות של עשר ספירות [1]. ואף־על־פי־כן נסתייע לאחר זמן בתורה זו לשם הטפה בין הנוצרים. בשנת 1280 הלך אבולעפיא לרומי כדי לגלות לאפיפיור ניקולאוס השלישי את קורבת תורת הספירות והנצרות ולהשפיע עליו שיתגייר. נסיון זה העמיד את ההוזה בסכנה: בסוריאנו סמוך להיכל האפיפיור נאסר, בשעה שניסה לפרוץ לתוך הבית, והובא לרומי. כאן ישב תפוס עשרים ושמונה ימים. כשנשתחרר הלך לסיציליה ושם הגיעה הזיתו למרום פסגתה: הכריז עצמו למשיח ואמר, שאלהים גילה לו את קץ הגלות ואתהלתא דגאולה (1284). את זמן הגאולה קבע לשנת 1290. בסיציליה נמצאו מאמינים בנבואותיו, ופרנסי קהלת פלרמו פנו אל הרשב"א לברצלונה בשאלה, מי הוא הנביא החשוד. הרשב"א ענה כי מכיר הוא את אבולעפיא „הדמיוני והכוזבי". אבולעפיא הוכרח לצאת מסיציליה ובקש מפלט סמוך לאי מלטה. כאן חיבר בשנת 1288 את נבואותיו המשיחיות המיוסדות על חזיונות וצירופי שמות, בשם „ספר האות". בספר זה הוא מתאונן על „חכמי ישראל האומרים: מדוע נחשוב שם ה' ומה יועילנו חשבונו כי נחשבהו? הלא טוב לנו מספרי מפקדי כסף ומניני זהב" [2]. וכן מתאונן הוא על הרבנים העוסקים רק בתורת הנגלה ולא בתורת הנסתר. סופו של ההוזה נעלם מאתנו. נשתמרו ממנו כמה ספרי קבלה, וקטעיהם שנתפרסמו כוללים בצד הזיות גם רעיונות עמוקים [3].

בהשפעת המסתורין קמו בימים ההם גם בקשטיליה שני מתנבאים, שהתנשאו להיות רק מבשרי המשיח: האחד בגליל שיגוביה והשני בעיר אבילה (1295). על הנביא מאבילה אמרו, שלא ידע קרוא וכתוב עד שבא מלאך ולמדו, וכך כתב מפי הגבורה את ספרו „פלאות החכמה". כשנתלקטו אליו כמה מאמינים, שאלו פרנסי העיר

1 עי' אגרת אבולעפיא ליהודה שלמון (ילינק, גנזי הקבלה עמ' 12).

2 עי' «ספר האות» שנתפרסם על ידי ילינק בספר היובל לגרץ, עמ' 65.

3 השם ובמקצת גם התוכן של אחד מספרי אבולעפיא «שבע נתיבות התורה» מזכירים את החיבור המפורסם De septem gradibus contemplationis של בן דורו, בעל המסתורין הנוצרי בונוונטורה, שאולי בא במגע אישי עם אבולעפיא. מיתר ספריו נתפרסמו בשלימות או בליקוטים, חוץ מ«ספר האות»: «חיי העולם הבא», «אמרי שפר».

את הרשב"א, אם להאמין בנבואותיו, והרשב"א יעץ להם להזהר. אולם בני העם הלכו אחריו, צמו והלקו נדבות בצפיה לביאת הגואל. ביום מסוים נתאספו המאמינים בבית הכנסת בבגדי לבן כדי לשמוע שופרו של משיח. לאחר תוחלת ממושכה יצאו מבית הכנסת בפחי נפש וראו פתאום על בגדיהם צלבים קטנים. "נס" זה (ודאי מעשי ידי מתנגדי המתנבא) הפחיד את רוב המאמינים, קצתם התנצרו וקצתם יצאו מדעתם. המתנבא נעלם ולא נודעו עקבותיו.

§ 19. התגלות "ספר הזוהר".

במאה השלש־עשרה הופיעו בחוגי המקובלים בספרד הכתבים הראשונים של הפירוש הסודי לתורה, שהגיע לאחר זמן בשם "ספר הזוהר" לפרסום גדול. הספר כתוב בצורת מדרש אגדה וכולל דרשות ותורות של ר' שמעון בן יוחאי ותנאים אחרים של המאה השניה. אולם נבדל הוא מיתר המדרשים בתוכנו המלא חזיונות מפליאים במרומי שמים וגם בצורתו: לשונו הארמית. מספרים היו שהכתבים נמצאו על־ידי הרמב"ן בארץ־ישראל, כשבא לשם בשנת 1267, ומשם נשלחו לספרד. האגדה אמרה, שהספר הסודי נכתב בידי ר' שמעון בן יוהאי בשעה שהסתתר מפני רדיפות הרומיים במערה בגליל, והיה הספר טמון כמה מאות שנה במקום נסתר עד שנתגלה והגיע לקשטיליה. בכל אופן ידוע שבמחצית השניה של המאה השלש־עשרה נמצאים בספריו של טודרוס אבולעפיא ויתר מקובלי ספרד הנזכרים למעלה רעיונות הדומים לרעיונות שב"זוהר", לפעמים גם מלה במלה, אולם בעברית ובלי הזכרת המקור. יותר מכולם שאב מספרים נסתרים אלה המקובל משה בן שם טוב די ליאון (1250—1305 בערך) מקשטיליה, והוא שהרים את ה"זוהר" למדרגת ספר הקודש של הקבלה.

משה די ליאון, יליד קשטיליה ובן ביתו של טודרוס אבולעפיא, היה עוסק בהעתקת ספרי קבלה והפצתם. נודד היה ממקום למקום, ישב מתחילה באודאל־חגארה (Gualdalhajara), אחר כך בוואללדוליד ולבסוף באבילה, ובכל מקום היה נתמך מנדיבים שהיה מקדיש להם את כתביו. בין כסופר ובין כמעתיק היה פורה מאוד. בין השנים 1287—1293 חיבר כמה ספרים, ששנים מהם מוקדשים ליוסף בן טודרוס אבולעפיא. בספרים ההם ("ספר הרמון", "ספר המשקל" או "הנפש החכמה", "משכן העדות" ועוד) מביא משה די ליאון ליקוטים ממדרשי קבלה שאינם ידועים. אולם רוב הליקוטים האלה אינם אלא תרגום עברי מתוך ספר ה"זוהר". בספריו הוא מסביר את הרעיון העיקרי של ה"זוהר", שהאמת המוחלטת של התורה ניתנה להבין לא על־פי השכל אלא בדרך סוד על־פי חכמת הנסתר של הקבלה. אילו ביקש אלהים לתת לנו רק אותה התורה עצמה שאנו שומעים מפי אריסטו, לא היה צריך

לחתגלות על הר סיני בקולות וברקים ובשידוד מערכות הטבע. התורה איננה שיטה פילוסופית אלא לבוש חיצוני של המחשבה האלהית, שגרעינה מתגלה רק ליחידי סגולה ויודעי חן. קשה להכריע, אם באמת האמין משה די ליאון, או שרצה רק כי אחרים יאמינו, שיש בידו אותו הגרעין הנסתר שבתורה בצורת ספרים גנוזים; בכל אופן השתמש בספרים כאלה, ולא זה בלבד שהכנים הרבה מתוכם לספריו, אלא גם הכנים את רעיונותיו הוא לכתבי־היד הישנים, שהעתיק והגיה. „ספר הזוהר" שנתפרסם לאחר זמן, הוא פרי עבודה משותפת של בעלי מסתורין קדומים ומקובלי המאה השלש־עשרה, שנתחברו לאחדים בסוף המאה ההיא בידי משה די ליאון. כיוצר העיקרי של הספר מופיע בקרני הוד רבי שמעון בן יוחאי, המיחס את חזיונותיו למטטרון מלאך השרת. „מעיד אני בשם השמים וארץ הקודש, — אומר ההוזה, — שאני רואה עכשיו מה שלא ראתה עין בשר ודם משעה שעלה משה שנית להר סיני" („זוהר" פרשת נשא, בתרגום עברי).

ה„זוהר" נתחלק לספרים אחדים שנכתבו כנראה בזמנים שונים ונתחברו על־ידי העריכה המאוחרת לאחדות חיצונית. השכבה היסודית של הספר רב הכמות הן דרשות למקראות התורה כסדר פרשיות השבוע. לתוך שכבה זו נוספו קטעים מספרים אחרים בשמות מיוחדים: „אדרא רבא" (כנסיה רבתי), „אדרא זוטא", „ספרא דצניעותא", „מדרש הנעלם", „רעיא מהימנא" (רועה נאמן) וכיוצא בזה. ברעיונו העיקרי מסכים ה„זוהר" לאותן הראיות שהובאו במשך המאה השלש־עשרה כנגד החקירה הפילוסופית, והיא הדעה, שרק על־ידי התבוננות בספורי התורה ומצוותיה אפשר להגיע לפתרון הסודות העמוקים של הבריאה. „אוי לו לאדם — אומר שמעון בן יוחאי — האומר, שהתורה באה לספר ספורים סתם ודברי הדיוט. וכי יעלה על הדעת שהמלך העליון הקדוש ברוך הוא לא מצא מלים קדושות לכתוב בתורה, אלא אסף כל דברי הדיוט, כגון מעשה עשו, מעשה הגר, מעשה לבן ויעקב, מעשה בלעם ואתונו וכיוצא בהם, ועשה מהם את התורה, אם כן למה היא נקראת תורת אמת? היודעים מסתכלים לא בלבוש אלא בגוף שמתחת ללבוש, והחכמים מסתכלים בנשמה שהיא עיקר התורה ממש, ולעתיד לבוא יסתכלו בנשמת הנשמה שבתורה, הוא עתיקא קדישא" (האלהים. „זוהר", פרשת בהעלותך, בתרגום עברי). כך מגיעים בעלי הסוד כמו הרציונליסטים הקיצוניים לשיטת הסמלים או האליגוריות, אמנם מתוך טעמים אחרים: בעוד שהרציונליסטים לא בקשו בספורי המקרא אלא סמלים מוסריים, מורי דרך בחיי עולם הזה, מצאו המקובלים סמלים תיאוסופיים ושיטה שלמה של מטפיסיקה מן השמים.

דעת אלהים שב„ספר הזוהר" מבוססת על תורת האצילות או הספירות הנזכרת למעלה, היא התורה על הדרגת העולמות לפי סדר זה מלמעלה למטה: עולם

האצילות, עולם הבריאה, עולם היצירה ועולם העשיה, חוטים נעלמים נמתחים בין העולם העליון והתחתון, באופן שמעשי האדם בנמוכה שבמדרגות, בעולם העשיה, משפיעים על המדרגה העליונה של עולם הבריאה. נפש האדם כפופה לא רק לכוחות היצירה, לספירות האלהיות הטהורות, אלא גם לכוחות ההריסה: מתחת למלכות האורה יש מלכות החושך של רוחות רעות וכוחות הורסים המצודדים את נפש האדם ברשתם. מלכות האור מתיחסת למלכות החושך כצד הפנים לצד האחור („סטרא אחרא") כגרעין לקליפה, אף מלכות הרוחות הרעות מודרגת לעשר ספירות שליליות, ומשם עולים החטאים לנפש האדם. כל עבירה מוסרת את האדם לרשות הרוחות הרעות, ולהיפך כל מצוה מקרבת אותו לכוחות היצירה הטהורים. העלאת האדם לעולמות העליונים היא התעודה העיקרית של התורה.

עם התגלות ה„זוהר", שבו ראו המקובלים גילוי תורה נסתרת חדשה, ניעורו שוב תקוות משיחיות, שהרי הספר נתפרסם באמצע המאה הראשונה של האלף הששי לבריאת עולם, שבה נקבע הקץ על־פי האגדה התלמודית (עי' כרך שלישי § 50). חוץ מזה היו מפוזרים בזוהר רמזים על ביאת הגואל במאות השנים הסמוכות (מן המאה הי"ד עד המאה הי"ז).

כך הופיע בסוף המאה השלוש־עשרה מתוך הערפל המסתורי ספר פלאי זה, תערובת מטפיסיקה והזיות, שנעשה לאחר זמן ספר הקודש של הקבלה. רבים האמינו בתמימותם, שמשה די ליאון פרסם באמת העתקות מכתב־ידו של שמעון בן יוחאי שנמצא בימיו; אחרים היו סבורים, שמשה די ליאון כתב את הספר בעצמו מתוך קורבת נפשו לתנא האלהי (על־ידי ידיעת „שם הכותב") ושם בפיו את הדברים; וקטני אמנה ראו בספר זיוף גם בלבד. מיד לאחר מותו של משה די ליאון נעשה נסיון לברר אמיתות הספר. עשיר אחד באבילה הציע לאלמנת המת העניה מחיר יקר בשכר כתב־היד המקורי של ה„זוהר" שהיה לעיני בעלה, אולם האשה התמימה ענתה: „כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף אם מעולם ספר זה היה עם אישי, אבל מראשו ולבו, מדעתו ושכלו כתב כל מה שכתב"[1]. לעומת זאת העיד ידיד המת יוסף בן טודרוס אבולעפיא, שהשוה העתקים שונים שנעשו בידי משה די ליאון וכולם התאימו זה לזה מלה במלה.

המחלוקת על מקור הספר הפלאי, שהתנשא לגלות תורה חדשה, נמשכה גם במאות השנים הבאות, ביחוד לאחר שקמה בהשפעת הספר תנועה משיחית מסתורית עצומה. עיקר המחלוקת היה, אם באמת נתחבר ה„זוהר" במאה השניה ברוח התנא הגלילי המתבודד, או שהוא מעשה ידי מקובל שחי לאחר אלף ומאה שנים. אולם ההיסטוריוגרפיה המדעית דוחה העמדת השאלה בצורה כזו ומבקשת לפתור את

1 עדותו של ר' יצחק דמן עכו, ספר יוחסין, הוצאת פיליפובסקי, דף פ"ו ואילך.

השאלה כמו שעשתה בנוגע לספרים גנוזים אחרים. בחיבור ה„זוהר", שהוא אוסף של מחזור חיבורים מסתוריים בודדים, השתתפו בני דורות שונים: בעלי מסתורין בארץ־ישראל ובבבל בתקופת „ספר יצירה", מקובלים ספרדים ואשכנזים במאה הי"ג ובמאות שלאחריה עד לאמצע המאה הט"ז שבה נדפס ה„זוהר" לראשונה באיטליה. כל אחד המשתתפים העשיר את הקובץ על־ידי הוספות שנסתגלו לסגנון הקדמון של הספר צורה אחרונה וקבועה ניתנה לו בעריכתו של משה די ליאון. מאז הלך „ספר הזוהר" ותפס מקום חשוב בספרות הדתית עד שנעשה דגל כל התנועות הדתיות והמשיחיות שזעזעו את העם מן המאה השש־עשרה עד המאה השמונה־עשרה[1].

---

1 בשאלה אם היה משה די ליאון מחבר ה«זוהר» או רק מלקטו ועורכו, אנו נוטים איפוא לדעה האחרונה. הסגנון הקדמון של ה«זוהר», שהוא לפעמים מעשה ידי אמן, מעיד בצד לשונו הארמית ומבנהו המדרשי, כי שלד הספר מוצאו מארץ הקדם ולא מארצות המערב. יתכן שהרמב"ן הנוטה לקבלה מצא באמת בארץ ישראל שרידי מדרשים קדומים ושלח אותם לספרד, והוא הדין באברהם אבולעפיא שנדד בארץ הקדם. קטעים אלה נמסרו בודאי בחוגי המקובלים מיד ליד עד שחיבר אותם משה די ליאון לאחדים ועיבדם בלשון הארמית הקדומה והכניס לתוך הנוסח הקדמון רעיונות הקבלה החדשה. כל הראיות שמביא גרץ בציון י"ב שבכרך ז' (בעברית כרך ה') בספרו אינן מספיקות להאשים את משה די ליאון בזיוף ואינן מעידות אלא על הדרך הנהוגה בהתהוות ספרים גנוזים. ועי' ביבליוגרפיה.

פרק רביעי.

יהודי גרמניה תחת אפיטרופסותם של הקיסרים ושרי המדינות (מאה י״ג).

§ 20. „עבדות המלכות' בימי פרידריך השני (עד 1250).

מצב היהודים בגרמניה במאה השלש־עשרה היה משונה ממצבם בצרפת כמדת ההבדל שבמשטר המדיני בשתי הארצות. בגרמניה היה ראש המדינה מוכתר בתואר „קיסר רומי־גרמני" ובימי ההוהנשטופים חל שלטונו באמת על חלק הגון של אדמת איטליה. הקיסרים והאפיפיורים היו חותכים את הגורל המדיני של אירופה, פעם בפעולה משותפת ובדרך שלום ופעם מתוך תחרות יתירה. הקיסרים הסיחו על־ידי כך את דעתם מן השלטון הפנימי, שנמצא בגרמניה במקצת בידי שרי המדינות, הם הפיאודלים החילונים והדתיים, ובמקצת בידי הערכאות האזרחיות של הערים. ביחס קיסרי גרמניה אל היהודים היו הגורמים העיקריים לא אהבת הבצע והחמס של פיליפ הרביעי מצרפת ולא קנאת הדת של לודביג הקדוש. האפיטרופסות של המושלים על היהודים, שהונהגה בתקופה שאחרי מסעי הצלב בצרפת ובאנגליה, שונה היתה בתוכנה מן האפיטרופסות הגרמנית. אמנם גם פה וגם שם ראו שרי המדינות את נפש היהודים ורכושם כקנינם הפרטי שאין עליו עוררים, ובגרמניה היו היהודים אפילו בתעודות הרשמיות מכונים בשם „עבדי אוצר המלכות" (Servi camerae nostrae), אולם כאן היה פירושה של „עבדות" זו, בניגוד לארצות המערב, לא רק זכות הממשלה לנצל את היהודים המשועבדים למסחר, אלא גם חובתה לתת להם מגן ומחסה. בציבור הגרמני שבימים ההם היתה מקובלת הדעה, שעצם התואר „קיסר רומי־גרמני" מטיל עליו תעודה היסטורית: להיות אפיטרופוס של העם שנוצח לפנים בידי רומי העתיקה (כרך רביעי § 37). בספר־המשפטים העממי הגרמני של הימים ההם „זאכסענשפיגעל' מבוססת דעה זו על־ידי אגדה עתיקה: לאחר שריפא יוסיפוס פלביוס את טיטוס כובש ירושלים ממחלה קשה, נשבע אביו אספסיינוס קיסר, שיהיה תמיד מגן ומושיע ליהודים. בספר „שוואבענשפיגעל" מסופר גם־כן, שלאחר כבוש ירושלים מסר טיטוס רבים מן השבויים עם בניהם ובני בניהם לחצר המלכות הרומי ומאז נעשו „עבדי המלכות'. מכאן הסיקו, כי הקיסרים הגרמנים שירשו את שלטונם מקרל הגדול ועל ידיו מאבות אבותיו הרומיים הם על־פי דין בעלים ואפיטרופסים לכל היהודים המפוזרים בגבולות הממלכה.

ובאמת ראו הקיסרים מימי מסעי הצלב את חובתם הרשמית להגן על היהודים מפני התנפלות האספסוף הנוצרי, לערוב להם את זכויותיהם הזעומות ואת חירות השלטון העצמי של קהלותיהם. ובשכר זה הרימו האפיטרופסים המוכתרים מסים מסוימים. אולם מכיון שהקיסרים לא יכלו מפני הטעמים הנזכרים למעלה לעסוק בפרטי השלטון הפנימי היו מוסרים בכמה מקומות את „משפט היהודים" לפיאודלים, וביחוד לבישופים, מושלי הערים שבהן נתרכזו קהלות יהודיות. במקרים אלה היה הפיאודל הדתי, הבישוף, משלם לקיסר במשך זמן קבוע את המסים העומדים לגובינא והוא מצדו גבה אותם בריוח גדול מאת היהודים הכפופים לו. בימי מצוקה כספית גדולה אירע לעתים קרובות, שהקיסר או ממלא מקומו היה מקבל הלואה מהבישוף המקומי ומוסר לו לערבון את הכנסות הקהלה היהודית; אולם מכיון שאוצר המלכות לא יכול לפעמים לפדות את המשכון במשך ימים רבים, נעשה המלוה הפיאודלי שליט מוחלט על אוכלוסי היהודים. כיוצא בזה היתה האפיטרופסות על הקהלה („חסות היהודים") נמסרת בכמה מקומות גם לערכאות העיר, לפקידי האזרחים הנוצרים, ששלטונם הלך ונתחזק בימים ההם בגרמניה. זכות „חסות היהודים" היתה נמסרת לשלטון העיר אם מאת הקיסר בעצמו או מאת הבישוף המקומי. בגלילות האבטונומיים היה גורל היהודים נחתך בידי הדוכסים והגרפים; והקיסר היה בא לעזרה רק בימי מהומות קשות, בשעה שצריך היה להגן על החוסים בו מפני התקפות ההמונים.

כך נתחלקה רשות האפיטרופסות על היהודים בין הקיסר, הפיאודלים וערכאות הערים. אולם גם בחסותם של שלושת אפיטרופסים לא היה מצב היהודים בטוב. מושפלים היו עד המדרגה התחתונה בסולם הצבור והיו נהנים רק מאותן הזכויות העלובות שנשארו בידיהם לאחר שהמעמדות העליונים והבינונים של התושבים הנוצרים נטלו לעצמם את כל החירויות והזכויות. האומנות היחידה שרשאים היו היהודים לעסוק בה בהיתר היה המסחר, שהיה מחוסר הגנת חברות הסוחרים, וביחוד עסקי הלואות. נטילת חירות האומנות הכריחה את היהודים, שהיו עמוסים כל מיני מסים, להתפרנס מעסקים בזויים כאלה. אולם גם במקצוע זה של פרנסה לא היו בטוחים בנפשם ובממונם. סכנה תמידית רחפה על ראשי היהודים ורכושם, מפני שבגרמניה, בניגוד לצרפת, ארבה הרעה לא מלמעלה אלא מלמטה. הסתות כנגד היהודים מתוך קנאות דתית היו בערי גרמניה מעשים בכל יום. משפטי עלילות־דם וחילול קדשי הדת הנוצרית היו מסתיימים בפרעות ההמון בקהלות ישראל. סיוע הקיסר, המגין הרשמי של היהודים, היה על־פי רוב מאחר לבוא, לאחר שהמעשים הרעים כבר אירעו; רק לפעמים היה מצליח לענוש את גורמי הפרעות. הכוהנים הגדולים היו משתדלים לטובת עצמם לעצור בעד הקנאות של צאן מרעיתם, אבל מוכרחים היו למצוא דרך בין טובתם הפרטית ובין דרישות הכנסיה. ביחוד היתה

רופפת החסות של הערכאות העירוניות, של האזרחים הנוצרים, שהיו שוטמים את היהודים על תחרותם המסחרית. אולם גם המצב המדיני בכלל לא היה נוח: חוץ מן המלחמות כלפי חוץ סבלה גרמניה ממלחמות אזרחים בין מלך למלך; המחלוקת בין בתי המלכות השונים לאחר מות כל קיסר, הריב התמידי בין השטופים והוולפים, תחרות שרי המדינות — כל זה הרבה את המהומה ונתן תוקף למשטר „זכות האגרוף“, שהיהודים סבלו ממנו יותר משאר התושבים.

בימי הריב הממושך של השטופים והוולפים בגלל עטרת הקיסר הגרמני (1198—1215), היתה האפיטרופסות על היהודים מצויה בידי הבישופים, שהיו חייבים איפוא על פי דין להגין על הכופרים מהתנפלות ההמון הנוצרי. בשנת 1207, בשעה שתושבי העיר הַלֶה הציתו באש את שכונת היהודים וגרשו את כל יושביה מן העיר, פקד הארכיבישוף ממגדבורג לענוש את האשמים בקנס של אלף מרק כסף. אבל גם לאחר ששקטה האדיך בימי הקיסר פרידריך השני (1212—1250) היה הקיסר מוסר לעתים את זכות אפיטרופסותו על קהלות ישראל לבישופים. הקיסר המפואר, שבו נתאחדו ניגודים רוחניים ומוסריים: חבה יתירה למדעים ולפילוסופיה ונטיה לקנאות נוצרית, אהבת הבריות ועריצות אכזרית, לא היה לו טכסיס קבוע גם ביחסו ליהודים. אולם בדרך כלל נטה פרידריך השני לטכסיס של הגנה על „עבדי אוצר המלכות“. בשנת 1216 נתן ברגנשבורג ל„יהודיו הנאמנים“ אגרת זכויות, המאשרת את החירויות שניתנו להם מאת פרידריך ברברוסה ומבטיחה להם בטחון הנפש והרכוש. אולם בשנת 1236 משתמש פרידריך השני בחוקתו החדשה שנתן לכל יהודי גרמניה רק במונח „עבדי מלכותנו“ ומטעים בפירוש, שיש לאוצר המלכות זכות קנין עליהם. על-ידי פקודה זו נתפשטו החוקים הקודמים שניתנו לקהלות הבודדות על כל יהודי גרמניה בלי יוצא מן הכלל. שעבוד היהודים מבואר בתעודה זו בנוסח בולט ביותר. אמנם יכול הבטוי „עבדי המלכות“ להורות גם זלזול וגם משיכת חסד, אבל מתוך סתירותיו של פרידריך השני אין לדעת, מה נתכוון הקיסר בעצמו להגיד בשם זה: אם שהיהודים הם משרתים המקורבים לו, או שהם בנים חורגים שנידונו לעבדות. בשנת 1237, למשל, לאחר שקרע את עיר ווינה מיד הדוכס האוסטרי פרידריך הלוחם, נתן הקיסר לאזרחי ווינה אגרת חירות, שבה ניטלה מאת היהודים הזכות לתפוס משרות הנותנות להם את האפשרות „לעשוק את הנוצרים“. לתקנה זו הוסיף הקיסר נימוק בסגנונו של אינוקנטיוס השלישי: „כי מאז מעולם נידונו היהודים על חטא שחטאו (כלפי ישו) מאת השלטון הקיסרי (הרומי) לעבדות נצח“. אולם לאחר שנה לא נמנע לתת אגרת זכויות ליהודי ווינה, שבה הודיע, שהוא מבטיח להם את הסותו הקיסרית בתור „עבדי אוצר המלכות“.

אף־על־פי שהקיסר הודיע בלב ולב שהוא נאמן לתקנות הכנסיה, הרגיש

האפיפיור ברומי, שבאמת מזלזלים בגרמניה בחומרות הכנסיה הנוגעות ליהודים ואף הבישופים חייבים בדבר. בשנת 1233 שלח האפיפיור גריגור התשיעי, תומך האינקוויזיציה וגוזר שריפת התלמוד בצרפת, אגרת לכהנים שבגרמניה ובה הוא ממטיר עליהם נזיפות על החירויות הניתנות ליהודים בניגוד להחלטות ועידות הכנסיה. „בצער ובבושה" מטעים האפיפיור „שערוריות" אלה: היהודים הגרמנים הם בעלי עבדים נוצרים ומדיחים אותם להתגייר, ויש גם נוצרים בני חורין המתיהדים מרצונם. לפעמים תופסים מגדפי ישו משרות פומביות ויש להם שלטון על הנוצרים; מיניקות ומשרתות נוצריות עובדות בבתי יהודים ושם נעשים מעשים שאין לדבר עליהם מבלי גועל נפש ופחד". בקצת גלילות גרמניה אין להבחין על פי המלבוש בין יהודים לנוצרים, מה שגורם ל„תערובת משוקצת". והאפיפיור דורש מאת כהני כל האפרכיות הגרמניות שיצאו בכל תוקף כנגד חילול כללי הכנסיה, וביחוד מוטל עליהם לאסור ויכוחים דתיים בין יהודים ונוצרים מבני העם, מפני שרוח האיש הפשוט נאחזת בקלות ברשת היהדות. כדי לעצור בעד „החוצפה היהודית" יש להסתייע בשלטון החילוני, ואת הנוצרים החוטאים יש לענוש מטעם הכנסיה. לימין האפיפיור עמדו הועידות המקומיות של הכנסיה. בשנת 1227 אסרה ועידת הבישופים בעיר טריר לנוצרים להתווכח עם היהודים ולהתרפא מאת רופאיהם, וכן גם למסור כסף לאיטלקים המלווים ברבית וליהודים כדי לקבל ריבית על ידיהם. בה בשנה, שבה יצאה אגרת הזעם של גריגור התשיעי אל הכהנים, החליטה הועידה הגלילית של הכנסיה במיינץ להכריז חרם על כל הנוצרים העובדים בבתי היהודים. מובן מאליו, שכל ההחלטות האלה לא נתקיימו בדיוק המור. הבישופים, שהיו אפיטרופסים לקהלות ישראל, לא הוציאו לפעולה את ההחלטות, שאינן נוחות לשני הצדדים. אולם גזירות משפטיות אלה לא היו עיקר הצרה, גרועים מהן היו הנכלים של הכוחות החשוכים, שהפיצו שמועות משונות המזיקות ליהודים. בימים ההם חלחל והגיע לגרמניה ממקורות מורעלים (ודאי על־ידי יסוד ברית הדומיניקנים והאינקוויזיציה) ארס עלילת הדם. במקומות שונים נתפשטו שמועות, שהיהודים הורגים ילדים נוצרים לשם מצוה דתית מסתורית. בתור עונש על אשמות שלא הוכחו הוצאו אנשים נקיים למות. בספר הדמעות של היהודים נוסף פרק חדש.

§ 21. עלילת הדם ומחאת האפיפיור.

בשנת 1235 פשטה בעת אחת במקומות שונים בגרמניה עלילת הדם, שגרמה לישראל צרות רבות ורעות[1]. על סמך עלילה זו הועלו בשתי הערים הסמוכות

1 כרוניקה גרמנית עתיקה מספרת, שכבר קודם לזה, בשנת 1221, נהרגו בארפורט «בשעת מרד» עשרים וששה יהודים בידי סוחרים פריזים ונוצרים מתושבי העיר. מן הקינות שנתחברו

זו לזו לוידה ובישופסהיים יהודים אחדים לגרדום. ביחוד קשתה הפורענות בסוף השנה. בסביבות עיר פולדא נשרף בליל מולד ישו בית טוחן אחד, בשעה שהוא ואשתו לא היו בבית, וחמשת בניהם נשרפו באש. בעיר עברה בעת ההיא להקת נוסעי צלב, ובודאי שם אפשר היה למצוא את החייב; אבל המון העם האשים את היהודים: זקוקים הם לצרכי רפואה לדם נוצרים והם שהרגו את בני הטוחן והציתו את הבית באש כדי לכסות עקבות הרצח, ולא עוד אלא שנמצאו עדים שראו כביכול את הרוצחים נוטלים עמהם את הדם בנאדות עור. מיד נתפסו שלשים ושנים יהודים מאנשי הקהלה ונחקרו על ידי עינויים. שנים מהם הודו על חטא שלא חטאו כדי להנצל מן העינויים, ולאחר שלשה ימים נהרגו כל הנאסרים על נשיהם ובניהם בידי נוסעי הצלב. פרידריך השני שהה בעת ההיא בעיר הַגֶנוֹי, שמה הובאו הגופות המנותחות של הילדים המתים כדי להראות לקיסר את המעשה הרע של היהודים ולהצדיק את השפטים שנעשו בהם. התושבים הנוצרים התמרמרו למראה גופות הקדושים, אולם הקיסר הפקפקן אמר בגועל נפש: „קברו אותן, לדבר אחר לא יצלחו". אף־על־פי־כן, כדי להרגיע את ההמון הנרגז, מסר את הענין לועדה של שרים וכומרים. על הועדה הוטל לחקור, עד כמה נכונה אמונת העם שהיהודים ממיתים את ילדי הנוצרים, כדי להשתמש בדמם לצרכים דתיים ולצרכים אחרים. דעות חברי הועדה נחלקו, הללו החזיקו באשמה והללו דחו אותה. על זאת הודיע הקיסר, שאמנם מובטח לו על סמך המקורות שהיהודים חפים מפשע, ואף־על־פי־כן רוצה הוא לשאול חות דעתם של יהודים מומרים, שבודאי לא יחפו על תועבות כאלה של אמונתם העזובה. המומרים שנתכנסו ממקומות שונים העידו פה אחד, שאין בספרי ישראל שום רמז לשימוש בדם אדם, ואדרבא גם בתורה וגם בתלמוד נאסרת אכילת דם של בעלי חיים. על סמך דעה זו החליטה הועדה, שבה ישבו בישופים, נזירים, דוכסים וגרפים, החלטה זו: יהודי פולדה אינם אשמים כלל ברצח הילדים, וצריך לפרסם שכל האשמות מסוג זה אינן אלא הוצאת לעז ואין לתבוע לדין שום יהודי בגרמניה על סמך האשמות כאלה. החלטת הועדה נתאשרה בפקודה מיוחדת מטעם הקיסר (יולי 1236) ונספחה לאגרת הזכויות הכללית שניתנה באותה שנה ליהודים. הדבר נעשה על־פי בקשת היהודים שחרדו לגורלם, ובודאי גמלו חסד זה של הקיסר, כנהוג, במנחות גדולות. רושמי הקורות הנוצרים לא נמנעו מלהסיק מכאן את המסקנה, ש„חומר הדין של הקיסר נהפך לחסד על ידי כספי היהודים".

אולם כשם שחסד הקיסר לא יכול להחיות את קדושי פולדה, כן לא יכול

על מאורע זה נראה, שה„מרד" פרץ בעקב עלילת דם. המחבר של אחת הקינות על עלילה זו, שלמה בן אברהם, טוען במר נפשו: „דוברים שקר: אכלתם את האדם! — הם אכלוני, הבשר והדם" (קובץ על יד, ג׳, עמ׳ 26; ברנפלד, ספר הדמעות א׳ רס"ה—רס"ט). פרטי גזירת ארפורט אינם ידועים. ועי׳ ארוניוס Regesten מספר 413.

למנוע בפני התפשטות עלילת הדם. כמקודם היה כל מעשה רצח שלא נודע עושהו משמש תואנה להתנפלות על היהודים הקרובים אל החלל, לענותם, להרגם ולבזזם. יש שהיו גופות של נוצרים מושלכות בחשאי לתוך בתי יהודים, כדי לעורר חשד על בעלי הבית, ופקידי הרשות המקומית היו משתמשים בזה לעשוק את הקהלות היהודיות הנבהלות.

בצר להם שלחו קהלות היהודים בגרמניה צירים לרומי כדי לבקש מאת האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי, שיכנים את העם הנרדף תחת חסותו ויברר לנוצרים את שקרותה של עלילת הדם. האפיפיור ששהה בימים ההם בליאון נעתר לבקשה זו ופרסם ביום 5 ביולי 1247 אגרת לארכיבישופים ולבישופים בגרמניה, ובה כתוב לאמור: „שמענו את שועתם של היהודים, כי כהנים ושרים וגם אצילים ופקידים בערים ובאפרכיות ממציאים אשמות מנוולות על היהודים, כדי לבוז את רכושם. האנשים האלה שכחו, כנראה, שדוקא ספרי הברית הישנה של היהודים הם יסודי התורה הנוצרית. כתוב בתורה: לא תרצח! ובחג הפסח אסור להם אפילו לנגוע במת, ואותם מאשימים אשמת שוא שהם אוכלים בחג זה לב ילד הרוג. בכל מקום שנמצא חלל ולא נודע מי הרגו מאשימים את היהודים מתוך כוונה רעה. כל זה אינו אלא תואנה כדי לרדוף אותם באכזריות בלי חקירת בית דין, בלי ראיה כנגד הנאשמים ובלי הודאתם. מזלזלים בזכויות שנתן בחסדו הכסא הקדוש (ברומי) ליהודים ונוטלים להם שלא כדת וכיושר את נכסיהם, מענים אותם ברעב, בכלא ובעינוים אחרים ודנים אותם למיתות משונות. היהודים החוסים בצל מלכי הנוצרים ומושליהם סובלים צרות רבות ורעות, יותר משסבלו אבות אבותיהם שהיו משועבדים לפרעה במצרים. מפני הרדיפות הללו אנוסים האומללים לצאת מן המקומות, שבהם ישבו אבותיהם מדור דור. מפחד השמדה גמורה מבקשים הם מאת כסא האפיפיור מגן ומחסה. מתוך רצוננו, שהיהודים לא יהיו מעונים על לא חמס בכפם ומתוך שאלהים ברוב חסדו עדיין מחכה שיחזרו לדרך הישר, מצווים אנו עליכם למשוך להם חסד וחנינה. אם תשמעו כי נרדפים ועשוקים הם על לא דבר מאת הכהנים, האצילים או השרים עמדו על המשמר שלא יופרו החוקים, ואל תרשו שיציקו להם בלי שום פשע מצדם".

מתוך הפקודה הזאת מגיע אלינו הד המוראות, שהיו בימים ההם מעשים בכל יום בגרמניה ובצרפת לרגל עלילת הדם (הפקודה היתה ערוכה גם לבישופים הצרפתים). אמנם, לא מדת הרחמים בלבד עוררה את האפיפיור להגן על היהודים, אלא גם התקוה שעם ישראל עתיד לשוב לאמונה האמיתית לכבוד הכנסיה הנוצרית ותפארתה. כל זמן שלא באה אותה השעה הגדולה, צריך היה לדעתו להבדיל בין הנוצרים ובין היהודים, כדי שלא תזיק השפעת הכופרים לשכניהם המאמינים. לפיכך כששמע בשנת 1254, שיהודי האפרכיה הקונסטנצית אינם נבדלים מן הנוצרים במלבושם, שלח

אינוקנטיוס פקודה לבישוף המקומי שיתקן מיד קלקלה זו כדי למנוע בפני מגע בין יהודים ונוצרים, ביחוד בין אנשים ונשים.

בשנת 1241 עברו על אוכלוסי היהודים בכמה ערי גרמניה ימים נוראים. בגליל המזרח של הארץ (סביבת ברסלוי) עברו פתאום מחנות של מונגולים, שהחריבו קודם לכן את רוסיה וחלק מפולין. בעם נתפשטה השמועה, כי בני אסיה שעלו על הארץ קרובים ליהודים, שהזמינו אותם לגרמניה כדי למגר שלטון הנצרות. הכרוניקה הנוצרית של מתיאוס מפריז מספרת, ששומרי הגבול מצאו בחביות יין של סוחרים יהודים נשק בשביל המונגולים, והנאשמים נידונו קצתם למות וקצתם למאסר. שמועה זו כרוכה כנראה בתנועה המשיחית, שקמה בימים ההם בין יהודי אירופה. רבים האמינו, שבשנת 1240, היא השנה האחרונה לאלף החמישי לבריאת עולם, תבוא הגאולה, מפני שלפי האגדה התלמודית יבוא הקץ באלף הששי. עלית עממים פראים מאסיה, שאכפו את שלטונם על מחצית אירופה, עוררה ביהודים את התקוה להתאחד עם אחיהם במזרח ולשחרר את ארץ הקודש מעול הנוצרים והמוסלמים. תנועה זו, שגם הנוצרים הרגישו בה, נזכרת בכרוניקה גרמנית אחת (Gesta Trevirorum) בדברים האלה: „היהודים צוהלים ושמחים כי מקוים הם לביאת משיחם ולגאולתם בשנת 1241 ללידת הנוצרי". אולם כל התוחלות האלה נכזבו. עוד באותה שנה הרגישה קהלת ישראל בעיר הקיסרית פרנקפורט דמיין, עד כמה היא נתונה לזדון לבו של ההמון הנוצרי. מפני דבר של מה־בכך (בחור יהודי נעכב בידי אבותיו וידידיו מלהתנצר כרצונו) פרץ ריב בין יהודים ונוצרים, ולמחר התפרצו נוצרים מתמרמרים לבתי היהודים והרגו בהם כמאה ושמונים איש. מתוך יאוש הבעירו היהודים בעצמם את בתיהם באש, והאש נאחזה ברחובות הסמוכים וחצי העיר נשרפה. כמה מן הנרדפים, ביחוד נשים, נמלטו ממות על ידי שהסכימו להתנצר. בינתים פנו המונגולים לאונגריה, השמועות על בגידת היהודים נתבדו ופרידריך השני הודיע, שאזרחי פרנקפורט ראויים לעונש על שהרגו בעבדיו היהודים. אולם מפני שהיה טרוד בדאגותיו בעניני איטליה מסר את חקירת הטבח לבנו הצעיר קונרד, „מושל גרמניה" רק לפי שמו. החקירה נמשכה כמה שנים ונסתיימה במתן חנינה לכל הנאשמים.

אין שום ספק, שביסוד המאורעות האלה היו גם סיבות כלכליות. אולם התחרות הכלכלית ביחסי הנוצרים והיהודים בגרמניה במאה השלש־עשרה עדיין לא היתה חשובה כמו במאות השנים הבאות. גידול הערים והתחזקות מעמד האזרחים התקדמו בגרמניה הפיאודלית רק לאט לאט ועדיין לא הורגשה שם תחרות הסוחר היהודי בכל תקפה. ההסתדרויות הנוצריות החדשות, חברות האומנים והסוחרים, דחו את היהודים הגרמנים למקצוע מסחר הכסף, אבל אף כאן לא היה להמלוים כר נרחב לפעולה כמו שהיה בצרפת ובאנגליה. נותנים היו הלוואות על פי רוב במשכונות ולזמנים קצרים,

מה שהמעיט את חשש ההפסד של המלוה ולפיכך גם את הריבית. שער הריבית היה נקבע על ידי פקודות הרשות הפיאודלית והעירונית. אספת מורשי הערים במיינץ בשנת 1255 התירה ליהודים לקחת בהלואות קצרות לכל היותר שני פניגים מכל ליטרא (240 פניג) לשבוע. אבל גם בהלואות של משק רב אסור היה לקחת יותר משלשים ושלשה אחוזים למאה בשנה. לעומת מחסור הכסף בימים ההם נחשב ריוח כזה לקטן מאוד, עד שהרשות עצמה הוכרחה אחר כך להגדילו. בכל אופן עדיין לא היו יחסי המלוים והלווים הגורמים לסכסוכים קשים. עיקר הסיבה של השנאה לישראל בקרב ההמונים היה הניגוד הדתי והלאומי. ניגוד זה נתגבר ביותר על ידי המהומות הכלליות, שהחריבו את מדינות גרמניה במחצית השניה של המאה השלש־עשרה.

§ 22. שנות המהומות (1254—1273).

התקופה הארוכה בין מלך למלך (1254—1273) שלאחר מות הקיסר פרידריך השני השפיעה לרעה על גורל היהודים. רפיון השלטון המרכזי עשה אותם יותר כפופים לערכאות הפיאודליות והעירוניות, שהיו „מוקירים" את היהודים ההוסים בצלם כמקור של הכנסה מרובה. בכמה ערים התחרו שלטוני הבישוף והעיריה (מגיסטרט) בנידון האפיטרופסות על היהודים. הבישוף קונרד מקלן, למשל, השתדל בכל כוחו למשוך לעיר מושבו יהודים ממקומות אחרים. בשנת 1252 הכריז חסות ליהודי קלן היושבים בה והעתידים להשתקע בה בשכר מכס מיוחד שעליהם להביא פעמים בשנה, ביום יוחנן ובחג המולד. כמו כן הבטיח לקהלה זכות שלטון בית והניח לעצמו רק את המשפט בדיני עונשין. הקהלה היתה רשאית לבחור „בישוף היהודים", כלומר רב, כאות נפשה בתנאי שתשלם בכל בחירה המשה מרקים זהב לאוצר הארכיבישוף. עם הכרזה זו בקש הבישוף מאת ראש העיר וחברי המועצה לשקוד על שמירת זכויות היהודים, „כדי לקשר את היהודים יושבי העיר למקום מושבם ולמשוך יהודים אל העיר ממקומות אחרים". אולם אזרחי קלן לא נתרצו למסור לארכיבישוף את השלטון היחיד על היהודים ובאו גם מצדם בתביעות. בשנת 1258 בא ריב זה לפני בית דין של בוררים, והארכיבישוף הודיע לבית הדין שאין רשות לאזרחי העיר להכנים ראשם ביחוסים שבינו לבין היהודים, מפני שהיהודים נמסרו לרשותו מאת הקיסריות. בית הדין פסק, שאמנם היהודים שייכים על פי דתם לרשות הארכיבישוף, אולם כפופים הם גם לעיריה וכל אחת הרשויות הללו יש לה זכות על מחצית המסים של מקרקעי היהודים, בתנאי שהזכויות שניתנו ליהודים מצד הבישוף יקויימו גם מצד העיריה. יורש הבישוף קונרד באפרכיה של קלן, אנגלברט השני, נתן ליהודים בשים לב לדלדולם כמה זכויות חדשות. למשל, אסר את הישיבה בקלן על חלפנים איטלקים וכן גם על שאר נוצרים מלווים בריבית שבאו מן החוץ והרסו מצב המלווים היהודים. כדי לעשות

מזכרת לזכויות היהודים ציוה לחרות את אגרת החסות באבן ולהעמיד אותה במקום פומבי.

בריב אחד שבין הבישוף ואזרחי עיר ווירצבורג בדבר זכות השלטון על היהודים הכנים את ראשו האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי בעצמו. האפיפיור אישר את שלטונו של הבישוף, אסר על האזרחים להטיל מסים על היהודים והודיע להם, שהכנסיה הקדושה מבקשת כאם רחמנית לסבול את היהודים בצד בניה בכוריה ולתת להם לחיות על פי דתיהם, מתוך תקוה שסופם לחזור למוטב (1253). ואזרחי ווירצבורג הוכרחו להתחייב, שלא להפריע את היחוסים שבין הבישוף וקהלת ישראל ושלא להטיל מסים על היהודים בלי הסכמת הבישוף. בכל זאת לא פסקו הסכסוכים. כמו שיש לראות מתוך התעודות, היתה העיריה בקצת קהלות, הכפופות למשפט הבישוף, גובה מסים על פי שרירות לבה; כך, למשל, קובל הבישוף משטרסבורג על שלטון העיר המזיק להכנסותיו מקהלת היהודים (1261).

אולם היו מצויים גם בין הפיאודלים הדתיים כמה רועים לא נאמנים, שהיו לא רק גוזזים את צאנם אלא גם מפשיטים את עורם. כך נהג, למשל, הארכיבישוף רוברט (או רופרכט) ממגדבורג. לאחר שובו מרומי, שבה הוציא הרבה כסף לרכישת תואר ארכיבישוף, החליט למלאות את חסרון כיסו על חשבון היהודים. באחד מימי חג הסוכות (1261) התנפל עם גדוד משרתיו על הפרבר של מגדבורג המכונה „כפר היהודים", גזל כסף רב וכלי זהב ושם בכלא את עשירי היהודים כדי לשחררם אחר כך בכופר רב. כן עשה גם ליהודי הלה, שנמנתה על האפרכיה של מגדבורג. אולם כאן קמו כנגד הבישוף החמסן אזרחי העיר והודיעו, שהעיר התחייבה להגן על היהודים ותמלא את חובתה באמונה. הארכיבישוף פנה לעזרה אל הגרף ממנספלד הקרוב אליו ושם את העיר במצור; מן הצד השני בא הדוכס אלברט מברוינשווייג לעזרת העיר. הדברים הגיעו לידי קרב, שבו נשבה הדוכס, וכך נפלה הלה בידי הבישוף אוהב הבצע. השלל שנפל בידי הכהן הגזלן בשני מסעותיו הגיע לסכום גדול של מאה אלף מרק.

שלטוני הערים היו גובים מאת היהודים מס שנתי קבוע או תרומות להוצאות עירוניות מיוחדות, למשל, להגנה בפני התנפלות אויב. במקרים כאלה היו היהודים חייבים גם בארנוניות. ברגנשבורג, למשל, הספיקו היהודים בשנות 1251־1252 כלי־זין לגדודי צבא השומרים על חומות העיר. גם בוורמס המציאו לעיר פעמים סכומים גדולים לתשלום שכירי צבא (1259, 1271). בשכר זה חלו בריתות השלום, שנכרתו בשעת חירום ההיא בידי הפיאודלים והעיריות, גם על קהלות ישראל. לאגודת ערי הרהיין, שנוסדה בשנת 1254 לשם בטחון, נכנסו, חוץ מן שלטוני הערים מייניץ, וורמס, קלן, שפייאר, שטרסבורג, בזל, גם הבישופים והגרפים שבאותם גלילות, ואגודה זו

החליטה לפרוש את ברית השלום לא רק על האצילים אלא גם על האזרחים הפשוטים והיהודים. לעומת זאת נתחייבו קהלות ישראל לתרום את תרומתן לשם חיזוק השלום. בשנת 1265, בימי המהומות הקשות שבין מלך למלך, כרתו הארכי־בישופים והגרפים ומורשי הערים פרנקפורט, פרידברג, ווצלר ברית שלום לשלש שנים, ובה כתוב לאמר: „מכיון שבכמה ערים מעיזים אנשי בליעל, — למרות פי אלהים, שלזכר מיתתו הקשה שומרת הכנסיה הקדושה על חיי היהודים — לגרום הפסד לארץ הקיסר ואוצרה על ידי, שהם מפריעים את הסדר והמנוחה ומעליבים את היהודים ולפעמים הורגים אותם באכזריות, — אנו גוזרים, שכל מי שימצא עוונו זה יענש כדין המפיר את ברית השלום". בשנים ההן היו רדיפות ישראל מעשים בכל יום. בפנקסי הזכרת נשמות של שנות 1264—1267 נמנים שמות כמה קדושים מקובלנץ, זינציג וערים אחרות בגליל הרינוס. נורא ביותר היה מעשה זינציג (זינצכא), שבה נשרפו בבית הכנסת שבעים ושנים יהודים. התואנה לרדיפות היתה לעתים קרובות עלילת הדם. בעיר ווייסנבורג שבאלזס נמתחו על האופן שבעה יהודים, שנאשמו בהריגת ילד נוצרי (1270); בין המעונים נמצאו גם שני נוצרים שנתגיירו, האחד מהם היה לפני התגיירותו ראש ברית הנזירים „היחפים".

אף בעיר פורצהיים שבמדינת בַּדן ניתנו היהודים לרדיפה בעלילת דם. פשטה השמועה, שזקנה נוצרית אחת מכרה ליהודים יתומה בת שבע והקונים כרכו את הילדה בבד ופצעו בה כמה פצעים כדי לספוג את הבד בדם; לאחר שהוצא הדם מן הגופה השליכו אותה ההורגים לתוך הנהר. כשמָשו דייגים את גופה מן המים צווח העם, כי „רק היהודים הכופרים יכלו לעשות מעשה נבלה כזה". ותיכף ומיד נמצאו גם „ראיות": הכרוניקה הנוצרית מספרת, שבשעה שנגש המרקגרף של בדן לגופת הילדה הרימה את ידיה אליו בתחינה, וכשנגשו יהודים אליה נפתחו הפצעים והתחילו שוב שותתים דם. העם נתרגש למראה זה כל כך עד שדרש להמית מיד את האשמים, שעוונם נגלה באותו מעמד: הזקנה הוכרחה להודות על פשעה ולקרוא בשמות היהודים שקנו ממנה את הילדה, היהודים האלה נמתחו על האופן ואחר כך נתלו ביחד עם הזקנה על העץ. הסיפור על מאורע זה, שאירע בשנת 1267, מיוסד על הרצאת שני נזירים דומיניקנים, שהיו עדי ראיה ל„מעשה הנורא". ואולי היתה גם ידם באמצע.

על טיבן של התורות שהפיצו הדומיניקנים בעם יש לעמוד על פי דרשותיו של הנזיר הגרמני ברטולד, שדרש ברגנשבורג בשנים הסוערות ההן (1250—1272). לדעתו, היהודים הכופרים ועובדי האלילים הם בני השטן, ועל הקיסרים והפיאודלים להשתדל בכל כוחם לשמור על הנוצרים מהשפעתם. „נוצרי על פי שמו ויהודי על פי מעשיו" — כך כינה הנזיר את כל מי שאינו ישר לדעתו. אסור לבוא במגע עם

היהודים ומה גם להתווכח עמהם בעניני דת, כי חכמים הם להרוס את דעות הכנסיה על ידי ראיות מדומות מכתבי הקודש. אף ועידות הגלילות של הכומרים השתדלו להקים מחיצה בין היהודים והנוצרים. ועידת מיינץ, למשל, הזכירה במפגיע (1259), שצריך לשים על היהודים תיו מיוחד לאות קלון. בכל גליל מיינץ, בערים ובכפרים נתחייבו היהודים, אנשים ונשים, ללבוש מלבוש מיוחד או לשים אות על מלבושם, כדי שהנוצרים יכירו אותם בלי פקפוק. כדי לענוש את המתרשלים בקיום פקודה זו, נתנה הועידה רשות לכומרים לעכב את התפלה בבתי הכניסה עד שהמושלים וגדולי העיר, שברשותם יושב „העם הנבל והעלוב", יכריחו את היהודים קשי העורף למלאות מצות הכנסיה. יהודי שיֵרָאה בחוץ ביום הששי שלפני חג הפסחא או שיצא לפני פתח ביתו או יגש לחלונו ביום ההוא חייב לשלם קנס לטובת הארכיבישוף. ליהודים שיזלזלו בתקנות הכנסיה נאסר כל משא ומתן עם הנוצרים. הכומרים נתחייבו להודיע לקהל עדתם בשעת התפלה בציבור ביום הראשון על דבר תקנות אלה.

המון העם, שבבתי התפלה שלו שיננו לו תמיד דברים כאלה, אי אפשר היה לו שלא יתקלקל בבחינה מוסרית. בקובץ החוקים „שוואבענשפיגעל", הנזכר למעלה, נתקבלו גם התקנות כנגד היהודים כמעט מלה במלה: אסור לנוצרים לסעוד עם היהודים, לאָרֵחַ אותם בביתו ולרחוץ עמהם; מיום החמישי שלפני הפסחא ועד יום הפסחא אסור ליהודים להתראות בחוץ ועליהם לסגור את דלתותיהם וחלונותיהם. חוץ מזה חייבים הם ללבוש כובעים מחודדים, כדי שאפשר יהיה להבחין בינם ובין נוצרים, ואסור להם להעביד משרתים נוצרים. בשעת שבועת בית דין חייב היהודי להניח את יד ימינו על ספר חמשת חומשי תורה ולעמוד ברגליו על גבי עור חזיר. נוצרי שנזדווג עם יהודיה, או יהודי שנזדווג עם נוצריה, אחת דתם להשרף שניהם. אף־על־פי שאסור היה לכפות את היהודים לשמד, חייב היה מי שהתנצר, ואפילו מאונס, להשאר בנצרותו; מומר שחזר ליהדות נענש בשרפה ככופר. כל התקנות הללו נמצאות בספר חוקים העומד ביתר חוקיו על בסיס המשפט הרגיל. שם כתוב, שבתוקף „השלום הקיסרי" אין לנגוע ביהודים לרעה כמו ביתר התושבים והריגת יהודי נענשת בכל חומר הדין כהריגת נוצרי וכיוצא בזה. הסתירה הפנימית שבדבר הומתקה על ידי זה, שלמעשה לא נתקיימו לא התקנות החמורות של הכנסיה ולא ערובות הבטחון של ספרי החוקים העממיים.

§ 23. צרות היהודים בימי מלכי בית הבסבורג והרדיפות של רינדפלייש (1298).

המהומות של תקופת „בין מלך למלך" חלפו ועברו, ועכשיו הראו הקיסרים ליהודים את נחת זרועם. הקיסרים שהגיעו לשלטון לאחר מלחמות ממושכות עם בעלי תחרותם היו זקוקים לכספים מרובים לפרעון חובות מלחמותיהם. ההכנסות הגדולות מאת היהודים נעשו עכשיו חשובות ביותר, ועיקר מעשה השלטון היה להרבות את ההכנסות האלה. מלכי בית הבסבורג, שמלכו בגרמניה אחרי בית הוהנשטויפן, היו מומחים ביותר למלאכה זו. ימי מלכות הקיסר רודולף לבית הבסבורג (1273—1291), שבהם נאנקה כל גרמניה כולה מכובד לחץ המסים, היו ליהודים ימי מצוקה ותלאה. קהלות ישראל בגרמניה ובאוסטריה הוכרחו לשלם סכומים עצומים חלף „החסות", קיום זכויותיהן הישנות ומתן זכויות חדשות. מעשים בכל יום היו, שקהלות בודדות — כלומר סכום מסיהן — ניתנו בעבוט למלוי הקיסר; מאת היהודים העשירים ניטל כסף רב באונס. בשעה שהיה הקיסר שוהה מחוץ לגרמניה היה מוסר את גבית המסים מן היהודים בארצותיו לארכיבישוף ממיינץ, שתפס משרת קנצלר; לארכיבישוף ניתן מעשר מכל ההכנסות ועל ידי כך דרשה טובתו להרבות את הכנסות הקיסר. לחץ המסים העיק על היהודים עד לבלי נשוא, ויהודי מיינץ וערים אחרות בגליל הרינוס התחילו יוצאים לפולין וגם לארצות רחוקות, למדינות הים. רודולף ציווה בשנת 1286 להחרים לאוצר המלכות את נכסי היהודים היוצאים מגרמניה בלי רשיון, וכך נימק את הפקודה: „כל היהודים כולם הם עבדי האוצר ושייכים הם ורכושם רק לנו או לאותם המושלים הפיאודלים שמסרנום להם; אם בורחים, איפוא, יהודים בלי רשיון מיוחד על מנת להשתקע במדינות הים ומוציאים עצמם מרשות אדוניהם, הרי מן הראוי שכל נכסיהם יפלו בחלקנו".

לחץ המסים ואיסור היציאה ליהודים מטעם הקיסר גרם לאותו המאורע, שהשפיע על גורל המנהיג הרוחני של יהודי גרמניה, ר' מאיר מרוטנבורג. רב זה, אחד מבעלי התוספות, ראה בנדודיו דרך המרכזים התרבותיים של יהודי צרפת וגרמניה את כל התלאה של הימים ההם. בשנת 1240, בהיותו תלמיד ר' יהיאל מפריז, היה עד ראיה לויכוח הדתי שנסתיים בשריפת ספרי התלמוד בפומבי, שם חיבר את קינתו המפורסמת: „שאלי שרופה באש" (למעלה § 4). אחרי זאת שב לגרמניה והשתדל להרביץ שם תורת התלמוד שבטלה בצרפת. בעירה הקטנה רוטנבורג על נהר טויבר בפרנקיה יסד ישיבה, שנועדה להיות תרביץ חדש ללימוד התלמוד בגרמניה, מכאן יצאו לכל הקהלות הכרעות בפסקי דת ודין, כמו מאת בית דין עליון ליהדות האשכנזית. אף־על־פי שר' מאיר לא הוכתר בתואר רב הכולל של קהלות

אשכנז, היה למעשה ממלא תפקיד זה. ולפתע פתאום נגזרה על הרב הישיש פורענות רבה, כשיצאו שיירות של יהודים מגרמניה, שם גם ר׳ מאיר לדרך פעמיו לצאת למדינות הים (ודאי לארץ־ישראל). חרש יצא מרוטנבורג והגיע בשלום ללומברדיה. שם רצה לשבת עד שיתלקטו אליו חבריו לדרך. אבל מומר אחד מחברתו של הבישוף מבזל, שעבר במקרה דרך לומברדיה, הכיר את ר׳ מאיר והלשין עליו. הבישוף הודיע לרשות המקומית דבר בריחת הרב, ומיד נאסר ונמסר לקיסר רודולף. הרב הושם בכלא במצודת אנזיסהיים שבאלזס (1286). קהלות ישראל הציעו לקיסר עשרים אלף מרק דמי פדיון הרב, אולם הקיסר לא הסכים לסכום זה, והרב ישב שבע שנים בתפיסה. מספרים, שר׳ מאיר בעצמו אסר על הקהלות להוסיף על הסכום הנזכר, כדי שלא לסייע לתכסיס החמסנות של המושלים. בימי שבתו בכלא הוסיף ללמוד תורה ולהשיב על שאלות בהלכה. תלמידיו היו מבקרים אותו במשמר והקילו עליו מצוקת התפיסה. בשנת 1293 מת התפוס. השלטון סירב למסור ליהודים את גופת הרב, ורק לאחר ארבע עשרה שנים עלתה ביד נדיב אחד, ושמו זיסקינד ווימפן, לפדות את עצמות ר׳ מאיר ולהביא אותם לקבר ישראל בוורמס; בשכר זה התנה הנדיב תנאי לקהלה שאחרי מותו יקבר בצד הרב הקדוש.

כל ימי מלכותו של הקיסר רודולף מלאים משפטי עלילות דם. בשנת 1283 נמצאה בפרוס הפסח במיינץ גופת ילד נוצרי, ושוב ניתך הזעם על היהודים. בהמון פשטה השמועה, שמינקת אחת מכרה את הילד ליהודים. אביר אחד, קרוב ליונק ההרוג, הלך ברחובות והגופה על שכמו וקרא לנקמה. לשוא התאמץ הארכיבישוף ממיינץ להרגיע את ההמון הנרגז, בהבטיחו לחקור את הדבר ולענוש את האשמים. הנוצרים המתמרמרים התנפלו ביום שני של פסחא על שכניהם היהודים והרגו בהם עשרה איש. לרוצחים ניתנה אחר כך חנינה גמורה. בו באביב נהרגו בקהלת בַּכרַך עשרים וששה יהודים בעלילת דם. בשנת 1285 הבעיר המון קנאי את בית הכנסת ובו נשרפו כמה יהודים. באוברווזל נתפשטה השמועה, שהיהודים עינו עד למות נוצרי אחד ידוע באדיקותו, המכונה וורנר הטוב, ומגופת המעונה זורמות קרני אור. אזרחי העיר המיתו מיד את האשמים המדומים, ולקברו של וורנר הקדוש עלו לרגל המוני הוזים. לאחר שהיהודים התאוננו לפני רודולף, והקיסר נוכח שאין כאן אלא עלילת שוא, הטיל קנס על האזרחים המאמינים לכל דבר וציווה לשרוף את גופת הקדוש המזויף (1288).

בימים ההם נתפשטה בעם גם אמונת ההבל על ההוסטיה העושה נפלאות (hostia mirifica), היא עוגת הלחם הקדוש בבתי התפלה לנוצרים, שביסודה היה מונח העיקר האבכריסטי. התמימים האמינו, שהיהודים נוהגים בשנאתם לישו לדקור את ההוסטיה שהיא סמל גופו, ומלחם הקודש המחולל שותת דם שיש בו כח לרפא חולים[1].

1 הבדיקות הכימיות שנעשו בשנים האחרונות הוכיחו, כי בעוגות הלחם המונחות זמן רב יכולים לעלות כתמים אדומים על ידי תולעים מפרישי צבע, ואותם חשבו ההמונים בימי הבינים לכתמי דם.

הוסטיה כזאת נתגלתה בשנת 1287 בעיר פריצוולק (ברנדנבורג). במצות הבישוף המקומי נבנה במקום המציאה בית נזירות, ובאולמיו נתלקטו מיד המוני חולים מביאי מנחה ומבקשי מרפא. עם פרסום בית הנזירות עלו גם הכנסות הבישוף וכל כומרי הסביבה. מאז לא נמנעו הכומרים, לטובתם ולטובת חיזוק האמונה, לעשות בידים את „פלא" ההוסטיה, ותעשית „דם המרפא" נעשתה מקור פרנסה לכהנים מתעים.

בשנת 1298 גרמה עלילת ההוסטיה לטבח גדול ביהודים, שלא היה כמוהו מימי מסעי הצלב. הדבר היה בסוף המלחמה, שפרצה אחרי מות הקיסר רודולף בין בנו אלברכט מאוסטריה ובין אדולף מנַסוי. במשך שבע שנים שלטת בגרמניה „זכות האגרוף". המוני העם, שהיו פרועים על ידי המהומות הממושכות, היו כלי שרת בידי קנאים רודפי בצע וצמאי דם. נתפשטה השמועה, שהיהודים גנבו בעירה רטינגן שבפרנקיה את העוגה הקדושה, סמל גוף הנוצרי, מבית הכניסה כדי לחללה וכתשו אותה במדוכה עד ששתתה דם. אציל אחד מיושבי המקום, ואולי קצב פשוט כשמו ר י נ ד פ ל י י ש (בשר שור), קיבץ המון גדול והודיע שנבחר בידי שמים להתנקם על חילול הכנסיה הנוצרית ולהשמיד את היהודים. בחודש אפריל יצאה להקת רינדפלייש, לאחר שהרגה את כל יהודי רטינגן, למסעה בארץ. בדרכה נתלקטו אליה גדודים חדשים של רוצחים, והארץ מלאה חמס. שלש פעמים בזו אחרי זו (יוני—יולי) התנפלו על קהלת רוטנבורג, „העיר האדומה מדם"[1]. מן הקהלות הגדולות נפגעו ביותר ו ו י ר צ ב ו ר ג ו נ י ר נ ב ר ג. קהלת ווירצבורג הושמדה כמעט כולה, רק מועטים שהתנצרו למראית עין, וכן גם הילדים שנאנסו להמרה ניצלו ממות. בנירנברג נתבצרו מאות אחדות של יהודים במגדל, אבל לבסוף הוכרעו לטבח. בין הנהרגים נמצא גם הרב המפורסם מרדכי בן הלל, מחבר ספר „מרדכי" על הלכות האלפסי. מספר היהודים „שהביאו לקרבן את גופם" לא היה פחות מאשר בימי מסע הצלב הראשון; משפחות שלמות, גדולים וקטנים, הפילו עצמן לאש ולמים כדי שלא ליפול בידי הרשעים; נשים כרכו ילדיהן על לבביהן וקפצו עמהם לתוך המדורה. שלטונות הערים לא יכלו או לא רצו להגן על היהודים, רק בערים מועטות, למשל באוגסבורג וברגנשבורג, ניצלו היהודים על ידי האזרחים.

במשך חצי שנה, מן האביב עד הסתיו של שנת 1298, השתוללו להקות רינדפלייש בבוואריה ובאוסטריה הסמוכה. כמאה וארבעים קהלות וישובים של ישראל נחרבו[2]. הטביחות ביהודים פסקו רק אחרי מות אדולף מנסוי, כשנתקסר מתנגדו אלברכט מהבסבורג

---

1 כינוי ל«עיר האדומה» (תרגום השם הגרמני) בקינה מאת פייטן בלתי ידוע מהזמן ההוא. עי׳ ברנפלד ספר הדמעות ב׳ עמ׳ מ״ג.

2 על השחיטות של רינדפלייש, שלא נזכרו בכרוניקות הגרמניות אלא בקיצור (הליקוטים נאספו על ידי בהמר בקובץ Fontes rerum germanicarum). נתחברו קינות אחדות, והחשובה שבהן היא של משה הכהן (עי׳ להלן § 26).

(1298—1308), שעלתה בידו לאחר מלחמת אזרחים ממושכה להשקיט את הארץ. הקיסר החדש עמד בכל תוקף לימין נתיניו היהודים הנרדפים: הטיל עונש כסף על תושבי הערים שלא התנגדו למעשי הרצח והשוד והתיר ליהודים הפליטים לשוב למקומות מגוריהם ולמומרים מאונס לשוב ליהדותם. טעם המעשה הזה לא היתה אהבת הבריות אלא טובת עצמו, ממש כמו שהקיסר רודולף בשעתו התנגד ליציאת היהודים, מפני שמיתת עבדי הקיסר והורבן רכושם פגעו באדוניהם.

ההשגה, שהיהודים אינם אלא קנין פרטי של הקיסר, בולטת מן ההרצאה התמימה של רושם הרשומות הגרמני אוטוקר מהורנֶק על סיבות גירוש היהודים מצרפת בשנת 1306: הקיסר הגרמני אלברכט הראשון דרש מאיש ריבו, פיליפ היפה מלך צרפת, להכיר בזכותו של הקיסר הרומי־גרמני על יהודי צרפת מכיון שהם צאצאיהם של שבויי אספסיינוס וטיטוס בשעתם. פיליפ אסף את יועציו ושאל אותם, אם דרישה זו של הקיסר הגרמני יש לה על מה לסמוך. יודעי דת ודין אמרו הן, ואז ציווה המלך ליטול מאת יהודי צרפת את כל רכושם ולשלוח אותם לאלברכט אדוניהם בעירום וחוסר כל. אגדה זו מציינת את השקפות ימי הבינים על המצב החברתי של היהודים גם בגרמניה וגם בצרפת.

§ 24. היהודים באוסטריה, בבוהמיה ובאונגריה.

מארצות גרמניה הקדומות, מבווריה ומגלילות הרינוס, השתפך זרם של פליטים לפאת מזרח, לדוכסיות האוסטרית. היהודים הלכו לשם לא רק מפני צוק העתים, אלא מפני שנמשכו לעיר הבירה וינה שעל גדות הדנובה וליתר הערים שישבו על דרך המסחר הגדולה המחברת את גרמניה עם הארצות הסלביות. הדוכסים האוסטרים בראשית המאה הי"ג הוסיפו למשוך חסד ליהודים כמו שעשו אבותיהם (כרך רביעי § 37). יהודים עשירים וחוכרי מסים היו מקורבים לחצר המלכות בווינה, אולם שלטון המוכסנים היהודים על הנוצרים בניגוד לחוק הכנסיה היה מעורר איבה כנגדם מצד האזרחים. כבר ראינו את יחס המלך פרידריך השני, בעל דו־פרצופים, לרגשות הקנאים האלה בשעת כיבוש ווינה בשנת 1237, שבה אסר על היהודים הנידונים לעבדות לתפוס משרות פומביות (למעלה 20 §). אולם לאחר ששיחרר הדוכס פרידריך הלוחם את ווינה ויתר הארצות האוסטריות משלטון הקיסר הגרמני היה זקוק לשם חיזוק שלטונו לסיוע כספי של היהודים. לפיכך פירסם בשנת 1244 תקנות נוחות מאד ליהודים, ששימשו דוגמה לתקנות כיוצא בהן בדור ההוא גם בבוהמיה, באונגריה, בשלזיה ובפולניה.

התקנות האוסטריות משנת 1244 הבטיחו ליהודים בטחון גמור של החיים והרכוש. הריגת יהודי נענשת בעונש מות ובהחרמת כל רכוש הרוצח, והטלת מום — בעונש כסף חמור. נאסרה כל פגיעה בבתי קברות ובתי כנסיות ובתי מדרש של יהודים וכן גם חטיפת

ילדי ישראל לשם המרה מאונס. עדותו של נוצרי בבית הדין כנגד יהודי צריכה בחינה גם על ידי עדותו של יהודי. בכל דיני העונשין האלה הכריע לא בית הדין הכללי, אלא „שופט יהודים" מיוחד, שנתמנה על ידי הדוכס מקרב פקידיו הנוצרים. ריבות בין יהודים יכלו להשפט בהסכמת הצדדים אם לפני השופט של הדוכס או לפני בית הדין של הקהלה היהודית. ליהודים הותר לשבת בכל ארץ אוסטריה, לעסוק במסחר ובפרט במסחר הכסף. התקנות בנוגע לעסקי הלוואות מנוסחות באופן, שבולטת בהן שאיפת המחוקק למשוך את היהודי בעל ההון דוקא למקצוע זה. השער הגבוה שנקבע לריבית (שמונה פניג לשבוע ללִיטרה של 240 פניג, שהוא 173 אחוזים לשנה) עולה הרבה על השער הקבוע בימים ההם ברוב ארצות אירופה. יש לשער, שהמושלים בעצמם היו מקבלים הלוואות מאת היהודים בתנאים הרבה יותר נוחים, ולפיכך לא הקפידו על לחץ הלווים הקטנים. ובודאי לא דאגו אפיטרופסי מסחר הכספים לאותן התוצאות שיכלו עסקי הרבית לגרום למלווים השנואים על המון העם. בניגוד לעסקי ההלוואות שנפתחו ליהודים לרווחה הוגבלה פעולתם במסחר הרגיל בסחורות ובמלאכה, שנעשו מונופולין של אגודות הסוחרים ובעלי המלאכה מקרב התושבים הנוצרים.

הדוכס פרידריך הלוחם, שבכל מלחמותיו עמדו היהודים העשירים לימינו בכספם, מת בשנת 1246 במלחמתו עם בֶּלה הרביעי מלך אונגריה. לדוכס אוסטריה נבחר על־ידי המעמדות המרקגרף של מורביה, שהיה אחר־כך מלך בוהמיה אוטוקר השני (1251). יהודי בוהמיה נחו בינתים מן הפורעניות הקשות של מסעי הצלב הראשונים (כרך רביעי § 37), והקהלות בפראג ובערים אחרות גדלו ורבו משנכנסו אליהן המון יהודים יוצאי גרמניה. בשעה שניסו גדודי נוסעי צלב להתנפל על קהלות ישראל, יצא כנגדם המלך וונצל הראשון (1235—1253) בכל תוקף; המלך חילק ליהודים נשק, והללו הדפו אחור את המתנפלים. בנו של וונצל, אוטוקר השני (1253—1276), שנעשה בחיי אביו דוכס אוסטריה, הצליח לאחד אחרי מות אביו ממלכה רחבת ידים שהקיפה את בוהמיה, מורביה, אוסטריה ושטיריה. המושל בממלכה אדירה זו צריך להגין על גבולותיה מפני השכנים, האונגרים, הגרמנים והפולנים, ולפיכך היה אוטוקר זקוק יותר מן המלכים שקדמו לו לעזרת המלווים וחוכרי המס היהודים. לשם זה נתן ליהודי הארצות הכפופות לו אגרת חירות, העולה בהנחותיה גם על האגרת של הדוכס פרידריך (1254, חזרה ונתאשרה בשנות 1255—1268). מן הזכויות החדשות שהוכרזו בידי אוטוקר היתה חשובה ביחוד תקנה זו: „בהסכם להחלטות האפיפיור ובשם האב הקדוש אנחנו אוסרים באיסור חמור להאשים את היהודים היושבים במלכותנו בשימוש דם אדם, מפני שעל־פי תורתם כל דם תועבה הוא להם". בשעה שהמלך נסמך כאן על האגרת המפורסמת של אינוקנטיוס הרביעי לטובת היהודים, לא הכניס אל אגרתו את תקנות האפיפיורים ووועדות הכנסיה המכוונת כנגד היהודים. בתקנות אוטוקר לא נכנס אף אחד מן הקאנונים

של הכנסיה. ואפילו האיסור ליהודים לתפוס משרות שיש בהן משום חשש שלטון על הנוצרים. המלך בעצמו השתמש בשירות יהודים חוכרי מסים וסוכנים כספיים. למשל, בתעודות משנת 1257 נזכרים יהודי אחד בשם לובלין ואחיו ניקולו בתואר „גרפים של לשכת הדוכס האוסטרי", שהיו לא רק בעלי אחוזות גדולים אלא כנראה גם נאמנים בבית חצר המלכות בווינה בעסקי כספים. עליה זו של עבדי המלכות למעמד שרי המלכות ודאי לא היתה מן המעשים בכל יום, אבל כנראה נשתנה לטובה גם בדרך כלל מצבם החברתי של יהודי אוסטריה ובוהמיה בימי אוטוקר.

קנאי הכנסיה ראו זאת ורעמו. לאפיפיור קלימנס הרביעי הוגד, שבמלכות אוטוקר השני דשים בעקב את החלטות הועידה הלטרנית: היהודים מושלים בנוצרים, מעבידים משרתים נוצרים בבתיהם ואינם נבדלים במלבושיהם מסביבתם הנוצרית. למשמע הדברים האלה שלח האפיפיור בשנת 1265 לגרמניה המזרחית, לאוסטריה ולפולין את הציר גוידו ומילא את ידו ממש ככתוב בספר ירמיהו (א׳, י׳): „לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס, לבנות ולנטוע". הציר עשה את שליחותו בקנאה יתירה: בכל מקום כינס כנסיות של כומרי הגליל והשפיע עליהן לקבל החלטות כרצון רומי בין בעניני הכנסיה בכלל ובין בעניני היהודים בפרט. בשנת 1267 נתכנסו שתי ועידות כאלה: בברסלוי בשביל האפרכיות פולין ושלזיה ובווינה בשביל אוסטריה ובוהמיה. בועידת ווינה השתתפו הבישופים של ווינה, פראג, רגנשבורג וערים אחרות. לאחר שנפתרו השאלות הכלליות של הכנסיה נגשה הועידה לדון על שאלת היהודים וקיבלה כמה החלטות, שהן תמצית כל הקאנונים כלפי היהודים בעבר הרחוק והקרוב. בפתיחת ההחלטות נאמר בקול ענות מלחמה: „בשים לב לזה שעל־ידי החוצפה היתירה של היהודים נפגמה הטהרה הקדושה של האמונה הקתולית בלב כמה נוצרים, אנחנו מתקנים, שהיהודים המחוייבים לשאת מלבוש המבדיל בינם ובין הנוצרים יחבשו לראשם כובע בעל קרנַים (cornutum), כמו שנהגו לחבוש במקומות אלה לפנים ושהסירו אותו בחוצפתם, כדי שאפשר יהיה מעכשיו להבדיל בינם ובין הנוצרים על־פי מצות ועידת הכנסיה העולמית (משנת 1215). אם יֵרָאה יהודי ברחוב בלי סימן זה, יש לציין את שמו ולענוש אותו בעונש כסף כפי אשר יושת עליו מטעם הרשות המקומית". אחרי הדברים האלה באות התקנות הידועות, האוסרות כל מגע ומשא בין יהודים ונוצרים וביחוד את ההזדונות של זכרים ונקבות (יהודי שנזדוג עם נוצרית משלם קנס גדול, והיא לוקה בפומבי וחייבת חובת גלות). מפני סכנת הרעלה אסור לקנות מיד יהודי בשר ויתר צרכי אוכל. אסור ליהודים להיות מוכסנים ולתפוס משרה פומבית. מלווה יהודי שהפקיע את שער הריבית אסור לו לבוא במשא ומתן עם הנוצרים עד שישיב את מותר הריבית. אסור ליהודי להכנס בשיחה דתית עם נוצרי המוני. אסור לבנות בתי כנסיות חדשים, ואם נבנו כנגד החוק צריך להרסם. בתי כנסיות הקיימים מכבר מותרים בבדק הבית, בתנאי שלא יהיו

על־ידי כך יותר גבוהים ומפוארים מכפי שהיו. בעל האחוזות מישראל חייב לתת מעשר לכומר המקומי כבעל האחוזות הנוצרי. ערכאות הכנסיה הורשו לאסור על התושבים הנוצרים את המשא ומתן עם היהודים העוברים על התקנות הללו, ולמושלי המדינות יעצה הועידה להסיר את חסותם מאת היהודים, שאם לא כן יוצאו הם ופקידיהם מעדת המאמינים.

מזמה זו של קנאי הכנסיה גרמה רק לזה, שהמלך אוטוקר השני אישר בשנה הסמוכה (1268) את הזכויות שנתן ליהודי מלכותו, ובפירוש הטעים בפקודתו החדשה, שהיהודים „שייכים לאוצר המלכות וראויים לסיוע ופיקוח מיוחד". לאחר שנים אחדות (1273) התאונן הבישוף ברונו מאולמיץ בהרצאתו אל האפיפיור גרינור העשירי, שהיהודים מחזיקים כמקודם מניקות נוצריות, שהם עובדים במשרדי המכס ובבית יציקת המטבעות ושהם מלווים כסף בריבית גבוהה כל־כך עד שכעבור שנה הריבית עולה על הקרן, והוץ מזה לוקחים הם בעבוט כלי קודש של בתי הכניסה. יש אפוא לשער, שגם יתר התקנות של האספה בווינה לא נתקיימו. ועידת הכומרים בזלצבורג ציינה בשנת 1274, כי שליחותו של הציר גוידו לא עשתה כל פרי.

אחרי מות אוטוקר השני, כשנעשתה אוסטריה כפופה לשלטון הקיסר הגרמני רודולף מהבסבורג ונכנסה לחוג הפוליטיקה הגרמנית הכללית, עברו הימים הטובים של היהודים. אמנם רודולף אישר את התקנות של הדוכס פרידריך בעניני היהודים (אבל לא את תקנות אוטוקר), אולם בה בשעה ביקש למצוא חן בעיני מתנגדיהם מתוך העירונים והכומרים. באגרת הזכויות שנתן לעיר ווינה אסר ליהודים לתפוס כל משרה פומבית, ובזה ביטל את כל השפעתם של הסוכנים הכספיים בחצר המלכות. בימי יורשו אלברכט הראשון גברה תנועת השנאה לישראל בארץ. תנועה זו הלכה וגדלה עם גידול הקהלות הישראליות באוסטריה (ווינה, ווינר נוישטדט, ס"ט פלטן, קרֶמז ועוד), שנתרבו על־ידי יוצאים רבים מגרמניה. המשורר של צוררי היהודים בימים ההם, זיגפריד גלבלינג, הביע את המשטמה של סביבתו בהרוזים הגסים שלו: „יותר מדי פרו היהודים בארץ, מהם כל החטא והחרפה. שלשים יהודים מספיקים למלאות את כל העיר בסרחון ובכפירה. אילו הייתי מושל הייתי שורף את כל היהודים. וכבר הכירו הקיסר אספסיינוס ואחיו (?) טיטוס את ערכם האמיתי ומכרו אחרי חורבן ירושלים שלשים שבויים יהודים בפרוטה". הכהונה עשתה את שלה כדי להסית את ההמון ההשוך על ידי עלילות דם וספורי הבל על קדשי הנוצרים שנתחללו בידי יהודים. עלילת השקר, שהיהודים הרגו בקרמז נוצרי אחד ומצצו ממנו את דמו, גרמה לעונש מות על שני יהודים; יתר הנאשמים נענשו בתשלום קנס לטובת אלברכט הראשון (1293).

בשנת 1298 עברו גדודי הרוצחים של רינדפלייש מבוורייה לאוסטריה והחריבו כמה קהלות בישראל בסיוע ההמון, שהוסת על־ידי מפיצי שמועות על חילול הקדשים

הנוצרים. לא עברו ימים מועטים וגם באוסטריה נתגלו בבתי הכניסה כמה נסים ונפלאות בעוגות הקדושות, ההוסטיות, וההמונים נהרו למקומות הקודש האלה. בעיר קורנויבורג התחכמו ממציאי הנפלאות לגלות על סף בית יהודי פרוסת לחם הקודש גרמסת ושותתת דם, ומיד נתלקטו העירונים המתמרמרים והעלו את בעל הבית ובני משפחתו על המוקד, ויתר היהודים גורשו מן העיר (1305 או 1306). אחר־כך הובאה פרוסת הלחם, „גוף ישו", אל בית הכניסה, ומאז לא היה קץ לנפלאותיה. אולם לאחר זמן מועט נודע הדבר, שהכומרים היו עושים הוסטיות בכוונה וטובלים אותן בדם, ולפיכך ציווה הבישוף המקומי לחדול מהערצת הלחם הקדוש. כזאת דרש גם הדוכס אלברכט, שנפשו קָצה זה כבר במעשי האכזריות שגרמה עלילת השוא. אולם הקנאים העקשנים בעיר אחרת, בס"ט פלטן, לא נמנעו מלהפיץ אגדה חדשה על חילול הוסטיות, והעירונים, שנטרו איבה ליהודים יושבי העיר בגלל סכסוכי ממון, השתמשו בהזדמנות זו „לנקום עלבון הקודש" והתנפלו על היהודים, ולא רק בזזו את רכושם אלא גם הרגו חלק מהם. סבלנותו של המלך פקעה למראה גזילה תדירה זו של עבדי המלכות עד שהחליט לדון את הרוצחים בכל חומר הדין; חיל צבאו הקיף את העיר ואיים שיהרוס אותה עד היסוד. רק לאחר המלצת הבישוף חזר בו אלברכט מגזר דינו והסתפק בכסף ענושים שהטיל על הכומרים והאזרחים. הנוצרים האדוקים קללו את המושל הכופר, חובב היהודים, וכשנרצח אלברכט הראשון בשנת 1307 ראה העם בזה עונש מן השמים על הברית שכרת עם הכופרים כנגד בני הכנסיה הנאמנים.

המחלוקת בין השלטון החילוני והשלטון הדתי בגלל היהודים עברה גם לארץ א ו נ ג ר י ה, שנצטרפה רק במאה השלש־עשרה למנין הארצות ששלט בהן בכל תקפו משטר ימי הבינים. בארץ זו ישבו בקרב הנוצרים אוכלוסים צפופים של בעלי דתות אחרות: מוסלימים, יהודים ואפילו עובדי אלילים, ובכן היו כאן הניגודים בין השלטון החילוני והדתי בעניני היהודים יותר מסובכים מאשר בארצות אחרות. בעוד שמלכי אונגריה דרשו את טובת המדינה על־פי השכל הישר והתיחסו לבעלי דתות זרות בסבלנות, כדי להפיק תועלת למדינה מפעולתם הכלכלית, ראו הכומרים (חוץ מכהנים גדולים אחדים, שטובת עצמם היתה כרוכה בהצלחת היהודים שברשותם) והאזרחים הנוצרים האדוקים סכנה לאמונה הקדושה בכל זכות שניתנה לבלתי נוצרים. מכיון שיהודי אונגריה ניצלו ממוראות מסעי הצלב (כרך רביעי § 37) נתרבה מספרם על־ידי יוצאי המערב כל־כך, עד שכבר נעשו במאה השתים־עשרה כח כלכלי, שאין המושלים יכולים להתקים בלעדיו. כמלכי קשטיליה וארגוניה היו גם מלכי אונגריה לבית ארפד קשורים בעניני כספים עם סוכניהם היהודים: חוכרי המסים וגוביהם, חוכרי המונופולין של מלח ומומחים ליציקת מטבעות. בימי המלך אנדריאס השני (1205 — 1235) היו קצת מבעלי הכספים הללו דומים במדרגתם לפקידי המלכות והיו מכונים כמו באוסטריה בשם „גרָפים של

אוצר המלכות" (comites camerae). אחד הסוכנים האלה, ושמו טיקנוס, היה בעל אחוזות גדולות באונגריה ובאוסטריה וגם בעל ארמון בווינה והיה מתווך בעסקי כספים בין מלך אונגריה והארכידוכס של אוסטריה.

השפעת היהודים המקורבים למלכות הרעימה את האצילים האונגרים שלא רצו לעמוד במחיצה אחת עם שרים מבני עם זר, וכן גם את גדולי הכהונה שראו בעלית היהודים לגדולה עבירה מפורשת על העיקר שהוכרז ברומי בשנת 1215, כי היהודים הם עבדי עולם. קם סער גדול כלפי המלך הליברלי, עד שהוכרח להוציא „אגרת זהב" לאצילים (1222), שבה התחייב לשמור על הזכויות היתירות של מעמד האצילים ולא לתת לחכירה לא ליהודים ולא למוסלימים את המסים, המכסים או המטבעות עד כמה שיש בזה משום נתינת שררה. אולם המלך לא יכול למלאות את הבטחתו, מפני שהוויתור על שירותם של הסוכנים היהודים החרוצים עלולה להזיק לאוצר המלכות. לפיכך הוצרך לאחר זמן מועט למשוך שוב יהודים למעשה גבית המס. כמו־כן לא עצר כח לאסור על בעלי האחוזות המוסלימים להשתמש בנוצרים משועבדים כדרישת הכנסיה. על זאת ערך הארכיבישוף האונגרי תלונה זועמת אל האפיפיור גריגור התשיעי: היהודים והמוסלימים – כותב הוא – מושלים בארץ, מתרועעים עם נוצרים, ולא עוד אלא שהם מזדוגים עם נוצריות שלא כדת, מדיחים את הנוצרים מאמונתם וכיוצא בזה. מיד ציווה האפיפיור לארכיבישוף להוציא מקהל המאמינים והמשתתפים ב„סעודה הקדושה" את כל העומד לימין בני דת נכר (1231). המלך הוכרח שוב לוותר, אולם גם לאחר זמן היה עובר על תקנות הקאנון, כמו שיש לראות מן התביעות של האפיפיור החוזרות גם בשנים הבאות.

אחד מבני הדור מצא את מקור השנאה למוכסנים מישראל בזה, שהיו גובים מסים קשים גם מאת אצילים מיוחסים, שהיו רגילים ליטול מאוצר המלכות ולא להכנים לתוכו. טובת המלכות דרשה להחזיק בשיטת החכירה של המסים, ואמנם התיר האפיפיור גריגור התשיעי למלך אונגריה החדש בֶּלע הרביעי (1235 – 1270) לתת שוב ליהודים בחכירה את הכנסות המדינה, על־פי בקשת המלך שרצה לקבל מהם את דמי החכירה מראש על אחריותם (1239). חוכרי המסים סייעו למלך הרבה מאד בשעה שהארץ סבלה מתגרת יד המונגולים, שגם היהודים סבלו מהם (1241). בכל זאת גרמו המחאות מצד השרים והכומרים לזה, שהיהודים נדחקו ממקצוע הכספים של המדינה אל מקצוע האשראי הפרטי, הלוואות ברבית וכדומה. עסקי אשראי אלה נתמכו ביחוד על־ידי פקודת המלכות משנת 1251. תוכן הפקודה הוא כמעט שוה לאגרות־ההסות האוסטריות הנזכרות למעלה, ומכאן ראיה שבימים ההם כבר סבל הישוב היהודי באונגריה מאותן הפורעניות שימי הבינים מצויינים בהן. הבטחתו של המלך באגרת זו להגן על היהודים מפני התנפלות מוכיחה, שהיהודים באונגריה לא היו בטוחים מצד שכניהם הצוררים.

וויתור לכנסיה יש לראות בתקנה, שעל־פיה יש למלווה יהודי אמנם רשות לקחת משכון מאת לווה ממעמד האצילים ולהפרע מהכנסות אחוזה ממושכנת, אבל לא לשלוט בנוצרים המשועבדים לאחוזה. אולם וויתורים כאלה לא סיפקו את רוח קנאי הכנסיה, וכמו באוסטריה העמידה הכהונה את חוקיה מול חוקי הממשלה בנוגע ליהודים.

בשנת 1279 נתכנסה בעיר הבירה של אונגריה בודה (אופֶן), בנשיאותו של ציר האפיפיור, ועידה גדולה של בישופים וכומרים. אף־על־פי שועידה זו התעסקה ביחוד בשאלת חיזוק הכהונה באונגריה והכנסת המוסלימים תחת כנפי הנצרות, לא הסיחה דעתה גם משאלת היהודים. כמו לכל מי שאינם קתולים נאסר גם ליהודים לחכור קרקעות, מפני שהחכירה כרוכה בשלטון על הנוצרים; אצילים שיחכירו קרקעות ליהודים מוחרמים מטעם הכנסיה עד שיבטלו את החכירה. בישופים שעברו על איסור זה יועברו מכהונתם. כדי למנוע בפני כל התקרבות בין בני דתות שונות, מחוייבים כל היהודים יושבי הארץ, אנשים ונשים, לשאת על בגדם העליון את הכתם האדום המפורסם (המוסלימים היו חייבים בכתם מאריג צהוב). המלך ההונגרי וולדיסלב הרביעי לא הסכים להחלטות הועידה הקנאית ושלח את הכהנים הביתה לפני נעילת הועידה, אולם לאחר זמן הוכרח לוותר ולהתחייב בפירוש לקיים את הקאנונים של הכנסיה. אין זאת אומרת, שבאמת קיים התחייבותו: אם בועידה עצמה היו הבישופים מוכרחים לאיים על הבישופים חבריהם בהעברה מכהונתם כשיחכירו קרקע ליהודים, כיצד אפשר היה שהשלטון החילוני יקיים באמונה את גזירות הכנסיה? עד תבוסת בית המלכות של ארפד (1301) נהנו היהודים באונגריה מחסות המלכים ובסיועם עמדו בפני שאיפות קנאי הכנסיה, שבקשו להורידם עד שפל המדרגה. אולם במאה הארבע־עשרה עברה גם עליהם כמו על כל יהודי אירופה מגפת הגירושים והשמדות.

§ 25. משטר הקהלות והרבנות.

בחוקי גרמניה במאה השלוש־עשרה לא היו זכויותיהן וחובותיהן של קהלות ישראל קבועות באותו דיוק הידוע לנו מן החוקים הספרדיים שבאותה התקופה (למעלה, §§ 11, 13). השליטים הגרמנים לא השכילו עדיין להפוך את הקהלות ואפילו את אגודת הקהלות לכלי שרת של אוצר המלכות. אמנם חייב היה ועד הקהלה לחלק בין חבריה את המסים הקבועים והעראיים, שהוטלו מאת המלך והפיאודלים, והיה אחראי לגביתם המדויקת 1. אולם המושלים לא הכניסו ראשם בענינים הפנימיים של הקהלה האבטונומית, קיום שכונות יהודיות מיוחדות, „בישופים יהודיים" ורבנים,

1 בשאלות ותשובות של הרבנים בימים ההם אנו מוצאים משא ומתן ופסקי־הלכה בנידון הערכת מסים ובנידון היחוסים שבין הקהלות, משלמי המסים והערכאות (עי' ביחוד שו"ת מאיר מרוטנבורג).

זכות בית דין מיוחד ויתר מוסדות הקהלה — את כל זאת קבלו הממשלות כעובדה. דיני ממונות היו נדונים אם לפני בית הדין של הרבנים או לפני דיין מיוחד ליהודים מטעם המלכות (judex judaeorum); אם הסכימו שני הצדדים היה רשאי בית הדין של הרבנים לדון גם בדיני ממונות שבין יהודים לנוצרים.

מתוך הספרות הרבנית של הזמן ההוא נשקפת לעינינו צורת הקהלה הישראלית בגרמניה. פרנסי הקהלה היו נבחרים מאת כל משלמי המסים שבקהלה. הבחירה גרמה לפעמים למחלוקת עצומה, עד שהצד המנוצח היה פונה לערכאות הנוצרים לשם סיוע. אולם מקרים כאלה היו יוצאים מן הכלל, מפני שנחשבו למלשינות ולבגידה בשלטון הבית. כשביקש הארכיבישוף מקולוניה לסייע לחזן אחד לתפוס כהונה בבית התפילה, השיב לו החזן בגודל לבב: „לא אובה לקבל ממך יפוי־כוח לעבוד לבוראני".

כנסיות הרבנים והפרנסים, שהונהגו לראשונה בצרפת במאה השתים־עשרה (כרך רביעי § 38), היו מתאספות במאות הסמוכות בנפות הרינוס שבגרמניה. נשתמרו ידיעות של כנסיות כאלה בערים שפייר, וורמס ומיינץ. בכנסיות הללו נתקנו תקנות בהלכה, בחיי המשפחה ובעסקי הקהלות, ביחוד ביחוסי היהודים אל הנוצרים. אספת מיינץ משנת 1220, שבה נתכנסו כעשרים איש, בתוכם אחדים מגדולי הדור, עסקה ביחוד בקלקלה זו: יהודים אמידים מקורבים למלכות היו פוטרים עצמם מתשלום מסים ועל־ידי־כך גדל הלחץ על העניים שבבני הקהלה; לפיכך תיקנה האספה, שגם היהודים התקיפים מחויבים לשאת בעול המסים המוטלים על הקהלות ככל שאר החברים בלי הבדל. חוץ מזה גזרה האספה חרם על כל מי שיטול שררה בקהלה מאת הערכאות הנוצריות. האספה תיקנה, שהיהודים לא יזידו להונות את הנכרים בעסקי ממונות ואסרה לגזוז מטבעות. ביחוד גזרה האספה על המלשינות. אסורה היתה לקיחת נשך בהלואה שבין יהודי ליהודי, אבל רשאי היה המלוה להשתתף בריוח העסק שבשבילו נתן את הכסף, אם הוא מסכים לשאת גם בנזק. אספת הרבנים תיקנה עוד תקנות אחדות בהלכות אישות והזכירה, שיש ליהודים להתבדל בחיצוניותם מן הנוצרים; שלא יעשו את שערם כדרך עם הארץ, שלא יגדלו בלורית, וביחוד שיגדלו את הזקן. אספה אחרת של רבנים בימים ההם תיקנה, שהיהודי לא ילך ברחוב במלבוש נכרי, ודאי על־פי תקנת הכנסיה הנוצרית בימים ההם. העובר על כל התקנות הללו נענש בעונש העיקרי שהיה ברשות הקהלות: החרם, שגרר אחריו לא רק את הוצאת האיש מאגודת הקהלה אלא גם נידויו ורדיפתו. מפני חומר העונש נקבע שאין החרם מוכרז על־ידי הפרנס או הרב אלא בהסכמת כל אספת הבוררים, והוא הדין בביטול החרם לאחר שהמוחרם חזר בתשובה. תקנות אספת רבני גליל הרינוס ידועות בשם „תקנות שו"ם", זאת אומרת תקנות קהלות שפייר, וורמס ומיינץ, שרבניהן היו ראשי המדברים באספה. האספות היו מתכנסות על־פי רוב במיינץ.

במרכז שלטון הקהלות עמדו הרבנים. הרב היודע דת ודין, שהיה על־פי רוב גם ראש הישיבה בקהלתו, היה „מורה הוראה", כלומר מכריע בהלכה ובמשפט ובכל הדבר הקשה בין של יחידים ובין של קהלות שלמות. על־ידי צירוף זה של תורה ודרך ארץ נתפתח לימוד התלמוד בגרמניה במדה מרובה. שיטת הפלפול של בעלי התוספות שבאה מצרפת לגרמניה נעשתה כאן לא רק אמצעי לחידוד השכל, אלא גם כלי שרת בפסקי דינים בכל מקצועות החיים והדת. תשובות חכמי אשכנז בהלכה היו מפולפלות ממש כמו הפירושים החריפים של בעלי התוספות. ביחוד עסקו בחידושי הלכות שלושת הרבנים הגדולים של המאה השלוש־עשרה: יצחק אור זרוע מוינה, מאיר בן ברוך (מהר״ם) מרוטנבורג ואשר בן יחיאל, הוא הרא״ש, שיצא לאחר זמן מגרמניה לספרד.

יצחק אור זרוע (לערך 1180—1260) היה גולה בבחרותו למקומות תורה שונים. יליד בוהמיה היה ותלמיד בישיבת פרג ורגנשבורג, ולאחר זמן גם בישיבות בעלי התוספות בגלילות הרינוס ובצרפת הצפונית; זמן־מה ישב בפריז ואחר־כך נתמנה לרב בוירצבורג וברגנשבורג עד שנשתקע בסוף ימיו בוינה. יצחק למד במסעיו לדרכי החיים של יהודי ארצות שונות, וידיעה זו העשירה הרבה את תוכן ספרו הגדול „אור זרוע", שנתחבב על העם כל כך, עד שמחברו נקרא בשם הספר. כאן נתמזגו חדושי הלכות ופירושי התלמוד. הספר ערוך לפי סדר המסכתות, אולם המחבר משתדל תמיד להוציא מפירושיו הלכות פסוקות למעשה. בכמה מקומות מביא הוא שאלות ותשובות, שהחליף עם רבני גרמניה, אוסטריה, צרפת ואיטליה. לעתים קרובות מזכיר יצחק את ארץ מולדתו „כנען", היא בוהמיה הסלבית; לכמה מלים עבריות נותן הוא תרגומן בצדן „בלשון כנען", היא הלשון הסלבית שבנראה דיברו בה יהודי בוהמיה באותה תקופה. לפעמים נזכרות כאן גם קהלות ישראל במדינות פולין ורוסיה הסמוכות. יצחק אור זרוע הוא אחד הראשונים למרביצי תורה בין היהודים בארצות הסלבים, שהביאו למזרח את א״ר החכמה של בני המערב. גם בשנות חייו האחרונות, בשעה ששימש ברבנות בוינה, בא במגע עם קהלות ישראל בבוהמיה, שנתאחדה בימים ההם עם אוסטריה בימי מלכות אוטוקר השני.

לפרסום גדול זכה תלמידו, מאיר (מהר״ם) מרוטנבורג (1215—1293), שכבר נזכר למעלה במגלת הצרות של יהודי גרמניה (§ 23). פעולתו בישיבות וחיבוריו (תוספות לכמה מסכתות והרבה תשובות בהלכה) הרימו אותו למדרגת פרנס הדור. מתשובותיו נשמע לפרקים הד הפורעניות של ימי הבלהות ההם. בימי טבח היהודים והמרות מאונס החליטה משפחה יהודית אחת לאבד עצמה לדעת: אבי המשפחה שחט את אשתו ובניו והוא בעצמו נשאר בחיים; כשבא למאיר מרוטנבורג וביקש ממנו תשובה על חטא שחטא אמר לו הרב, שכבר נענש על־ידי שכבש

את רחמיו לבני ביתו מתוך אהבת אלהים ואינו זקוק לתשובה אחרת. בעיר אחת סגרו הנזירים הדומיניקנים נשים מישראל בבית נזירים ושם הכין אותן מטיף להמרה; כשנשתחררו נשאל מאיר מרוטנבורג, אם הנשים הללו כשרות לבעליהם, והרב התיר, מפני ששמיעת הדרשות של הכומרים אין בה כדי לטמא.

כשם שנחשכה מתלאות הזמן שקיעת חייו של מאיר מרוטנבורג, כך היתה יד הגורל גם על תלמידו אשר בן יחיאל (הרא"ש). לאחר שראה בעיניו את מעשי האכזריות של רינדפלייש (1298), לא עצר כח להקים את הקהלות שנתדלדלו לגמרי על ידי מעשי העושק של אלברכט הראשון, והוץ מזה נמצא בסכנה להיות נתפס למלכות כפרנס היהדות, כמו שאירע לרבו. לפיכך גמר לצאת מגרמניה. בשנת 1303 הגיע הרא"ש לסבויה וסבור היה לשמש שם ברבנות. אולם כששמע שהדוכס מסבויה כפוף לקיסר הגרמני חשש שמא יסגיר אותו הדוכס לקיסר, ולכן מיהר לנסוע לצרפת הדרומית ומשם לספרד, ובטולידו נתמנה לרב (למעלה § 15). כאן נמשך כמסופר לתוך המחלוקת שבין האדוקים והחפשים בדעות ונצטרף בכל לבו אל האדוקים. — תלמיד אחר של מאיר מרוטנבורג, הרב מרדכי בן הלל מנירנברג, נרצח כמסופר בידי גדודי רינדפלייש. ספרו בחידושי הלכות, שנקרא בשם מחברו „מרדכי", דומה בהרצאתו לספרו המפורסם של אלפסי אבל מתובל הוא הרבה בפלפול שהיה חביב על בתי המדרש בגרמניה. מפני ליקוייו הסגנוניים של הספר משערים, שהמחבר הומת קודם שסיים את הספר ולא הספיק לתקנו.

§ 26. התנגדות להשכלה, מסתורין וקינות.

בימי הזוועות שעברו על יהודי גרמניה בימים ההם התפתחו כחות היצירה רק בתחום צר. אף במאה השלש־עשרה לא נלוו יהודי גרמניה אל התנועות הרוחניות של ספרד וצרפת הדרומית. מכונסים היו בארבע אמות של הלכה, כשם שהיו מצומצמים ברחוב היהודים הצר. חכמי ישראל בגרמניה התיחסו אל החכמות החילוניות והפילוסופיה בשויון נפש או בשנאה. דברי הביטול של הרא"ש על החכמות החיצוניות (למעלה § 17) טפוסיים הם לכל יהודי אשכנז. ביחוד בולט הדבר בפעולתו של הרב משה תקו (חי ברגנשבורג ובווינר־נוישטדט במחצית השניה של המאה השלש־עשרה), שהיה מקטרג על הפילוסופיה של הרמב"ם בארץ שלא קם לה אפילו סניגור אחד. בספרו „כתב תמים" הוא מתנפל על החוקרים השוללים מאת האלהות את כל התכונות האנושיות בעוד שבמקרא ובאגדה כתב בפירוש: „תמונת ה' יביט, יד ה'", וכיוצא בזה. ביטויים כאלה הם לדעת תקו לא סתם מליצה אלא דברים כפשוטם: אלהים

הוא באמת „בעל תמונה ותבנית ותכונות כמו כעס ורצון, אהבה ושנאה, עצב ושמחה, והמפקפק בזה הרי הוא מין ואפיקורס"... „קובלני — כותב ר' משה — על ספר האמונות לרב סעדיה, כי בא בחכמות החיצוניות והרבה עוונות, והנה אין להאמין לו שכתב בספרו (שהכל) על דרך משל, כי אין גשם (בטבע האלהות) ואין לו דיבור ולא נענוע ולא צער ולא שמחה... ראה נא כיצד יש לנו לסמוך על דבריהם (של הפילוסופים), כי רבותינו אמרו כי יש שדים בעולם, ואבן־עזרא כתב בספרו: ודאי אין שד בעולם, אבל כח הרוח שמשים בו האדם כפי הענין נקרא כך"[1].

התקפותיו של משה תקו שפגעו גם ברמב"ם עברו בלי שום מחאה בקהלות אשכנז, שבהן היו התלמודיים בעלי המסתורין בעצה אחת כנגד החקירה המדעית. האשכנזים לא הבדילו עדיין בימים ההם בין חכמת הנגלה וחכמת הנסתר כמו שהיה הדבר בספרד, ארץ מולדת הקבלה. רבני אשכנז היו כולם פחות או יותר בעלי מסתורין, במובן פרישות נפרזה „מהבלי העולם הזה" ואדיקות באמונות הבל, כמו שראינו בצורה עממית כ„ספר הסידים" ובצורה יותר נאצלת בספר „רוקח" (כרך רביעי § 14). מכיון שהחקירה החפשית לא הכתה שרשים בארץ אשכנז, לא היה בה מקום גם לקבלה העיונית שקמה בספרד כתרופה למחלת הפילוסופיה. האשכנזים הצטיינו בנטיתם להסתכלות לעולם הבא. הנפש המתלבטת של העם המעונה התנשאה לעלות מעמק הבכא לעולם שבו יד ישראל על העליונה. לפיכך נתפתח כאן סוג מיוחד של קינות וסליחות שנבדלו בתכונתן מפיוטי התקופה הקלסית הקודמת בספרד.

כמו במאה השתים־עשרה כן גם עכשיו נתמזג דם ישראל השפוך בחוצות עם הדמעות השפוכות בבתי הכנסיות. הטביחות הנוראות של המאה השלש־עשרה, עלילות הדם עם עינוייהן ומיתותיהן ולבסוף מעשי האכזריות של רינדפלייש — כל אלה עוררו בלבות היהודים התמרמרות סוערת וזעקות עד לב השמים, שהובעו בקינות ובסליחות. בעוד שפרנס הדור, מאיר מרוטנבורג, קונן בקינתו „שאלי שרופה" (למעלה § 4) על שריפת התלמוד, קוננו יהודי אשכנז על אנשים חיים שהועלו על המוקד. פייטן אחד מתאונן על אלהי ישראל בקינתו על הריגת פולדא (למעלה § 21):

טָבַחְתָּ וְלֹא חָמַלְתָּ, עוֹלְלֵיהֶם נִפַּצְתָּה,
נָגְעוּ דָמִים בְּדָמִים — הֵבֵאתָ יוֹם קָרָאתָה.

---

1 כתב תמים (נתפרסם ב„אוצר נחמד" ג').

יָהּ, רְאֵה כִּי נֶאֶמְנוּ בִּבְרִיתְךָ גְּזֵרָתָהּ,
מִי כָמוֹךָ בָּאִלְּמִים – רָאִיתָ וְשָׁתַקְתָּה![1]

באירוניה מרה פותח הפייטן מרדכי בן־הלל, הוא הרב שנהרג לאחר שלשים שנה בנירנברג, בקינתו על קדושי זינציג (זינצכא):

מָה רַב טוּבְךָ אֲשֶׁר צָפַנְתָּ לְהוֹלְכֵי אֳרְחוֹתֶיךָ,
מַגִּישִׁים נַפְשׁוֹתָם עוֹלוֹת מַחֶיךָ![2]

מזעקות הקרבנות של מסע הצלב הפנימי, שנערך בבווריה לרגל „עלילת הלחם" (חילול ההוסטיה), נזדעזעו קירות בתי הכנסיות. באחת הקינות הללו („אבכה לקשה יום") מצוירים כל השקר והבערות שבעלילה זו:

בַּלָּחֶם הַמְגֹאָל, הַנִּתְעָב וְהַמְגֹעָל
הִתְנַכְּלוּ מְזִמָּתָם וַיּוֹסִיפוּ מָעַל,
לֵאמֹר לִבְחִירַי עַם הַקֹּדֶשׁ וְהַמּוּעָל:
גְּנַבְתֶּם אֱלֹהֵיהֶם הַהוֹלֵךְ חֲשֵׁכִים,
גַּם שְׁחַקְתֶּם אוֹתוֹ הָדֵק וַתִּבְגְּדוּ בָּגֹד
בְּתוֹךְ הָרִיפוֹת בַּעֲלִי עַד שָׁפָךְ דָּמוֹ לֶאֱגֹד
וְחִלַּקְתֶּם וּבְלַגְתֶּם וַתִּתְלוּהוּ בְּמָגוֹד[3].

הפייטן מונה את כל הקהלות הגדולות שהוחרבו בידי רינדפלייש: רוטינגן, רוטנבורג („העיר האדומה מדם"), ווירצבורג, נירנברג, וקורא לנקמת אלהים על אדום, עד שתאדם „בדם פחות ונסיכים".

בכל הקינות שנתחברו על אותן הפורעניות מוטעם, שהגזרה באה בשנת נ"ח לאלף הששי, שבה קיוו לביאת הגואל: „נ"ח לפרט קויתי וצפיתי למנוחה[4] ולעזרה"[5]. החשובה שבכל הקינות הללו היא קינת „מה קול הצאן" של משה בר אלעזר הכהן, המסכמת את כל הצרות של המאה השלש־עשרה:

---

1 ברנפלד, „ספר הדמעות א', עמ' רצ"ג (קובץ על יד ג', עמ' 15).

2 ברנפלד, ספר הדמעות א' עמ' שי"ח.

3 מחזור סלוניקי. המחבר אינו ידוע. עי' שבלים בודדות לאפרים דיינרד, ירושלים 1915; ברנפלד, ספר הדמעות ב' עמ' מ"א.

4 משורש נוח. רמז לשנת נ"ח.

5 ברנפלד, ספר הדמעות ב' עמ' מ"ז.

אִי שָׁמַיִם, מַה נִּשְׁתַּנֵּינוּ,
אִם כֹּחַ אֲבָנִים כֹּחֵנוּ אוֹ נָחוּשׁ בְּשָׂרֵנוּ,
לָשֵׂאת כֹּבֶד סֵבֶל צָרוֹתֵינוּ?!
אֶרֶץ אֶרֶץ, אַל תְּכַסִּי דָּמֵינוּ,
וְאַל יְהִי מָקוֹם לְזַעֲקָתֵנוּ!
נִזְעַק אוֹי הוֹי וַאֲבוֹי עַל הָרָעִים שְׁכֵנֵינוּ,
וְעַל כָּל אִישׁ צַר וְאוֹיֵב בְּאֵיבָה הֲדָפָנוּ.
גַּם הָאֲרִי גַּם הַדֹּב הִכָּה, עֲבָדֶיךָ נָחְנוּ.
הַגָּמָר הָעַז אַף הוּא שִׁכְּלָנוּ,
הַנָּחָשׁ בְּלֹא לַחַשׁ נְשָׁכָנוּ.
אָמְנָם הַחֲזִיר אֲשֶׁר כִּרְסְמָנוּ
הוּא הָאַחֲרוֹן הִכְבִּיד עָלֵנוּ.
זֶה לִי אֶלֶף וּמָאתַיִם וּשְׁלֹשִׁים שָׁנָה שֶׁהֶחֱרִיבָנוּ,
וְעוֹד יָדוֹ נְטוּיָה וְקָשָׁה עָלֵינוּ.
צָרָה עַל צָרָה וְשֶׁבֶר עַל שֶׁבֶר מַמְצִיאֵנוּ,
בְּכָל מִינֵי כִלּוּי וַאֲבַדּוֹן לַהֲמִיתֵנוּ,
בְּחֶרֶב, בָּאֵשׁ וּבַמַּיִם מִן הָאָרֶץ לְבַעֲרֵנוּ,
וְאֵיכוֹ הֵן הַנִּשְׂרָפִים וְהַנֶּהֱרָגִים בְּחַטֹּאתֵינוּ,
גְּדוֹלֵינוּ וּקְטַנֵּינוּ, נָשֵׁינוּ וְטַפֵּנוּ,
זְקֵנֵינוּ וּנְעָרֵינוּ, בָּנֵינוּ וּבְנוֹתֵינוּ,
בַּחוּרֵינוּ וּבְתוּלוֹתֵינוּ וְכָל מַחֲמַדֵּי עֵינֵינוּ,
יְפֵה פְּרִי בִטְנֵנוּ טָבוּחַ לְעֵינֵינוּ.
שַׁאֲלוּ נָא וּרְאוּ, כָּל יוֹשְׁבֵי הָאֲדָמָה,
הֶהָיְתָה כָּזֹאת לְכָל אֻמָּה?
אוֹי לִי עַל אֶלֶף הַשִּׁשִּׁי, כִּי לֹא מָצָאתִי בוֹ חֲנִינָה.
בִּתְחִלָּתוֹ קָם עָלַי כְּאוֹיֵב לְשִׂטְנָה[1].
בִּשְׁנַת שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה הָיִינוּ מָשָׁל וּשְׁנִינָה,

1 הכונה להסתה כלפי היהודים בפרנקפורט בשנת 1241, היא שנה ראשונה לאלף הששי (למעלה § 21).

בִּשְׁנַת שִׁבְעָה עָשָׂר הִשִּׁינוּנוּ אוֹיְבֵינוּ בְּחֶרֶב שְׁנוּנָה,
בִּשְׁנַת אַרְבָּעִים וָשֶׁבַע וּבִשְׁנַת אַרְבָּעִים וּשְׁמוֹנָה
הִגְדִּילוּ עָלַי צַחֲנָה
לְהַשְׁמִיד, לַהֲרוֹג וּלְאַבֵּד יָמָּה וְצָפוֹנָה[1].
וְנִיחַ לֹא מָצָא חֵן[2] וָחֶסֶד לָאַחֲרוֹנָה[3].

מי פילל, שמקרב המעונים הללו ישמעו גם צלילים אחרים מאשר הקינות הקורעות לב ונפש? ואף־על־פי־כן צלצל בימים ההם גם שיר מסוג אחר, שירה יתומה של משורר יהודי במחנה נכר. במאה השלש־עשרה קמה אישיות פלאית של משורר־אהבה יהודי, שהיה נודד מארמון לארמון כדי להשמיע את שיריו באזני האבירים הגרמנים. משורר נודד זה, שאין אנו יודעים פרטי חייו, הוא זיסקינד מטרימברג (בווריה). אולם היהודי לא שר על חמדת האהבה ועל נשים עדינות כדרך משוררי־אהבה הנוצרים. בששת שיריו בלשון הגרמנית העתיקה נערצים אומץ הרוח של האיש, צניעות האשה ונדיבות הלב. „שַׁבֵּחַ אני — אומר המשורר — את הנדיב העושה מעשה נדיבות ולא את המתפאר ביחוסו. האם לא ראינו שושנים פורחות בין החוחים (צרקת העניים) ועוולה משגשגת בין אצילים?" היהודי זיסקינד מזכיר לשבעי תענוגי החיים את המות שיסגיר אותם למאכל רמה. קצת משיריו הם חיקויים למזמורי תהלים. אולם מר היה גורלו של המשורר היהודי, המהלל את מעשה הצדקה במערות פריצים. בחצרות השרים הרגיש בצער עמו והיה שופך שיחו בשיריו: „רוצה אני לברוח מחצרות אדונים, לגדל זקן ושערות שיבה ולחיות כדרך היהודים הזקנים; ארוך יהיה מעילי ואת כובעי אחבוש עמוק על מצחי, הילוכי יהיה בענוה ורק לעתים רחוקות יצלצל שירי בארמונות, מאחר שהאדונים משכו חסדם ממני". במלים הרומזות למלבוש היהודי המיוחד נשקף אותו הזמן, שבו הונהג מלבוש כזה מטעם הכנסיה. ואמנם ציור אחד בספר שירים בכתב־יד מן המאה הארבע־עשרה מראה לנו את זיסקינד כשהוא עומד לפני כומרים במעיל ארוך, בכובע מחודד וזקנו יורד לו על פי מדותיו.

---

1 רמז לפורענויות שבין שנות החמשים ושנות השמונים למאה השלש־עשרה.
2 לשון נופל על לשון, נ"ח.
3 קובץ על יד ג'; ברנפלד, ספר הדמעות ב' עמ' נ'.

פרק חמישי

המרכזים הקטנים במאה השלש־עשרה.

§ 27. קהלת רומי.

כמלפנים כן במאה השלש עשרה גדל כחה של הכנסיה הנוצרית הלוחמת בארצות אחרות יותר מאשר במושב האפיפיורים עצמו, שבו היו מזלזלים בערך הכהנים הגדולים. אף־על־פי שרומי היתה בית היוצר של כל התחבולות ללחיץ חירות הנפש, לא הורגשו כאן כל כך העריצות של אינוקנטיוס השלישי ופעולת התקנות החמורות של הועידה הלטרנית משנת 1215. כמעט נראה הדבר, שהאפיפיורים חסו על יהודיהם היושבים בשכונת השפלה שעל שפת נהר טיבר יותר מאשר על אחיהם בצרפת, בספרד או בגרמניה. אפילו אות הקלון על הבגדים לא הוטל על יהודי רומי באותה העקשנות, שהוטלה על היהודים במלכות לודביג הקדוש. ואמנם ברומי כבר הונשמה התבדלות היהודים קודם־לכן: הקהלה המסוגרת בשכונה מיוחדת, שפרנסיה היו מוכרחים להביע לכל אפיפיור חדש את מסירותם בהכנעה יתירה, היתה כשהיא לעצמה סמל נצחון הנצרות על היהדות. אינוקנטיוס השלישי ויורשי כסאו אחריו, שהביטו ממרומי הלַטרן על הקהלה הנדחה במעמקים, יכלו להגיד לצאן מרעיתם בנחת רוח: „זוהי ראיה נצחת, שאנחנו הנבחרים והיהודים הם הנידחים". אמנם היהודים היו סבורים אחרת, אבל היו מרוצים שלפחות נתנו להם מנוח.

רק הידיעות שהגיעו מתפוצות הגולה הביאו לתוך חיי הקהלה הרומית רוגז ודאגה. לרומי היו באים שליחי ישראל ממקומות שונים לבקש מאת האפיפיור, באמצעות אחיהם המקורבים להצרו, שימתיק גזירות חדשות, שיפטור מנשיאת אות הקלון או שיבטל את סכנות עלילות הדם. בקשות כאלה נתרבו ביחוד בימי גריגור התשיעי, כשהתחילה רדיפת הכופרים על ידי האינקויזיציה והדומיניקנים השתמשו בה גם כלפי ספרי ישראל. שריפת התלמוד בפריז אחרי הויכוח של שנת 1240 זעזעה את קהלת רומי, שקבעה, כמסופר, אפילו צום מיוחד לזכר הגזירה מדי שנה בשנה. בספר ההלכות „שבלי הלקט" מאת הרב האיטלקי בן הדור ההוא, צדקיהו הרופא, אנו מוצאים בהלכות תענית: „ונשרפה תורת אלהינו בשנת ה' אלפים וד' לבריאת העולם (17 יוני 1244) ביום ששי פ' חוקת, בעשרים וארבעה קרונות מלאים ספרי התלמוד והלכות ואגדות בצרפת"[1]. מסליחה אחת של פייטן איטלקי ניכר, שגם ברומי היתה

---

[1] על דבר התאריך 1244, בניגוד לתאריך המקובל ממקורות נוצרים (1240—1242) עי' גריץ, דברי ימי ישראל כרך ה' בעברית, ציון ה'.

התנקשות על ספרות ישראל; נזכרים בה ספרי תורה שנקרעו ונחתכו בבתי כנסיות. מעשים בודדים כאלה אינם מן הנמנעות בימים ההם, שבהם היו הדומיניקנים מצויים ברומי, ובודאי עורר ניקולאוס דונין, הרוח ההיה בשריפת התלמוד בפריז, את אוזן האפיפיור גריגור התשיעי על ה„גידופים" שבתלמוד.

בכל קנאתם לנצרות היו האפיפיורים במאה השלש־עשרה, כמו במאה שקדמה לה, מקיימים את אגרת החסות אם על פי בקשת קהלת רומי או על פי הצעות שליחי קהלות אחרות. קרוב לודאי, שהיהודים היו מביעים את תודתם לאפיפיורים בצורה מוחשית. יהודי רומי קיבלו מן האפיפיור אלכסנדר הרביעי, שהיה נושא ונותן עם סוחרים מישראל, הנחות במסחרם; בשנת 1255 פטר אותם בכל שטח מדינת הכנסיה בסיציליה מתשלום מכס הדרכים והשווה אותם בבחינה זו לאזרחי רומי הנוצרים. מתוך התעודה הנידונה יש לראות, שהיהודים היו עושים את עסקיהם לפעמים בשותפות עם סוחרים נוצרים; אף־על־פי־כן סרב מעמד הסוחרים לקבל את החברים היהודים לתוך אגודתו, מפני שהיהודים לא נחשבו בעיניו לאזרחים רומיים מלאים. המשטר המעמדי של הערים האיטלקיות הרפובליקניות וכן גם תקנות הכנסיה הורידו את היהודים למדרגת מעמד מנודה.

השעה שעת חירום היתה, במחצית השניה של המאה השלש־עשרה נסתבכה רומי בסכסוך הדמים שבין הוולפים והגיבלינים, בימי מנפרד יורש כסאו של פרידריך השני הוהנשטויפן, בגלל כסא המלכות של סיציליה. הנסיך הצרפתי קרל מאניוּ, שהיה זמן־מה מלך בסיציליה, הגיע גם ברומי לשלטון יחיד בתורת „סינטור" (1268—1278). היהודים היו צפויים ללחץ מצד עריץ זה, אולם תאות הבצע שלו הצילה אותם מרעות. בשכר השירות של מלווים מישראל לא רק שלא נגע באחיהם לרעה, אלא לפעמים עמד גם לימינם. בשעה שנתן האפיפיור קלימנס הרביעי באגרתו Turbato corde בשנת 1267 חרב בידי האינקביזיציה כנגד היהודים, המדיחים כביכול נוצרים וביחוד מומרים, והדומיניקנים ברומי התחילו מחפשים את החוטאים ומחטיאים, ציווה קרל לפקידי העיר שלא להציק ליהודים ולא לפגוע בזכויות המובטחות להם. אולם בסוף המאה השלש־עשרה נדל הלחץ מצד הכומרים על קהלת ישראל ברומי, עד שאפילו האפיפיור ניקולאוס הרביעי הוכרח להטות אוזן קשבת לשועת הנרדפים. במכתב הארוך לסגן הבישוף מאת האפיפיור בשנת 1291 נאמר: „קהלת היהודים ברומי מתאוננת לפנינו על היחס הגרוע של כומרים אחדים השוטמים את היהודים, מציקים להם בדרישות שקשה לעמוד בהן, מעליבים אותם וגם עושקים אותם בחומריות. העשוקים מבקשים מאתנו חסד ומחסה. מתוך הכרתנו, שאין האהבה הנוצרית רשאית להתגלות בחירופים ועלבונות כלפי היהודים, אנו מזכירים בזה שהיהודים חוסים בצלנו ואין איש רשאי לעשוק ולרדוף אותם. באגרת זו אנו מצווים

עליך להשגיח שלא יציקו ליהודים בניגוד לחוק, וכל העובר יענש בעונש הכנסיה כפי חטאו". פקודה זו שהוציא האפיפיור כנגד כומריו לטובת היהודים היא אולי פרי המלצתו של רופאו היהודי מ א י ס ט ר ו ג י י ו, אחד מחכמי קהלת רומי בימים ההם.

עננים כבדים התקדרו על פני קהלת רומי בשנים הסוערות של האפיפיור בוניפציוס השמיני (1295—1303). כהן גדול גאוותן זה, שבשאיפותיו לשלטון על כל המלכים גרם רק להשפלת הכנסיה, גילה את שנאתו לישראל מיד בעלותו על כסאו. בשעת כניסתו החגיגית לרומי יצאה לקראתו, על פי מנהג קדום, בתוך יתר המלאכויות גם מלאכות קהלות ישראל, שקיבלה את פניו על יד גשר הטיבר במזמורי תהלים ומסרה לו בכבוד גדול ספר תורה מעוטר הדר; אולם בוניפציוס דחה את המתנה בתנועת יד גסה וחזר על המימרה שכבר אמר בהזדמנות כזאת אינוקנטיוס השני בשעתו (כרך רביעי § 51): „אמנם מכבדים אנו את התורה שנתן אלהים לאבותיכם בידי משה, אבל מצוותיכם ודרשותיכם המיותרות תועבה הן לנו". לא עברו ימים מועטים עד שפרץ הריב בין בוניפציוס והמשפחה הפטריצית קולונה, שבו השתמשו הנלחמים בכל אמצעי האינקוויזיציה עם הריגול המפותח שלה ומשפטיה. במלחמה זו נפל גם אחד מחשובי קהלת ישראל אליהו מן התפוחים (de Pomis), שהיה כנראה קרוב למשפחת קולונה; בשנת 1298 נידון למות וכל רכושו הוחרם. מהחרמות הרכוש נפגעו בימים ההם כמה יהודים אמידים, שנאשמו בידי מרגלי האפיפיור כי נתנו כסף לטובת מתנגדיו. בינתים קם על בוניפציוס היהיר, שקומם כנגדו על ידי אגרותיו המחוצפות („כל יציר כפוף לאפיפיור" וכיוצא בזה) את כל מושלי אירופה, מתנגד כערכו, העריץ הצרפתי פיליפ היפה, וכך נפל לא רק האפיפיור אלא גם כסא האפיפיור. בוניפציוס הורד ויורשיו גורשו מרומי והוכרחו לשבת בגלות צרפת. על ידי „גלות בבלי" זו של האפיפיורים נוצר במאה הארבע־עשרה מצב מדיני חדש לרומי וממילא גם ליהודי רומי.

§ 28. איטליה הדרומית בימי השטויפים, מלכי אניוב וארגוניה.

איטליה הדרומית וסיציליה, שבהן כבר התחלפו מושלים נכרים במאות הקודמות (ביזנטיים, ערביים ונורמנים), היו גם במאה השלש־עשרה שדה מלחמה בין שלשה בתי מלכות: גרמני, צרפתי וספרדי. רק במחצית הראשונה של מאה זו נתחזק שם לזמן מוגבל שלטון הקיסר הגרמני פרידריך השני הוהנשטויפן. הקיסר האדיר, שכבר ירש את מלכות נפולי וסיציליה מאביו ושהה רוב ימיו באיטליה, שם לב גם ליהודי הארץ וביחוד לתושבי סיציליה. כאן הלך לשיטתו של אפיטרופסות על „עבדי אוצר המלכות", שנהג בה בגרמניה ושהיתה בעיקרה רק המשך המשטר הקודם שהונהג בידי

הנורמנים (כרך רביעי §§ 52,19). לפי יחסו המדיני לאפיפיורים הרומיים, שהיה מתקוטט עמם וכורת ברית שלום חליפות, היה פרידריך השני פעם מבטל את תקנות הכנסיה בגבול שלטונו האיטלקי ופעם מאַשר אותן. בשנת 1221 ניסה המלך ההפכפך להנהיג את האינקביזיציה באיטליה כדי לעשות נחת רוח לקנאים. חוץ מזה הוציא פקודה המחייבת את היהודים לשאת אות המבדיל בינם ובין הנוצרים, והסביר את הגזרה בנימוקי הועידה הלטרנית (למעלה § 2). כאן הוסיף נופך משלו: הטיל לחובה על יהודים באים בימים לגַדל זקנם; העובר על זאת יוחרם רכושו, ואם אין לו רכוש שמים לו במצחו אות קלון באש. אולם קשה לשער שפרידריך התיחס לנימוקיו בכובד־ראש. המלך העריץ והמשכיל כאחד, שהיה מחזיק בחצר מלכותו בנפולי, כנזכר למעלה, חכמים יהודים וערביים והיה בכלל סבלן לגבי היהדות, ודאי לא הוציא פקודות כאלה אלא מתוך נימוקים מדיניים של השעה. ובאמת אין אנו מוצאים בתקנות המאוחרות של הקיסר אפילו מלה אחת מתוך גזרות הכנסיה על היהודים. בתקנות שהוציא בשנת 1231 הוא נודר נדר להגן על היהודים והמוסלימים האיטלקים „הנמצאים לעתים קרובות בסכנה על ידי מעשה איבה מצד הנוצרים". רוצה הוא לעשות את היהודים כלי שרת של שאיפתו למונופולין על המקצועות החשובים ביותר של התוצרת באיטליה הדרומית, ועל ידי כך הוא מסייע לביסוס מצבם הכלכלי.

בניגוד לאחיהם בארצות אחרות היו יהודי איטליה מאז משתתפים הרבה בהתפתחות החרושת בארץ זו, העשירה במקורותיה הטבעיים. שני מקצועות של תעשיה נמצאו כאן כמעט בידי היהודים בלבד: צביעת האריגים ועשית המשי. שני המקצועות הללו הובאו הנה בימי קדם על ידי יוצאי ארצות המזרח, ביחוד מביזנטיה, שבה היו הצבעים וטווי המשי המפורסמים רובם יהודים או יונים. הכובשים הנורמנים של איטליה הדרומית כבר יסדו כאן בתי צביעה, שבראשם עמדו מומחים מישראל. פרידריך השני, שראה את היהודים כקנין המלכות, זמם למזג את המונופולין של היהודים בצביעה ובעבודת המשי עם תוצרת המדינה. בשנת 1231 הוציא פקודה למסור את צביעת האריגים רק לבתי הצביעה שמטעם המלכות בנפולי ובקפואה שבראשם עומדים יהודים. על־פי זה נקבע גם המונופולין של המדינה לתוצרת המשי ולמכירתו. המרכזים הראשיים של מלאכה זו היו עיר הנמל טראני וערים אחרות באפוליה ובקלבריה. פרנסות חשובות כאלה שניתנו ליהודים באיטליה הדרומית ובסיציליה גרמו לזה, שכאן היו עוסקים פחות מאשר בארצות אחרות בעסקי הלואה בריבית. חלק מיהודי סיציליה עסק גם בהקלאות וביחוד בגידול דקלים. לשם זה מסר פרידריך השני לחבורת יהודי אפריקי בפלרמו גן דקלים של המלכות, ובכלל היה הקיסר מקבל יהודים שבאו מחוץ־לארץ בסבר פנים יפות ונותן להם כל מיני הנחות.

סוכן אחוזות המלך בפלרמו נתן בחכירה למתישבים יהודים קרקע לגידול אניל (אינדיגו) וצמחים אחרים שהובאו מאפריקי ועדיין לא היו ידועים לבני סיציליה.

אמנם לא היה פרידריך דן יהידי בערים, אף־על־פי שהיה מוכתר בכתר מלכות סיציליה; שלטונות הערים היו מערערים על שלטונו ובקשו לכפות את מרותם על קהלות ישראל. העיר הנוצרית רצתה לפרוש את מצודתה על השכונה היהודית שבתוך גבולותיה. עם רפיון השלטון המדיני ועלית שלטון הערים עמדו היהודים בפני ממשלה שוטמת אותם ומבקשת לעשוק את זכויותיהם ולהוריד אותם בבחינה כלכלית. בכמה מקומות היו היהודים כפופים כמו בגרמניה למשפט הבישופים וכומרי בתי הכניסה הגדולים והמנזרים, שנמסרו להם למתנה לפנים על ידי הכובשים הנורמנים עבדי האפיפיורים הרומיים. פרידריך השני התאמץ תמיד לצמצם את גבול ממשלת הכומרים, אבל אחרי מותו נתהוו באיטליה הדרומית שינויים עמוקים.

הריב הנזכר בגלל הירושה האיטלקית נמשך יותר משלשים שנה. תקופת המלחמה הראשונה נסתיימה עם ירידת השטויפים ומעבר השלטון באיטליה הדרומית לצרפתים, וקרל מאניוב בראשם (1266—1282). קרל, שהיה הוסה בצל האפיפיור הרומי, הוכרח לקיים מצוות הכנסיה, אולם צרכי ממון להוצאותיו המרובות הכריחו אותו לשים לב גם אל הפוליטיקה הכספית, שבה מילאו היהודים תפקיד חשוב. וכך נקבע יחס המושל בנפולי וסיציליה אל היהודים על ידי שני כוחות מתנגדים זה לזה. קרל, שתמך בידי האינקביזיציה כנגד הכופרים בגבולותיו, היה מסייע גם לנזירים הדומיניקנים בהטפתם בקרב יהודי איטליה, ממש כמו שעשה לודביג הקדוש אחיו בצרפת. אף באיטליה נמצא מומר מתרפס לפני הנזירים מטפוסו של פאבלו כריסטיאני בצרפת, שמו היה מַנוּפורטים מטראני. לאחר שהתנצר זמם לזַכות גם את אחיו היהודים באמונה החדשה. קרל ציווה לתת למומר, „בשכר הקנאה שבה הוא שואף להורות ליהודים את דרך האמת", קצבה שנתית במכסת שש אוקיות זהב מהכנסות בית הצביעה של המדינה בטראני (1267). על פי הלשנתו של מומר זה ציווה המלך ליטול מאת היהודים את כל ספרי התלמוד ואפילו ספרי התפלה (1270). הכומרים נצטוו להשגיח בעין פקוחה, שיהודים ונוצריות או נוצרים ויהודיות לא יזדווגו באיסור ושיותן לבתי הכניסה מעשר מן המס לגולגולת של היהודים. ומן הצד השני הגין קרל מאניוב על היהודים המרימים לו מס בפני הבישופים הפיאודלים שעשקו את היהודים נתיניהם בלי רחם. בשעה שאסר הארכיבישוף מבארי, כדוגמת מלכי צרפת ואנגליה, את ראשי הקהלה כדי להוציא מהם פי חמשה מן המס הרגיל (עשרים אוקיות במקום ארבע), ציווה קרל להוציא את הנאסרים מיד לחפשי (1273). כמו כן עמד לימין הסוחרים היהודים בטראני העשוקים מידי הארכיבישוף מטראני. לשלטון הקהלות היהודיות התיחס בכבוד, ורק הניח לעצמו את הזכות לאַשר את הפרנסים והרבנים הנבחרים. כשנבחר

בפלרמו הרב מבורך, שהמליץ עליו „המגיסטר הנאמן“ פַּרַג, המתורגמן בחצר המלך, אישר אותו המלך ברצון[1]. וכן קיים המלך החלטת הבישוף של עיר טרפני, שאישר „בתוקף זכותו“ אדם אחד ושמו סולימן במשרת „כהן“ יהודי. שלטון הקהלה לא היה אפוא בן חורין לגמרי מפקוח זר.

בשנת 1282 בא קץ לשלטון הצרפתי, ומאז נצטמצם שלטון אניוב במלכות נפולי בלבד. סיציליה באה לימים רבים תחת בית המלכות הארגוני. המלך פדרו השלישי מארגוניה, שלא היה תלוי בכנסיה הרומית, אסר על האינקויזיציה והדומיניקנים לעשות את מעשיהם בגבול ממשלתו והתיחס ליהודי סיציליה באותה סבלנות שהתיחס אליהם בארצו הספרדית (למעלה § 13). גם בסיציליה תמך בשיטת החכירה של מסי המדינה. בדרך זו הלכו גם יורשי פדרו במאה הארבע־עשרה.

§ 29. החיים הרוחניים באיטליה.

בחיים הרוחניים של יהודי איטליה במאה השלש־עשרה נפגשו כמלפנים זרמים שונים, שבאו מן המרכזים הגדולים של הימים ההם, מצרפת ומספרד. צרפת הצפונית הנחילה לאיטליה את השיטה התלמודית של בעלי התוספות, שהגיעה בישיבות רומי, טראני וערים אחרות להתפתחות גבוהה. שם גדול קנה לו הרב ישעיה די טראני (מת בשנת 1270 בערך), שחיבר פירושים ותוספות לתלמוד והריץ לכמה קהלות פסקיו ותשובותיו בהלכה. אמנם לא היה חובב את הקפדנות הצרפתית, ואדרבא השתדל לשים לב לצרכי היחיד ולהקל את חומר הדין. ישעיה די טראני הודה ולא בוש, שאיננו בקי בחכמות חילוניות, בהנדסה ובתכונה, ובשעה שהיה זקוק לידיעות כאלה לשם הבנת דברי הלכה היה שואל מפי מומחים, ולמשל ידע מפי השמועה שהלבנה מקבלת אורה מן השמש. נכדו, הרב המפורסם ישעיה די טראני השני (או האחרון), שבימיו חלה המחלוקת העזה בין הדת והפילוסופיה, הרחיק ללכת בדחית החכמות החילוניות ואסר לעיין בספרי הפילוסופים, „שהם כופרים בתורה ובמעשה בראשית ואומרים לית דין ולית דיין“. כנגד החקירה בעניני האמונה היה הרב האדוק טוען: „וכן ציווה אלינו רבן של נביאים (משה) עליו השלום: שמע ישראל, ולא אמר להשכיל ולהתבונן בידיעת האלהים בדרך החכמה, אלא להאמין ביחוד על פי השמועה ועל פי הקבלה“ [2].

---

1 פרג׳ בן סלם או פרגוס, שישב בעיר אגריגנטי שבסיציליה, היה אחד הרופאים היהודים המלומדים ביותר. קרל מאניוב מילא את ידו לתרגם ספרי רפואה מערבית לרומית. ועי׳ שטיינשניידר Hebräische Übersetzungen עמ׳ 974.

2 עי׳ „שלטי הגבורים“ על אלפסי, עבודה זרה פרק א׳.

בצד התלמודיים ההולכים בשיטת בעלי התוספות קמו באיטליה גם מחברי הלכות פסוקות. צדקיהו בן אברהם הרופא מרומי הנזכר למעלה (חי באמצע המאה השלש־עשרה) חיבר ספר בשם „שבלי הלקט", שבו מכונסות הלכות הגים ומועדים, תפלה ושאר מצוות. המחבר מבסס כל הלכה על ידי ליקוטים מן התלמוד והספרות הרבנית, ולפעמים גם מתבל בהם דברי אגדה. מרצה הוא הרבה על המנהגים הנוהגים בצרפת, באשכנז ובאיטליה ומצדד גם בזכות מנהגים שיש בהם אבק אמונה טפלה. מאמין הוא בפתרון חלומות לטובה. דן בענין הלשון הארמית, אם היא מובנת למלאכים או לא וכיוצא בזה. ואמנם היתה איטליה תמיד ארץ האמונות הטפלות (כרך רביעי § 21).

צדקיהו נסמך בספרו על כמה מרבני איטליה בשעתו, בתוכם רבים מבני משפחתו, שנקראו בשם „מן הענָוים" (dei Mansi). ממשפחה זו רבת היחש יצא גם הסופר יחיאל בן יקותיאל, מחבר ספר מוסר קצר בשם „מעלות המדות" (נכתב בשנת 1278). המחבר מתאונן בספרו על קלקול המדות בדורו ומנסה לנסח כללים ברורים למוסר. מחלק הוא את המצוות המוסריות לסוגים שונים ומעמיד כלפי כל מדה נכונה את המדה המגונה המתנגדת לה: מול השקידה את העצלות, מול הענוה — הגאותנות וכדומה. נסמך הוא על כמה מחכמי העולם מכל האומות והדתות ומונה אפילו את אלכסנדר מוקדון ואת הקיסר פרידריך השני בין גדולי החכמים. בשיטת המוסר הבהירה של יחיאל אין אנו מוצאים אותה הקפדנות הקודרת המצויה, למשל, ב„ספר החסידים" האשכנזי. החכם האיטלקי מטיף אף הוא לענוה, אבל רק במובן התנהגות מנומסת וזהירה: „אהבו את הענוה והדבקו בשפלות, מפני שמביאין את האדם לידי כבוד". ואילו הגאותנות איננה אלא סימן, שהאדם אינו מכיר ערך עצמו: „אילו ידע הגאה ערך עצמו, לא היה מתגאה (בפני אחרים)". הכעס הוא לא רק מדה מגונה, אלא גם מדת שטות המגלה את הצד המגוחך שבאדם: „כל מי שהוא כועס איוַלתו נראית וחרפתו נגלית בעיני הבריות; משלו חכמים למה הדבר דומה, לקדרה שהיא נתונה על גבי גחלים, כל זמן שאינה רותחת אין אדם יודע מה בתוכה, עלתה רתיחתה הרי היא פולטתה להוץ והכל רואין אותה". באותו זמן שהכנסיה הנוצרית היתה משבחת את המדה הטובה של דלות ובארץ איטליה גידלה את כת הנזירים הפרנציס־קנים „הקבצנים", לא נרתע החכם היהודי לרומם את מעלות העושר, הנותן אפשרות של עבודה רוחנית וצדקה: „מיטב החיים — המדע והעושר, כי בשניהם תשיג כבוד מהיחידים ומההמון. היחידים יכבדוך במה שתדע; וההמון יכבדך במה שיש בידך".

אף־על־פי שכמה מרבני איטליה התנגדו לפילוסופיה ולחכמות חילוניות, לא יכלה איטליה לעמוד מרחוק לתנועה הרוחנית הכללית של הדור. בצד השפעת צרפת הצפונית היתה ניכרת גם פעולת תנועת ההשכלה של ספרד ופרובינציאה. תורותיו של

הרמבים פילסו להן נתיב לאיטליה הדרומית, שם נתפרסם בנפולי יעקב אנטולי הנזכר למעלה, שדרשותיו הפילוסופיות בשבתות עוררו רוגז בין האדוקים באיטליה (למעלה § 16). זרע משכילי פרובינציאה לא נפל על צחיח סלע. באמצע המאה השלש־עשרה כבר קם באיטליה פרשן ל„מורה הנבוכים" של הרמב"ם", משה מסלירנו. בהשפעת המחלוקת שבין מצדדי הרמב"ם ומתנגדיהם בפרובינציאה שנגמרה בשריפת „מורה הנבוכים" (למעלה § 13), יצא החכם מסלירנו להגן על המיימוניים בענין החשוב של הגשמות הבורא שבמקרא. בכל לבו הצטער על בערות ההמונים „המגשימים את הבורא, התועים בדמיונם כי יש לו עינים וידים ורגלים כאדם, והרע מזה ביותר כי האיש הנבון, האומר להם כי ההגשמות הנמצאות בספרי הקודש אין לקבלן כפשוטן, נחשב אצלם למין ולכופר במציאות האל".

ביתר עוז יצא באיטליה להגן על ההשכלה החכם זרחיה בן שאלתיאל חן (חי ברומי במחצית השניה של המאה השלש־עשרה). זרחיה הלהיב את משכילי הדור, וביחוד את הצעירים, בדרשותיו על משלי שלמה וספר איוב, שבאר אותם על פי התורות הפילוסופיות של בית־המדרש הספרדי. הרמב"ם נחשב בעיניו למקור האמת המוחלטת, ואילו במתנגדי הפילוסופיה נהג זלזול מפורש. על הרמב"ן, למשל, כתב כדברים האלה: „חכמת הרמב"ן היא חכמת התלמוד, אבל בפילוסופיה לא היה לו בה שום הכנסה (דריסת הרגל) ולא שום מבוא כלל, ועל כן תפס בדברים רבים על הרב בן מיימון בפירוש חומש שלו בעניני ההשגות הנבואיות, והיה לו לבחור השתיקה מהדיבור בכל אותם הענינים שתפס עליו" (פירושו לאיוב ג' א'). זרחיה בעצמו נטה אחרי פירוש אגדות המקרא בדרך משל ורמז, היא השיטה שעוררה בפרובינציאה וספרד סערה גדולה בימי הרשב"א. זרחיה מצא במקרא עצמו רמז על חלוקת החכמות לשלוש ולארבע (trivium et quadrivium) הנהוגה בימי הבינים. הלא כה דבריו על המקרא משלי ט' א': „חצבה עמודיה שבעה — הן שבע החכמות הנחלקות לשנים. החלק האחד הוא הלימודים, אשר בכללם ד' חכמות הן: חכמת החשבון, הגימטריא שהיא בערבית אל־הנדסה, המוזיקא בלשוננו ניגון, וחכמת הכוכבים; וההלק השני היא הפילוסופיה ונחלקת לג' חלקים: חכמת הטבע וחכמת אלהות והנהגת המדינה"[1]. חכם זה נמנה על הקיצונים שבמשכילי איטליה ולא נרתע אפילו מפני מסקנות פילוסופיות הסותרות בפירוש למסורת. בסיפור יונה הנביא, למשל, ראה אגדה נאה סתם ולגלג על התפלה בסליחות: „מי שענה ליונה במעי הדגה הוא יעננו". חירות יתירה זו גרמה לידי סכסוך בינו ובין המיימונים האיטלקים המתונים, שבראשם עמד בימים ההם הלל מוורונה (1220—1295 בערך).

הלל, יליד ווירונה שבאיטליה העליונה, למד בבחרותו תורה בברצלונה מפי

1 עי' אוצר נחמד ב', עמ' 124 ואילך.

ראש הישיבה יונה גירונדי, הידוע בהתנגדותו אל המיימונים. אולם הלל הביא עמו מספרד לא רק בקיאות בתלמוד אלא גם ידיעות מרובות ברפואה, בחכמת הטבע ובפילוסופיה. וכך נעשה, בניגוד לרבו החסיד, מעריץ נלהב של הרמב"ם. לאחר שדרש ברבים בקפואה על הפילוסופיה שהה זמן־מה ברומי, ולבסוף נשתקע בפורלי ושם עסק בעיקר בתרגום ספרי רפואה מיונית ומערבית לעברית. בשנת 1291 חיבר הלל ספר פילוסופי משלו על הנפש והשארותה בשם „תגמולי הנפש", הנועד רק לבקיאים בספרי עיון. את תורת הנפש שלו הוא בונה על פי ההנחות הידועות של תורת אריסטו ב„מורה הנבוכים", ואף בענין שכר ועונש מגין הוא בכל תוקף על ההשקפה הפכחית של הרמב"ם. גמול הנפש אפשר להשיגו רק בבחינה רוחנית ולא גשמית כדעת העם. „המון העם שלא למדו בחכמות אמיתיות ולא שקדו על העיון לא יכלו לעמוד על שרשי הענינים ולא יציירו היותם אמת בשום פנים, וכל מי שייעד עליהם היות התגמולים העתידים לבד בלתי גופניים לא יאמינו אליו ולא ישמעו בקולו, ובזה הדרך בעצמה ילכו בפחדתם מן העונשים, כי יפחדו פן תאכלם הרימה שתקשה לבשרם כמחט בבשר החי[1], ושהאש תאכל את עצמותיהם ותשרוף גופתם, ויפלו ממקומות נשאים לתוך שוחות עמוקות, ויתבשלו בדודים ובצלחות, ויעתיקום השדים פתאום מאש אל השלג ומשלג אל האש, וכדומה לאלה מיסורים גשמיים המכאיבים בשר האדם בחייו; ומי שיגזם עליהם באבדן נפשם שנגזרה מצור מפואר ויפחידם, שהיא תשאר סלה בחושך ובשפלות לבלתי תעלה ותשוב עוד לגזרתה לאור באור הנצחי — הם ילעגו לו"[2]. המחבר יודע היטב שבזה הוא סותר דברי התלמוד, ולפיכך הוא אומר לקוראים שאין למדים מדברי אגדה ויש להבחין בין עיקרי האמונה ואמונות העם שנכנסו לתוך הספרות הדתית. אף־על־פי־כן נזהר הוא שלא לחשוב את ספורי המקרא למשלים סתם, כמו שאמר זרחיה חן על ספור יונה הנביא, ובין שני הוגי הדעות התעוררה מזמן לזמן חליפת מכתבי פולמוס.

בשנות חייו האחרונות יצא הלל שוב לקראת האדוקים, שפגעו בזכרו של הרמב"ם. בשנת 1288 עבר קנאי אחד ושמו שלמה הקטן או פטיט, יליד צרפת הצפונית, בארצות אירופה ובכל מקום עורר את הרוחות כלפי הכופרים מישראל. באשכנז נתקבל בחיבה יתירה והרבנים נתנו לו מכתבי המלצה לפרנסי הקהלות בארצות אחרות. אולם כשבא לאיטליה והטיף גם שם כלפי תורת הרמב"ם קם כנגדו הלל מווירונה ושלח מפורלי מכתב לידידו מאיסטרו גיו, הוא רופא האפיפיור הנזכר למעלה, ודיבר על לבו שישים קץ להטפת שלמה. הלל הזכיר לו את ענין המחלוקת הראשונה על המיימונים בספרד ובפרובינציה, שנגמרה בשריפת ספרי הרמב"ם ביחד עם ספרי

1 על פי הנאמר בתלמוד, ברכות י"ח ע"ב. ועי' כרך ג' § 50.

2 «תגמולי הנפש» הוצאת מקיצי נרדמים 1874, עמ' כ"ז.

התלמוד בידי האינקוויזיציה הדומיניקנית. חוץ מזה שלח הלל אגרת לקהלות מצרים וארץ ישראל בשעה ששלמה הקטן יצא לשם למסעיו (להלן § 67), והציע להם שיעשו רבני ארצות הקדם קיבוץ בעיר אלכסנדריאה, ומשם ישלחו שלוחים נכבדים וחכמים אל קהלות אשכנז וצרפת ויועידום למשפט לזמן פלוני בווניציאה, במרסיליא או בגינואה, לבוא להראות את כחם וטענותיהם, מדוע בזו ספרי רבנו (הרמב״ם) ומה מצאו בהם עול[1]. אולם בועידה זו כבר לא היה צורך, מפני שקהלות ארץ הקדם החרימו מעצמן את שלמה וסיעתו.

בימים ההם הכתה גם הקבלה שרשים באיטליה. אף היא באה לאיטליה מספרד והמביא היה בעל המסתורין הידוע אברהם אבולעפיה (למעלה § 19). אף־על־פי שאבולעפיה נכשל במעשיו הזרים, הצמיח זרע הקבלה שזרע שם פירות. המקובל הראשון באיטליה מבני הארץ היה מנחם ריקאנטי, שחיבר בסוף המאה השלש־עשרה פירוש מסתורי לתורה ולסדר התפלה. מנחם האמין באמונה שלימה, כי תורת הנגלה ותורת הנסתר כרוכות זו בזו וסבור היה, שתורת הנסתר נמסרה מאיש לאיש מימי אליהו הנביא עד הרמב״ן והמקובלים שאחריו. ביסוד פירושיו מניח מנחם חזיונות וסודות שנתגלו לו מן השמים בחלום ליל. תמוה הדבר, שמקובל זה העריץ גם את הרמב״ם והוא מביא דברים מ„מורה נבוכים" בכמה מקומות בכתביו. זו היתה השניות שבפילוסופיה הדתית בימים ההם: שיטת האליגוריה או הרמז בפירוש המקרא היתה כמין גשר בין הפילוסופיה והתיאוסופיה, בין הרציונליסמוס והמסתורין.

§ 30. פולין כסניף ליהדות הגרמנית.

יציאת יהודי גרמניה לפולין, שהתחילה אחרי מסע הצלב הראשון (כרך רביעי §§ 31, 55), לא פסקה גם במאה השלש־עשרה. עם היהודים יצאו לפולין מעוטת האוכלוסים גם כמה גרמנים, שנמלטו מלחץ המעמדות השליטים בערים ובכפרים וממוראות מלחמת האזרחים. ביחוד רבו היוצאים היהודים והנוצרים מגרמניה בשעת החירום שבין מלך למלך, ברבע השלישי של המאה השלש־עשרה. נסיכי הגלילות הפולנים קיבלו בעין יפה את יוצאי גרמניה, שקבעו דירתם בישובים העירונים בפולין. בארץ זו של משק טבעי קדמון, שלא נמצאו בה עד כאן אלא שני מעמדות, של בעלי אחוזות ושל אכרים, נוצר לאט לאט גרעין של מעמד שלישי, של אזרחים. הנסיכים הפולניים נתנו לגרמנים בעריהם שלטון בית על־פי כללי „המשפט הטיבטוני" (לאחר זמן „המשפט המגדבורגי"), וכך קמה בתוך יערות פולין העיר הגרמנית הטפוסית, שבה עמדה בצד האזרחות הנוצרית הקהלה הישראלית. יוצאי גרמניה

1 «חמדה גנוזה» לאדלמן 1856, י״ח ואילך.

ואוסטריה היהודים הביאו לארץ החדשה את נסיונם הכלכלי הרב: את הזריזות והתגרנית, את החריצות בעניני כספים וגם את הכשרון לפיתוח עסקי הלוואה. עם פריחת הערים בגלילות המערב של פולין, ביחוד בנסיכות פולין גדול (גליל פוזנא, קליש וגניזנא), נתברר כי הניגוד בין התושבים היהודים והנוצרים, שכבר נשתרש בגרמניה יתגלה בהכרח אף כאן. היהודים שראו את הנולד השתדלו להשיג בטחון לעצמם על־ידי תעודה מיוחדת כמו שניתנה לגרמנים בצורת המשפט הטיבטוני. ובשנת 1264 ניתנה באמת ליהודים שנושבו בפולין גדול מאת הנסיך בוליסלב מקליש אגרת זכויות הדומה בתוכנה ואפילו בצורתה לאגרות הזכויות שניתנו קודם לכן ליהודי אוסטריה ובוהמיה (למעלה § 24)[1].

השינויים שבין התקנות הפולניות ודוגמתן המערבית מצומצמים בסעיפים נוספים אחדים ובקצת שינויי נוסח בתקנות, שבכללן נתקבלו מלה במלה. התקנות כוללות בסך־הכל ל"ז סעיפים ומתחילות בפתיחה זו: „מעשי ידי אדם שלא נתקיימו על־ידי עדים או תעודות חולפים ועוברים ונעלמים מן הזכרון; לפיכך אנחנו, הנסיך, בוליסלב מפולין גדול, מודיעים לבני דורנו ולדורות הבאים, שאגרתנו תגיע לידם, שהחלטנו ליתן ליהודים שנושבו בכל גבולות ממשלתנו את התקנות והזכויות הנמנות למטה". הסעיף הראשון אומר, שאין לשופט לגזור דין על סמך עדות נוצרי כנגד יהודי בדיני ממונות ובדיני נפשות אלא אם כן נצטרף לעדותו גם יהודי. בסעיפים הבאים נקבע סדר המשפט בריבות שבין יהודים ונוצרים בעניני הלואות על משכונות ואפותיקאות (סעיפים ב׳—ז׳, כ״ד, כ״ה, ל׳, ל״ג ול״ד). בכל התקנות הללו מובטח גם למלוה היהודי וגם ללווה הנוצרי משפט צדק. היהודים אינם נשפטים בריבות שבינם לבין עצמם בערכאות העירוניות, אלא הנסיך או הנציב שופט ביניהם (סעיף ח׳). נוצרי שחבל ביהודי או שהמית יהודי נשפט בבית־הדין של הנסיך; הרוצח נענש „כדי רשעתו" וכל הונו מוחרם לאוצר הנסיך; והחובל לא רק משלם דמי רפוי לניזוק אלא גם קנס לאוצר הנסיך (סעיפים ט׳, י׳). בסעיפים אחדים ניתן ליהודים בטחון הנפש והרכוש: אסור לשים מכשולים ליהודי במסעיו, לדרוש ממנו מסים מיוחדים, לשלוח יד בקברות

---

1 כך קמה לדעתנו אגרת הזכויות של בוליסלב. תעודה זו סדרה את המשטר של המתישבים היהודים לעתיד על סמך הנסיון ממערב. קשה לשער, שבתקופה קדומה זו של הישוב כבר היה עסק האשראי כל כך חשוב בכלכלת היהודים עד שבוליסלב היה זקוק לסדרו לכל פרטיו ודקדוקיו; הרי גם בזמן מאוחר עסקו יהודי פולין במסחר ובחכירת קרקעות ומסים יותר מאשר בהלואה בריבית. אגרת בוליסלב איננה אלא העתק הדוגמאות של המדינות הסמוכות: תקנות אוסטריה משנת 1244, תקנות אוסטריה־בוהמיה משנת 1254 ואולי גם תקנות אונגריה משנת 1251. היהודים שבאו מגרמניה ומאוסטריה השתדלו לבצר להם את משפטם היהודי בארץ החדשה ממש כמו שהגרמנים ביצרו את משפטם הטיבטוני, ועלתה בידם להשיג מאת בוליסלב זכויות על־פי דוגמה מן המוכן. ובפירוש נאמר בפתיחת התקנות של בוליסלב, שהן חלות על היהודים «המתישבים» בפולין.

ישראל או להתנפל על בתי־תפילה (סעיפים י״ב–ט״ו). אם יתנפלו על בית־יהודי בלילה ויקרא לעזרה, מחוייבים השכנים הנוצרים למהר לעזרתו, והעובר יענש בקנס (סעיף ל״ו). בפרטות יתירה נמנים התפקידים של „הדיין היהודי" (judex judaeorum) הנמנה מטעם הנסיך וכן גם מנהגי השבועה והמשפט בחצר בית־הכנסת („סינגוגה") או במקום אחר שיבחרו בו היהודים (סעיפים ט״ז–כ״ג). הדיין הנוצרי, הפוסק על־פי דין המלכות או על־פי מנהג המדינה, רשאי היה להכניס ראשו בענינים יהודיים פנימיים רק בהסכמת שני הצדדים, אבל בכלל רשאים הם להשפט „בבתי־כנסת שלהם על־פי חוקיהם ומנהגיהם". בעונש חמור נענשה גניבת ילדי ישראל, שהיתה מצויה בודאי לשם טבילתם באונס לנצרות (למעלה § 27). חוץ מזה נאסר באיסור חמור „על־פי פקודות האפיפיור" (היא הפקודה המפורסמת של אינוקנטיוס הרביעי משנת 1247), להאשים יהודים שגנבו והרגו ילדים נוצרים כדי להשתמש בדמם, „כי מצוות דתם הזקה עליהם להנזר מכל דם"; ואם יאשימו איש יהודי שהרג ילד נוצרי, אין לגזור עליו דין אלא אם כן מעידים על זה ששה עדי ראיה: שלשה נוצרים ושלשה יהודים, ואז היהודי נידון למיתה; אבל אם יתברר שהיא עלילת שוא, נידון מיתה המעליל הנוצרי (סעיף ל״ד). עוד נאמר באגרת הזכויות, שהיהודים פטורים מחובת נתינת אכסניה לאנשי הצבא; אסור להזמין אותם לדין בימי חגיהם וכן גם להאשים אותם לשוא בחטא זיוף המטבעות (סעיפים כ״ה, כ״ט, ל״ה). בניגוד לתקנות הכנסיה ניתנה הרשות ליהודים לקנות ולמכור כל מיני סחורה, לרבות צרכי אוכל, ולעסוק במקח וממכר עם הנוצרים. לכל הזכויות האלה ניתן תוקף לדורות ברצון הנסיך בוליסלב ובהסכמת רבי המלוכה: הנציב, הגרפים וכמה שרים שהתמו עמו בשנת 1264 על התקנות.

אגרת הזכויות שניתנה ליהודי פולין לא היתה לרוח שומרי החומה של הכנסיה הקתולית בארץ. חוק המלכות המזלזל כמעט בכל הקאנונים של הכנסיה נראה כעלבון לדת השלטת. הכומרים מיהרו להודיע לרומי על־דבר הזכויות היתירות שניתנו ל„שונאי הנצרות" ולהראות על הסכנות הגדולות של השפעת היהודים במדינת החדשה, שבה עדיין לא נתחזק שלטון הדת עד כדי לעמוד כנגד השלטון החילוני. ברומי ידעו את היחס שבין אגרת הזכויות של הנסיך הפולני ובין האגרות הדומות של מלכי אוסטריה, בוהמיה והונגריה, ולכן החליט האפיפיור קלימנס הרביעי לעצור בעד ה„סכנה" – הסבלנות של המושלים הקתולים לגבי היהודים. כששלח האפיפיור בשנת 1265 את הקרדינל גווידו לאוסטריה ולפולין על מנת „לנתוץ ולבנות" (למעלה 24), ניתנו לו גם הוראות מפורשות בנוגע ליהודים. בחודש פברואר שנת 1267 בא הציר לעיר ברסלוי, ושם נתועדו בפקודתו ראשי הכומרים הפולנים של האפרכיה הגניזנית, שעליה נמנו חלק גדול משלזיה ונסיכות פולין גדול של בוליסלב מקליש. מארבע־עשרה ההחלטות של סנהדרין זו נגעו חמש ביהודים. כאן הוכרזו גזרות חמורות יותר

מן הגזרות של ועידות הכנסיה הקודמות. הנימוקים של תקנות אלה הובעו באחד הסעיפים בגלוי: „בשים לב שפולין היא שתיל חדש בקרקע הנצרות, יש להוש שהאוכלוסים הנוצרים יושפעו בקלות מן אמונת ההבל והמדות הרעות של היהודים היושבים בקרבם, שהרי עדיין לא הספיקה הדת הנוצרית להכות שרשים בלב המאמינים". מטעם זה רואה הועידה צורך להבדיל את מקומות מגורי היהודים ממקומות הנוצרים: ,מצוים אנו בכל חומר הדין, שהיהודים היושבים באפרכיה הגניזנית לא יגורו ביחד עם הנוצרים, אלא לבדד, בשכונה מיוחדת הקבועה בשבילם בעיר או בכפר. חלק זה של הישוב שהיהודים גרים בו צריך שיהא מובדל ממקומות מגורי הנוצרים על־ידי גדר, חומה או חריץ'. יהודים שהיו להם בתים בשכונות נוצריות חייבים למכור אותם מיד; ואם לא יעשו זאת עד יום חג יוחנן הסמוך תהא האחריות חלה על הרשות הדתית או החילונית של המקום. חוץ מזה הוחלט, שהיהודים מחוייבים לשבת בבתיהם בשעת תהלוכות נוצריות, שלא יהיה להם בכל עיר יותר מבית־תפילה אחד ולשם ,הבדלה בינם ובין הנוצרים' עליהם לחבוש לראשם גם כאן כמו בארצות המערב כובע מחודד. העובר על צו זה משלם קנס כמנהג המדינה. לתוך תקנות הכנסיה הבריסלואית המלאות משטמה ליהודים נכנסו גם תקנות הכנסיה הוינאית שבאותה שנה (למעלה § 24). בביסוס הגזירה שהטילה על היהודים את המעשר נאמר, שהם תופסים את המקום שבו צריכים היו לגור נוצרים, ולפיכך חייבים הם למלאות את ההפסד שנגרם לכהני הנצרות.

בכלל הרגישו עצמם ,נוטעי הנצרות' בפולין בני חורין יותר מאשר בארצות מטעיהם הישנות והרשו לעצמם להרחיב את תקנות הכנסיה כאַות נפשם. מכיון שבועידת הכנסיה באוֹפֶן האונגרית בשנת 1279 השתתפו גם כמה מורשי הכנסיה הפולנית, נתקבלו הגזירות של אותה ועידה, ביחוד על־דבר הכתם האדום על הבגדים גם בפולין, בשנת 1285 הוסיפה ועידת הכנסיה בלינטשיץ על הגזירות הקיימות גם את התקנה שאסור ליהודים להיות חוכרי מכס ומס או בית יציקת מטבעות. באמת לא היו להמצאות אלה של הכומרים ערך חשוב בחיי הישוב היהודי בפולין במאות השנים הסמוכות. קנאי הדת לא עצרו כח לצוות על המושלים, שלא יסייעו לישוב היהודים, שהיו באים בהמון ביחד עם הגרמנים לפולין, שהרי הדבר נעשה לטובת הכלכלה של המדינה. הסיוע לישוב היהודים מצד הממשלה גרם לתוצאות השובות ביחוד במאה הארבע־עשרה, בשעה שבפולין קמו מלכים שאיחדו את חלקי הארץ המפורדת למלכות אחת.

במקורות התקופה המועטים אין לדעת, מה הן הערים הפולניות שבהן קמו בימים ההם קהלות ישראליות ואם בכלל היו בימים ההם בארץ חיי קהלה. נשתמר רק רמז לדבר, שכבר היו קיימות קהלות בתחלת המאה השלש־עשרה. הרב אליעזר

מביהם כותב בשנת 1210 לר׳ יהודה החסיד מחבר „ספר החסידים״: „הנה ברוב המקומות במדינות פולין ורוסיה שאין שם לומדי תורה מתוך דוחקם, והם שוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו והיה להם לשליח צבור ולמורה צדק וגם למלמד לבניהם, מפני שאין כל סיפוק ביד כל צבור וצבור ליתן להם שכר למחיתם״[1]. בין רבני המערב נמצאו כנראה בימים ההם מתנדבים מועטים, שהעיזו ללכת למקומות המזרחיים הרחוקים כדי להקים שם מקלטים חדשים לתרבות הלאומית. הקהלות שנתפתחו רק לאט לאט היו מקבלות ימים רבים את יניקתן הרוחנית מבחוץ, מגרמניה וביחוד מבוהמיה. אל גדולי הרבנים באוסטריה ובגרמניה באו כמה שאלות בהלכה מפולין ורוסיה. בשאלות ותשובות של יצחק אור זרוע מוינה ומאיר מרוטנבורג (מהר״ם) נזכרים כמה פעמים יהודי ארצות הסלבים, ורוסיה נזכרת שם בתקופה ההיא הרבה יותר מפולין.

§ 31. ביזנטיה ורוסיה.

בדברי ימי שתי מדינות במזרחה של אירופה, ביזנטיה ומלכות רוסיה שנתפרדה לנסיכיות, היתה המאה השלש־עשרה תקופה של מעבר. ביזנטיה נהפכה במשך חמשים שנה (1204—1261) ל„קיסריות לַטינית״, היא מלכות נוסעי־הצלב המערביים, ורוסיה באה בעול הטטרים והיתה זמן מרובה כפופה לאסיה המונגולית. בשתי המלכויות, שהאחת מהן היתה קרובה לסוף דרכה ההיסטורית והשניה פסעה רק את פסיעותיה הראשונות על אותה הדרך, באו שינויים כבירים במערכות הכחות המדיניים, שהשפיעו גם על גורלו של עם ישראל הנודד בגויים.

על מצב יהודי ביזנטיה בתקופה זו אין בידינו אלא ידיעות זעומות. בימי מצור קונסטנטינופול (1203—1204) חנו נוסעי הצלב בפרבר יהודי, מה שגרם תלאות רבות ליושביו. אף במלכות הכבושה, שבה משלו צרפתים ובני ויניציה, לא היו קהלות ישראל בטוחות משרירות לב המושלים. בכיבוש זה מילאו גם יהודי צרפת תפקיד מסוים שלא בטובתם. ראש הקיסריות הלטינית בלדואין השני היה זקוק לכסף כדי להחזיק ברמה את קרן הכנסיה הרומית על אדמת יון. האפיפיור גריגור התשיעי חש לעזרתו והציע למלך הצרפתי האדוק לודביג התשיעי לתת למושלי קונסטנטינופול את שארית הכספים שהמלך והמלכים הקודמים (פיליפ אבגוסט ועוד) נטלו מאת המלווים היהודים או גבו מאת לוויהם הנוצרים. בכספים אלה, שגם מקודם לכן שימשו לטובת מסעי הצלב, היו צריכים על־פי דעת האפיפיור להשתמש לתמיכת המלכות הבלקנית של גבורי הצלב (1238). לודביג הקדוש עשה מיד כרצון האב הקדוש, וכך נקנה נצחון הכנסיה

1 תשובות מהר״ם מרוטנבורג חלק ג׳ סי׳ קי״ב; «אור זרוע» חלק א׳ סימן קי״ג.

הרומית בכספי היהודים. ואולם היונים ראו את היהודים כבעלי־ברית הכובשים הלטינים, ומכאן תגבורת המשטמה ליהודים מצד התושבים היונים.

באותם חלקי ביזנטיה, שבהם עדיין החזיק מעמד השלטון היוני, ניתנו היהודים לרדיפות קשות. על צורריהם נמנה ביחוד תיאודורוס הראשון, אדוני סלוניקי. לאחר שנוצח העריץ הזה בידי המלך הבולגרי יוהן אַסֶן ולוקח בשבי (1230), החליט המנצח לעַוֵר את עיני השבוי ומסר את קיום העונש לשני יהודים, בחשבו שהיהודים ישמחו להנקם בשונאי עמם. היהודים נענו מתחלה להצעה זו, אבל לא יכלו לעמוד בפני תחנוני האומלל הנואש וסרבו לעשות כמו שנצטוו. אז צוה המלך הבולגרי בחמתו להשליך את שני היהודים המסרבים מעל סלע גבוה׳ אל הים ואת תיאודורוס מסר לתליניו לעשות בו את פסק־הדין. לאחר זמן הצליח השבוי העִוֵר להמלט. ידיעות עמומות במקורות ישראל נותנים מקום לשער, שגם המושלים האחרונים מבית המלכות היוני לאסקרידי, יוהן בַטַזס ותיאודורוס השני (1222—1254), הציקו ליהודים בנחלותיהם שבאסיה הקטנה („מלכות ניקיאה") ואנסו אותם לשמד. הרדיפות פסקו רק בימי הקיסר מיכלאל פליאולוג, שהצליח בסיוע בני גינובה לגרש את הלַטינים ולחדש את הקיסריות היונית (1261). מאז ועד סוף המאה השלש־עשרה גורלם של יהודי ביזנטיה מכוסה בערפל.

בימים ההם הצליח צי המסחר של הרפובליקה גינובה, שנצח בים התיכון את ויניציה צרתה, לפלס לו דרך עד שפת הים השחור של רוסיה הדרומית. זמן קצר לפני זה עברה על מדינת קיוב ויתר הנסיכיות הרוסיות שואה נוראה: כיבוש הטטרים (1237), שהכבידו את אכפם על רוסיה ימים רבים. נדידת העמים החדשה של המונגולים גרמה תוצאות מכריעות לישובים היהודיים על שפת הים השחור, שמרכזם היה חצי־האי קרים. לרצועת הים שנכבשה בידי הטטרים נמשכו כעבור זמן מועט יונים, איטלקים ויהודים מארצות הבלקן הסמוכות. בשנת 1260 בערך הצליחו בני גינובה, שביקשו זה מכבר למשול בשפת הים השחור, לקנות בכסף מאת הכאן הטטרי את עיר הים כַּפָּא שבקרים, היא תיאודוסיה שמלפנים, ולהפוך אותה לריפובליקה מסחרית פורחת. לאחר מפלת הקיסריות הלטינית תפסו בני גינובה החרוצים מקום חשוב בשלטון המטרופולין קונסטנטינופול, וכך נגשר גשר בין עיר הבירה של ביזנטיה ובין „קונסטנטינופול הקטנה", כמו שקראו לכפא בימים ההם. ישובי בני גינובה על שפת הים היו מקום פרשת הדרכים של המסחר האירופי והאסיאטי, והמושבות הפורחות האלה משכו אליהם סוחרים מישראל ממזרח וממערב כמלפנים בימי הכוזרים.

החיים החדשים שניעורו בצפון הים השחור השפיעו גם על שפת הים השחור הקוקזית במזרח וכן גם על חבל הים הכספי. הזרם הסוחף של נדידת העמים המונגולית

הגדולה גרף את הישוב הקוקזי היהודי וחיבר אותו שוב עם המרכז שבקרים. נוסע צרפתי, הנזיר רוברוק, שנשלח מאת לודביג הקדוש בשנת 1254 בשליחות אל הכאן הטטרי, תייר בהזרתו את קוקז ומצא שם, כפי שהוא מספר, „הרבה יהודים" בהרים. מדרבנט הגיע לאחר נסיעת יומים לעיר סַמַרוק שעל שפת הים הכספי ושם מצא הרבה אוכלוסים מישראל. בדרכו הלאה לשַמַכה פגש הנוסע מבצרים התפוסים בידי היהודים. הגולה שבקצה אירופה המזרחית, קרים וקוקז, ניעורה לחיים רוחניים חדשים באותה תקופה שבה היתה כפא הגינובית כמין פרבר של קונסטנטינופול מעבר מזה לים השחור. מביזנטיה הלכו לקרים לא רק סוחרי ישראל אלא גם חכמי ישראל; אף קראים, שכבר היה להם לפנים ישוב בקרים, התחילו לבוא שוב. בשנת 1279 עבר מקונסטנטינופול לגור בעיר סולכאת (עֶסקי־קרים) החכם הקראי אהרן בן־יוסף, מחבר פירוש גדול לתורה בשם „ספר המבחר", והכם זה מצא בעיר גם קהלה של רבנים.

במחצית השניה של המאה השלש־עשרה קמו איפוא לתחיה הישובים הישראליים הישנים על שפת הים השחור ועל גדות הדניפר התחתון, עתידים הם להתקרב אל הישובים היהודיים, שיתפתחו במאות השנים הסמוכות בפולין ובליטה, ובאמצעותם אל מקורות התרבות הלאומית.

ספר שני

הגמוניה ספרדית־אשכנזית עד לגירוש ספרד

(מאה י״ד וט״ו)

§ 32. השקפה כללית.

מרכזי היהדות באירופה המערבית הלכו בשתי מאות השנים האחרונות של ימי הבינים מדחי אל דחי. דרכו ההיסטורית של עם ישראל מסומנת בתקופה זו בשני חורבנות: הגירוש הזמני מצרפת (1306) והגירוש המוחלט מספרד (1492). בשמונים השנה שבין שיבת המגורשים והגירוש החדש של צאצאיהם (1315—1394) היה קיומו של המרכז הצרפתי דל ועלוב. לעומת זאת הגיע המרכז הספרדי דוקא במאה הארבע־עשרה להתפתחותו השלימה. אולם מסוף המאה ואילך ירד אף הוא עד שהגיע לכליון גמור. בו בזמן נאנקה כנסת ישראל בגרמניה מעצמת פורעניותיה ועושק זכויותיה, אולם עמדה בקומה זקופה בפני כל הסערות שהתרחשו עליה. היא שומרת בצד היהדות הספרדית על ההגמוניה הלאומית שקיבלה מידי המרכז הצרפתי. אולם גם לקהלות אשכנז הביאה המאה החמש־עשרה המוכנת לפורענות חורבן חלקי: רדיפות וגירושים מערים שונות המעיטו את אוכלוסי היהודים בגרמניה עד למאוד.

אבל חוץ מן הצדדים השוים לשתי מאות השנים יש גם תכונות נבדלות לכל אחת. בשני מרכזי אירופה האמצעית, הצרפתי והגרמני, היתה המאה הארבע־עשרה דור של גזירות קשות. תנועות השגעון הדתי של ההמונים הנוצרים: „גזירות הרועים", פורעניות, „המגפה השחורה", עלילות הדם והצרות שבעקבן — כל אלה גרמו לקהלות ישראל חורבן ואבדן. היהודי הוא השעיר לעזאזל בפרוע פרעות בעולם: „מגפה כי תמית אלפים, רעש כי יהיה בארץ — ועם ישראל עולה על המוקד" (חרוז של רושם המאורעות הנוצרי פבריציוס). בצרפת נוספו על מעשי הפרעות של האספסוף גם שרירות לב המלכים ומעשי אלמות של השלטונות, וכל זה גרם ליציאת מצרים חדשה מצרפת. בגרמניה גרמו הרדיפות של „מכי היהודים" ונוקמי „המגפה השחורה" לאותן התוצאות שגרמו מעשי הגבורה של נוסעי הצלב בשעתם: היהודים נשתעבדו עוד יותר למגיניהם, לקיסרים, לפיאודלים ולשלטוני הערים. במאה החמש־עשרה יורד היהודי בבחינה חברתית עד לשפל המדרגה, התהום בין רחוב היהודים ורחוב הנוצרים הולך ורחב והאופק הרוחני הולך ומצטמצם. רוח האומה האמיץ מוסיף לפעול במחיצה מצומצמת והולך ובונה כמלפנים „גדר לתורה". הכח הדוחה כלפי הסביבה האויבת הולך ומתגבר. אפילו השחיטות האיומות ביותר אינן גורמות לידי שמד המוני: הנשחטים קשי עורף הם. הקדושים הולכים באומץ לב לקראת המות ואינם חושבים אף רגע להציל את עצמם על ידי התנצרות למראית עין. בשנות מנוחה נושא היהודי הגרמני בהכנעה את עול עושק הזכויות. ניתן הוא להכפף אבל לא להשבר.

לא כן מראה היהדות הספרדית. יהודי ספרד ניצלו מן הפורעניות של המאה הארבע־עשרה עד לעשר השנים האחרונות של המאה. בארגוניה ובקשטיליה לא נדחו עדיין מתוך החברה האזרחית. בקשטיליה נתרבה חוג היהודים בני מרום עם הארץ, שיחסיהם הכספיים להצר המלכות נתנו להם גם השפעה מדינית. אמנם לא תמיד השתמשו בהשפעה זו לטובת עמם, אולם בארץ שבה היו היהודים ראשים להיות מיניסטרים לא יכלו בני עמם להיות נדחים ומושפלים בחברה. ובאמת היה מצבם החברתי של יהודי ספרד כמקודם הרבה יותר נוח ממצב אחיהם בכל יתר הארצות. האצילים, הכהנים והאזרחים הקטנים היו שונאים אותם מתוך קנאה, אבל לא בזים להם. הבוז משפיל, אולם השנאה מסוכנת, ולפיכך היו יהודי ספרד שניצלו משפלות נתונים בסכנה גדולה מזו. הכומרים היו מסיתים את ההמונים הנוצרים החשוכים כלפי „ההתיהדות" בקרב הנוצרים ההולכת וגוברת. בשנת 1391 בא גם לספרד מסע צלב משלה: ההמון הפרוע פרץ בהנהגת הנזירים לתוך בתי היהודים בקריאה: שמד או מות! „טבח שיביליה" שימש אות להשמיד את היהודים גם בערים אחרות של קשטיליה וארגוניה. הגיעה שעת הנסיון הקשה גם ליהודי ספרד כמו ליהודי אשכנז בשעתם, רבים עמדו בנסיון, אבל יש מהם שהצילו את חייהם על ידי שמד למראית עין. אנוסים כאלה קוו לשוב ליהדותם כעבור זעם, אולם תוחלתם זו נכזבה: בתחלת המאה החמש־עשרה נתגברו הרדיפות מצד הכנסיה הנוצרית, ועל חללי אונס הדת נוספו חדשים. התחילה הטרגדיה של האנוסים, המַרַנים. בכניסת ה„נוצרים החדשים" נכנסה שאלת היהודים או היהדות, לתוך־תוכה של החברה הספרדית. הכנסיה, שהצליחה לנצר במקצת את היהדות נזדעזעה מסימני ההתיהדות האורבת לספרד. האינקוויזיציה הרימה את זרועה לענוש את היהודים החשאיים (1480). רבים חללים הפילה, אבל ללא הועיל, עד שבאו לידי הכרה שאין להלחם ביהדות המסותרת אלא אם כן יעלמו היהודים הגלויים מן הארץ: בהכרת הגזע יבלו הענפים מעצמם. כך הגיעו הדברים לידי גירוש היהודים מספרד (1492), ואחר כך גם מפורטוגל ומנַברה. שוב נחרב מרכז תרבותי בתפוצות ישראל, שוב נגמרה תקופה בתולדות ההגמוניות הלאומיות בגולה.

כל עשירית שנים אחרונה בשלש מאות השנים הרצופות מסומנת בחורבן מרכז ישראלי: בסוף המאה השלש־עשרה חל גירוש היהודים מאנגליה, בסוף המאה הארבע־עשרה גירוש צרפת ובסוף המאה החמש־עשרה גירוש ספרד ופורטוגל.

כמקודם כן גם עכשיו לא סבלה מתגרת הסערה הזאת היהדות באיטליה. תקופת התחיה (רינסנסה) באיטליה ושגשוג הרפובליקות לא נתנו מקום להתפרצות הברבריות של ימי הבינים. קהלות ישראל הסתגלו לכל המשטרים השולטים בארץ:

של האפיפיור, הרפובליקנים והמונרכיים (בנפולי ובסיציליה), ובקצת מקומות נסתדרו הקהלות בקרב הערים הנוצריות כמין רפובליקות אבטונומיות בזעיר אנפין. התירותיהם של הנזירים הקנאים לא הצליחו אלא לעתים רחוקות. רק במוצאי התקופה עברה גם על חלק מאיטליה אותה הזועה שהחריבה את המרכז הספרדי: לאחר שנתאחדו ארגוניה וקשטיליה והנהיגו את האינקוויזיציה וגרשו את היהודים מספרד, הוכרחו גם יהודי סיציליה, שהיתה נחלת מלכי ארגוניה, לעזוב את ארץ מגוריהם.

בינתים הלכה ביזנטיה הבלה מזוקן הלוך ודלי, ובשנת 1453 כבשו התורכים העותומנים את מורשת היונים להלוטין. מדינת תורכיה החדשה נתנה ליהודים הנרדפים מקלט בטוח בארצותיה האירופיות והאסיאטיות. וכך נבנה על סף ימי הבינים והעת החדשה גשר חדש בין תפוצות ישראל שבאירופה ובאסיה. תקומת ישראל בארץ הקדם קרובה לבוא. מגורשי ספרד נועדו להעיר את המזרח מתרדמתו לאחר חמש מאות שנה.

במקום המרכזים שבטלו במערב קם מרכז לאומי חדש באירופה המזרחית, הסניף של היהדות האשכנזית, פולין, הולך ומתפתח. בסוף התקופה כבר הגיע למדרגת המטרופולין שלו ומתעתד הוא לעמוד בקרוב בראש מרכזי האומה.

עם חורבן מרכזי ההגמוניה הישנים נידלדלו גם תרביצי התרבות הרוחנית שלהם. אחרי המחלוקת הממושכת בין הרבנות והפילוסופיה, שנסתיימה בתחלת המאה הארבע־עשרה בנצחון הרבנות, פנה הודם והדרם של החיים הרוחניים בכל מקום. בפילוסופיה הדתית מתגברים הזרמים השמרניים (קרשקש, אלבו, אברבנאל); הרבנות האשכנזית תופסת מקום גם על אדמת ספרד (בית מדרשו של הרא״ש, ספר ה„טורים״); לפיד הקבלה מושך לאורו המסתורי בחשכת הלילה את ה„נבוכים״ שהלכו לפנים לאור הבהיר של „המורה״, הוא הרמב״ם. באשכנז עצמה מושל התלמוד שלטון בלי מצרים. בצמצום האופק הרוחני משתקפת הדלות של רחוב היהודים הסגור והמסוגר. באיטליה נכנס מתוך הריניסנסה רוח צח גם לתוך הספרות העברית, שבה קם משורר גדול כמו עמנואל הרומי בן דורו של דנטי. אולם התחיה העברית שפרחה לפנים בספרד לא זכתה להתחדש באיטליה. אדרבה, מוצאי ימי הבינים מצטיינים בכל מקום בשלטון הרבנות, הנעזרת גם בפילוסופיה המתונה וגם במסתורין. בכל מקום מורגש הצורך בכינוס פנימי, בשמירת הרוח הלאומי בתוך סערות הזמן הבאות להשמידו.

פרק ראשון

המרכז הספרדי במאה הארבע־עשרה

§ 33. היהודים המקורבים למלכות בקשטיליה והסתת הצוררים.

במאה השלש־עשרה עמדה מלכות ארגוניה במרכז חיי הצבור של יהודי ספרד, ובמאה הארבע־עשרה עבר תפקיד זה למלכות הספרדית השניה, לקשטיליה. במדינה זו, שנמצאה בטבורו ובדרומו של האי הפירינאי, ובמלכות ליאון המצורפת לה, ישבו אוכלוסים יהודים ומוסלימים במספר יותר רב מאשר בספרד המזרחית, ואף חיי הכלכלה היו כרוכים באוכלוסים נכרים אלה יותר מאשר בארגוניה. השליטים היו סבוכים בעסקי הלוואות אצל עשירי היהודים. ה„אלמוחריפים" וחוכרי המסים מישראל נסתבכו לעתים קרובות בסכסוכים שבין בני בית המלכות המתחרים זה בזה ובין המעמדות והמפלגות, ויש שהכניסו בעל־כרחם גם את הצבור היהודי לסכסוכים אלה. ההסתדרויות המעמדיות הלכו וגברו בקשטיליה במאה הארבע־עשרה. כנסיות האצילים (Cortes) אכפו על המלך את ההוקים שהחליטו ובתוכם היו גם תקנות לצמצום השפעתם המדינית של היהודים. כלפי עמדותיהם הכלכליות של היהודים הסתערו הערים המחוברות לבריתות („הירמַנדדיות") לשם הגנת זכויותיהן המיוחדות. כנגד ההשפעה הרוחנית של היהודים נלחמו בקנאה יתירה הכומרים הקתוליים, שהלכו וגברו בקשטיליה. הללו דרשו מאת הממשלה שתקיים את החלטות ועידות הכנסיה כנגד „אויבי הנצרות" ובאותה שעה היו מסיתים את ההמונים כלפי „המיהדים את הארץ".

תוצאות ההתקפה המשולשת הזאת כבר ניכרו בימי היורשים הראשונים של סַנחו הרביעי מלך קשטיליה (למעלה § 9). אלמנתו מריה די מולינה ובנו פרדיננד הרביעי (1295—1312). לימין המלך פרדיננד עמד כיועץ האלמוחריף היהודי דון שמואל, שבידיו נמצא שלטון כספי המדינה. אולם עצותיו המחוכמות של שמואל, שהיה נאמן בית המלך הצעיר, לא מצאו חן בעיני אם המלך מריה די מולינה, והדברים הגיעו לידי כך, שמפלגת המלכה ניסתה לסלק בזרוע את יועץ המלך העומד לה לשטן. פעם אחת, כשנמצא שמואל במסבת המלך בדרכו לשיביליה, התנפלו עליו מרצחי סתר והכוהו ופצעוהו כל כך, עד שנשאר בחיים רק על ידי הריפוי המצוין של רופא המלך. השפעתו של דון שמואל היא שגרמה בודאי להכשיל את השאיפות של הכומרים והאצילים לגבי היהודים. כשניסו הכומרים בטולידו בשנת 1307 לצמצם

את עסק האשראי של היהודים על סמך פקודה מאת האפיפיור קלימנס הרביעי, ציווה פרדיננד הרביעי על־פי בקשת הקהלה, שלא להפריע את פעולתם הכלכלית של נתיניו החרוצים. היהודים – כתב בפקודתו – כפופים לא לאפיפיור אלא למלך שהם משלמים לו מס, ולפיכך מוכרח כל צמצום של חירות במשלה ידם להזיק לאוצר המדינה. והמלך סרב למלאות את דרישותיהן של ועידות האצילים, שלא לתת ליהודים חכירות מסים ואחוזות. ואמנם לא יכול המלך לוותר על תמיכתם של עשירי ישראל בשעה שהתכונן לצאת למלחמה על גבראלתר.

אחרי מות פרדיננד הרביעי (1312), כשמשלה שוב המלכה הזקנה מריה מפני ילדותו של נכדה אלפונס האחד־עשר, ראתה הממשלה צורך בדבר למלאות במקצת את משאלות האצילים והכומרים. על סמך החלטות ועידת הכנסיה בצמורה (1313) וועידת האצילים בבורגוס (1315) אסרה הממשלה ליהודים להקרא בשמות נוצרים, להופיע בפומבי בלבושים הדורים ולקחת מיניקות נוצריות. ערך חשוב ביותר היה להגבלות שהונהגו במקצוע המסחר והמשפט, שעל פיהן אסור למלווים יהודים לקחת ריבית יותר משלשים ושלשה אחוזים; בדברי ריבות שבין יהודים ונוצרים מכריע רק בית־הדין של המלכות; עדותו של יהודי כלפי נוצרי פסולה וכיוצא בזה. אולם הממשלה לא מילאה את כל תאותם של המעמדות העליונים ולא ויתרה על שירות היהודים במקצוע כספי המלכות. המלכה מריה בעצמה ושותפה לשלטון הנסיך יואן מנואל השתמשו בשירות סוכנים כספיים מקרב היהודים. הנסיך, תומך המדע והספרות, משך חסד גם לחכמי ישראל, ואחד מהם, יהודה אבן ווקאר מקורדובה, היה מקורב לו ביותר. על פי בקשת אבן ווקאר חידש יואן מנואל, שנעשה אחרי מות המלכה מריה שליט יחידי, את זכותם של בתי־הדין היהודיים בדיני עונשין, שניטלה מהם בחיי המלכה.

כשבגר אלפונס האחד־עשר (1325—1350) ותפס בעצמו את השלטון, מינה לאלמוהריף את היהודי יוסף בנבנשתי. הסוכן רב הפעלים של אוצר המלכות נעשה נאמן ביתו של המלך הצעיר והיה ממלא שליחויות חשובות. ביחד עם שני אבירים המקורבים לאלפונס השפיע בנבנשתי במדה מרובה על הנהגת המלוכה והיה חי לפי ערך עמדתו ברוב פאר והדר: יוצא היה בעגלה נהדרת בלוית רוכבי סוסים ואל שלחנו היו סועדים גדולי קשטיליה. כל זה עורר חמתה של החברה הנוצרית: בכל מקום התלוננו, שהמלך מסר את שלטון הארץ ליהודי ערום ולשני אבירים קלי דעת. בשעה ששהה בנבנשתי עם המלך בוולדוליד אירעה התנקשות בנפש השר היהודי, מתחלה לא השגיח אלפונס בתלונות העם וסרב להרחיק את בנבנשתי ממשרת שר האוצר, אולם נכלי החצר, שבהם היתה גם יד ישראל באמצע, גרמו למפלתו של השר היהודי, ומעשה שהיה כך היה. המלך החכיר לסוחר הנוכל שמואל אבן

וּוֹקאר את המכס על הסחורות המובאות מגרנדה המוסלימית וכן גם את מלאכת יציקת המטבעות עם הזכות לטבוע מטבעות של כסף סיגים, מה שהכנים לשמואל ריוח גדול. כשהצליח בנבנשתי ליטול מאת בן תחרותו את חכירת המכס, דיבר הלז על לב המלך לאסור בכלל הבאת סחורות מגרנדה. בינתים גבר בארץ הרוגז כלפי המוכסנים והמלווים בריבית היהודים והמוסלימים, ועידות האצילים בוולדוליד ובמדריד דרשו מאת המלך שישים רסן בפי המלווים בריבית, והממשלה נעתרה להם להוריד את שער הריבית עד לשלשים ושלשה אחוזים. חוץ מזה נשמעו טענות על התוצאות הרעות של חכירת המטבעות, שנמסרה לאבן ווקאר: אמרו שעל ידי מטבעותיו הפחותות האמיר יוקר צרכי האוכל, מפני שסוחרי המזונות בחרו להוציא את סחורתם לחוץ־לארץ חלף כסף טהור. לבסוף עלתה ביד אחד מצוררי ישראל להפיל את שני אילי הכסף בבת אחת.

את תפקידו של המן הרשע מילא הפעם אביר עני ושמו גונסלו מרטינץ, שעבד אצל יוסף בנבנשתי ונכנס על ידיו לחוגי חצר המלכות. מרטינץ הלך וגדל עד שנעשה ראש אגודת האבירים של אלקנטרה ונתקרב אל המלך אלפונס. אביר זה, שהיה מושפע משונאי ישראל, החליט להשמיד את התקיפים היהודים ועל ידי כך גם את כל יהודי קשטיליה. התחיל להאשים את שני הוכרי המסים, שהם מהריבים את הארץ בשיטתם הכספית ומתעשרים על חשבון אוצר המלכות. מרטינץ הצליח להסית את המלך אלפונס, שיחרים את רכוש הסוכנים וימסור אותם לדין כפושעים מדיניים. בנבנשתי ואבן ווקאר נאסרו שניהם והושמו בכלא (בשנת 1337 בערך). בנבנשתי מת בכלא, ואף אבן ווקאר הומת מתוך עינויים. את האחרון האשימו, כי תכסיס המכס שלו, שביטל את מחזור הסחורות בין קשטיליה וגרנדה, גרם למלחמה שהכריז האמיר מגרנדה על אלפונס האחד־עשר. במלחמתם נשענו המַברים מגרנדה על עזרת החיל של בני נזעם במרוקו, ונדמה היה שעתידה קשטיליה להיות שוב לשדה־קטל בין מוסלימים ונוצרים. ביחד עם ארגוניה ופורטוגל התכוננה קשטיליה לעמוד על נפשה. מכיון שלעריכת מלחמה היתה זקוקה המדינה לכסף, הציע גונסלו מרטינץ, שנתמנה למצביא ראשי, ליטול מאת היהודים את כל רכושם ולגרש אותם מן הארץ, והוא ערב בדבר שהאוכלוסים הנוצרים יכניסו לאוצר המלכות אותם סכומי המסים שהיו נגבים בכל שנה מאת היהודים. אולם הצעה זו לא מצאה לה תומכים במועצת המלכות. אפילו הכהן הגדול שבמדינה, הארכיבישוף מטולידו, חיוה את דעתו, שמילוי הצעתו של מרטינץ יזיק להנהגת המדינה, כי היהודים הם אוצר בלום למלך: „רוצה אתה — אמר אל מרטינץ — להשמיד אוצר זה ולהכריח את המלך להתנהג כמו שלא התנהג אף אחד מאבותיו; בזה תזיק למלך יותר מאשר ליהודים". הבשורה על תחבולותיו של הצורר עוררה בקהלות ישראל דאגות קשות.

מיד גזרו בכל מקום תענית והתפללו לאלהים שיעביר את רוע הגזירה. ביחוד גדל פחד היהודים לאחר שהצליח מרטינץ להכות את צבא המוסלימים ולהיות לגבור לאומי. אולם מזלם הטוב של היהודים גרם, שעל שלטון מרטינץ בא פתאום הקץ. כהמן האגגי בשעתו כך נפל צורר זה מידי אהובת המלך. על ידי השתדלותה של ליאונורה די גוזמן, אהובת אלפונס, נקרא מרטינץ בחזרה משדה־המלחמה למדריד, אבל הוא סרב לבוא והתקומם ביחד עם אבירי ברית אלקנטרה כנגד המלך. לאחר זמן מועט נתפס למלכות ונדון למיתה (1339). הדבר היה בחודש אדר, ממש כנס פורים בשעתו.

בצד ההסתה המדינית כלפי היהודים נמשכה, כאמור, גם ההסתה הדתית. בראשה עמד מומר אחד מישראל, תלמיד־חכם ושמו אבנר או אלפונס מבורגוס. בשנת 1295, בהיותו יהודי, התפעל מדרשותיהם של בעלי המסתורין המשיחיים. מאמין היה בנביא מאבילה ונואש ממנו לאחר שנראו על מלבושי המאמינים סימני צלב (למעלה § 18). מתחלה נטה בהשפעת הפילוסופיה המיימונית לחירות הדעת ולמד חכמות חילוניות ורפואה, אולם מלאכת הרפואה לא נתנה לו די פרנסתו. ופתאום הופיע לעיניו אות הצלב, שהדהים אותו בבחרותו. כפתרון שתי הפרובלימות, הדתית והפרטית, אבנר התנצר ונעשה שומר הקדשים בבית הכניסה הגדול של וולדוליד. מעתה ביקש אבנר־אלפונס למצוא חן בעיני הנוצרים על ידי הוצאת לעז על היהודים. בחיבורים שונים שחיבר בעברית ובספרדית הוא מביא לראיה על רפיון הדת הישראלית את ריבוי הכתות בישראל — טענה שדוקא בנוגע ליהדות לא צדקה. חכמי ישראל (יצחק פולגר ועוד) השיבו למומר בחריפות בספרי הפולמוס שלהם, ואז התמרמר אבנר ביותר. לבסוף הלשין למלך, כי היהודים מקללים את מעריצי ישו באחת מתפלותיהם. מטעם זה הגיעו הדברים לוויכוח בוולדוליד בין אבנר ובין רבני העיר במעמד נזירים דומיניקנים. הרבנים השתדלו להוכיח, ש„ברכת המינים" בתפלת שמונה עשרה (עי' כרך שלישי § 10) מוסבה רק על המומרים והמלשינים מישראל, אבל לא על נוצרים סתם. חכמי ישראל היו סבורים, שהכנסיה הנוצרית, הנוהגת לקלל את כופריה, תתיר גם ליהדות לקלל את כופריה היא. אולם המומר, שנכוה מן החרם היהודי, הצליח להוכיח למלך ולכומרים, שחרם זה חל גם על הנצרות. אז אסר המלך לקהלות ישראל בפקודה מיוחדת לקרוא ברכה זו בשעת התפלה, והעובר ישלם קנס מאה מרבדי.

אלפונס האחד־עשר עשה גם וויתורים אחרים לצוררי ישראל. ללווים נוצרים שהאשימו מלווים יהודים בנשך שמט המלך רבע החוב, ובכלל אסר כל עסקי נשך. מצד אחר הגין על בעלי האחוזות מישראל, שהאצילים נלחמו בהם, והתיר ליהודים

לרכוש אחוזות רחבות־ידים על שתי גדות נהר דואירו, שערכן הגיע עד לחמשים אלף מרבדים (1348).

§ 34. היהודים במלחמת האזרחים הקשטילית.

מעולם לא היה גורלם של היהודים כרוך כל כך בתהפוכות המדיניות בספרד כמו בימי שלטון בני אלפונס האחד־עשר, פדרו והיינריך. המלך פדרו הרביעי המכונה „האכזרי" (1350—1369) לא הצטיין דוקא באכזריות בנוגע ליהודים. פדרו מינה לשר הכספים את שמואל הלוי אבולעפיא מגדולי היהודים בטולידו. אבולעפיא סידר את שיטת המסים מחדש ותקן את הקלקלות שבשלטון הכספים. יהודי אחר, אברהם צרצל, היה רופא המלך ואצטגנינו. המתנגדים המדיניים של המלך וקנאי הכנסיה הוכיחו אותו על פניו, שבחר בכופר וכינו את חצר המלכות בזלזול בשם „חצר היהודים". כשביקשה אספת האצילים בוולדוליד מאת המלך לבטל את בתי־הדין היהודיים, קיבלו תשובה שלילית בנימוק זה: „היהודים הם עם חלש; אם יהיו כפופים לבתי הדין הכלליים יציקו להם תמיד בעיוות דין". בצד השרים הללו היה קרוב למלכות גם המשורר מישראל סנטוב די קריון, שהיה נותן למלך בחרוזיו הספרדיים תורות ועצות. אילו שמע פדרו לעצות נכוחות אלה, לא היה בא אולי לאותה צרה שנכנס בה מפני עסקי משפחה.

פידרו היה הבן היחיד של אלפונס האחד־עשר מאשתו הכשרה. אולם לאלפונס נולדו עוד תשעה בנים מאהובתו ליאונורה די גוזמן, ושם הבכור היה היינריך די טרסטמרה. בן מלך זה היה רודף אחרי הכבוד והתנשא למלוך תחת אחיו חורגו פידרו, שגם בביתו גרמו עסקי נשואין למחלוקת מדינית. המלך פדרו מאס באשתו הצעירה בלַנקה, היא בת הדוכס לבית בורבון, שנשא אותה לא מאהבה אלא מטעמים מדיניים, ובחר באהובתו הספרדית היפה מריה די פַּדילה. מטעם זה התגלע בחצר המלכות ריב בין מפלגת הצרפתיה ובין מתנגדיה מכנופית הספרדיה. על האחרונים נמנה גם שר הכספים שמואל אבולעפיא ועמו כל יהודי קשטיליה, שפחדו שמא תנגע בת המלך הצרפתי את בית המלכות הספרדי ברוח שנאת ישראל השוררת בארצה. הכנופיה הצרפתית זממה לסלק את הקיסר בזרוע, וכמעט נפל אבולעפיה חלל בקשר זה: הקושרים הועידו אותו עם המלך בערמה למבצר טורו והחזיקו אותם שם בשבי. אולם לאחר זמן הצליחו שניהם להמלט. השתתפותם של היהודים במחלוקת דינסטית זו, שהלכה וגברה, נעשתה סכנה קשה לקהלות ישראל בקשטיליה. וכשנהפכה המחלוקת למלחמת אזרחים ממושכת נמצאו יהודי קשטיליה במצב נורא של בעלי מלחמה בלתי נכונים להגנה. הפורענות באה לראשונה על היהודים יושבי עיר הבירה טולידו. ביום

השבת 7 במאי 1355 התפרצו גדודי הנסיך היינריך לשכונת היהודים, הרגו כמה מיושביה (לדברי רושמי רשומות היה מספר ההרוגים אלף ומאתים) ושדדו את החנויות. אולם בעזרת להקה קטנה של אבירים נאמנים למלך נהדפה הסתערות זו על הרחובות הראשיים של שכונת היהודים.

לאחר שנים אחדות ירד פלאים אותו האיש שהכניס את היהודים שלא בטובתם לתוך מלחמה מדינית. שר הכספים שמואל אבולעפיא קבע תקנות קשות בגביות מסים להספקת כסף לאדוניו. ובשעה שהמלך הכיר לו טובה רגז עליו המון העם. נתפשטה השמועה, שהמיניסטר מוציץ מן העם את המסים לא רק לטובת המלך אלא גם לטובתו. בכרוניקה הקשטילית של איילה מן הימים ההם נאמר: „היהודים יונקים את דם הנוצרים המשועבדים ושואפים להתעשר באמצעות חכירת המס. דון אברהם ודון שמואל משיגים מאת המלך בדבריהם המתוקים מדבש כל מה שהם רוצים". אולם אבולעפיה שחי חיי עושר לא הכיר את סימני הזוועה המשמשת לבוא. יושב היה כנסיך בארמונו בטולידו ושמונים עבדים מַברים היו שומעים בקולו. כדי לעשות לעצמו שם עולם, בנה בשנת 1357 בעיר הבירה בית כנסת נהדר, שכתליו היו מקושטים בערבסקות ובכתבות לכבוד המנדב (ערבסקות אלו מקשטות עד היום את כתלי הבית שנהפך לבית כניסה קתולי לאחר גירוש היהודים מספרד). שר וגדול זה, שדאג לפרסומו לעתיד, לא חשש לבטחונו בהוה, אף־על־פי שהזמנים לא היו נוחים, ומכל עברים נשמעה הלחישה הארסית של הזרים ואפילו של רבים מבני אומתו. מספרים, כי יהודים אחדים, שקנאו באבולעפיה, הלשינו עליו למלך, שהוא מתעשר על חשבון אוצר המלכות. ואירע מה שכבר אירע כמה פעמים במקרים כאלה: לאחר שהמלך מצץ מן התושבים סכומים גדולים על־ידי משטר המסים שבראשו עמד השר היהודי, לא יכול לכבוש את יצרו והחליט להריק גם כלי זה, שלפי דעתו דבקו בו כמה מסים שנתלקטו ברבות השנים. החיפוש שנעשה בבית שמואל אבולעפיא גילה באמת אוצרות עצומים: מאות אלף מטבעות זהב וכסף וכמה ארונות מלאים דברי הפץ. כמו כן מצאו אוצרות גנוזים במרתפים שמתחת לארמון העשיר היהודי, אוצרות משלו ומשל בני משפחתו. אז ציווה פדרו לאסור את השר וגם את קרוביו. שמואל הובא לשיביליה והושם בכלא ושם ניסו להציל מפיו על־ידי עינויים קשים היכן טמונים אוצרות אחרים. מתוך עינויים אלה מת שמואל בשנת 1360, לאחר שחי עשר שנים חיי הבל והדר חיצוני באותם ה„חוגים הגבוהים" המלאים ברובם תאוות שפלות. כל רכושו ורכוש קרוביו הוחרם לאוצר המלכות.

היה מקום לחשוש, שלאחר מפלת השר היהודי יתקלקלו היחסים בין המלך ובין קהלות ישראל. אולם הדבר לא היה כך. היהודים שעמדו לימין פידרו בתחלת מלחמת האזרחים נשארו נאמנים בבריתו גם לאחר המאורע המעציב, מפני שלא הגו חיבה

למתנגדו היינריך. בינתים נתגבר ריב האחים. מעשה האכזריות של המלך, שציווה למרצחי חרש להרוג בבית האסורים את אשתו השנואה בלנקה, חיזק את ההסתה של המפלגה המתנגדת בארץ ובארצות הסמוכות. בקשטיליה לא היו מרוצים מחיבתו של פידרו ליהודים. נתפשטו שמועות, כי ברצה המלכה השתתפו שני יהודים (הרבה מן האגדות שהיו נפוצות בימים ההם נכנסו לרומנסים הצרפתיים המאוחרים על גורלה של המלכה האומללה). כדי להבאיש את ריח המלך הפיצו את האגדה, שפידרו בעצמו יהודי הוא. מספרים היו, שאביו אלפונס הי״א כעס על אשתו שילדה לו רק בנות, לפיכך כשילדה המלכה שוב בת ופחדה מפני חרון אף בעלה, החליפה בסיוע המילדת את הבת באחד מילדי ישראל, ופדרו בן מלך מזויף זה הוא שעלה על כסא המלכות. המצאות כאלה השפיעו על מלחמת האחים. היינריך בא בטענה על בני קשטיליה שיהודי מושל בהם, והביא לראיה את העובדה שהיהודים עומדים על צד פידרו.

ובאמת היו היהודים נאמנים למלך, ובפרט שבן תחרותו היינריך נתמך במפלגה הנוצרית הקנאית הצוררת להם. בשעת מצור הערים הנאמנות למלך השתתפו קהלות ישראל בהדיפת המורדים, ויש שאבדו בזה את חייהם ורכושם. בבירוויסקה, סמוך לבורגוס, הושמדה כל קהלת ישראל בת מאתים משפחות לאחר שנלכדה העיר בידי המורדים. בבורגוס עצמה נמלכו שלוש הקהלות שבעיר, הנוצרים, היהודים והמוסלימים, אם להסגיר את העיר לחיל היינריך או להגן עליה. בעצת הארכיבישוף החליטו הנוצרים להסגיר את העיר ועליהם נלוו גם האוכלוסים המוסלימיים; היהודים התנו לפני קבלת ההחלטה את הזכות לעצמם, אם לא יסכימו להחלטת יתר יושבי הָעיר, לצאת לארגוניה או לפורטוגל, אולם לבסוף הסכימו להסגיר את העיר. אף־על־פי־כן הטיל היינריך לאחר שנכנס לבורגוס (1366) מס כבד על הקהלה היהודית, עד שהוכרחו הפרנסים למכור אפילו את קישוטי ספרי התורה. לאחר זמן הצליח פידרו, בסיוע חיל הנסיך האנגלי „השחור" והאמיר מגרנדה, לקרוע שוב מידי מתנגדו כמה ערים. במלחמות האלה סבלו היהודים צרות רבות ורעות. במשך המלחמה הוטלה על קהלת בורגוס שוב קונטריבוציה במכסת מיליון מַרַבֶדִי, הפעם בשכר מתן הזכות להשאר בעיר. במקומות אחרים התנפלו האזרחים הנוצרים בעצמם על שכניהם היהודים, שדדו את רכושם והרסו את בתי הכנסיות (למשל בוולדוליד).

המהומות הממושכות נסתיימו רק בשנת 1369. צבאות היינריך צרו על טולידו; אף־על־פי שהיה רעב בעיר הנצורה, הגינו ביחד עם הנוצרים באומץ לב על העיר [1].

1 בן הדור ההוא שמואל צרצה מספר: «קהל טוליטולו (טולידו) עטרת ישראל מתו בהם ברעב יותר מעשרת אלפים איש במצור ובמצוק, אשר צר המלך דון אנדרוק (היינריך) עליהם. ומרוב הרעב אכלו כל ספרי התורה וכל הספרים וכל כלי עור והיו מהבהבים הצמר ואוכלים אותו. והרבה מהם שמו נפשם בכפם ויצאו למחנה המלך (היינריך), כי אומרים: טוב שנמות בחרב משנמות ברעב».

אולם כל התאמצות המגינים היתה לשוא. בחודש מרץ של אותה שנה נחל היינריך על יד מונטיל נצחון מכריע. כשנפגש פדרו המנוצח עם היינריך קרא המנצח: „הנהו יהודי זה בן הזונה, הקורא לעצמו מלך קשטיליה!" על־פי דרישת המצביא של חיל צרפת ניתז ראש פדרו מעליו. כששמע האפיפיור אורבן החמישי שמועה זו, אמר: „המאמינים יכולים לשמוח שבא הקץ לעריץ זה, שקם כנגד הכנסיה ומשך חסד ליהודים ולמוסלימים".

§ 35. נצחון הריאקציה.

היינריך השני (1369—1379), שנצח במלחמת האזרחים, גמל ליהודים את אמונם לפדרו על־ידי הטלת מסים קשים על הקהלות שנחרבו בשעת המהומות. ביחוד בטולידו היתה גבית המסים כרוכה במעשי אלמות נוראים: גוזלים היו מאת הבינונים את קנינם האחרון ואת העניים שמו בכלא, עינו אותם וגם מכרו לעבדים. שאיפתם של האצילים וקנאי הדת להוריד את היהודים לשפל המדרגה החברתית יכלה כעת להתגשם במדה מרובה. ועידת האצילים שנתכנסה בטורו בשנת 1371 דרשה תקנות אלה כנגד „הגזע הרע והמחוצף": אסור ליהודים לכהן במשרות כבוד בצד המלך והשרים, לחכור מסים ומכסים. חייבים הם לגור מובדלים מן הנוצרים, לשאת את האות המיוחד על בגדם הקבוע מטעם ועידות הכנסיה; אסור להם לצאת לרחוב בלבוש הדר, לרכוב על פרדים ולהקרא בשמות נוצרים. המלך הסכים לדרישות אלה במקצת: אסר ליהודים את השמות הנוצריים וחייב אותם לשאת את האות המיוחד. גזירה אחרונה זו פגעה ביותר בכבוד יהודי קשטיליה, שלא היו רגילים בהכנעה אזרחית, וכנראה, לא קיימו אותה. חוץ מזה גרם היינריך השני ליהודים גם הפסד חומרי גדול על־ידי ששמט בשליש את החובות שלווים נוצרים היו חייבים להם.

אולם זה היה הגבול הקיצוני שהמלך יכול להגיע אליו בגזירותיו על יהודים. מכיר היה את התפקיד החשוב של היהודים בחיי הכלכלה של הארץ ולא יכול להסגיר אותם להפקר ולדלדול. אף הוא בעצמו לא יכול להתקיים בלי שירות סוכני כסף מישראל. כשמיחו האצילים כנגד מינוי יהודים בשלטון הכספים השיב המלך, שהוא הולך בעקבות אביו המנוח אלפונס הי"א והקודמים לו. למוכסן ראשי של קשטיליה נמנה היהודי יוסף פיגון משביליה, וכן גם קרוב היה למלכות יהודי אחר משביליה, שמואל אברבנאל.

אולם המוני ישראל לא נהנו הרבה מבחירה זו של יחידים. אצילי ישראל בספרד בדור זה היו חסרים המדות הטובות, שבהן נתפרסמו חסדאי אבן שפרוט או שמואל הנגיד בשעתם. השרים החדשים שמו כל מעינם לחיות חיי מותרות ותענוגים

ולהשתוות בכל דבר לגדולי קשטיליה, מבלי שים לב לקנאה ושנאה שעוררו באוכלוסי הנוצרים, באמרם: „כמה מבינים היהודים להתעשר, עוד מעט וכולם יהיו שרים". ההתעשרות של אותם החרוצים, שנבעה ממקור בלתי טהור, הטילה כתם על כל העם. גם ממקור עברי יש לראות שעשירי הימים ההם לא הצטיינו במדות תרומיות. הלא כה דברי שלמה אלעמי בספרו „אגרת המוסר" שנתחברה בשנת 1415: „אחריהם החזיקו בתרמית רוב גדולי הציבור, אציליהם, גאוניהם ורועיהם העומדים לפני המלכים בטירותם בחצריהם. ויגדלום המלכים וינשאום ויפקידום על מלאכת המלכות ויתנו בידם מפתח סגולות אוצרותיהם, ויגאו בעשרם וגדלם ולא זכרו עניותם ושפלותם, שכח ישראל עושהו ויבן היכלות, לקחו להם פרדות גדולות וטובות ומרכבות, ותלבשנה נשותיהם ובנותיהם כשרות וגבירות ותבואנה בעדי עדיים. וימאסו בתורה, מלאכה ואומנות ויאהבו את הבטלה, הגאוה והגאון ודרך רע, היא השררה והרבנות, ויקנאו איש באחיו ואיש ברעהו לדבר עליו לפני המלכים והסגנים סרה, לא ידעו כי בנפשם הוא ואחריתם תהיה מרה; הולכי רכיל, מלשני בסתר ובגלוי את רעהו להשחיתו ולהצמיתו, חושבי און ופועלי רע לפרוק עול המסים מעליהם ולהטילו על ענייהם; וברוב הנהגתם הבאישו ריחם בעיני שוטניהם ומוניהם ויעירו את רוחם להשפיל ולהפיל אותם, להגביר ידם עליהם ויגרשום מחצרות המלכים והשרים".

תיאור זה של בן הדור מגלה לפנינו את הסיבות שגרמו לירידתם של התקיפים הקרובים למלכות. קשה היה ביחוד גורלו של יוסף פיגון, שנתמנה בימי היינריך השני למוכסן ראשי, בעוד שהמקורבים הקודמים הורדו מגדולתם מפני ששונאיהם בחצר המלך הוציאו עליהם לעז או מפני שבאמת שלחו יד באוצר המלכות. נשפט פיגון בידי הציבור היהודי עצמו. פיגון לא היה חביב על בני עמו מפני גבאיו, שהיו משתמשים במעשי אלמות, ביחוד בגבית מס המלחמה. פעם אחת הוגד למלך היינריך מאת שונאי פיגון, שהמוכסן הראשי מועל בכספי המדינה. המלך ציווה לשים את פיגון בכלא ולהטיל עליו עונש כסף גדול. אולם אחר כך התחרט על חומר הדין והשיב את הסוכן על כנו. פיגון הנוקם ונוטר מיהר להלשין לפני המלך על כל ראשי הקהלות. כשנודע הדבר לבית דין של הרבנים בקהלת שיביליה, שיוסף פיגון היה אחד מחבריה, הוציא את דין המלשין למיתה. הדבר היה זמן מועט לפני מות היינריך השני, מגינו של פיגון. פסק הדין של הרבנים הובא לפני המלך החדש יואן הראשון ובמקרה דוקא בשעת חגיגת ההמלכה. המלך לא בדק בפסק הדין וחתם את שמו עליו. מיד באו לבית פיגון בשיביליה שוטרי העיר בלוית שמשי השופטים היהודים וקיימו את גזר הדין. כשנודעו לאחר זמן למלך פרטי הדין שעשו היהודים לעצמם, ציווה להמית את דייני הקהלה ולקצות את ידו של ראש השוטרים בשיביליה.

המאורע גרר אחריו תוצאות כלליות. המלך יואן נטל מאת הרבנים את הזכות

לדון בדיני נפשות, ומכאן ולהבא היה אסור עליהם לדון את בני הקהלה למיתה, להטלת מום או לגירוש. כזאת דרשה ועידת האצילים בסוריה (1380). הועידה בוולדוליד הרחיקה ללכת ודרשה שינטלו מאת קהלות היהודים גם דיני ממונות ובכלל הזכות להעמיד דיינים נבחרים („אלקלדים"), אולם המלך סרב לנגוע בעיקר זה של האבטונומיה היהודית, כמו כן התנגד לדרישתם לאסור את עסק האשראי של היהודים ולבטל את ההגנה המשפטית על המלווים היהודים לגבי הלווים הנוצרים. לעומת זאת ראה המלך צורך לוותר למפלגת הקנאים הנוצרים והאצילים בענין אחר, שאביו לא וויתר בו: הבטיח שלא למנות יותר יהודים וסוכנים כספיים או חוכרי מסים בהצרו ובחצר יורש הכסא (1385). מן הוא והלאה הולך ומתמעט מספר שרי המסים מקרב היהודים בקשטיליה. חוץ מזה עשה יואן כמה וויתורים גם לכומרים: אסר ליהודים לבוא במגע עם הנוצרים, להחזיק משרתות ומיניקות נוצריות, לגייר אפילו מוסלימים, ולבסוף לקרוא בתפלת שמונה־עשרה את „ברכת המינים" („ולמלשינים"), שהמומר אבנר אלפונס הלשין עליה (למעלה § 33).

הקנאות הנוצרית הלכה ונשתרשה בחוגי מרום עם הארץ. הכומרים הצליחו לקבל רשיון לתבוע חכמי ישראל לוויכוחים פומביים. אמנם בוויכוחים אלה לא היו הצדדים שוים בזכותם: בעוד שכהני הנוצרים היו רשאים לדרוש לגנאי את העיקרים היותר השובים בתורת היהדות, הוכרחו הרבנים להזהר בדבריהם בביקורת עיקרי האמונה הנוצרית, מפני שפחדו תמיד מזעם המושלים ומחמת ההמון. לוויכוחים אלה היתה הכנסיה הנוצרית שולחת על־פי רוב יהודים מומרים כראשי המדברים, וכך נהפכו הוויכוחים, כמלפנים בצרפת ובארגוניה, למשפט פומבי על היהדות. ביחוד נתפרסם בימים ההם בקשטיליה כקטגור פומבי של היהדות המסית המומר יוהן מוולידוליד. בוויכוח שנערך בבורגוס במעמד הארכיבישוף מטולידו התקיף המומר בקנאה יתירה את היהדות שבגד בה. כמו כן השתתף בוויכוח באבילה בבית הכניסה הקתולי, במעמד כל הקהלה הישראלית והרבה נוצרים ומוסלימים (1375). מצד היהודים השיב ליוהן משה די טורדסילה, שהיה לא רק בקי בספרי ישראל אלא גם בספרות הנוצרית. לאחר זמן כתב את תוכן הוויכוח בספר שקרא לו בשם „עזר האמונה". כששלח את ספרו לקהלת טולידו כתב באגרתו, ודאי על סמך נסיונו, שהוא יועץ למתווכחים להזהר בלשונם, מפני שלנוצרים „העוז והמשרה והכח בידיהם להשתיק את האמת בדבריה גם באגרוף רשע". בימים ההם התווכח גם החשמן פידרו די לונה, שנעשה אחר כך אפיפיור בשם בנדיקטוס השלשה־עשר, עם החכם היהודי שם־טוב שפרוט על אמונת הסליחה והישועה של הנוצרים. מתוך נסיונו בטרגונה, עיר מושב הארכיבישוף מארגוניה, שבה היו מתכנסות ועידות הכנסיה, חיבר שם־טוב ספר סנגוריה על היהדות בשם „אבן בוחן". בהקדמה לספר זה הוא אומר: „רבו

בינינו מאנשי בריתנו אשר יצאו מכללנו ורודפים אחרינו להתוכח עמנו ושואלים לנו מתוך פשוטי הכתובים וההגדות לקיים דעותיהם, ומהם דברי כיבושים להבאישנו בעיני הנוצרים אדונינו, והמה לנו לפח ולמוקש. גם יש עמנו רבים מחכמי הנוצרים רוצים להתווכח עמנו, ובעוונותינו שרבו אנו הולכים ודלים ואין אנו יכולים להשיב להם כדת וכהלכה לסבת טרדותינו, לכן שמתי פני כחלמיש לחבר ספר „אבן בוחן". הספר, שנשלם בשנת 1380, נועד לשמש כעין מורה דרך למגיני היהדות בוויכוחיהם עם הנוצרים.

כך נשתרשה קנאת הדת באותה סביבה עצמה, שבה השתתפו היהודים מלפנים בחיים המדיניים כאזרחים גמורים. ההסתה של הדומיניקנים ויתר הקנאים חדרה כסם מות לתוך גוף הצבור הנוצרי והרעילה אותו. קנאות הכומרים כרסמה כתולעת את כל שרשי המשטר החברתי בארץ והחזירה אותו אחורנית לזמן החשוך של הווסטגוטים. תוצאות השנוי הזה נתגלו בסוף המאה הי"ד בכמה פורענויות נוראות, שאפשר להשוות אותן רק אל מסעי הצלב באירופה המרכזית (עי' להלן § 37).

§ 36. ארגוניה, נברה, פורטוגל.

בניגוד לקשטיליה, שבה נסתבכו היהודים הקרובים למלכות בהתאבקות המפלגות והמעמדות וגרמו בזה לריאקציה צוררת כנגד כל הקהלות, לא היו מלכי ארגוניה במאה הארבע־עשרה ממנים את עשירי ישראל למשרות גבוהות. מלכים אלה התנהגו על־פי הקאנון של הכנסיה, שעל פיו אסור למנות יהודי למשרה הנותנת לו שליטה על נוצרים. וכך נשתמרה בארגוניה השיטה שהונהגה שם במאה השלש־עשרה בידי המלך יעקב הראשון ויורשי כסאו אחריו (למעלה §§ 10, 13). המלכים היו באים במשא ומתן פשוט עם הקהלות על־פי עיקרי משק פרטי: על חשבון מסים שעוד לא בא זמנם ביקשו דמי קדימה והלוואות, עשו מסחר בזכות החנינה („רימיסיה"), בדחית פרעון הובות פרטיים ובנתינת כל מיני הנחות יוצאות מן הכלל ליחידים ולקהלות. כשהתנגד פעם הבישוף מטרגונה לגבית מס יוצא מן הכלל מאת היהודים היושבים באפרכיה שלו, הזכיר לו יעקב השני (1291—1327), ממש כדרך קיסרי גרמניה, שכל היהודים הם קנין המלך (res propria camerae nostrae). מלך זה הרחיק ללכת בשיטת אפיטרופסותו עד שהכניס ראשו גם בבחירות אל הקהלות, במחלוקות שבעסקי ממונות ואפילו בעסקי משפחה של יהודיו. מכיון שעם ריבוי אוכלוסי ישראל נתרבו הכנסות המלכות, נתן יעקב השני רשות למגורשי ספרד בשנת 1306 להתישב בארצו. בחודש אבגוסט אותה שנה כבר התיר לקהלת ברצלונה לתת מפלט לששים משפחות של מגורשים, ואחר־כך הרחיב את הרשיון גם על ערים אחדות. בהיותו אדוני העיר

הצרפתית מונפלייר נעשה יעקב השני שותף לפיליפ היפה מלך צרפת בהכנסה מממכר הבתים היהודים המוחרמים (1307). אולם בארצו לא סבל לא שרירות לב הפקידים ולא התפרצות ההמון. בשנת 1320, כשפגעה בקהלות ישראל בצרפת „גזירת הרועים" (להלן § 39), התפרצו להקות הקנאים גם לארגוניה הסמוכה והחריבו שתי קהלות ישראל בערים יַקה ומונקלו; סכנה היתה צפויה גם ליתר הקהלות. מיד דיכא יורש העצר אלפונס על־פי פקודת המלך את התנועה המתפשטת וגרש את הפורעים הצרפתים מן הארץ. יהודים רבים שברחו מן הגזירות מארץ צרפת מצאו מקלט באחוזות הפיאודלים הארגוניים. יותר קשה היה להתגבר על התנועה ההמונית של שנת 1348, בשעה שהגיעה מאירופה התיכונית לספרד בעקבות מגפת הדבר, היא „המגפה השחורה", גם מגפת השנאה לישראל, שהשתמשה בעלילת השקר של הרעלת המים בבארות בידי היהודים (להלן § 44). בחודש יוני 1348 התחיל בברצלונה טבח ביהודים, שהוכרע בידי שלטון העיר רק אחרי מאמץ גדול. רע מזה היה גורל קהלות אחרות בקטלוניה: לירידה, גירונה, טרגונה, צרוורה, שבהן נפלו מאות חללים מידי הנוצרים ורכוש היהודים היה לבז. כנראה נצטמצמה הפורענות רק בקטלוניה, ויתר המדינות לא היו בצרה זו.

למושלי ארגוניה במאה הארבע־עשרה לא היו שרים מבני ישראל ממונים על אוצר המלכות, אבל במשרות פחות אחראיות היו יהודים מצויים. בתעודות נזכרים כמה רופאים, מתרגמים וצירים דיפלומטיים מישראל, שהיו נשלחים למלכי המוסלימים בגרנדה ובמרוקו. אף בין הסוחרים העשירים ופרנסי הקהלות היו רבים מקורבים למלכות. אולם מושלי ארגוניה התאמצו שלא לעורר את רוגז הכומרים. המלכים אלפונס הרביעי ופידרו הרביעי (1327—1380) החזיקו להלכה בתקנות הכנסיה כלפי היהודים. בפקודותיהם הזכירו תמיד, שהיהודים מחוייבים „לעשות לעצמם סימן מיוחד במקומות של פומבי" על־ידי עטיפה מיוחדת או על־ידי כתם צבעונין על בגדם העליון. רק רופאי המלך, המתורגמנים והצירים הדיפלומטיים היו פטורים מאות זה; המלך סנחו ממיורקה פטר מנשיאת האות גם את הסוחרים הנוסעים הגדולים, מפני „שלנוכח השנאה הכללית ליהודים" כרוך הדבר בעלבונות ואפילו בסכנת נפש (1323). „האנקוויזיציה לעקירת התורות הנפסדות" בארגוניה השגיחה מצדה בעין פקוחה, שמומרים יהודים לא ישובו ליהדותם והכריחה את המלכים לאסור על המומרים כל משא־ומתן עם היהודים. שופטי האינקוויזיציה היו מושכים לבית־דינם יהודים הנאשמים בהדחת נוצרים או בהזדווגות עם נוצריות והיו דנים אותם למיתה ולהחרמת רכושם; אולם המלך היה נוהג לתת חנינה לנידונים או להמתיק את הדין בשכר כסף פדיון. הדומיניקנים היו כמקודם מבקרים את שכונות היהודים ומטיפים לנצרות, לפעמים אפילו בבתי הכנסת במעמד היהודים שהוכרחו להקשיב; רק בשעה שהטיפו המסיתים

בבתי הכניסה, שבהם היו היהודים נתונים לעלבונות מצד הנוצרים, נפטרו מחובה זו. היהודים השומעים את הדרשות היו מחוייבים גם לענות על שאלות המטיפים. לעתים קרובות היו מומרים יהודים ממלאים תפקיד מטיפים, ואז היו תשובות היהודים לא מנומסות ביותר. אולם עלבון המומרים היה נענש עונש קשה: בפירוש נאסר לכנות את המומרים בשם „בוגד". כמו בקשטיליה כן גדלה עכשיו הקנאות הנוצרית בארגוניה ונעשתה כח מסוכן. הזרע שזרעו הדומיניקנים הביא אף כאן בסוף המאה קציר דמים.

כנגד מערכות המלחמה מבחוץ העמידו יהודי ארגוניה את הסתדרות קהלותיהם האבטונומיות, כפי שנוסדה במאה השלש־עשרה (למעלה § 11). בשנת 1354 נעשה נסיון לחבר לאגודה אחת את הקהלות בכל חלקי הממלכה, בגלילות קטלוניה, וולנסיה, ארגוניה ואיי הבליארים. באספת מורשי שני הגלילות הראשונים הובעה מטרת האגודה: על־ידי ההתחברות תנתן לקהלות האפשרות להגן על חבריהן מפני החוקים החילונים והדתיים המעיקים, מפני שרירות הלב של הפקידים ופרעות ההמון, וכן גם להלחם במלשינות ולסדר בכלל את חיי הקהלות. אולם מטעמים בלתי ידועים לא נתגשמה תכנית זו של כינוס הכחות הלאומיים בשעת הצורך כשעמדו יהודי ארגוניה על סף תקופה של פורעניות קשות.

שעת מהומה היתה גם לקהלות ישראל במלכות נַבָרה, שהיתה חציה ספרדית וחציה צרפתית. נברה, שבה משלו מסוף המאה השלש־עשרה ואילך נשיאים מבית מלכות צרפתי, נזדעזעה לעתים קרובות גם היא מן הזעזועים של המטרופולין הצרפתית. קהלות ישראל של פמפלונה, טודילה, אסטלה וערים אחרות סבלו כקהלות הצרפתיות מחסידותו הקנאית של לודביג התשיעי ומאהבת הבצע של פיליפ היפה. אף־על־פי־כן הלך מספר היהודים ונתרבה בנברה, ביחוד על ידי מגורשי צרפת בשנת 1306. אולם מצפון נפתחה הרעה. בשנת 1321 התפרצו מצרפת לנברה גדודי הרועים הפראים והחריבו את קהלת טודילה הגדולה. בשנת 1328, בשעת מהומה שבין מלך למלך, ניתכה חמת העם על היהודים. בעיר אסטלה הקיף ההמון הפרוע את שכונת היהודים; התושבים המסוגרים עמדו על נפשם בחרוף נפש, אולם מן הכפרים הסמוכים מיהרו המוני אכרים לעזרת האספסוף ושכונת היהודים נלכדה, כל הבתים נשרפו וכמעט כל יושביהם נהרגו. גם בערות אחרות היו רדיפות דמים כאלה. החכם התלמודי המפורסם מ נ ח ם ב ן ז ר ח, מחבר ספר „צידה לדרך", בן למשפחת מגורשי צרפת שיצאו לנברה, מספר כדברים האלה: „וימת מלך צרפת שהיה מולך על נבארה, ויקומו עם הארץ ויועצו יחדיו להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים אשר במלכותם, ויהרגו ב א י ש ת י ל י ה ובשאר המקומות בארץ כששת אלפים יהודים, ואדוני אבי ואמי מורתי וארבעה אחים קטנים ממני קדשו את השם ונהרגו על יחוד השם יתברך. ואמלטה רק אני לבדי מבית אבי נגוע מוכה אלהים ומעונה, כי עשרים וחמשה רשעים

הכוני פצעוני והייתי מוטל בין המתים ערום מבין הערבים עד חצות הלילה בכ״ג לחודש אדר, ובחצות הלילה בא פרש אחד מיודעי בית אבי ויוציאני מבין המתים ויביאני אל ביתו וגמל עמי חסד״. כשעלה מלך חדש על כסא נברה המשוחררת (פיליפ השלישי), ציווה מתחלה לאסור את הנזירים שהסיתו לטבח והטיל קנס על הערים שהיתה בהן שפיכות דמים, אולם אחר־כך נתן חנינה לכל האשמים ומחל לערים גם את הקנס, מפני שלא רצה לבוא בריב עם אוכלוסי הנוצרים בגלל היהודים. חוץ מזה לקח המלך לעצמו את רכושן של משפחות היהודים הנהרגים, ועל אלה שנשארו בחיים הטיל מסים קשים בשכר החסות שנתן להם. כך נידלדלו קהלות היהודים בנברה ובסוף המאה הארבע־עשרה נתמעטו עד למאד.

בימים ההם קם בפאתי מערב של חצי־יהא הפירינאי, ב פ ו ר ט ו ג ל, ישוב יהודי, שמצבו היה דומה למצב קהלות קשטיליה בתקופת פריחתן. מיד לאחר שעמדה מלכות פורטוגל ברשות עצמה נתמך שם הישוב היהודי בידי מלכי בית בורגונד, שהבינו את מעלותיהם של הסוכנים הכספיים היהודים לטובת הממשלה. ליהודים ניתנו הזכויות וההנחות הנהוגות, והם מצדם נתחיבו לשלם מסים שונים, וחוץ מזה להכנים כספים לאוצר המלוכה בתור חוכרי מסים ומלווים. דבר זה עורר כמו בכל מקום את הרוגז של שני מתנגדי המלכות, מעמד האצילים ומעמד הכהונה. מלכי פורטוגל היו מוכרחים במשך כל המאה השלש־עשרה להבקיע להם דרך בין טובת המדינה ודרישות המעמדות. האפיפיורים הרומאים והארכיבישופים של הארצות היו מוכיחים את המלכים סנחו השני (1223—1245), אלפונס השלישי (1246—1279) ודיוניסיוס (1279—1325), על פשעיהם כנגד הכנסיה הנוצרית, שהם נותנים לסוכנים נכרים שליטה על הנוצרים, אינם מכריחים את היהודים לשאת אות הקלון ובכלל מזלזלים בתקנות הכנסיה, אבל המלכים לא נטו אוזן לכל התוכחות האלה.

בתקופה זו מצאו קהלות פורטוגל באמת חיזוק לקיומן מצד הממשלה. בפורטוגל שרר משטר מיוחד במינו, שהיה כעין מזיגת המשטרים שבקשטיליה וארגוניה: המלך היה נוהג למנות אותו הסוכן הכספי עצמו גם לרב הכולל (rabbi mor) וגם לממונה על אוצר המלכות. בבחינת ממונה על קהלות ישראל היה אחראי לתשלום מדויק של המסים המוטלים עליהן, ובבחינת ממונה על אוצר המלכות היה מפקח על גבית המסים ושלטון הכספים בכלל. רב זה מטעם המלכות היה זכאי לאשר את הרבנים והדיינים נבחרי הקהלות במשרותיהם. בתחלת המאה הארבע־עשרה כבר נמצאו בכל כרכי פורטוגל קהלות מסודרות. חוץ מעיר הבירה לישבון היו קיימות קהלות אבטונומיות בערי סנטרם, אופורטו, איבורה, פארו, קואימברו, אלקזר, ברגנצה ועוד (בסך־הכל בארבעים מקומות בערך). היהודים נושבו כמעט בכל מקום בשכונות מיוחדות (judarias).

בין מלכי פורטוגל בימים ההם נענה רק אלפונס הרביעי (1325—1357) לדרישות הכומרים וגזר על היהודים להופיע בפומבי עם סימן צהוב בצורת מגן־דוד על פני הבגד העליון או בכסוי הראש. אולם את הנתינים בעלי „אות כבוד" זה הוקיר כל כך, עד שאסר על האמידים שבהם לצאת מן הארץ. המלכים שמלכו אחריו חדשו את הפוליטיקה, שהכומרים ראו בה סימן מובהק של „אהבת ישראל". פידרו הראשון (1357—1367), המהולל באגדות העם כרודף צדק וכשופט חכם, מינה לרופאו וגם לרב הכולל של פורטוגל את החכם מ ש ה נ ב ר ו מליסבון. בימי יורש כסאו, פרדינגד הראשון (1367—1383), היה שר הכספים הסוחר החרוץ ד ו ן י ה ו ד ה, שעשה במצות המלך מעשה אשר לא יעשה: יוצק היה מטבעות מכסף סיגים, מה שהביא לאוצר המלכות רווחים גדולים, אבל עורר בעם התמרמרות רבה כנגד הממשלה וסוכנה היהודי. במקומות אחדים הגיעו הדברים לידי התנפלות על יהודים, שלא היו אשמים כלל במעשי הסוכן הזריז. אולם לא עברו ימים מועטים ושאלת השרים מישראל נעשתה שאלת הפוליטיקה הגדולה ומלאה אפילו תפקיד מיוחד בריב בתי המלכות שבין פורטוגל וקשטיליה.

כשמת פרדינגד הראשון ערירי ואלמנתו ליאונורה משלה זמן־מה בארץ, פנו מורשי עיר לישבון אל המלכה בכמה דרישות, שאחת מהן נגעה ביחוד ליהודים: שהיהודים יופקעו מכל משרות פומביות „כדת הכנסיה והדין האזרחי". המושלת ענתה, שכבר נענתה לרצון העם ופטרה ממשמרתם את שר הכספים יהודה ועוד שרי מסים ומוכסנים מישראל. אולם על צד האמת לא רצתה ליאונורה להפרד מיהודה והניחה אותו כמקודם בתור יועצה. בצדו עמד לימינה כיועץ יהודי אמיד אחר מידידי בעלה המת, ושמו ד ו ד נ י ג ר ו. השאלה העיקרית שעמדה אז על הפרק היתה שאלת ירושת הכסא. שנים היו שתבעו זכות מלכות לעצמם: האביר יואן די־אבים, בן פילגשו של המלך פידרו, ומלך קשטיליה יואן הראשון, שנשא את בת פרדינגד לאשה. בעוד שהעם עמד על צד הראשון מפני שלא רצה להסגיר את פורטוגל לבני קשטיליה, היתה ליאונרה עם כמה שרים ממקורביה בעצה אחת עם התנה יואן מקשטיליה. חמת אנשי לישבון על המלכה המסגירה את הארץ לנכרים ניתכה יום אחד במרד כנגד יועציה היהודים. האספסוף כבר התכונן לשדוד את העשירים היושבים בשכונה היהודית של עיר הבירה, כדי למסור את האוצרות הגזולים לבחירם האביר יואן די אבים, אבל האחרון מנע אותם ממעשי אלמות. בינתים ברחו ליאונורה ויועצה יהודה מן העיר ויואן די אבים הוכרז למושל. בינו ובין יואן מקשטיליה פרצה מלחמה ממש, אולם גם ליאונורה שברחה לקשטיליה באה בריב עם חתנה, ואף בריב זה סבלו היהודים. יואן הקשטילי בקש להנהיג בארצו כמנהג פורטוגל משרת רב הכולל משותפת עם סוכנות כספית ומנה למשרה זו את דוד ניגרו שבא מפורטוגל, ואילו

ליאונורה תבעה שימנו את יועצה הנאמן יהודה. לאחר זמן מועט נודע כי יד ליאונורה בקשר כנגד מלך קשטיליה, ומיד הושמה בתפיסה בבית הנזירות. כך נצח דוד ניגרו, שסייע לגלות את הקשר, את מתנגדיו בחצר המלך קשטיליה. בינתים נגמרה המלחמה שלא לטובת המלך יואן, שהוכרח לוותר על כתר פורטוגל. למלך פורטוגל הוכרז יואן די אבים, שהיה אוהב הבריות וגם אוהב ישראל. כך אירעו גם בפורטוגל מאורעות דומים למאורעות הידועים לנו מימי מחלוקת בתי המלכות ומלחמת האזרחים בקשטיליה.

§ 37. „המלחמה הקדושה" בשנת 1391.

בסוף המאה הארבע־עשרה הגיעה הריאקציה של קנאי הדת בספרד, וביחוד בקשטיליה, למרום קצה. שונאי ישראל מקרב הכומרים והאצילים לא פסקו להכריז על „הסכנה היהודית": גידול הרכוש בירי היהודים וההשפעה המדינית של עשיריהם מסכנים את יסודי המדינות הנוצריות של ספרד, שנשתחררה אחרי מלחמות קשות מעול המוסלימים, אבל לא מהשפעת המוסלימים והיהודים בארץ. לשם בישוח הדת והלאומיות של המדינה יש להכריז מלחמת מצוה עם סיסמה זו: פינוי הארץ משני היסודות הנכרים של האוכלוסים. אולם המוסלימים היו בעלי מלחמה קשים: מלכות גרנדה עמדה מאחוריהם ומעבר לגבולה — מרוקו עם שבטי הברברים הבקיאים ב„מלחמות מצוה". לפיכך היה נוח יותר להכריז לפי־שעה מלחמה על היהודים ודוקא בצורת אולטימטום: שמד או מות! אמנם נושאי הצלב באירופה התיכונית בשעתם הצליחו בתכסיס כזה לשחוט יהודים יותר מאשר לטבול לנצרות, אולם בספרד אפשר היה לצפות להצלחה יתירה: היהודים כאן היו פחות אדוקים בדתם וגם פחות מובדלים מן הנוצרים, וחוץ מזה הרבה יותר אמידים ולפיכך יותר נוטים לחיי העולם הזה מלעולם הבא, ואפשר היה לחשוב שרבים מהם יתפתו לנצרות בשעת סכנת נפשות.

אלה היו ראשי הפרקים בתכנית המלחמה של הכומרים הקושרים, שביקשו מאה שנה לפני הנהגת האינקביזיציה הכללית בספרד לברוא מדינה שכולה נוצרית ונקיה מתערובת יהודים, מוסלימים וכופרים. בראש הקנאים הקשטילים עמד ראש הכומרים באפרכיה של שיביליה פרנד מרטינץ. זה כמה שנים, משעת השתתפות היהודים במלחמות האזרחים בקשטיליה, היה מרטינץ דורש ברבים כנגד היהודים. זורק היה לפידי דליקה לתוך העם: היהודים נטלו בספרד שררה לעצמם, קיבצו על ידי גבית מסים והכירתם אוצרות גדולים, את כל הנוצרים מן המלך עד לאחרון העבדים עשו כלי שרת לעצמם, בכל מקום מפיצים הם דעותיהם הנפסדות ועוד מעט

יהפכו את בתי הכניסה הנוצריים לבתי כנסיות שלהם; לפיכך יש לעקור מן השורש את "שונאי ישו" ולהפוך את בתי הכנסת שלהם לבתי כניסה נוצריים. כך קרא איש הדמים בפומבי להרג ולרצח, באין מוחה. פעם אחת הורה מרטינץ להמון שהלך בתהלוכה דתית להכות כל יהודי שיתראה ברחוב בשעת התהלוכה. לעתים קרובות הטיף להרוס את כל בתי הכנסת של היהודים בשיביליה. מורשי הקהלה התלוננו כמה פעמים לפני המלך היינריך השני ויורש כסאו יואן הראשון על הסתה מסוכנת זו. המלכים אסרו על מרטינץ את ההסתה, אולם הקנאי העקשן לא שם לב לתביעות המלכות וטען, שהוא רק ממלא את חובתו הנוצרית ליסר את הכופרים. ברוח זו דיבר גם לפני בית הדין בשעה שנתבע לאחריות על פי הקובלנא של קהלת ישראל, ואף כאן לא נמנע מלחזור על דבריו, שמצוה להחריב את בתי הכנסיות (1388). המלך יואן הראשון רפה־הכח פסח על שתי הסעיפים: מצד אחד היה משבח את ההתלהבות הדתית של המסית, ומן הצד השני הזהיר שלא לנגוע ביהודים לרעה. רוצה היה להשביע את רעבון הזאב בתנאי שהכבשים יהיו שלמים. ביתר עוז פעל הארכי־בישוף ברוסו: הסיר את מרטינץ מכהונתו ואסר עליו לדרוש בבתי התפילה (1399).

אולם כעבור זמן־מה נשתנו הדברים לטובת הכומרים המסיתים. בשנה אחת מתו המלך והארכיבישוף (1390). הכומרים שנטו לצד מרטינץ בחרו אותו לממלא מקום הארכיבישוף. בעת ההיא נעשתה המלכה האלמנה ליאונורה, שמרטינץ היה קרוב לה בזמן כהונתו בחצר המלך, מושלת הארץ בשם המלך הילד היינריך השלישי. מעכשיו הותרה הרצועה. מרטינץ שלח לכומרי האפרכיה של שיביליה מכתב־חוזר בפקודה "להחריב עד היסוד בם את בתי הכנסת שבהם עובדים שונאי אלהים ודתו עבודה זרה" ולהביא אליו את כלי בתי הכנסת כשלל מלחמה. בערים אחדות התחילו הכומרים למלאות את רצון המנהיג, ובשיביליה קיים את המצווה מרטינץ בעצמו. ביום 15 במרץ שנת 1391 נשא נאום נלהב ברחוב העיר במעמד המון רב, ובו הלהיב את הנוצרים של שיביליה בפירוש להתנפל על היהודים. ההמון כבר הסתער על שכונת היהודים, ובעמל רב עלתה ביד שלטון העיר לעמוד בפני מעשי האלמות ולפזר את הפורעים. על־פי פקודת ראש העיר נאסרו שנים מראשי הלהקות ונלקו בפומבי, אבל מעשה זה הרגיז ביותר את רוח העם. מרטינץ הוסיף להסית ולצבור כחות להתקפה חדשה. לאחר שלשה חדשים ניתן אות למלחמה, שנסתיימה הפעם בנצחון גמור של הרוצחים בשם אלהים. בבקר אחד נתלקטו בשיביליה המוני נוצרים מכל חלקי העיר אל שכונת היהודים, הבעירו אותה באש והתנפלו על יושביה לרצוח ולבוז (6 ביוני). כארבעת אלפים יהודים נהרגו, רבים נשבו ונמכרו לעבדים לערביים, ויתרם הוכרחו להתנצר כדי להמלט ממות. כך הושמדה בבת־אחת הקהלה הישנה הפורחת, שהיו בה כששת אלפים משפחות, ובתי הכנסיות קצתם נהרסו וקצתם נהפכו לבתי

תפילה לנוצרים. בין המתנצרים נמצא גם סוכן המלך מלפנים שמואל אברבנאל, שנקרא בנצרותו בשם יוהן די סיבילה, אולם אחר כך יצא לפורטוגל ושב ליהדותו.

הטבח בשיביליה שימש אות למעשי רצח כאלה בכל הארץ. שיביליה נעשתה מרכז למפקדי מלחמת הדת. מכאן יצאו כל ההוראות התכסיסיות במלחמה זו. הפקודה העיקרית היתה לחוס על המתנצרים ולהרוג את קשי העורף, וההמון המקיים את המצווה התיר לעצמו בשכר טרחתו לקחת את רכוש היהודים כשלל מלחמה. אחרי חורבן שיביליה הגיע התור למרכז ההסטורי השני של ספרד היהודית, לקורדובה: שכונת היהודים עם בניניה העתיקים הנהדרים ומחסני סחורותיה עלתה באש. אלפי גופות של אנשים, נשים וטף נערמו על פני הרחובות, בבתים ובבתי הכנסיות ההרוסים, ובחוצות שוטטו כפגרים חיים האנוסים שהתנצרו מאימת מות. שבועים אחרי הטבח בשיביליה בא האסון על קהלת עיר הבירה טולידה (ביום שבעה־עשר בתמוז), כאן הלכו הרבנים לקראת מות על קדוש השם. בתוך יתר היהודים נהרגו בטולידה גם צאצאי התלמודי המפורסם רא״ש. רב היה גם מספר רכי הלב שהסכימו לשמד, ביחוד היו אנוסים מרובים בעיר בורגוס. גורל כזה נפל גם בחלק היהודים בכמה ערים אחרות בקשטיליה. בסך־הכל נחרבו כשבעים קהלות ישראל.

מקשטיליה עברה תנועת הפרעות לארגוניה. משיביליה באו לכאן שליחים מיוחדים להסתה, תקנות הממשלה לא יכלו לעצור בפני הפורענות. בעיר ולנסיה התפרצו הפורעים לשכונת היהודים וצלבים בידיהם וצעקו: „הנה מרטינץ הולך אחרינו לטבול את כולכם" (9 ביולי). היהודים עמדו על נפשם והדפו את המתנפלים עד מחוץ לשער והרגו אחדים מהם. מיד נשמעה צוָחה: „היהודים הורגים בנוצרים!" ובעלי המונופולין של רצח התפרצו שוב לתוך שכונת היהודים, החריבוה והרגו את כל מי שתפסו ושלא הסכים לשמד. משם הלכו הרוצחים לשכונת המוסלימים. אולם החיילות שבאו בינתים הדפו אותם. לאחר חודש עברה הכוס גם על עיר הבירה של קטלוניה ברצילונה. כאן מצאו היהודים מתחלה מפלט במבצר, שהגינו עליו ראש העיר והאבירים. אולם האספסוף התמרמר וקם על השלטון והקיף את המבצר, ובסיוע האכרים שבאו מן הסביבה לכד אותו. כשראו היהודים שאין תקוה להנצל המיתו רבים את עצמם בפגיוניהם או השליכו את עצמם ממגדל המבצר למעמקים. אחרים התנפלו מתוך יאוש על האויבים ונהרגו בהתאבקות מועטים ביד רבים. רק מעטים הצליחו להמלט, ויתרם הוכרחו להתנצר (8 באוגוסט). בין הקדושים נמצא גם בנו היחיד של הפילוסוף חסדאי קרשקש, שהאב כותב עליו: „בני יחידי חתן שה תמים העליתיו לעולה" [1]. חוץ מברצילונה ניזוקו בקטלוניה גם קהלות גירונה ולירידה.

---

1 עי׳ «שבט יהודה» הוצאת ווינר עמ׳ 124.

בארגוניה המרכזית לא נפגעו אלא קהלות מעטות, מפני שפקידי המלכות ושרי המדינות הגינו על „קנינם היהודי".

נחשול הדמים הגיע גם עד האי מיורקה. בעיר הראשית פַּלמה נהרגו היהודים באכזריות יתרה ונהרסו גם בתי הנוצרים הרחמנים, שהעיזו לתת מפלט לנרדפים. יהודים רבים סגרו על עצמם במבצר העיר, ובלילה יצאו חרש לחוף הים והפליגו ברשיון המושל לאפריקי הצפונית.

פליטי קשטיליה מצאו להם מקלט זמני בפורטוגל הסמוכה, שבה לא השכילו עדיין האזרחים להאדיר את דת האהבה על ידי שפיכות דמים. חוץ מזה הציע הרב הכולל של פורטוגל ורופא המלך יוחן, משה נַבָּרו, לפני המלך את אגרת האפיפיור, שאסרה בפירוש לעשות מעשי אלמות ליהודים או להכריח אותם לשמד, ואגרת זו נתפרסמה בכל מקום בארץ.

כך נתנסו יהודי ספרד בקיץ שנת 1391 באותם הנסיונות הקשים, שנגזרו לפנים בקיץ שנת 1096 אחיהם על גדות הרהיין. התנועה שנתעוררה על ידי הטפת המשטמה של מרטינץ היתה כעין מסע צלב פנימי, כנגד היהודים היושבים בארץ. אף רבים מיהודי ספרד מסרו את נפשם על אמונתם, אבל ברובם לא היו מוכנים לפורענות כמו אחיהם מעבר להררי הפירינאים. יהודי אשכנז היו יותר מקדשים את השם ורק במקרים יוצאים מן הכלל היו מתנצרים למראית עין, ומיד לאחר צאת האויבים שבו ליהדותם בגלוי, ואילו בספרד נמצאו מומרים יותר מקדושים שמסרו את נפשם. מספר המומרים עלה לפי אומדנא לכמה רבבות. אמנם אף כאן נכנעו לפני הדת השלטת רק לשעה, על מנת לשוב כעבור זעם ליהדותם, ובאמת עשו כך רבים על־ידי שברחו לארצות אחרות; אולם רוב המומרים הוקירו ביותר את השלוה שמצאו ונשאו בסבלנות את המסכה של האמונה הזרה. לא יכלו לדעת מראש את הגורל הנורא שהם מכינים לעצמם ולבניהם אחריהם. „אנוסים" אלה המשועבדים לנצרות עמדו תחת השגחת הכומרים הקתולים והוכרחו לקיים למראית עין את כל מצוות הכנסיה, ואילו את מצוות היהדות יכלו לקיים רק בחדרי חדרים. שניות זו היתה להם למקור צרות רבות בדורות הראשונים והצעידה את בני הדורות המאוחרים אל מדורות האינקביזיציה (להלן § 50 ואילך).

§ 38. הרבנות והפילוסופיה האדוקה (קרשקש).

במאה השלש־עשרה היתה התרבות הרוחנית הישראלית בספרד מרוכזת מסביב לרמב"ם, שרבים היו גם יריביו וגם מעריציו. מלחמת האדוקים והחפשים, שנמשכה כמאה שנה ונסתיימה בחרם הרבנים המפורסם משנת 1305, חיזקה את הזרם האדוק ביותר והמאה הארבע־עשרה טבועה בחותם הריאקציה הרוחנית. הרבנות שמה לה

למטרה לחזק את המשמעת הלאומית הדתית ביתר עוז ולבצר אותה בחיי העם. דוקא בארץ, שהיו בה כל ההנחות הקודמות להתבוללות: לשון הדבור המשותפת לכל האוכלוסים1, קורבה יתרה בין יהודים ונוצרים, ביחוד בחוגים העליונים של החברה, והסתגלות מרובה למנהגי הארץ.

בתחלת המאה (1305) כבר נתמנה לרב הכולל בעיר הבירה של קשטיליה אשר בן יחיאל (רא״ש), רב אשכנזי טפוסי, שונא מוחלט של הפילוסופיה והחכמות החיצוניות (למעלה § 17). במרכז זה של ההתבוללות, שבו הוכרחו ועידות הכומרים והאצילים לאסור על היהודים להקרא בשמות ספרדיים (למעלה § 33), התחיל הגר הבא מצפון להנהיג מנהגי הגיטות המסוגרות שבגרמניה. המשפט האבטונומי של הרבנים נתן להם את האמצעים לענוש את בני הקהלה החפשים בדעתם או בהנהגתם בעונש חמור. כשנשאל הרא״ש מאת השר יהודה אבן וַקאר, כדת מה לעשות באיש שנידף את אלהים בלשון ערבית, ענה הרב הקפדן, שיש לכרות את לשונו. במקרה אחר, כשדן בית הדין הרבני יהודית אחת, שנאשמה בהזדווגות עם נוצרי, להשחית את פניה ואותו אבן וקאר, שהיה אחד הדיינים, שאל את דעת הרא״ש, ענה הרב לאמר: „יפה דנת, כדי שתתגנה על מאהביה״. במקרה זה מסרה הממשלה עצמה את הדבר לבית דין ישראל מתוך רצונה שהעונש יהיה חמור, מפני שהזדווגות יהודיה עם נוצרי התנגדה לא רק לדין ישראל, אלא גם לתקנות הכנסיה הנוצרית ולמשפט המלכות.

אולם המלחמה כלפי פריצות המדות בחוגי החברה המנוגעים בהתבוללות לא הצליחה כמו שהצליחה המלחמה כלפי חרות הדעת של המשכילים. החרם של שנת 1305 הרחיק את המדע החילוני ואת הפילוסופיה לחלוטין מבית הספר והחזיר את השלטון ללימוד התלמוד. הנסיון הגדול של הרמב״ם לעצור את נחשול ים התלמוד כדי לתת מקום ל„חכמות חיצוניות״ לא הצליח. הרא״ש, בניו ותלמידיו המרובים פרסו בכל קהלות ספרד מצודה של ישיבות כמתכונת הישיבות האשכנזיות, שבהן באה במקום שיטת הסינתיזה של הרמב״ם שיטת הפלפול הפעוטה. על החידושים והתשובות של רבני הדור הקודם מטפוסו של הרשב״א נוספו פסקי ההלכה של הרא״ש ובית מדרשו. באופן כזה נתלקט המון פירושים וחידושי הלכה של רבנים גדולים, עד שהורגש צורך נמרץ לחבר קובצי דינים חדשים כעין השלמה ל„משנה התורה״ של הרמב״ם. וכך קמה במאה הי״ד ספרות שלימה של מלקטי הלכות ותשובות, הן ה פ ו ס ק י ם. היצירה היותר משוכללת של ספרות זו הוא ספר „הטורים״ של בן הרא״ש, י ע ק ב ב ן א ש ר (מת בשנת 1340 בערך). לספר זה לא נכנסו כל דיני המלכות, הקדשים והקרקעות התלויים בארץ ישראל, ולעומת זאת נוספו בו כמה פסקי רבנים ומנהגים חדשים. ספר „הטורים״ מחולק לארבעה חלקים. הראשון („אורח חיים״) עוסק בהלכות תפילה, שבת, חגים ותעניות; השני („יורה דעה״)—בהלכות מאכלות, שחיטה ואיסור והיתר; השלישי („אבן

1 היהודים דברו בתקופה זו בעיקר ספרדית, במקצת ערבית, והשתמשו בעברית רק בספרות.

העזר׳) בהלכות אישות ומשפחה; הרביעי (,חושן המשפט׳) בדיני ממונות ועונשין. דיני הדת ומנהגיה החיצוניים מפורטים כאן יותר מאשר בספר החוקים של הרמב״ם, ואילו בעיקרי הדת והמוסר מקצר המחבר יותר מדאי. המחבר השתמט בכונה מלנגוע בעיקרי האמונה, שרק לפני זמן־מה היו שנויים במחלקת בין האדוקים והחפשים. ספר ,הטורים׳ של יעקב בן אשר נעשה מורה דרך לרוב הרבנים והדיינים בתקופה ההיא ושלאחריה, עד שחדלו להשתמש ב,משנה תורה׳ של הרמב״ם. לאחר שלוש מאות שנה הונחה שיטת ,הטורים׳ ביסוד ספר ,שולחן ערוך׳, שהוא עד היום מכריע בהלכה, ושימש מקור להמון חידושי הלכה של רבני גרמניה ופולניה.

פוסקים אחרים עסקו בימים ההם (באמצע המאה הארבע־עשרה) בסידור דינים במקצועות בודדים. תלמיד הרא״ש, ירוחם בן משולם מפרובינציה, חיבר שני קובצים, שבאחד מהם (,מישרים׳) הורצו דיני ממונות ובשני (,אדם וחוה׳) הלכות איסור והיתר. חכם אחר, דוד אבודרהם משיביליה, קיבץ וסידר את כל המנהגים של תפילה ובית הכנסת. חכם אחר מטולידו, מנחם בן זרח, שאבותיו ואחיו הומתו בשעת הרדיפות על היהודים בנברה (למעלה § 36) דרש בטעמי מצוות. בספרו על המנהגים ,צידה לדרך׳ יש מדור מסויים גם לדברי עיון ומוסר, אולם דוקא מדור זה מראה על הירידה הכללית של התיאולוגיה באותה תקופה.

בצד הפוסקים המשיכו גם הפרשנים את פעולתם הקודמת. באמצע המאה הארבע־עשרה קמו במקצוע זה כמה חכמים גדולים. ריטב״א (ראשי תיבות של ר׳ יום טוב בן אברהם) משיביליה חיבר כרשב״א רבו כמה חידושים למסכתות שונות של התלמוד. שם טוב גאון משיגוביה חיבר פירוש למשנה תורה של הרמב״ם בשם ,מגדל עוז׳, והספר נקרא כך מפני שהמחבר מגין על הרמב״ם בפני ההשגות של בן דורו הראב״ד (כרך רביעי, § 49). פירוש למשנה תורה בשם ,מגיד משנה׳ חיבר גם דון וידאל או יום טוב די טולוזה. בין אחרוני הרבנים בספרד יש להזכיר גם את הרב והמטיף מברצילונה נסים גירונדי (ראשי תיבות ר״ן), מחבר פירוש על אלפסי. ספר ,הדרשות׳ שלו מעיד עליו, שהיה זהיר מאוד בחקר עקרי הדת והתרחק מן השכלתנות הפילוסופית וגם מן הקבלה.

מקום חשוב בחיי הציבור בסוף המאה הארבע־עשרה תפס הרב מסרגוסה יצחק בן ששת, הידוע בראשי תיבות ריב״ש (מת בשנת 1408). בזמנו היה ערכו כערך הרשב״א בדורו, ונחשב לפוסק אחרון בהלכה ובעניני הקהלות. הרבה מתשובותיו כתובות בקול נגיד ומצוה, ביחוד בשעה שמדובר על חירות הדעת. הריב״ש היה מתנגד קיצוני לפילוסופיה. הלא כה דבריו: ,ספרי הטבע המפורסמים ראוי לימנע מהם, מפני שהם מתאמצים לעקור עיקרי תורתנו הקדושה — חידוש העולם והשגחת השם יתברך בפרטי המין האנושי, והם מביאים ראיות ומופתים לפי דעתם לקיים קדמות העולם ושהוא מחויב מן השם יתברך כמו שהאור מחוייב מן השמש והצל מן האילן, וכמו שאין

ביכולת השמש לשנות האור הנמשך ממנו והאילן את הצל, כן השגחת הבורא לא תהיה במה שהוא למטה׳[1]. בימים ההם נמצא בספרד רב משכיל ושמו חיים גאליפפה מהושקה, שהעיז לפרש את דברי ישעיהו ודניאל מתוך המאורעות של זמנם תחת לראות בהן נבואות לימות המשיח; חוץ מזה היה מקיל בהלכות מאכלות אסורות ובהלכות שבת. כשהגידו את הדבר לריב״ש, מהר לגעור בנזיפה ברב החפשי בדעות. לקנאות דתית זו גרמו בודאי תנאי הזמן. הסתערות הכהונה הקתולית המצודדת נפשות וריבוי מקרי השמד עוררו בקהלות ישראל תנועה שכנגד. אחרי הפורענות של שנת 1391 יצא ריב״ש מספרד ונשתקע באלגזיר, מקום נתרבו שם בינתיים אוכלוסי ישראל על ידי פליטי ספרד. כעבור זמן־מה נתמנה על ידי השלטון של אלגזיר לרב הכולל של כל קהלות ישראל בארץ.

לריאקציה הרוחנית קם גם מליץ במקצוע הפילוסופיה. חסדאי קרשקש (בערך 1340—1410), שישב מתחילה בברצלונה ואחר כך בסרגוסה, היה פילוסוף של הרבנות יותר משהיה רב מורה הוראה. את שיטתו הדתית־פילוסופית בנה על גבי הנחות מתנגדות להנחות הרמב״ם, שנמשך אחרי דעות הפילוסופים היוניים. תחת לפשר בין השכל והאמונה השתדל קרשקש להוכיח את הניגוד שבינם, ומכאן הסיק מסקנא, שהשכל האנושי המצומצם חייב להכנע אל התורה שהיא גילוי השכל והרצון האלהי. בספרו „אור אדוני" מנסה קרשקש להרוס את כל בנינו הנשגב של הרמב״ם, שבו מעורבים לדעתו שני סגנונים סותרים זה את זה, היוני והיהודי. מתנגד הוא בכל תוקף לדעת האסכולסטיקים, מעריצי אריסטו, ומוכיח שדעות אריסטו על האלהות, על התהוות העולם, על ההשגחה העליונה ועל השארות הנפש מתנגדות ניגוד גמור ליהדות. מוצא הוא צביעות בבעלי השניות מטפוסו של אלבלג שהטיפו לאמת כפולה (למעלה § 16). מי שמודה ביהדות כגילוי אלהי, יכול ומוכרח לגלות בה גם את הביסוס השכלי לאמונתו ואסור לו לבקשה במקום אחר. הפילוסופיה המושרשת במעמקי היהדות מוכיחה, בניגוד לפילוסופיה של אריסטו ורמב״ם, שתכלית השלימות איננה לא במחשבה ולא בהכרה אלא באהבת אלהים מתוך מעשה, שרק השלימות המוסרית ולא השכלית היא המקרבת את האדם לאלהים, שהוא מקור הטוב. משתי המצוות: „דע את אלהיך", „ואהבת את ה׳ אלהיך בכל לבבך" מבכר קרשקש את השניה. מאמין הוא בהשגחה פרטית, לא מינית וסוגית בלבד. אמנם יש גבול גם לגזירה קדומה של האלהות: רק המאורעות החיצוניים נחתכים מלכתחילה, ואילו פעולות האדם הנובעות מתוך מחשבתו ורצונו תלויות בבחירתו והוא מקבל גמול ועונש עליהן. את י״ג העיקרים מעמיד קרשקש על שמונה: בריאת העולם יש מאין, השארות הנפש, שכר ועונש, תחית המתים, נצחיות התורה בצורתה שלפנינו, גודל מעלת משה על כל הנביאים שלפניו ולאחריו, אמונה בביאת הגואל; העיקר השמיני, המשונה מאד, היא

1 שאלות ותשובות ריב״ש מ״ה, קי״ח, תע״ד.

האמונה בכח האלהי שבאורים ותומים הקדמונים (עי׳ כרך א׳ § 13). את ספרו הפילוסופי סיים קרשקש אחרי הפורענות של שנת 1391, שבה—כמסופר למעלה—נהרג בנו היחיד. בימים ההם חיבר בספרדית ספר פולמוס על עיקרי הנצרות: על האמונה שישו בא לגאול את העולם מחטא אדם הראשון ונעשה אלהות בשלשלת השילוש הקדוש. הספר מתכוון בעיקרו, כנראה, אל היהודים שהתנצרו באותה שנה למראית עין ושכמה מהם היו עלולים לעתיד לקבל ברצון את האמונות והדעות שקבלו מתחילה מאונס. הספר במקורו הספרדי לא נשתמר, אבל נשארו קטעים בתרגום עברי בשם „ביטול עיקרי הנוצרים".

בשביל הממוצע שבין הפילוסופיה ובין הקבלה הלך נכד הרא"ש, מאיר אלדבי, מחבר ספר „שבילי אמונה" (1360). הספר הוא מין אנציקלופדיה קצרה בעניני אמונה ומדע. תורת האלהות ותכונותיה מתובלת כאן ברעיונות של הקבלה, בריאת העולם – בהנחות האסטרונומיה והפיסיקה של הדור ההוא, ויצירת האדם מקויימת על ידי ידיעות אנטומיות, פיזיולוגיות והיגייניות. בהרצאת תורת הנפש מתובלים רעיונות על ההתפעלות הדתית. מצוות התורה מוסברות כאן על דרך האגדה התלמודית. האמונה בהשארות הנפש וחיי העולם הבא כרוכה בתורה המיסתורית של גלגול נשמות. הספר הוא בכלל תערובת של שיטות שונות עד כמה שאינן מתנגדות למסורת הדת. המחבר מכריז ומודיע, שהוא מתנגד בהחלט לאותה הפילוסופיה המערערת על דברי חכמינו, ומטעים שלא עסק בפילוסופיה אלא משום „דע מה שתשיב". ספרו של אלדבי נתפשט הרבה וחזר ונדפס כמה פעמים.

כל יתר המקצועות הספרותיים היו במאה הארבע־עשרה מוזנחים לגמרי. אמנות השירה, שנרדמה זה כבר, לא הקימה בספרד בתקופה זו אפילו משורר אחד חשוב. סופרי ספרד מזכירים רק את המשורר היהודי סנטוב (שם טוב) די קריון (למעלה § 34), שכתב בלשון הספרדית „עצות והדרכות" למלך פידרו. סנטוב היה קרוב גם למלך אלפונס האחד־עשר, אבי פידרו. בחוג המקורבים למלכות נדמה המשורר היהודי החריף כמין סם שכנגד לסוכני הכספים, שלא תמיד הרבו כבוד לשם ישראל. סנטוב, שהיה יועץ מנוסה ונאמן, העיז לערוך למלך הצעיר, שבילה את חייו בריבות משפחה ומלחמת אזרחים, דברי מוסר בצורת פתגמים בחרוזים. במכתביו המתובלים בפסוקים ובמאמרי אגדה הוא מגנה את אהבת הבצע ומעריץ את המדע, „כלי יקר שאין להשיגו בכסף". בשיר אחד הוא אומר: „אל נא יזלזלו בי! מי הוא היהודי העשיר, שיוכל להתחרות בי ולשיר כמוני?" היהודים העשירים, שהיו קרובים לחצר המלכות, ודאי לא נהנו מדברי המוסר של המשורר בן עמם, שהיו ערוכים דוקא כנגדם. טרובדור ספרדי זה של המאה הארבע־עשרה הוא חזיון יוצא מן הכלל ממינו של זיסקינד מטרימברג בגרמניה במאה הקודמת (למעלה § 26).

פרק שני

חורבן המרכז הצרפתי.

(1315—1394)

§ 39. שיבת המגורשים. גזירת הרועים ועלילת המצורעים.

לאחר שגרש פיליפ היפה בשנת 1306 את היהודים מצרפת, הושיב בכל מקום את מורשיו, שנועדו למכור את הרכוש היהודי המוחרם ולגבות את ההלואות שלוו נוצרים מאת היהודים. פעולה זו נמשכה כמה שנים והיתה כרוכה במכשולים גדולים. כמה מן המגורשים הפקידו לפני צאתם את מטלטליהם בידי נוצרים, וסוכני המלך הממונים על ההחרמה הוכרחו לערוך חיפושים בבתי נוצרים חשודים בהעלמה, מה שגרם ליושבי הארץ תלאות רבות. עוד יותר קשה היתה גבית החובות, ביחוד במקום שהשטרות אבדו. הלווים הנוצרים לא היו מודיעים כלל את חובותיהם, או שטענו כי כבר שילמו אותם למלוים היהודים, והפקידים היו לוקחים שוחד, שעיור את עיניהם מלראות את הרמאות. הדברים הגיעו לידי כך, שהמלך הזמין כמה מלוים יהודים לשוב לארץ כדי שיגידו מי הם הלווים, ובשכר זה הבטיח להם חלק מן ההלואה העומדת להגבות. אולם המלוים לא היו נוטים לסייע להחרמת קנינם ועשו עם הלווים הסכמים נוחים לשני הצדדים. סוף דבר היה, שהנוצרים, שהיו מנוצלים בידי המלך על חשבון היהודים וגם סבלו ממחסור כסף בעקב גירוש המלוים, התחילו מתלוננים. בימים ההם קם השיר הצרפתי העממי: „אילו נשארו היהודים בארץ צרפת היו עומדים לימין הנוצרים". אולם גם מאוצר המלכות עצמו, שבזבז עד מהרה את הרכוש המוחרם, ניטל מקור בלתי פוסק לאוהבי בצע.

בתנאים כאלה נתעורר הרעיון לקרוא אל היהודים שישובו אל הארץ, ועשר שנים אחרי הגירוש. בשנת 1315, נתגשם רעיון זה בידי המלך החדש לודויג העשירי. לתכלית זו נערך משא ומתן עם אותם המגורשים, ששהו בארצות של מושלים כפופים לצרפת, או שנושבו בגלילות ספרד הסמוכים. אולם מכיון שהיהודים פחדו מהשנות מעשי האכזריות דרשו בטחונות מסויימים, וכך באו שני הצדדים לידי הסכם זה: היהודים רשאים להתישב מחדש בארצות המלך ושרי המדינות ולעסוק במסחר ובמלאכה בלי מפריע; אסור להם להלוות כסף בנשך ובשטרי־חוב, אבל במשכון מותר, בתנאי שהריבית לא תעלה על ארבעים ושלשה אחוזים למאה בשנה, חוץ מזה

ניתנה ליהודים הזכות לגבות מלוויהם הקודמים שליש הסכומים, שעדיין לא נשתלמו למלך, בתנאי ששני שלישים יוכנסו לאוצר המלך. בנוגע לבתי כנסיות ובתי קברות ניתנה ליהודים הזכות לקנות אותם בחזרה, ואף הספרים המוחרמים, חוץ מספרי התלמוד, יוחזרו להם. היהודים התחייבו מצדם לשאת על בגדיהם סימן ענול במדה קצובה על־פי החוק ולהמנע מכל ויכוח דתי עם נוצרים שאינם כומרים. הסכם זה נקבע לשתים־עשרה שנה, וכתום המועד רשאי המלך לגרש את היהודים שוב מצרפת, אלא שעליו להודיע להם את זאת שנה קודם לכן. בפקודתו על שיבת היהודים (28 יוני) אומר המלך, שאביו המנוח גירש אותם מצרפת רק בעטיים של יועצים רעים, ויורשו החליט להחזירם, בהסכמת הכומרים והרוזנים, מפני שהגיעה אליהם „הצעקה מכל פנות העם" (commune clamour du peuple).

גולים רבים שבו מגבולות צרפת ובמקצת גם מחוץ לארץ. המשפחות שנהרס מצבן התאמצו להקים אותו על ידי קנית רכושן המוחרם וגבית השרידים של תביעותיהן הכספיות. הקהילות הנחרבות התחילו להסתדר מחדש ולפדות את בתי כנסיותיהן ויתר קניניהן מידי הנוצרים. בפעולה זו עסקו בערים שונות ועדות מיוחדות, שבהן השתתפו בצד מורשי הקהילות גם פקידי המלכות. אולם אי אפשר היה לחזור ולבנות את ההריסות בשלימות. מספר בני הקהילות נתמעט הרבה, מפני שרק חלק המגורשים שב, ורובם כבר נשתקעו בארצות אחרות. אף־על־פי־כן אפשר היה לו למרכז היהודי בצרפת להבנות מחדש, אילו ניתן לשבים בפועל אותו בטחון החיים והרכוש, שהובטח להם על ידי פקודות לודוויג העשירי ויורש כסאו פיליפ החמישי (1317). אולם מושלי צרפת בימים ההם לא עצרו כח לעמוד בדיבורם. רדיפות ומעשי אלמות יצאו הפעם לא מלמעלה, מחוגי המושלים, אלא מלמטה, מהמוני העם. התושבים הנוצרים בצרפת היו בימים ההם שטופים באמונות־הבל גסות שהגיעו לפעמים לידי שגעון דתי. האמונה בכח הפלאים של האיקונין הקדושים מצד אחד ובכח המכשפים מן הצד השני היו עיקר דתי של ההמון הפשוט, שהכומרים החזיקו אותו בכוונה בבערות חשוכה. על קרקע זה של דעות נפסדות נתחזקה האמונה במעשי חילול הקודש וברציחת ילדים על ידי יהודים (עלילת דם בקינון בשנת 1317 ועוד). בערות ההמון ונכלי הכומרים גרמו לזה, שבעת ההיא קמה בצרפת תנועה המונית שלא היתה כמוה מימי מסעי הצלב, היא תנועת הרועים.

בשנת 1320 נתפשטה השמועה, שהמלך פיליפ החמישי מתכונן למסע צלב חדש לארץ הקדם. העם נתרגש. רועה אחד צעיר סיפר, שראה חזיונות נפלאים: בכל יום ויום היתה יונה יורדת ושוכנת פעם על ראשו ופעם בין כתיפיו, וכאשר שלח ידו לקחתה נהפכה לנערה טובת מראה ודרשה ממנו להקים צבא של נוסעי הצלב ולצאת למלחמה על הכופרים, ומובטח לו שינצח נצחונות גדולים. מיד נתלקטו מסביב

לו על גדות הגארונה המוני אכרים ורועים ועליהם נלוו ריקים ופוחזים, ערב רב. בצרפת הדרומית־מערבית פנו הלהקות הפרועות, ובראשן שני כומרים שגורשו מן הכנסיה מפני פריצותם, לשכונות היהודים שבערים הסמוכות. בסביבות טולוזה נסגרו כחמש מאות יהודים, שנמלטו מחמת רודפיהם, במצודה אחת והגינו על עצמם בכל כחם מפני המון הצרים עליהם. אולם הללו הצליחו להבעיר את המצודה באש ופרצו את שעריה. כדי להמלט משמד, השתמשו היהודים באמצעי הישן שלהם: איש שחט את רעהו, אולם לבם לא מלאם לשחוט גם את ילדיהם, והקטנים נפלו בידי המנצחים ונאנסו להתנצר. פקידי העיר נסו להגן על היהודים, אבל לא עצרו כח לעשות זאת. וכך נפלו יהודי טולוזה, בורדו, אלבי ומקומות אחרים בידי האויבים. רק לאחר שנעשו הפרעות סכנה גם לאצילים ולכומרים, יצאה פקודה מאת האפיפיור יוהן העשרים ושנים לשים רסן בפי הרוצחים. אז נבדלו האזרחים הנוצרים מתוך עדת הרועים. הלהקות שעלו על נרבונה נעכבו ונפזרו. רק גדודים קטנים של צבא הרועים הצליחו להבקיע להם דרך לנברה ולארגוניה. על פי דברי רושם הקורות אבן וירגא ב,שבט יהודה' נפגעו בגזירת הרועים בצרפת ובספרד הצפונית כמאה ועשרים קהלות מישראל,

לא הספיקו יהודי צרפת לשוב לאיתנם אחרי פורענות זו — וכבר התרחשה עליהם צרה הדשה. בצרפת נמצאו בימים ההם הרבה מצורעים, שהיו יושבים מחוץ לעיר מפני סכנת ההדבקות והיו חיים בדוחק גדול. מתוך כעסם על שנדחו מחברת בני האדם התחילו, לפי אמונת העם, להרעיל את המים בבארות ובנהרות ועל ידי כך מתו כמה אנשים (1321). כשנתפסו החשודים בפשע זה, נאנסו על ידי ענויים להגיד, שהיהודים הסיתו אותם להרעיל את הבארות כדי להתנקם באויביהם על גזירת הרועים הקודמת. רבים האמינו בזה, ובתוכם גם המלך פיליפ. הדבר נחקר ונדרש, והובאו גם מכתבים מזויפים שנשלחו כביכול מאת המוסלמים בגרנדה ותונים בצירוף כסף רב ורעל לתת אותו בידי המצורעים ,למטרה ידועה'. בזה נאשמו היהודים, שעשו קשר עם המוסלמים כנגד הנוצרים. מרננים היו, שנמצאה בידי המצורעים תערובת הרעל: דם, שתן, מיני עשבים ופרורי לחם הפנים. ביחד עם המצורעים היו נתונים גם היהודים לעינויים ולמשפט מות. הרדיפה הגיעה לפסגתה בקיץ שנת 1321 בעיר קינון, שקהלתה נפגעה גם מגזירת הרועים: נערכה מדורת אש בבור גדול, ומאה וששים יהודים הושלכו לתוך הלהבות. משפטי מות בודדים נעשו גם במקומות אחרים, ובתוכם גם בפריז. בעיר טורש נכלאו היהודים במאסר עד תום החקירה, שנערכה על ידי המלך. אולם החקירה לא הביאה אפילו בעיני השופטים המהבילים ראיה לאשמת היהודים, ומשפטי המות הדלו. אף־על־פי־כן השתמש המלך בהזדמנות זו לחמוס את היהודים

והטיל על קהלות ישראל את הקנס העצום של מאה וחמשים אלף לירה. בזה נסתיימה הפורענות של שנת 1321, הידועה בשם „גזירת המצורעים".

היהודים שבו איפוא לצרפת על מנת לצאת להורג ולהיות עשוקים בידי הממשלה. ההבטחות של שנת 1315 לא נתקיימו. המלכים הוסיפו לראות את רכוש היהודים כקנינם הפרטי. קרל הרביעי, יורש פיליפ החמישי, ציווה לגבות את הקנס הנזכר, שהטיל על קהלות ישראל, באכזריות כזו, עד שכמה יהודים בחרו לצאת שוב מצרפת (1322). בקצת מקומות מיהרו הערכאות לפני צאת היהודים להחרים את רכושם ולגרש אותם מן הארץ בידים ריקות. במשך ל"ז שנה (1322—1359) נתרוקנו הערים בטבורה של צרפת מיושביהן היהודים. כשפרצה בשנת 1348 המגפה השחורה, שהחריבה את ישוב היהודים בגרמניה, לא יכלה להתפשט בצרפת התיכונית מחוסר חומר דולק, ורק ישובים מועטים בפרובינציה נחרכו מתבערה זו.

§ 40. ישיבתם הארעית של היהודים בצרפת וגירושם הגמור.

לפצעם ולחבורתם לא נואשו יוצאי צרפת מתקותם לשוב, ואף המלכים התגעגעו על עבדיהם הסוחרים את הארץ. המלחמה הממושכת כנגד אנגליה בלעה כספים מרובים, והיהודים היו יכולים להמציא אותם. ביחוד גדלה מבוכת בית המלכות לאחר התבוסה על יד פואטייה ונפילת המלך יוהן השני בשבי (1356): אוצר המדינה היה ריק, אוכלוסי ההרים והכפרים התקוממו, צרפת עמדה על עברי פי פחת. אז החליט יורש העצר, המלך קרל החמישי לעתיד, שמשל בארץ בשם אביו, להחזיר את היהודים הגולים ובא במשא ומתן עם בא־כחם בפאריז מנשה די וויסול. בשנת 1360 הודיע המושל בפקודה מיוחדת, שהוא מתיר ליהודים, בהסכמת הכהנים האצילים והעירונים, להשתקע בצרפת בערים ובכפרים למשך עשרים שנה, לקנות קרקעות ובתים, לסחור את הארץ ולעסוק בעסקי הלוואות. עם כניסה לארץ חייב כל ראש בית אב להפקיד באוצר המלך סכום כסף מסויים, וחוץ מזה לשלם מדי שנה בשנה מס מיוחד לכל אחד מבני המשפחה. בשכר זה ניתנו ליהודים, חוץ מן הזכויות הנזכרות, עוד זכויות יתירות אלה: מגן בפני שרירות לב פקידי המלכות והשופטים; ריבותיהם בינם לבין עצמם רשאים לבוא לפני בית דין של שני רבנים וארבעה מבני הקהלה, אלא שהקנסות המוטלים מטעם הדיינים היהודים, וכן גם הרכושים המוחרמים של הנידונים, יפלו לאוצר המלכות. חוץ מזה נאסר באיסור המור לשלוח יד במטלטלי היהודים, בגרנותיהם, במרתפי יינותיהם, בעדרי בהמותיהם ובספרי קדשם. לבסוף הותר ליהודים להלוות כסף בעבוט, ובמקום סכנת הפסד לקחת רבית גבוהה. נסיך מזרע מלוכה, גרף ד'אטמפ, נתמנה לאפיטרופוס עליון ומגן היהודים, ומנשה

די וויסול הופקד למוכסן עליון, האחראי לגבית כל המסים המוטלים על יהודי צרפת.
זכויות אלה (שקצתן קרובות להפסד, למשל, הזכות לקחת רבית גבוהה שתכליתה להעלות הכנסות המדינה), משכו לצרפת רק אמידים. אולם אף הפעם לא נתקיימו ההבטחות. בעטיים של הכומרים נתחייבו היהודים שוב לשאת על בגדיהם סימן אדום עגול במדת חותם המלכות. רופאים מישראל היו רשאים לעסוק ברפואה רק לאחר שנבחנו מאת פקידות נוצרית, ואף היתר מצומצם זה נתבטל לאחר זמן.

באי־כח היהדות הצרפתית, שהיו מביאים לקרל ההמישי את הסכומים הגדולים בשכר זכות הישיבה, היו חביבים על המלך ביותר, והם מנשה די וויסול הנזכר בצרפת הצפונית ודנים קינון בנגב, בלנגדוק. לאות חסד פטר המלך את שני המוכסנים האלה ואת הרב הכולל מתתיהו הפרובינצי, ראש הישיבה בפריז, מן הסימן היהודי המיוחד. על־פי בקשתו של קינון פטר קרל גם את יהודי לנגדוק מן ההתחייבות לשמוע את דרשות הכומרים בבתי הכניסה, „מפני הסכנה הצפויה לגופם". אולם הזכויות שניתנו ליהודים פעלו את פעולתן: היהודים, שנתפרנסו מעסק האשראי ומוכרחים היו לשלם לאוצר המלכות מסים עצומים, לחצו מצידם את לוויהם ודרשו מהם ריבית גבוהה. שוב נשמעו קובלנות על הנשך היהודי. בפריז נשמעו אשמות כאלו לרוב מן האצילים היורדים הבזבזנים, שהיו חייבים הרבה כספים ליהודים ורצו להפטר מהם. המלך היה מוכן להפר את בריתו עם היהודים, אולם חזר בו והסתפק בפדיון הגון (1368).

בשנת 1380 תם מועד עשרים השנה, שניתן לישיבת היהודים בצרפת. המלך החדש קרל הששי, שהגיע באותה שנה לשלטון, האריך את זכות הישיבה של נתיניו היהודים וקיים גם את זכויותיהם, אמנם בשכר מס מסוים. אבל „שלל היהודים" לא הספיק כדי למלאות צורך האוצר, וכך נאנקו גם הנוצרים מלחץ המסים. ההנחות שהעם קוה לקבלן מאת המלך החדש לא באו, ועד מהרה הגיעו הדברים בפריז לידי התקוממות גלויה. העירונים דרשו הורדת המסים, וחברות אצילים שנילוו אל ההמון דרשה נירוש מַלויהם היהודים. לאחר ששדד ההמון את אוצר המלכות, התפרץ לתוך שכונת היהודים, גזל את רכושם, קרע את השטרות שנמצאו בידי המלווים ולקח את המשכונות השמורים בבתיהם. כמה יהודים נהרגו וילדי ישראל נאנסו לשמד. לאחר הכרעת ההתקוממות צווה המלך לראש העיר פריז להשיב לנגזלים את רכושם ולאבות את ילדיהם, אולם פקודה זו לא נתמלאה אלא במקצת. לאחר שנתיים גרם להץ המסים למרד חדש, ואף הפעם שפך ההמון המתקומם בפריז ובערים אחרות את חמתו לא רק על הפקידים והמוכסנים אלא גם על היהודים. יהודים רבים ברחו מפריז ואחרים הסכימו להתנצר כדי להציל את חייהם.

מאז הלכה ההסתה כלפי היהודים וגדלה. כל היהודים נעשו אחראיים לחטאי

נושכי נשך יחידים בקרבם. העם לא הבחין ביניהם ובין גובי המס הרשמיים, מפני שגם הנושכים היהודים פעלו סוף סוף לטובת אוצר המלכות. אם קרה שלווים נוצרים נאסרו בעטיים של מלווים מישראל משום עכוב תשלום החובות, עברה חמת „הנרדפים" כל גבול. אולם גם המלווים התאוננו לפני המלך על דלדולם. ראשי הקהלה היהודית בפריז הודיעו, שבלי תמיכה מצד אחיהם שבלנגדוק לא יוכלו להכניס את המסים הדרושים (1387). בינתים הוסיפו הכומרים להסית את העם כלפי „הכופרים" והשתמשו במאורע זה: בשעת רדיפות היהודים התנצר למראית עין יהודי עשיר ושמו דנים מַשׂוֹ, ואחר כך התחרט וברח מפריז כדי שיוכל לשוב לדתו. נתפשטה שמועה, שיהודי פריז סייעו לבריחתו של האנוס ועל חטא זה נדונו לשריפה שבעה יהודים. בא הפרלמנט „והמתיק" את הדין בפסקו, שהנדונים ילקו בפומבי בשלש שבתות רצופות במקומות שונים שבעיר וישבו תפוסים עד שוב הבורח (אפריל 1394).

לאחר חצי שנה פקד המלך קרל הששי לגרש את שרידי היהודים מכל ארצות צרפת (17 ספטמבר 1394). המלך – כתוב בפקודה זו – שמע מאנשים נאמנים, שכמה מנתיניו מאשימים את היהודים בחטאים קשים כלפי האמונה הקדושה ובשימוש לרוע בזכויות שניתנו להם, ולפיכך החליט לאסור עליהם להבא את הישיבה בכל הארצות הצפוניות והדרומיות של צרפת. לשם סידור עניניהם, לגבית חובותיהם ולמכירת קניניהם ניתן ליהודים מועד של ששה שבועות. בסוף שנת 1394 יצאו אלפי משפחות מישראל שוב מאותה הארץ, שבה נעשו, על ידי תאות הבצע של מושליה, הקנאות של כומריה ואמונת ההבל של המוניה, לעבדים מושפלים החרדים תמיד לחייהם. קצת ערים ובעלי אחוזות בודדים היו אמנם משאירים את היהודים בחפץ לב, אבל הוכרחו לשמוע בקול המלך. בתוקף מכה נצחת זו נעלמו הקהילות בצרפת הצפונית ובלנגדוק מעל פני הארץ. מפריז עד נרבונה נמחה כל מה שנוצר במשך הדורות בעבודה תרבותית. מצרפת היהודית נשארו רק שרידים אחדים, אבל אף עליהם יעבור הגורל בתקופה מאוחרת.

§ 41. השרידים האחרונים של יהודי צרפת (מאה ט"ו).

מגירוש 1394 לא נפגעו רק שלשה גלילות שלא היו כפופים למלכי צרפת: המדינה האבטונומית דופינה, חלק גדול של פרובינצה וגליל האפיפיור אביניון. בקהילות הללו שנותרו לפליטה נושב חלק גדול של מגורשי צרפת ויתרם נפזרו בסבויה, באיטליה, בגרמניה וגם בספרד, שעדיין לא נרפאה מן המכות שהוכתה בשנת 1391. אותו חלק של יהודי צרפת, שנשתקע בארצות הצרפתיות

האבטונומיות, זכה לשלוה במשך מאה שנים, עד שנתפשט שלטון המלכים הנוצרים שבנוצרים גם על מדינות אלה. גורל הרסיסים הללו של המרכז ההרוס הם פרשה אחרונה בהורבן היהדות הצרפתית.

לקהלות ישראל בגליל דופינה: בגרנובל, ניון, וויין (Vienne) ובכמה ערים אחרות זרמו במשך כל המאה הארבע־עשרה, מגירוש 1306 ואילך, פליטים מארצות המלך. שרי המדינה הדופינים (בני המלך) נתנו לפליטים חסות וקבלו תמורתה מסים גדולים והלוואות מבעלי הכספים שבהם, אבל לא תמיד עמדו להם בשעת דוחקם. בשעת המגפה השחורה (1348) נפגעו גם כאן היהודים שנחשדו בהפצת המגפה. כל שרבו המגורשים מצרפת המבקשים מפלט בדופינה, כן גדל המחיר על הכנסת אורחים; כל וויתור וכל הנחה נקנו במחיר גדול. בשנת 1388 ביטל הדופין הומברט השני את כל ההנחות שניתנו ליהודים עד הזמן ההוא כדי שיוכל לדרוש מהם מס חדש בשכר זכויות חדשות. חוץ מגבית מסים רגילים ובלתי רגילים היו מצויות גם החרמות הרכוש של עשירי היהודים. בזה חיקו את המנהג הצרפתי של התקופה הקודמת, ולא וויתרו אלא על הגירוש, מפני שהוא מזיק לאוצר המדינה. בשנת 1413 פקדה הממשלה, כדי למצוא חן בעיני הכומרים, שהיהודים יסחרו בערים בשווקים מיוחדים, ישתמשו רק בבארותיהם ותנוריהם הפומביים שלהם, ולא יבואו בשום מגע עם הנוצרים.

לאחר שנספחה מדינת דופינה לצרפת (1456), עמדה גם כאן על הפרק שאלת הגירוש. הדופין לודביג, מלך לודביג הי"א לעתיד, ביקש תואנות לפגוע ביהודים. הללו ראו את הנולד והתחילו לעזוב את הארץ, שנתנה לנודדים הנצחיים מקלט זמני.

קשה ביותר היתה פרידתם של היהודים מפרובינצה, מערים עתיקות כמו ארליש ומרסיל, שבהן נושבו אבות אבותיהם לפני התנצרות הגלים. במדינה צרפתית זו בעלת תרבות גבוהה, שעמדה במאה הארבע־עשרה תחת שלטון הגרפים לבית אניוב, היו היהודים קשורים קשר אמיץ עם המסחר והתעשיה. בעיר הראשית של רצועת הים, במרסיל, נחשבו באופן רשמי לאזרחים גמורים ופעולתם הכלכלית נבדלה כאן מעט מפעולת הנוצרים. עוסקים היו במסחר ובמלאכה ובמקצת גם ברפואה, ואילו בעסקי הלוואות היו הנוצרים מתחרים בהם בהצלחה. כאן, במרכז של מסחר העולם, שבו היה האשראי עיקר גדול במשא ומתן, נתגה הכנסיה כנראה לנוצרים היתר עסקא. מתעודות של הזמן ההוא נראה, שהנוצרים במרסיל היו מלווים ליהודים כסף ברבית גבוהה מאד. וועד קהלת ישראל במרסיל היה בצד העיריה הנוצרית מוסד עומד ברשות עצמו. אמנם המושלים לבית אניוב עשו כמה פעמים נסיון לשעבד את יהודי פרובינצה למשטר הנוהג במדינות הנוצריות: כפו עליהם את אות הקלון, אסרו

עליהם לעבוד בחגי הנוצרים ורצו לצמצם אותם אפילו במקצוע המסחר באניות הים. אולם כל התחבולות הללו לא הצליחו באויר החפשי של מרכז התעשיה במרסיל. קהלת ישראל עמדה על נפשה כל ימי המאה הארבע־עשרה כלפי כל המתנקשים בזכויותיה הישנות ונסתייעה בזה מצד שלטון העיר, שהגין גם הוא על זכויותיו כנגד הגרפים והדוכסים. וכך היתה פרובינציה זמן־מה מקלט בטוח למגורשי צרפת שברשות המלך.

אולם הזרם המתגבר של פליטי הצפון, וביחוד של פליטי לנגדוק הסמוכה, המיט סוף סוף שואה גם על הקהלות הקודמות של פרובינציה. לאחר גירוש שנת 1394 נשתנה יחס יושבי הארץ ליהודים לרעה. מלחמת הקיום גברה ועמה התחרות במסחר. נתרבתה האונאה בעסק האשראי. התפקידים נתחלפו: בעוד ששלטוני הערים שטמו ליהודים, שהתחרו בסוחרים הנוצרים, הגינו המושלים לבית אניוב על היהודים נתיניהם המעלים להם מס. כך עברה המאה הט״ו במצב של התאבקות קשה, שהורע על ידי התערבות הכומרים. היהודים הוכרחו להקשיב לדרשות הכומרים בבתי הכנסת, וילדי ישראל הוכרחו לעתים קרובות להתנצר. הפקידים, שנתמנו מאת הגרפים לבית אניוב להגנה על עניני היהודים, לא עצרו כח לשמור עליהם בפני פרעות ההמון. בשנת 1436 התנפלו קנאים נוצרים על קהלות ישראל באייגש (Aix), מפני שיהודי אחד, אסטרוק די ליאון, „חילל כבוד הבתולה הקדושה״ בדברי לעג על המאמינים בה, וטרם עלה אסטרוק לגרדום התנקם העם בעצמו ביהודים על ידי הרג, אונס לשמד וגזילת רכוש. הסתות כאלה אירעו גם בארלי ובערים אחרות.

בסוף המאה החמש־עשרה בא שינוי במצבה המדיני של פרובינציה: בשנת 1481 מסר המושל לבית אניוב את הארץ ללודביג האחד־עשר מלך צרפת, ושונאי היהדות השתמשו בהזדמנות זו כדי לחוג את תחלת התקופה החדשה ברדיפות יהודים. בשנת 1484 הסיתו מדיחים זריזים את העם, שהתמרמר בסיבת הבצורת, להתנפל על שכניהם היהודים. להקות קוצרים בטלים התפרצו לשכונות היהודים בארלי ובטרסקון, הרגו וגזלו ואנסו לשמד. במרסיל, שנפגעה ביותר מרעב ומדבר, השתתפו ברדיפת היהודים גם ראשי האזרחים (1485) ושלחו למלך קרל השמיני שליח לבקשו „שינקה את העיר״ מן היהודים, המשעבדים אותה על ידי עסקי האשראי ומעוררים על עצמם את חמת העם, כמו שיש לראות מן הפרעות. המשתדלים רמזו למלך, שעם סיפוח פרובינציה למלכות צרפת מן הראוי שגירוש היהודים בידי המלכים הקודמים יחול גם על המדינה החדשה. אולם קרל לא יכול להחליט בנפשו לגרש את היהודים מפרובינציה והשתדל למלאות רצון המבקשים, על ידי שביטל את כל אותן ההלוואות שבהן היתה הריבית מובלעת בסכום החוב שלא כדת. לכמה מלווים יהודים גרמה פקודה זו הפסד נכסים, ורבים החליטו לעזוב את הארץ. אף־על־פי־כן יכלו קהלות ישראל בפרובינציה

להחזיק מעמד עוד שנים אחדות. בשנת 1492, כשנתפשטה בתפוצות ישראל הבשורה הנוראה על גירוש היהודים מספרד, השתתפה קהלת מרסיל בצער המגורשים והצליחה לפדות מאה ושמונים גולים, שנשבו בידי שודדי־ים והובאו לנמל מרסיל. אולם לא עברו ימים מועטים ויהודי פרובינציה עצמה היו באותה צרה. הקנאה הדתית של שכניו, פרדינגד הקתולי ואיזבלה מקשטיליה, עוררה את מלך צרפת לעשות כמוהם. בשנת 1496 הוציא קרל השמיני פקודה לגרש את היהודים מארלי ומטרסקון, ואחר כך יצאו פקודות דומות בנידון קהלות מרסיל ויתר ערי פרובינצה. אפילו שרידי קהלת פרפיניין העתיקה, שנספחה לפני זמן־מה מארגוניה לצרפת, לא ניצלו מגזרת הגירוש.

כך גלו היהודים, כמאה שנה לאחר גירושם מצרפת הגדולה, גם מן המדינות שנספחו אליה. התאחדות מדינות צרפת בימי לודביג הי"א וקרל השמיני הביאה ליושביהן היהודים התפרדות והורבן המרכז התרבותי, שהקימו בארץ זו במשך אלף שנה. שרידים זעומים של המרכז שנחרב נשתמרו רק בקרן־זוית של צרפת: בשטח שלטון האפיפיור בסביבת א ב י נ י ו ן ו ק ר פ נ ט ר ץ. גליל זה היה כפוף לאפיפיורים הרומיים משעה שגלו לכאן („גלות בבלי של האפיפיורים", 1309—1376). בצד ראשי הכניסה שיצאו מרומי מצאו מקלט במדינה זו גם יהודים שגורשו מצרפת פעמים במשך הזמן ההוא. המוני הקתולים שנהרו ל„אב הקדושי" שלהם והגולים היהודים הכניסו תנועת חיים בגליל אביניון במאה הי"ד. האפיפיורים, שהיו לעתים קרובות סבלנים בנוגע ליהודים גם ברומי, לא חששו למנות בחצרם באביניון סוכנים כספיים ורופאים מישראל. השכונה היהודית היתה סמוכה לארמון האפיפיור על גדות הרונה. קהלת אביניון היתה כמין רפובליקה עירונית קטנה ובראשה ועד פרנסים. קהלות אבטונומיות היו קיימות גם בקרפנטרץ ובקויילון הכפופות לאפיפיור. אולם אף כאן נשתנו הדברים לרעה במאה החמש־עשרה. לאחר ששבו האפיפיורים לרומי ואביניון חדלה להיות מטרופולין לקתולים, נתדלדלה וירדה ממעמדה. סביבה דלה זו הוצפה על ידי פליטים יהודים, לאחר גירוש צרפת בשנת 1394. באביניון ובקרפנטרץ, שבהן התנגדו השלטונות בכל תוקף להרחבת מושב היהודים, היו שכונותיהם צפופות עד למאד. היה הכרח בדבר לבנות עליות על גבי הבתים הישנים, וכך קמו באביניון בתים בעלי כמה קומות, שהפכו את הסמטאות הצרות של היהודים לבורות אפלים. ביחוד הורע המצב כשנוספו בסוף המאה החמש־עשרה המוני פליטים חדשים מארלי וממרסיל ומספרד הרחוקה. במצב עלוב זה עמדו שרידי היהדות הצרפתית, כסמל ירידת המרכז הלאומי שהיה כל כך חשוב בשעתו, על סף „העת החדשה". צרפת היהודית, שנחרבה בתוקף הפורעניות של המאה הי"ד והט"ו, עתידה לקום לתחיה רק בערב המאה התשע־עשרה, בשעת המהפכה הצרפתית הגדולה.

§ 42. שקיעת התרבות היהודית בצרפת.

המרכז היהודי הישן בצרפת נמצא במצב של גסיסה. התרבות הישראלית במאה הארבע־עשרה היתה ירודה כאן עד למאד. אמנם יש שחיי הקהלות התרוממו לפעמים להתאמצות חדשה של כח היצירה הרוחנית, אבל הנר היה הולך ודועך.

התנערות ארעית כזאת של הגוף הצבורי המתפורר ניכרה במקצוע האבטונומית של הקהלה לאחר שנת 1360, בשעה שמלכי צרפת שאפו בכל כחם למשוך את היהודים לארצם. לקהלות הובטחה חירות פנימית גמורה ולרבנים ניתן תוקף של דיינים. בסיוע המוכסן הראשי הנזכר למעלה מנשה די וויסול ודניס קינון הצליח מתתיהו פרובינצי (בערך 1360—1380), הרב הכולל הרשמי שהוכר מטעם המלכות, לחבר את קהלות הצפון והדרום לאגודה אחת. מתקותו שהישוב החדש בצרפת יאריך ימים יסד גם ישיבה גדולה בפאריז. לאחר מותו הוריש את הרבנות לבנו יוחנן (1380—1390), שהמשיך את מעשי אביו. יהודי צרפת לא הרגישו בצרה הקרובה לבוא ולא נמנעו אפילו ממחלוקת פנימית. אחד מתלמידי הרב מתתיהו, ישעיה בן אבא מרי מסבויה, התנשא להיות רב ראשי תחת יוחנן. על סמך כתב רבנות מאת הרב המפורסם מאיר הלוי מוינה הכריז, שרק הוא זכאי למנות רבנים ודיינים בקהלות. כל אחד מהעומדים על הבחירה נסמך על מפלגתו, ואגודת הקהלות החדשה היתה עלולה להתפרד בתוקף המחלוקת. כדי להנצל מסכנה זו ביקש יוחנן מאת הרבנים הספרדים המפורסמים, גדולי קטלוניה, יצחק בן ששת וחסדאי קרשקש, לחרוץ את משפטם בריב זה. שני החכמים הביאו את דעתם לטובת יוחנן משום כבוד אביו המנוח וזכותו, וגם הודיעו שהרב האשכנזי (ר' מאיר מווינה) לא היה רשאי להכניס ראשו בעסקי קהלות צרפת. שני הצדדים לא ידעו, שהם עומדים בפני שתי פורענויות: רדיפות 1391 בספרד והחורבן הגמור של המרכז הצרפתי.

במקצוע היצירה הספרותית נראתה שקיעת החמה במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה. בימים ההם האירו בצרפת הקרנים האחרונות של ההשכלה, שהוחרמה מטעם הרבנים האדוקים בשנת 1305 (למעלה § 17). למרות החרם החמור של הרבנים קמו בגלילות הדרום שלשה חכמים, ששתו מבחרותם את ה„רעל" של המדע והפילוסופיה ונעשו לאחר זמן לוחמים קיצוניים לדעות הרמב"ם. ואלו הם: לוי בן גרשום מבגנולש שבמחוז אביניון, יוסף כספי מארגנטייר ומשה נרבוני.

הגדול בדור זה של „האחרונים", לוי בן גרשום, הידוע בשם רלב"ג או הגרשוני (1288—1345), ראוי היה להצטרף למנין הגדולים שבתקופת התחיה. רופא בעל השכלה מרובה היה, מבין בהנדסה ובאסטרונומיה, מחבר בקורת על השיטה הפטולומיאית וממציא מכשיר להסתכלות בכוכבים. אולם ביותר התבונן בפילוסופיה

של אריסטו, רמב״ם ואבן רשד. הרלב״ג ישב חליפות באביניון, באורנג׳, בפרפינין או בשטחי צרפת הכפופים לשלטון ספרד, ולכן לא נפגע מרדיפות מלכי צרפת, מגזירת הרועים ויתר הפורעניות של הדור ההוא; אולם מתאונן הוא שצרות אחיו אינן נותנות לו מנוחה. הפרי הבשל ביותר של חקירותיו היה ספר „מלחמות אדוני", העוסק בשש שאלות עיקריות של הפילוסופיה הדתית: בנצחיות החומר, בטבע הגלגלים השמימיים, במהות הנפש, בנבואה, בידיעה ובבחירה. בקצת בחינות מרחיק רלב״ג ללכת מן הרמב״ם ומתקרב לדיעות אריסטו ואבן רשד. למשל, מתנגד הוא לדיעה, כי העולם נברא יש מאין; אלא מניח, שהיה קיים מאז חומר היולי דק הקרוב לאין וממנו נברא העולם בזמן מסויים. אף הנבואה כבסים לגילוי שכינה היא בשיטתו של רלב״ג לא עובדה שמחוץ לדרך הטבע, אלא כעין תוצאה של יחוד רוח האדם עם שכל העולם, הוא השכל הפועל, שכל בעלי הנפש יכולים לזכות בו. לדעת הרלב״ג אין השגחת הבורא חלה אלא על המין והסוג ולא על האישים הפרטיים. אולם האישים הגדולים, בחירי המין האנושי, „מתרוממים ממדרגת אישים למדרגת מינים וקובעים לעצמם ברכת ההשגחה העליונה" (כדעת הרמב״ם על האריסטוקרטיה הרוחנית). את הניסים שבמקרא מתאמץ הפילוסוף לקרב אל השכל על ידי פירושים חריפים של המקראות. למשל, „שמש בגבעון דום" יש להבין בדרך פיוטי: המלחמה הוכרעה לטובת ישראל ממש ברגע שקיעת החמה, כאילו המתינה לגמר המלחמה. התאבקות יעקב עם המלאך לא היתה אלא בחלום, ומה שנקעה כף ירך יעקב אחרי התאבקות זו לא בא אלא מתוך זעזוע הנפש בחלום המבהיל.

על דיעותיו החפשיות הללו גינו החכמים האדוקים את הרלב״ג ונוהגים היו לאמר בלגלוג, כי הספר „מלחמות אדוני" הוא באמת ספר מלחמות כנגד האלהות. לעומת זאת כבדו גם האדוקים את פירושו של רלב״ג למקרא (לתורה, לנביאים ראשונים ולקצת כתובים). ההערות המוסריות והפילוסופיות שבסוף כל פרשה, המכונות „תועליות", נתחבבו על העם, בעוד שהספר הפילוסופי נאסר זמן רב לבוא בקהל והיה נחלת יחידים בלבד. החקירות האסטרונומיות של רלב״ג נעתקו לרומית ונתפרסמו בין חכמי הנוצרים. עקבות השפעתו של הרלב״ג ניכרים בזמן מאוחר ב„מחקר התיאולוגי־מדיני" של שפינוזה.

בן דורו של הרלב״ג, הפילוסוף יוסף כספי מארגנטייר שבפרובינציה (בערך 1280—1340), היה נודד בספרד ובאפריקה הצפונית והגיע עד מצרים, מקום פעולתו של הרמב״ם. מעריץ היה את הרמב״ם, וכל ימיו היה מצטער ואומר: „מדוע לא זכיתי להיות בדור השלם (הוא הרמב״ם) או מדוע לא נולד הוא בזמני". כספי חיבר שני פירושים מקבילים ל„מורה נבוכים" („עמודי כסף" ו„משכיות כסף"), שבראשון מבוארים דיעות „המורה" ובשני הסעיפים הקשים של שיטת המבאר בעצמו. בפירושיו אין

המחבר נרתע מן המסקנות השכלתניות הנועזות ביותר, ולפיכך הוחזק כופר. ב„ספר המוסרי" שלו הכתוב בצורת צוואה לבנו מחוה כספי את דעתו, כי „ראוי לאמת שתהיה לא פהדנית ולא בישנית", ובכלל זה החזיק בעצמו בכתביו בכל תוקף, למשל, העיז לכתוב: „האל או משה אהריו כתבו בתורה"; „הנה אנכי שולח מלאך לפניך — המלאך הוא שכל הפועל". השכל האישי של האדם הוא לדעת כספי חלק מן השכל האלוהי העולמי, ואלוהים בעצמו הוא הפועל בנפש האדם.

הצעיר שבשלושת אחרוני הפילוסופים של ההשכלה, משה הנרבוני (בערך 1300—1362), ישב בפרפינין, היא עיר מקלטם של גולי צרפת, ובכמה ערים שבארגוניה. כאן בעיר סירבירה נפגע מפורענות המגפה השחורה: האספסוף התפרץ לתוך ביתו, שדד את כל רכושו ואת ספריו, אבל הוא וכמה מאנשי הקהלה הצליחו לברוח (1348). נרבוני הרצה את השקפותיו הפילוסופיות, כנהוג בימים ההם, בצורת פירוש לרמב"ם. בפירוש זה משתדל הוא למזג את הדיעות הדתיות-פילוסופיות של אריסטו היהודי והערבי, הרמב"ם ואבן רשד, לחטיבה אחת. לדעתו, צריך שחקר אלוה יתבסס על חכמת הטבע, כמו שחכמת המיטפיסיקה מתבססת על הפיסיקה. לפיכך מתחילה גם התורה במעשה בריאת העולם, שהיא היא חכמת הטבע. יש לה לתורה שני פנים: פנים נגלים ופשוטים לבעלי השכל הגס מהמון העם ופנים נסתרים להוגי דיעות; הסמלים הגשמיים וסיפורי הנפלאות נועדו לעם, והרעיונות המופשטים לפילוסופים. נרבוני חיבר עוד כמה פירושים: ל„מילות ההגיון" של הרמב"ם ולכמה ספרים פילוסופיים של אבן רשד, אבן סינה ואלגזלי. הוא היה אחרון המשכילים בצרפת הדרומית ובספרד. בדור שלאחריו הולכת הפילוסופיה הדתית בדרך האדוקים, אותה דרך שכבש בסוף המאה הארבע-עשרה חסדאי קרשקש (למעלה § 38).

בניגוד לצרפת הדרומית לא קם במאה זו בצרפת הצפונית, בית היוצר של הרבנות, שום חזיון ספרותי חשוב. לאחר גירוש צרפת קמה גרמניה, שבה הרבנות שולטת בכיפה מבלי מפריע מצד החכמות החיצונית, הפילוסופיה ושאר הזרמים של החקירה ההפשית.

פרק שלישי

ימי המצוקה בגרמניה במאות י"ד—ט"ו

§ 43. לחץ ופרעות: לודביג הבאווארי ומפי היהודים.

משטר ימי הבינים הגיע למרום התפתחותו בגרמניה במרוצת המאה הי"ד והט"ו. לגבי היהודים הונהגה כאן שיטה, שהיה בה משום צירוף של לחץ מלמעלה והסתערות ההמונים מלמטה. המושלים וההמונים הורגלו ברבות הימים, הללו בעושק שיטתי של עבדיהם והללו בהתנפלויות חוזרות מזמן לזמן. הולך ונחתם מעגל הכשפים מסביב היהודים: חוסר הבטחון לחייהם ולרכושם מכריחם לבקש מחסה בצל המלכים, אבל מחסה זה עולה להם ביוקר גדול ודוחק אותם מפני צמצום חירותם לתוך מסחר הכסף, מה שמעורר ביתר עוז שנאת ההמונים הנוצרים אליהם, וכשמצטרפת לזה המשטמה הדתית מצד הכומרים מגיעים הדברים לידי פרעות המוניות, המכריחות שוב את היהודים לבקש מגן מאת המלכים. כך נקלע היהודי בכף הקלע בין מרומי החברה ומעמקיה, משועבד להללו ונתון למרמס להללו. אין לו נחמה אלא בעולמו הפנימי, במחיצת שכונתו, בקהילתו שבה הוא סוגר על עצמו בפני הסביבה השוטמת. אולם על ידי כך הולכת המשטמה כלפי המסוגרים ומתגברת על ידי חשד. בכל מקום אומרים הגויים, שבודאי זוממים היהודים בחשאי להתנקם בנוצרים, הורגים את ילדי הנוצרים, מחללים את קדשי הכנסיה, מפיצים מגיפות בארץ — ואין קצה לתואנות לפרעות בשביל ההמון המחונך באמונות הבל וקנאות.

יחס טפוסי ליהודים מצד מושלי גרמניה בימים ההם הוא יחסו של לודביג הבאווארי (1314—1347) אליהם. קיסר זה ראה את עבדיו היהודים כמין סחורה שאין בה רוח חיים והיה נוהג למכור קהילות יהודיות שלימות לשרי המדינות ולערים או למַשכן אותן, כלומר נתן לשרים ולערים לזמן מסויים את הזכות לעשות ביהודים כאדם העושה בתוך שלו ולהטיל עליהם מסים כאות נפשם. התעודות הרשמיות של הימים ההם מכילות כמה שטרות כאלה של מקח וממכר. כמלכי ארגוניה (§§ 10, 13, 36) היה גם קיסר גרמניה משלם את חובותיו על ידי המחאות על הכנסות המסים מקהילות היהודים ונוטל הלוואות על חשבון זה. אולם בגרמניה היו עסקים כאלה מסובכים יותר מאשר בארגוניה, מפני שכאן עמד הקיסר לעומת המון פיאודלים, דוכסים ובישופים וכן גם שלטונות ערים, שהיו נהגים גם כן מהטלת מסים על

היהודים. כך מוצאים אנו תמיד את קהילות ישראל בבאווריה (נירנברג, אויגסבורג, ווירצבורג, רינגשבורג), בגליל הרינוס (וורמס, שפייר) ובאלזס (קולמר, שטרסבורג) כחפצים הניתנים לסחורה, לעבוט ולמכירה, והקיסר מכנה את סחורתו בקיצור: "עבדי אוצרי". בכמה מקומות היו היהודים מחוייבים לשלם מס בעת אחת לכמה ערכאות. למשל, יהודי שטרסבורג היו למס עובד לשלושה אדונים: כשנשתקעו בשטרסבורג, התנה עמהם הקיסר שישלמו לו בשכר הסותו שהבטיח להם מס של ששים מרק כסף לשנה (1330), אחר כך הכנים אותם המגיסטרט העירוני בשכר מס מסויים גם תחת כנפיו, ולבסוף הוטל עליהם לשלם מס מיוחד גם לטובת הבישוף המקומי. הקיסר מצדו לא התנגד למסים כפולים ומכופלים אלה ובכלל היה וותרן גדול על חשבון היהודים. מעשה בגרף אחד יוהן מנירנברג, שסרב לשלם חובות ליהודים שנמסרו לרשותו מאת הקיסר, ולודביג הסכים לזאת מפני שהיהודים "הם בגופם וברכושם קנין הקיסר ושריו באי־כחו ולפיכך יכול כל בעליהם לעשות בהם כאוות נפשו" (1343).

בצד המסים המרובים, שהיו מוטלים על הקהילות, היו היהודים חייבים על פי פקודת הקיסר משנת 1342 לשלם גם מס מיוחד לגולגולת, היא "אגורת הזהב" (güldener Opferpfennig). בכל מלכות גרמניה היו חייבים כל היהודים מבן שתים־עשרה, בין אנשים בין נשים, שיש להם רכוש יותר מעשרים זהובים, לשלם בכל שנה זהוב אחד לאוצר המלכות. מס זה, שלא היה קשה לאמידים, העיק ביחוד על משפחות עניות. בהודעה על הנהגת המס החדש הטעים לודביג, שהמס הוחלט בהסכמת קהילות ישראל ולעתיד יגין עליהן ביתר שאת. הקהילות היו באמת זקוקות להגנת הקיסר בפני הגזירות שהלכו ונתרבו, ולפיכך הוכרחו "להסכים" לסבל המסים החדש, שבלי ספק היו מטילים אותו עליהם גם בלי הסכמתם.

שנים אחדות לפני הטלת "אגורת הזהב" קמה בגרמניה תנועה עצומה של שנאה לישראל המזכירה את הרדיפות בידי רינדפלייש (למעלה § 23). מגידי בערפל התחילו להסית את האכרים בפרנקיה למסע צלב כנגד היהודים. האספסוף העירוני והכפרי התלקט ללהקות, שקראו לעצמן בגלוי "מַכֵּי היהודים" (Judenschläger). בשנת 1336 התנפלו על היהודים במרגנטהיים, ברוטנברג ובסביבת נירנברג. בשנה שלאחריה ארבה סכנה זו גם לקהלה הגדולה פרנקפורט דמיין והסביבה. אולם הקיסר לודביג הזהיר את הפקידים וביחוד את שלטון עיר פרנקפורט, שלא לעשות שום פרעות. כעבור זמן־מה קם מרכז לתנועת השנאה לישראל באלזס. פונדקאי אחד ושמו צימברלין אסף להקה של "מכי יהודים", שהיו מכונים "אַרמלֶדר" (בגרמנית עוֹר הזרוע, על פי התיכת העור הקשורה בזרועם) ואת מנהיגם כינו בשם "מלך הארמלדרים". רוצחים אלה, שהיו מזוינים ברמחים, בקרדומות ובקלשונות, עברו בכל ארץ אלזס נדודים

גדודים תחת דגל הצלב והכו ביהודים שתי שנים רצופות (1337—1338). נתחדשו המרות מאונס, ויהודים רבים אבדו עצמם לדעת על קידוש השם1. יהודים רבים ברחו לעיר הבצורה קולמַר, שיושביה הבטיחו להם להגן עליהם. אולם גדודי ארמלדר הקיפו את העיר והחריבו את הסביבה, עד שלבסוף הבריחה אותם שמועה על התקרבות גדודי הקיסר להסוג אחור. על ידי התערבות הפיאודלים והאבירים האלזסים, שפחדו פן תפנה תנועת האכרים גם כלפי בעלי האחוזות, נפזרו להקות השודדים ונתבטלו. על־פי אחד המקורות נשבה „מלך הארמלדרים" והומת על פי פקודת הקיסר. לפי מקורות אחרים ניתנה לו חנינה לאחר שהבטיח, שלא לפגוע ביהודים לרעה במשך עשר שנים.

כמו בימי רינדפלייש כן גם עכשיו היו הפרעות ניעורות לעתים קרובות על ידי עלילת חילול לחם הקודש. בדֶגנדורף שבבַּווריה פשטה השמועה, שהיהודים גנבו את לחם הפנים ודקרו אותו במרצע ובקוצים עד שאירע נס והלחם זב דם. עלילה זאת עוררה את העירונים הגרמנים, המאמינים לכל דבר, למעשה „גבורה". ביום המיועד לכך התנפלו על־פי אות שניתן על ידי פעמונים על שכניהם היהודים, הרגו בהם, גזלו את רכושם ושרפו את בתיהם (30 בספטמבר 1337). בכסף הגזול נבנה בעיר בית כניסה לזכר הנס. בבית כניסה זה נשתמרו שיירי הלחם המדוקר, והפירורים היבשים משכו עולי רגל במשך מאות שנה. באחד עמודי הבנין נקבעה כתובת, שנשתמרה עד היום הזה, ובה כתוב: „בשנת 1337, ממחרת ליום מיכאל, נהרגו היהודים ונשרפו בתיהם, כי נמצאה גופת אלהים. את זאת ראו כל איש ואשה, אז הוחל לבנות בית אלהים".

אולם הטבח לא נצטמצם במקום זה בלבד. אף בערים אחרות של בוריה, וכן גם באוסטריה ובבוהמיה, נהרגו היהודים וניתנו לבז. בכל מקום סיפרו על לחם פלאות המדוקר על ידי היהודים. אמונות הבל כאלה הביאו את התועים לפעמים לידי שגעון ועשו את הרגשות הדתיים לכלי שרת של חושים אכזריים. אף באוסטריה נתגלו בכמה מקומות „עוגות הפלאות" (Hostia mirifica) והמונים היו עולים לרגל לאותם המקומות הקדושים, מוכנים ומזמנים לעשות נקמה ביהודים. אלברכט השני, דוכס אוסטריה, שלא האמין בעלילת השוא, פנה אל האפיפיור בנדיקט הי"ב בבקשה לחוות את דעתו על הצורה החדשה של הערצת אלוהים הכרוכה ברדיפת היהודים. האפיפיור ציוה לבישוף של האיפרכיה בפאסו, שבה נעשו הפלאות, להקור ולדרוש את הדבר, ואם יתברר שהיהודים הפים מפשע לאסור לעתיד עלילות כאלה. אולם גם דבר ראש הכנסיה לא הפסיק את תנועת השגעון של ההמון שהלכה ונתפתחה מפני שהביאה רווחים:

1 מן הקהילות שנחרבו באלזס נזכרות בתעודות רופף, אנזיסהיים ומילהויזן. בארכיון העירוני של רופף נשתמרה רשימה זו: «בשנת 1338, ביום הטבילה של פאולוס הקדוש, נהרגו כאן היהודים».

הפקידים היו מעלים מס מאת היהודים הנפחדים בשכר הבטחת הגנה ומאת הרוצחים בשכר חנינה שנתנה להם, והכומרים היו מתעשרים מן המנחות של עולי הרגל.

שלטוני הערים היו אחראים לקיסר על שסבלו את מעשי הפרעות, שגרמו נזק לקנין המלכות, וכמה פעמים נענשו המגיסטרטים בקנס לטובת אוצר המלכות. אבל בשכר פיצוי מסויים יכלו העירונים לקבל מאת הקיסר והמושלים פטורין מקנס. ביחוד היה מרבה לודביג הבוורי בהנינות כאלה לערי אלזס, שהיו אשמות באכזריות נדודי ארמלדר. לאחר שנתנו לו אזרחי מילהויזן אלף לירות עשה עמהם חוזה כזה: „הרינו מודיעים – כתוב בפקודת הקיסר – שמועצת העיר ואזרחי מילהויזן באו עמנו להסכם זה: בשכר וויתור על כל התביעות שיש לנו כנגדם בגלל רצח יהודי מילהויזן או הנזק שהוסב להם, הם נותנים לנו אלף ליטראות במטבעות בזיליאיות ישנות. אולם כדי להקל על העירונים הנזכרים תשלום הסכום הנזכר, אנו נותנים להם את כל הרכוש של היהודים שנרצחו בעיר: בתים, חצרות, משכונות ויתר הרכוש... לאחר פרעון אלף הלירות פטורים אזרחי מילהויזן ויושביה מכל חובותיהם לגבי היהודים ההרוגים". כל כך היה מועט שכר הדמים של היהודים ההרוגים! כיוצא בזה מכר הקיסר את החנינה גם לערים אשמות אחרות. אלברכט השני, דוכס אוסטריה, היה המושל היחיד בימים ההם, שלא עומם בקרבו רגש אנושי. בפרוע פרעות בישראל מפני עלילת חילול הלחם השתדל להשקיט את הרוחות על ידי תלונתו הנזכרת למעלה לפני האפיפיור. במכתבו לאפיפיור הביע את החשד בפירוש, שהכומרים מלכלכים בעצמם את הלחם בדם, כדי לרמות את ההמון ולהסית אותו כלפי היהודים. ומושל זה הצליח לעכב בפני הרדיפות, שלא יעברו מבוואריה לאוסטריה.

§ 44. המגפה השחורה (1348–1349)

המחלה המתדבקת של שנאת ישראל הגיעה לפסגתה בשנת 1348, שבה נתפשטה באירופה אחת המגפות הנוראות ביותר: הדָבר שבא מארץ הקדם, הנקרא בפי העם „המגפה השחורה". המגפה גרמה להורבנות עצומים: רבבות אנשים מתו, ערים וגלילות נתרוקנו מיושביהם. משערים, שבזמן קצר של שתים־שלוש שנים בלעה המגפה השחורה כשליש מכל אוכלוסי אירופה. האנשים היו כמטורפים. ההמון החשוך, שלא ידע פשר האסון, האמין לשמועות משונות על הסיבות ונתעורר למעשי אכזריות כנגד כל החשודים המדומים. בשעת חרום זו נתפשטה השמועה הנוראה, שהיהודים גרמו למגפה והם שהרעילו את מימי הבארות והמעינות כדי להשמיד את הנוצרים. הניצוץ היה ללהב, והמת העם נשפכה על היהודים. עלילה זו נתקבלה על לב אוכלוסי הנוצרים אף־על־פי שלא היה לה כל טעם, שהרי היהודים בעצמם שתו את המים

שהרעילו כביכול ואף הם היו חולים במגפה. בקצת מקומות נתחזק החשד כלפי המרעילים על ידי שהתמותה בין היהודים היתה קטנה, ודאי מפני סדר חייהם המיושב, חוסר השיכרות, וביחוד מפני טפולם הטוב בחוליהם. אולם המאמינים בעלילות דם וכדומה לא היו מוכשרים לישוב הדעת; בולמוס של טירוף שלט בעולם.

העליה קמה לראשונה בצרפת הדרומית ובמדינות ספרד הסמוכות, שבה כבר פרצה המגפה באביב שנת 1348. אולם כאן גרמה רק לרדיפות בודדות (§§ 36, 39). יתכן, שבמקומות אלה השקיטה את הרוחות אגרת האפיפיור קלימנס הששי יושב אביניון, שאסרה בפירוש לרדוף את היהודים על סמך שמועות שאין להוכיח את אמיתותן (יולי 1348). אולם במקומות אחרים התאמצו בקנאה יתירה להוכיח באמצעות עינויים קשים, כי אמנם אשמים היהודים. בפעם הראשונה עשו כזאת בסבויה ובשווייץ, שבהן כבר היו קיימות בימים ההם קהלות ישראליות חשובות (משנת 1306 ואילך היו מגורשי צרפת נושבים בארצות אלה). אמדיאוס, דוכס סבויה, צוה לענות את היהודים בעיר שמברי, שילון ומקומות אחרים היושבים על שפת ים ג׳יניבה, עד שאחד המעונים, הרופא בַלַוויני, נשתגע מרוב כאב, או שמתוך רצון להפטר מן העינויים הודה על כל מה שבקשו להציל מפיו. המעונה בדה מלבו מעשה נורא: יהודי אחד מטולידו, ושמו יעקב פַסקַטָה, ביחד עם הרב משמברי ויהודי אחר, קבלו על עצמם לבצע את המזימה, שזממו היהודים להשמיד את הנוצרים; שלחו לכל מקום ליהודים את הרעל, להרעיל את מימי הבארות; הרעל היה מעורב מחמרים שונים ומשונים: מגופות מיובשות של נחשים, צפרדעים ועקרבים, מבצק של לחם הקודש ומלבבות של נוצרים. הודעות מטורפות כאלה נחשבו בכל הסתירות שבהן לראיות מספיקות, ובכל ארץ סבויה עלו תמרות עשן המדורות, שבהן נשרפו יהודים להמונים (ספטמבר 1348). מכאן עברה העלילה בעקב המגפה המתפשטת צפונה גם לשוייץ. לקנטון ארגוי ולבֶרן הגיעה הידיעה על המרעילים שנתפסו, ומיד הודיעו חברי מועצת עיר ברן למועצות ערי בזל, פרייבורג ושטרסבורג, כי היהודים מפיצים רעל בכל מקום. כעבור זמן־מה נשרפו בציריך קצת יהודים ויתרם גורשו מן העיר. אף בקונסטנץ, בשַפהויזן, באיברלינגן ובערים אחרות היושבות על שפת אגם קונסטנץ, נשרפו ונתלו יהודים להמונים. בקונסטנץ נמצא יהודי אחד שהסכים מתוך יאוש להתנצר, ואחר כך התחרט, הבעיר את ביתו ומת עם משפחתו בלהבה מתוך קריאה: „ראו, אני מת כיהודי". בחודש ספטמבר ערך האפיפיור שוב אגרת לנוצרים, שבה הדגיש, כי אין טעם לאשמה כנגד היהודים, שהם בעצמם מתים ממחלה זו, וחוץ מזה הרי המגפה מצויה גם במקומות שאין שם יהודים; אבל ראיות ברורות אלה של ראש הכנסיה הקתולית לא השפיעו על ההמון המשתובב.

נוראות ביותר היו התוצאות, שגררה אחריה המגפה השחורה ליהודי גרמניה,

המגפה התפשטה בארץ זו בסוף שנת 1348 ונמשכה שנה שלמה. אוכלוסי הנוצרים האמינו, או עשו עצמם כמאמינים, שהיהודים הרעילו את כל המים בגלילות הרינוס והדנובה. העם לא שעה לא אל אגרות האפיפיור ולא אל דברי הקיסר החדש קרל הרביעי (1347—1378), שאיים על הערים כי יגבה מהן את הנזק, שרדיפות היהודים יגרמו לאוצר המלכות. כל גרמניה היתה אחוזה בולמוס השגעון הדתי. בערים היו סובבות להקות של קנאים מטורפים המכונים בשם „מלקים" („פלאגילאנטים"), שחשבו לפיים את האל הזועם על ידי סיגוף. היו דוקרים את גופם במסמרים ובקוצים ומכים עצמם בפומבי. וכשם שבעלי־תשובה האלה היו מענים את עצמם, כך היו מענים באכזריות את היהודים. רק מועטים מבין הנוצרים לא נוגעו במגפה המונית זו. בין המועטים הללו נמצאו הערים בזל, פרייבורג, שטרסבורג וקלן, שהעיזו לפקפק בדבר, אם באמת תלוי האשם ביהודים. מועצת העיר קלן כתבה למועצת שטרסבורג, שהיא רואה במגפה עונש בידי שמים ורוצה להגן על היהודים בפני פרעות, שיוכלו להיות לאסון כללי לעיר ולארץ.

במדינת אלזס נתעוררה בקרב התושבים הנוצרים ריב מפלגות בנוגע לשאלת היהודים. בשטרסבורג התאמצו במועצת העיר ראש האזרחים ושני חבריו, השופט ראש חברת האומנים, להגן על היהודים, אבל רוב האזרחים, וביחוד חברות האומנים, ולא יכלו להתגבר על שנאתם ליהודים. מתוך מסוה הקנאה הדתית בצבצו בגלוי נימוקים שפלים. אלה רצו להפטר מן היהודים על ידי השמדה או גירוש כדי להשתחרר מחובותיהם למלוים יהודים, ואלה בקשו לרכוש בתי היהודים וקניניהם בזול או בחנם. מכיון ששאלת היהודים בצורה זו עוררה גם בכמה מקומות אחרים ריב עצום של מפלגות, החליטו ראשי עיר שטרסבורג לכנס בבֶּנפלד שבאלזס אסיפת נבחרים של הערים השונות בצירוף מורשי האצילים והכומרים (ינואר 1349). במועצה זו המליצו ראשי שטרסבורג על היהודים ודרשו מגן לנרדפים על לא דבר, אולם המתנגדים רבו עליהם, וברוב גדול הוחלט להכריז, כי דמם של היהודים מותר, ומהראוי לגרש אותם מערי אלזס וגליל הרינוס. שונאי ישראל בשטרסבורג מהרו להודיע החלטה זו גם לאותם המקומות, שלא שלחו נבחרים לאסיפה. בשטרסבורג נפטרו שלושת חברי המועצה אוהבי הבריות ממשמרתם ובמקומם נתמנו אחרים. גורלה של קהלת ישראל נחתך. כל היהודים, אֲלָפִים במספר, הוכנסו לבית הקברות היהודי ונסגרו בבנין של עץ שהובער מכל עבריו. רובם נשרפו, ורק מועטים שהסכימו להתנצרות הוצאו ממדורת האש (14 בפברואר). רכוש הנשרפים נתחלק בין העירונים שהבעירו את הבערה לתכלית זו. רושם מאורעות גרמני של הימים ההם מעיד: „דוקא בזה (ברצון הנוצרים להתעשר מרכוש היהודים) היתה ההרעלה שהמיתה את היהודים", וחברו מוסיף: „אם יש את נפשך לדעת, מה הביא את הצרה על היהודים? אהבת

הבצע של הנוצרים". מועצת העיר החדשה אסרה על היהודים לגור בשטרסבורג למשך מאה שנה.

כמתכונת שטרסבורג עשו גם יתר ערי אלזס. בקולמר נשתמרה עד היום „מערת היהודים", שבה נשרפו בני הקהלה בימי המגפה השחורה. בשליטשטדט נהרגו קצת היהודים יושבי העיר, ויתרם גורשו. בבנפלד נשרפו קצתם ויתרם הוטבעו בבצה. במילהויזן נשחטו כל היהודים שלא הספיקו להמלט. באוברנהיים הצילו מפי חמשה יהודים, קודם שהוציאו אותם למות, הודאה שהרעילו כמה בארות, ועל זאת מיהרה מועצת העיר לשלוח בשורה לשטרסבורג למועצת ארבעים הברורים בעניני היהודים, הוא הועד לניצול רכוש היהודים. בכל הערים הנזכרות נעשו בתי הכנסיות לקנין הערים, רכוש המומתים והמגורשים נפל שלל לשלטוני העיר וליושביה וכל החובות שחבו נוצרים ליהודים נתבטלו.

לא עברו ימים מועטים עד שהגיע תורן של הקהלות הישראליות הקדומות בגלילות הרינוס. בערים שבהן נעשו לפנים מעשי הזוועות של מסעי הצלב נשמעה שוב זעקת היהודים המעונים. קהלת שפייאר נפגעה פגיעה קשה מיד בתחילת הרדיפות (ינואר 1349). בוורמס החליטה מועצת העיר על סמך פקודת הקיסר, שנתנה לעירונים שלטון גמור על הקהלה הישראלית, לשרוף את היהודים. אולם הנידונים למות לא המתינו לקיום פסק הדין, אלא הבעירו בעצמם את בתיהם ומתו בלהבות (1 במרץ). ההתנפלות על הקהלה הגדולה במיינץ היתה כרוכה בתעתועי הסגפנים „המלקים", שהדביקו את שגעונם לכל העם. אולם כאן החליטו כמה מבני הקהלה לעמוד על נפשם בפני האויב בנשק, וההגנה היהודית הרגה כמאתים רוצחים. הדבר עורר את חמת המתקיפים ביתר עוז. היהודים ראו, שאין להם מפלט, והעלו את עצמם קרבן עולה: הבעירו את בתיהם ומתו בלהבה. מתוך תמרות אש ועשן עלו קינות הקדושים השמימה. מספר המתים במיינץ היה כששת אלפים (24 באבגוסט). בו ביום עברה הכוס גם על קהלת קלן הקדומה. אמנם ניסתה מועצת העיר לעצור בפני ההמון הסוער, אבל לא הצליחה. לפנות ערב התפרץ ההמון לתוך שכונת היהודים וכל הלילה והיום שאחריו חגגו המנצחים חג דמים. אנקת המעונים נתערבבה עם צריחת הרוצחים, הבוזזים והמבעירים. רק מועטים הצליחו להמלט מידי חיות הטרף.

באותו קיץ נחרבו גם הקהלות הגדולות של ארפורט ופרנקפורט־דמיין. בפרנקפורט עשה הקיסר קרל הרביעי לפני הרדיפות חוזה עם מועצת העיר, שעל־פיו יהיו „עבדי האוצר" שלו, זאת אומרת כל הקהלה עם ההכנסות ממנה, ברשות העיר עד שישלם לעיר את ההלואה שקיבל ממנה בסך 15,200 לירות. על־פי הסכם זה הבטיח הקיסר למועצת העיר פטורים גמורים מעונש על רדיפת היהודים וגזילתם. לאחר חודש (24 ביולי 1349), כשנכנסו גדודי הסגפנים לפרנקפורט, התחיל ההמון מיד

את מעשי האכזריות. העירונים ניסו להגן על היהודים שהם קנין העיר, אולם היהודים הנואשים הבעירו בעצמם את שכונתם ומתו בלהבה.

בערי באוואריה השתוללו נוקמי המגפה השחורה גם בסופה של אותה שנת הפורענות. גורלה של נירנברג היה כגורלה של פרנקפורט: אף כאן מסר הקיסר קרל הרביעי את הקהלה הגדולה לרשות מועצת העיר ופטר אותה מכל אחריות לגורל היהודים. לאחר שטובי העיר הוסרו מפקודתם על ידי חברות האומנים והאספסוף, עשו כאן ביהודים מחוסרי המגן כמו שעשו בערים גרמניות אחרות. מן הקהלות הגדולות בבאוואריה ניצלה כנראה רק קהלת רגנשבורג, מפני שמועצת העיר עמדה לימינה בכל תוקף. בגרמניה המזרחית נפגעו קהלות ברסלוי, קניגסברג וערים אחרות במחוז ברנדנבורג. להקות „מכי יהודים" נראו גם ב א ו ס ט ר י ה, אולם כאן נפגעו רק קהלות אחדות, בתוכן קהלת קרֶמז. הדוכס אלברכט השני עשה את חובתו: ציווה להוציא למות את הרוצחים והטיל קנסות קשים על הערים, שהיו בהן רדיפות על היהודים, ולפיכך קראו אותו שונאי ישראל בגנאי בשם „מגן היהודים".

הפחד מפני שם גנאי כזה הוא שעורר כנראה את הקיסר קרל הרביעי להפקיר את „עבדיו" בגבולות שלטונו. חוץ מזה רצה להפטר מקנין בלתי בטוח זה בשנות התבערה הגדולה. חוץ ממכירת היהודים למועצות ערי פרנקפורט ונירנברג, יש להזכיר גם את העסק שעשה עם וורמס זמן רב לפני הרדיפות. כאן מכר לשלטון העיר „את היהודים וקהלתם עם קניניהם, רווחיהם וזכויותיהם". אולם, לאחר שנחרבו הקהלות הניחו אחריהן ירושה גדולה, בא הקיסר בטענת יורש. ערכאות הערים, שהיו על־פי רוב חייבות בחורבן זה וזקוקות לחנינה, הוכרחו למלאות דרישות הקיסר או שרי המדינות, שבקשו למלאות חסרונם אחרי אבדן קנינם ההי. בשעת חלוקת הירושה פרצו ריבות בין התובעים השונים, ורק לאחר משא ומתן ממושך באו לידי הסכם: הכסף והמטלטלים היקרים ניתנו לקיסר, לבישוף או לגרף, ואילו הבתים, בתי הכנסת ואדמת בית הקברות היו לנחלת מועצות הערים. על־פי דרישות הכומרים נהרסו בכמה מקומות בתי הכנסיות ובמקומם נבנו בתי תפילה נוצרים (בנירנברג ובמקומות אחרים). הקיסר נתן סליחה גמורה למועצות העיר וליחידים שהשתתפו ברדיפות, שחרר את הנוצרים מחובותיהם ליהודים וחלק את רכוש היהודים ביד רחבה בין שריו ואביריו. מתוך אותו השלל נהנו גם העירונים, שבתיהם נשרפו בשעת הבערה שהבעירו היהודים בשכונתם.

בשעת חלוקת רכוש היהודים בשטרסבורג אירע מאורע מגוחך זה: בין כלי בתי הכנסת מצאו כלי אחד, שהיורשים לא ידעו מה לעשות בו, והוא שופר. העירונים היו סבורים, כי זוהי חצוצרה ששימשה אות למסירת העיר בידי האויב. למזכרת נצח על בגידה זו של היהודים ציוותה מועצת העיר להתקין שני שופרות של

ברונזה ולתקוע בהם בכל יום בשמונה בערב ובחצות הלילה כדי להזכיר לתושבים תמיד את דבר הבגידה וליהודים עוברי אורח שהגיע זמנם לעזוב את העיר. תקיעות אלה של שנאה לישראל נשמעו בשטרסבורג ארבע מאות שנה רצופות יום יום, עד שבאה המהפכה הצרפתית הגדולה והחרישה אותם.

הימים הנוראים של המגפה השחורה השחיתו את נפש העמים וטמטמו את רגש המוסר שבהם. המגפה הגופנית המיתה את האנשים והמגפה הרוחנית המיתה את האנושיות. היהודים היו הקיבוץ היחיד, שלא נפגע מן המגפה הרוחנית וההתבהמות שבעקבה. תהום רבה רבצה בין שוחטי היהודים לשם קדושת הצלב, שחלקו את השלל בשעה שהמתים מוטלים לפניהם, ובין אלפי הקדושים שהלכו לקראת מות מתוך אמירת מזמורי תהילים, או שהקריבו עצמם עולה לאלוהיהם. מאות אנשים קפצו, עטופים בטליתות ובתכריכים, לתוך הלהבות; אמהות משכו את ילדיהן אל המדורה כדי להציל אותם משמד. מספר המתנצרים למראית עין היה מועט, ובזה נראה ההבדל העצום בין היהודים האשכנזים ובין היהודים הספרדים, שלא יכלו לעמוד בנסיון בשנת 1391.

בקינות ובסליחות, שנתחברו לרגל הזוועות של שנות ק"ח וקי"ט של האלף הששי, נשמעת מעולם האמת זעקה גדולה ומרה של המעונים כלפי המענים:

גֶּבֶר חָטָא וְאַשְׁמָה,
בְּאֹם הָרְשָׁעָה זָמָמָה:
הָבָה נִתְחַכְּמָה
לַחְפּוֹר בְּאֵרוֹת מָיִם.

דִּבְרֵי עֲוֹנוֹת גָּבְרוּ
פִּיהֶם עָלַי פָּעֲרוּ:
סַם הַמָּוֶת שָׂמוּ וַיְּזָרוּ
עַל פְּנֵי הַמָּיִם.

דּוֹבְרִים הַוּוֹת אֵלֵינוּ
לְהִתְגּוֹלֵל וּלְהִתְנַפֵּל עָלֵינוּ:
אֶרֶס שָׂמוּ בְּכֵלֵינוּ
וַיַּשְׁלִיכוּ אֶל הַמָּיִם[1].

1 קינה מאת ברוך בר יחיאל הכהן, קובץ על יד ג׳, קינות וסליחות 22—23; ברנפלד, ספר הדמעות, ב׳, קי״א.

§ 45. דלדול ועושק זכויות (המחצית השניה של המאה הי"ד).

כשלוש מאות קהילות ישראליות נחרבו על ידי הפרעות בעקב המגפה השחורה, יושביהן קצתם נהרגו וקצתם גורשו. אולם גם האוכלוסים הנוצרים נפגעו מן הימים הנוראים האלה. במגפה שנמשכה שלוש שנים נספה חלק גדול של יושבי גרמניה. הערים נתרוקנו מיושביהן ונידלדלו. ביותר סבלו אותן הערים, שבהן נעשו שכונות היהודים לתלי אפר וחייהן הכלליים קפאו. העדר היהודים היה מורגש בכל מקצועות החיים. מערכאות המדינה והערים ניטל מקור נאמן של הכנסה, ולתושבים הזקוקים להלוואות חסרו מלוים נכונים לשרתם וסבלנים, — חסרון שהיה מורגש ביחוד באותם הזמנים, שעדיין לא היו מוסדות לאשראי נהוגים בהם. לפיכך החליטו הממשלה ומועצות רוב הערים, לאחר שנעצרה המגפה, לשוב לסדר הקודם. שוב ניתנה ליהודים דריסת רגל לערים, שרק לפני זמן־מה הושמדו בהן וגורשו מהן „לעולמים". שרי המדינות, בישופים וערכאות הערים השתדלו בכל כחותיהם לקבל זכות על קנין יהודים, והקיסר קרל הרביעי הודיע, שהוא מוכן ברוב חסדו לתת להם זכות זו. הקורפירסטים נטלו לעצמם רשות לשעבד את היהודים הסוחרים כמו שעשו הקיסרים הגרמניים. פריבילגיה זו הוכנסה לחוקה הגרמנית החדשה, היא „בולת הזהב" (1356), שנתנה לשבעת הקורפירסטים את הזכות לבחירת קיסר. באותו סעיף של הבולה, הנותן לקורפירשטים את הזכות לניצול מכרות המתכות והמלח שבגבולותיהם, נאמר בזו הלשון: „כמו כן יש להם רשות לקנות יהודים ולהעלות את מכסת המכס". היהודים נמנים איפוא בנשימה אחת עם מתכות ומכסים. בשביל השליטים לא היו אלא מקור להכנסה כמין מכרה של מתכת שיש לנצלו כהוגן. זכות זו לקנין יהודים ניתנה גם לכמה ערים על ידי הסכם בין מועצות הערים, הקיסר ושרי המדינות.

אולם בזה עדיין לא באה תקומה שלימה לקהילות ישראל בגרמניה. אי אפשר היה להן להרפא לגמרי מן המכה, שהוכו בשנת 1349. המוני הפליטים והמגורשים, שנושבו בינתיים באוסטריה, בבוהמיה ובגלילות פולין הסמוכים, לא נעתרו לשוב לתלי חרבותיהם. חוץ מזה היו התנאים מצד העירונים הנוצרים לשיבת היהודים גרועים מלפנים: הותר להם לשבת בשכונות מיוחדות רק כשוכרים ולא כבעלי בתים; חייבים היו לוותר על כל תביעותיהם בעניני הרכוש הנגזל וחובות הלווים שנתבטלו; היה עליהם לשלם, חוץ מן המסים לקיסר, לגרפים ולבישופים, גם מס מיוחד לשלטון העיר, ולהסתפק בעסקי הלוואות ברבית מועטת; להכפף להשגחת הערכאות העירוניות ולא לעבור מעיר לעיר

בלי רשיון מיוחד. אפילו הסכמים כאלה נעשו בין מועצות הערים וקהילות ישראל רק לזמן מצומצם. בהסכמים נאמר מפורש, שזכות הישיבה ניתנת ליהודים רק עד כמה שהיא דרושה לטובת העיר. בתנאים כאלה שבו בין שנות 1350 — 1370 חבורות קטנות של יהודים לאוינגסבורג, לנירנברג, לפרנקפורט, לקלן, לשטרסבורג ולערים אחרות.

כך נהפכו היהודים מתושבים קבועים לגרים נסבלים, המשלמים שכר מסויים בזכות ישיבתם. היהודי היה חייב לשלם בכסף עובר לסוחר את זכותו לנשום אויר של עיר גרמנית, לחיות על פי חוקי דתו ולעסוק במקצועות מועטים. כל זמן שהיה לו כסף, היה נסבל במצב של נדח מן החברה, אולם לאחר שאבד רכושו ניטלה ממנו אפילו זכות הקיום. אין פלא איפוא, שהיהודי בקש לצבור המון כסף כדי לשמור על נפשו. אולם המסחר הפעוט, שהיה מצומצם על ידי כמה הגבלות, לא נתן לו אפילו אפשרות של קיום דל, ומצד אחר היה אסור לו לעסוק במלאכה ובמסחר הגדול מטעם חברות האומנים והסוחרים[1]. לא נשאר לו איפוא אלא מקצוע אחד שיש עמו פרנסה, שבו היו רשאים היהודים לעסוק, מפני שהיה תועבה בעיני הנוצרים: מסחר הכסף, שלבש בימים ההם של יוקר האשראי צורת נשך. כל דרך החיים בימים ההם סגרה את היהודים בארבע אמות של עסקי כסף ושעבדה אותם למקצוע ההלואה. הלווים היו חונפים להם בשעת דוחקם ומקללים אותם ביום הפרעון. הכסף, שנדמה כי הוא מציל את היהודים, נהפך להם לרועץ, כי היה מגרה את תאות הבצע בלב ההמונים ופקידי הממשלה. ברשומות הדורות ההם מצויות ידיעות רבות מסוג זה: „בשנת 1384 לקחו הבורגגרפים של נירנברג את היהודים בשבי וסגרו את האמידים במצודה ואת העניים שמו במרתף המועצה. רק לאחר תשלום כסף פדיון הוצאו היהודים שוב לחרות". באוינגסבורג הוכרחו היהודים לשלם פדיון שבויים כאלה סך 22.000 זהובים. על־ידי מעשי אלמות הצליחו לפעמים האצילים והאזרחים, שהיו חייבים כסף ליהודים, להכריח את מלויהם שיוותרו על החובות.

לעתים קרובות היו המלוים היהודים נגזלים גם בדרך החוק, על־פי פקודה מיוחדת של הקיסר, ששמטה את הריבית ולפעמים גם את הקרן, ביחוד

---

1 בעלי המלאכה היהודים היו רשאים על פי החוק הגרמני לעבוד רק בשכונות היהודים, ורק כיוצא מן הכלל ושלא כדין היו עובדים בשביל נוצרים. במקומות מועטים היו היהודים בעלי טחנות וכרמים וסחרו ביין, אולם על פי רוב עסקו במסחר הפעוט של בגדים, בשמים ועופות, והאמידים שבהם היו מלווים ברבית. בתקנות מועצת עיר מינכן משנת 1400 נאמר בפירוש: «אסור ליהודים לעסוק בשום דבר חוץ מהלואה ברבית, כי זהו עסקם».

היה נוהג לעשות כך יורשו של קרל הרביעי, הקיסר וֶנצל (1378—1400), שלפי דברי היסטוריון אחד ודאי היה נעשה ליסטים לולא נתקסר. בשנת 1385 דרש ונצל מאת ברית ערי היינלנד ושוואביה, שמועצות הערים ימסרו לאוצר המלכות מעשר מן המסים שנגבו מאת היהודים, אולם הברית סרבה לעשות זאת. הסכסוך שפרץ בענין זה נתפשר על ידי הסכם מיוחד באסיפה מיוחדת של צירי 38 ערים (אויגסבורג, בזל, נירנברג, אולם, קונסטנץ, רוטנבורג ועוד), שנתכנסה בעיר אולם עם באי כח הקיסר. על פי הסכם זה נשתחררו כל הנוצרים החייבים כסף ליהודים בלי הבדל מעמד — נסיכים, גרפים, אבירים, עירונים, פועלים, אכרים, כומרים — מתשלום רבית על ההלואות שקבלו בשנה האחרונה ומפרעון של רבע ההלואות הקודמות. חוץ מזה היו רשאיות מועצות הערים לתת ללווים גם הנחות אחרות לפי ראות עיניהן, ומצד אחר לשעבד את היהודים למקומות מגוריהם ולאסור עליהם את היציאה לערים אחרות, כדי שלא להפסיד את ההכנסות העומדות להגבות מהם. מועצות הערים התחייבו להסגיר זו לזו את היהודים שברחו מעיר לעיר. בשכר הנחות כאלה נתחייבו הערים לשלם לאוצר המלכות סכום של ארבעים אלף זהובים. בשנת 1390 גזר ונצל הפקעה גדולה של רכוש היהודים. בשכר שוחד שקבל מאת דוכס באוואריה והבישופים ומועצות ערים אחדות בבאוואריה (נירנברג, רוטנבורג ועוד) הודיע, שלנוכח הנשך שנושכים היהודים בערים אלה פטורים הלווים הנוצרים לחלוטין מהובותיהם למלוים יהודים, בתנאי שישלמו הלק מסויים של סכום החוב לקיסר או למועצות הערים. מושל מדינה גדולה התיר איפוא בגלוי לגזול רכושו של חלק התושבים על מנת להתעשר מן הגזילה הוא ושותפיו לדבר עבירה. היהודים סחרו בכסף, והמושלים סחרו ביהודים, ומחזור זה של מסחר היה לתועלת הלווים, שנשתחררו מהובותיהם, ולמושלים, שחלקו עמהם את השלל. יהודי גרמניה נידונו לדלדול כלכלי גמור.

במדה זעומה דאג „האפיטרופוס של היהודים" להגנתם בפני פרעות וגזילות מצד ההמון. בפרג, עיר הבירה הבוהמית של וונצל, אירע בימי פסחא שנת 1389 מאורע זה: ברחוב אחד עיפרו ילדים יהודים זה את זה בעפר לשם משחק ובמקרה עבר ברחוב כומר קתולי. צרור עפר פגע בכלי הקודש שביד הכומר. מיד רץ הכומר לככר השוק וצעק, שהיהודים חללו את כהונתו והוציאו מידו את הקדשים. ההמון נתלקט מכל עברים, הזדיין בקרדומות, בבולי עץ וכיוצא בזה, הקיף את בתי היהודים ודרש שיתנצרו מיד. אולם יהודי פרג היו קשי ערף ובחרו למות על קידוש השם. במשך היום והלילה שאחריו נהרגו מאות מהם באכזריות; רבים אבדו עצמם לדעת, בתוכם רב

העיר. בית הכנסת נשרף, ספרי התורה וספרים אחרים נקרעו והיו למרמס, ואף מצבות בית הקברות נהרסו. מאורעות כאלה התרחשו גם בקהילות הערים הסמוכות. היהודים בקשו מאת הקיסר וונצל, ששהה בימים ההם בעיר, לחוש לעזרתם. אולם הקיסר ענה בקרירות, כי הם חייבים בנפשם, מכיוון שהתראו ברחובות ביום הפסחא בניגוד לתקנות הכנסיה. והקיסר לא שכח להחרים לטובתו חלק גדול של רכוש הנרצחים. לזכר קדושי פרג חיבר הרב אביגדור בן יצחק קרא את הסליחה למנחת יום כפור („את כל התלאה" כמנהג פרג)[1].

אף־על־פי שהקיסר וונצל לא היה מקנא קנאת הדת, היה בעניני היהודים מושל נוצרי קפדן. כששמע בשנת 1386, שיהודי שטרסבורג אינם לובשים את המלבוש המיוחד להם ושקצתם אפילו מתהדרים בלבושם, ראה בזאת עלבון לנוצרים ולנצרות ומיהר לכתוב למועצת עיר שטרסבורג, שיכריחו את „עבדי אוצר הקיסר" לחבוש לראשם את „כובע היהודים" ולנעול את הנעלים המיוחדות להם, כדי שיוכרו בין הנוצרים. מועצת העיר השתמשה בפקודה זו, כדי להעלות את המסים המוטלים על היהודים בשכר ישיבתם בעיר. אולם אזרחי העיר התחילו דנים בדבר, אם לא כדאי לגרש שוב את היהודים, שנתקבלו בשנת 1369 במספר קטן ולזמן מסויים. ובשנת 1388 החליטה מועצת העיר לגרש לחלוטין את קומץ היהודים שנושבו על תלי החרבות של קהילת שטרסבורג לשעבר. המגורשים מצאו מפלט בקהילות אחרות שבאלזס, שמהן הלכו וגדלו מזמן זה ואילך שליטשטדט וקולמר. בשטרסבורג היו היהודים רשאים לגור רק ישיבת עראי לשם עסקיהם בתשלום מיוחד. קהילת שטרסבורג נתחדשה במקצת רק בסוף המאה השבע־עשרה, לאחר שנספחה אלזס לצרפת.

פליטים רבים יצאו מקהילות הריינוס החרבות לגדות הדנובה, לווינה ולערים אחרות באוסטריה, שבהן לא נפגעו אוכלוסי היהודים ממוראות המגפה השחורה אלא מעט. אבל אף כאן הורע המצב במחצית השניה של המאה הארבע־עשרה. לאחר הכרזת בולת הזהב, שנתנה, כאמור למעלה, בצד הקיסר גם לקורפירסטים את זכות קנין היהודים, נטל דוכס אוסטריה, רודולף הרביעי, זכות זו לעצמו ולאחיו, הדוכסים מקרינטיה ומשטיריה. בקנין זה השתמשו הדוכסים כמו שנהג הקיסר: שעבדו את היהודים למקומות מגוריהם ואסרו עליהם לעבור לרשות אחרת. כוונצל היו אף הם משמטים את חובות העירונים הנוצרים ללווים יהודים על ידי הסכם עם מועצות הערים ולהנאתם הם. רכוש היהודים, שיצאו ממקומותיהם בלי רשות, הוחרם לטובת המדינה.

1. עי' ברנפלד, ספר הדמעות, ב' קנ"ס.

ואם לא עזב אחריו היוצא שום רכוש, היתה כל הקהילה ערבה לו. בשעת דוחק מיוחד בכסף היו הדוכסים משתמשים באמצעים הבדוקים ומנוסים בצרפת ובאנגליה: היו תופסים את נכבדי הקהילות כדי למוץ כסף פדיון במכסה הדרושה להם (בשנות 1370—1377 בווינה ובערים אחרות). על ידי תשלום כל המסים והארנוניות יכלו היהודים לרכוש לעצמם רק את הזכות היחידה למלאות את התפקיד שהוטל עליהם בזרוע: לספק צורך האזרחים בהלוואות בהשגחת הממשלה. בווינה היו כל עסקי הלוואות של יהודי עם בעלי מלאכה נוצרים נרשמים בפנקס מיוחד, שנשתמר בארכיון העירוני והיה מכונה „ספר היהודים". כמו שיש לראות מרשימות הפנקס (1389—1420) היו ההלוואות ניתנות בסכומים קטנים, מליטרה של פנינגים עד שלוש ליטראות, ואף הרבית לא עלתה על השער הרגיל בימים ההם (בחשבון ממוצע שלשה פנינים לליטרה בשבוע, זאת אומרת 65 אחוזים למאה לשנה). חלק גדול מן הרבית היה ניתן לשלטונות. בעסקי המסחר הוטלו על היהודים על־פי דרישתם של הסוחרים הנוצרים הגבלות אחרי הגבלות. על־פי בקשת העירונים אסר עליהם הדוכס משטיריה לסחור בלחם וביין. לעומת זאת נתנו הדוכסים לנתיניהם היהודים כל מיני חירות בחיי הקהילות הפנימיים.

אוכלוסי היהודים בארצות אוסטריה נתרבו בימים ההם על ידי פליטים מאונגריה הסמוכה. אף יהודי אונגריה, שעלו במעלה חברתית מן המאה השלש־עשרה ואילך על ידי אגרת החרות של בֶּלה הרביעי, נפגעו בשנות המגפה השחורה. בשנת 1349 גורשו או יצאו מעצמם מכמה גלילות אונגריים מפני המהומות בעקב המגפה. אמנם נקראו מיד בחזרה על־ידי המלך האדוק לודביג מַאגיוב, שקוה להכניסם תחת כנפי הנצרות, אבל כשנכזבה תוחלתו גירש אותם שוב (1360). הפליטים מצאו מפלט במקומות הסמוכים של אוסטריה, וולכיה ופולין, אבל לאחר זמן שבו מעט מעט לאונגריה. אוכלוסי ישראל בארץ זו נתרכזו בעיקר בעיר פרסבורג והסביבה. בימי המלכים לודביג וסיגיזמונד היו קהילות ישראל כפופות לפקיד המלכות המכונה בשם „שופט היהודים", שהיה עליו באופן רשמי להגן על היהודים, אולם למעשה דאג רק לגבית מסים ולניצול המשועבדים לטובת אוצר המלכות. משטר זה היה כנראה לפי רוח הזמן שלאחר המגפה השחורה: המושלים היו סבורים, שהיהודים חיים רק בחסדם, ולפיכך ראו עצמם זכאים לחיות מצדם על חשבון היהודים.

§ 46. תנועת ההוסיטים וקנאת הדת הנוצרית (1400—1450).

בתחילת המאה החמש־עשרה היו קהילות ישראל בערי הקיסרות הגרמנית כפופות לשלטון כפול. הקיסר היה מחלק את שלטונו על עבדי האוצר ואת ההכנסות מן העבדים האלה עם מועצות הערים, ממשלות האזרחים, שנעשו בימים האלה לכח מדיני גדול. רופרכט מפפליץ, שנתקסר אחרי וונצל (1400—1410), דחה אמנם את שיטת הקיסרים שקדמו לו להפקיע את רכוש היהודים על־ידי ביטול החובות שהנוצרים חייבים להם, אבל הכביד את לחץ המסים. מאת מועצות הערים גבה מחצית כל המסים ששלמו הקהילות בשכר החסות, וחוץ מזה דרש מאת היהודים מס לגלגולת את „אגורת הזהב" (גילדענער אפפערפפעניג). לשם גבית המסים הללו נתמנו מוכסנים מיוחדים וקצתם היו יהודים. רופרכט ניסה גם למנות על היהודים רב מטעם המלכות, לגבות את המסים ולהשגיח על הקהילות, אולם הקהילות סרבו לציית לרב שהורכב לראשם שלא ברצונם (להלן, § 48).

ימים קשים ליהודים התחילו שוב בימי הקיסר סיגיזמונד (1411—1437), הם ימי המלחמה כלפי תנועת הריפורמציה של ההוסיטים. תנועה זו שנתפשטה בבוהמיה גררה אחריה אותן התוצאות עצמן כתנועת האלביגויים הדומה לה בצרפת בתחילת המאה השלש־עשרה. אף „כפירה" זו, כמו שנקראה המחאה העזה כנגד הקלקלה של הכנסיה, עוררה קנאה דתית מצד הכומרים שהשפיעה גם על גורל היהודים. אמנם הכפירה ההוסיטית לא היתה מושפעה מן היהדות, בניגוד לתורת האלביגויים שצמחה בתקופת שלטון השכל ביהדות הספרדית, וגם לא היה מקום להשפעה כזאת, מכיוון שיהודי אשכנז שכנו לבדד, מסוגרים מסביבתם, והטשיכים שהלכו אחרי הוס (אגב מתוך תנועה לאומית מפורשת) לא היה להם שום מגע עם היהודים. בכל זאת גרמה הקנאה הקתולית, שנתעוררה בימי מלחמת הדת החדשה, להתגברות המשטמה לישראל. צבאות הקיסר סיגיזמונד, שיצאו דרך גלילות הריינוס לבוהמיה למלחמת מצוה, התנפלו בכמה מקומות על היהודים או שאיימו לעשות בהם שפטים בשובם לאחר השמדת הכופרים. היהודים התכוננו שוב לפורענות, הרב יעקב מולין (מהרי"ל) ממיינץ שלח שליחים לקהילות אשכנז, שיקבלו עליהן לגזור תענית בעשרת ימי תשובה. הקהילות קבלו על עצמן את הצום (1421) והתכנסו בבתי הכנסיות לבקש על נפשם. הפעם נתמלאה בקשת הצמים: בהתנגשות צבא הקיסר עם גדודי הגבור הטשכי ציסקא הוכה חיל הקיסר מכה ניצחת (1422). מנהיג ההוסיטים נקם נקמת הוס שנשרף בקונסטנץ, והגדודים המוכים של

סיגיזמונד הוכרחו בשובם, קרועים ורעבים, לבקש מפלט בבתי היהודים, שקודם לכן איימו עליהם בעונש מות.

מלחמות ההוסיטים נמשכו עוד כעשרים שנה ועלו ליהודים ביוקר גדול: בשנת 1415 הוכרחו קהילות ישראל על פי דרישת הקיסר סיגיזמונד לשלם הוצאות ועידת הכנסיה בקונסטנץ, שדנה את יוהן הוס לשריפה, ואף אחר כך היו מוכרחים לתת מזמן לזמן כספים לאוצר המלכות לצרכי מלחמה. בשעה שהנוצרים הוכרחו לצאת למלחמה בגלל אחדות הכנסיה, גבו מאת היהודים לאותה תכלית עצמה מס מלחמה גבוה בצורת „אגורה שלישית", זאת אומרת, שליש רכושם. ממונים מיוחדים היו עוברים מעיר לעיר לשם גבית מס עצום זה והיו הולכים מבית לבית לשם הערכת הרכוש וצרכי האוכל. אף מועצות הערים הרבו להטיל מסים על היהודים. בערים הגדולות היו המועצות שולטות בקהילות ישראל והיו עושות בהן כחפצן ורשאות לבטלן בכל רגע, מפני שהיהודים ששבו לחרבותיהם לאחר פורעניות המגפה השחורה נחשבו רק כיושבים ארעיים נסבלים. כשנוכחו אזרחי העיר, שהיהודים אינם מביאים להם תועלת או שהם גורמים להם נזק, היתה מועצת העיר מגרשת אותם. כך גורשו בשנת 1424 יהודי קלן בלי שום נימוק רק „לשבח אלהים והבתולה הקדושה", ובית הכנסת נהפך לבית כניסה נוצרי. אולם הארכיבישוף מקלן, שהרויח הרבה מחסות היהודים, נתן למגורשים מקלט במקומות אחרים באיפרכיה שלו (דויטץ, נויס, בונא ועוד). כיוצא בזה גרשו ערכאות עיר מיינץ בשנת 1438 את כל יהודי העיר והחרימו את בית הכנסת ואת בית הקברות היהודי. הקיסר לא עצר כח כנראה להגן על עבדיו, מפני שהיו בנידון זכות הישיבה לגמרי ברשות מועצות הערים.

ביחוד נפגעו מקנאת הדת יהודי אוסטריה, שנמצאו סמוך למקומות מלחמת ההוסיטים. העיר וינה היתה שטופה שנאה לישראל. נתפשטה השמועה, שהיהודים ממציאים כסף ונשק להוסיטים. הפקולטה התיאולוגית של האוניוורסיטה בוינה דנה על שאלת יחס היהודים לכופרים המורדים. סטודנטים שואפי קרבות התנפלו על שכונת היהודים, השתוללו שם וחמסו מכל הבא בידם. אף הדוכס האוסטרי אלברכט החמישי (קיסר גרמניה לעתיד) לא נהג במידת הסבלנות של המולכים לפניו, מפני שהיה בעצמו אדוק באמונות ההבל של בני דורו, כגון בעלילת הדם או בחילול לחם הפנים. ביחס זה של הדוכס השתמשו צוררי ישראל באוסטריה כדי לעורר אותו למעשים מכריעים. באביב שנת 1420 הוגד לו, שלחם הפנים, שנגזל בימי הפסחא בעיר אֶנס בידי אשת השמש לשם חילול הסמל הקדוש של גוף ישו, נקנה בידי היהודי העשיר

ישראל. בימים ההם שבהם נערכו קרבות על סוד האבכריסטיה (קדושת הלחם והיין הרומזים לגוף ישו ודמו) היה לסמל זה גם ערך מדיני. הדוכס צוה לתפוס את ישראל החשוד בחילול הקודש, את אשתו ועוד כמה יהודים וגם את אשת השמש. כולם הובאו לוינה ונתענו בענויים קשים, אבל רק אשת השמש הודתה, וכל יתר הנאשמים הכחישו בהחלט, שיש להם ענין למעשה זה. אולם אלברכט לא היה זקוק לראיות יתירות. ביום 23 מאי 1420 גזר לתפוס את כל היהודים היושבים באוסטריה ולהחרים את רכושם. היהודים הפשוטים גורשו מיד מן הארץ ונכבדי הקהילות נשארו כלואים בבתי הסוהר. הרבה מילדי ישראל ניטלו מאת הוריהם, נטבלו לנצרות ונמסרו לחינוך לבתי נזירים, אף כמה מגודלים התנצרו למראית עין, אבל כשהוברר שאינם אלא מתחפשים, נשרפו. רבים אבדו עצמם לדעת בעצת הרב יונה הכהן בבית הכנסת בוינה, כמסופר במסורת אחת, שאמנם אינה מאומתת כל צרכה.

הדוכס אלברכט, שהיה מקנא לדת הנצרות ושרף מאות של הוסיטים שבויים, החליט להשמיד גם את היהודים. ביום 12 מרץ 1421 נשרפו על־פי פקודתו כמאתים יהודים ויהודיות, שנתפסו באֹנס באשמת חילול לחם הפנים וסרבו לכפר על „עוונם" על־ידי שמד. בו ביום גרש אלברכט את כל היהודים שעדיין נשארו באוסטריה. בתי המגורשים וקרקעותיהם (בווינה, בקְרֶמס, באנס, בטולן ועוד) הוחרמו לטובת הדוכס, שמכר אותם מפני שזקוק היה לכסף לעריכת מלחמה עם ההוסיטים. על־ידי מעשי גבורתו קנה לו אלברכט שם גדול בכל העולם הקתולי, ורושם רשימות של הדור ההוא כתב מכתם זה על מלחמת הדוכס עם תורכים, תבוריים (הוסיטים) ויהודים: „בתורכים נלחמתי, ועל תבור שמתי מצור, ואת יהוּדי שרפתי". היהודים נשארו באוסטריה רק באחוזות הפיאודלים, ואילו על אדמת הדוכס היו רשאים לגור רק בחסד מיוחד ויוצא מן הכלל. רק לאחר שלשים שנה, בימי הדוכס שהוכתר אחר כך לקיסר גרמניה בשם פרידריך השלישי, הותרה ליהודים שוב הישיבה בארצות אוסטריה.

שש־עשרה שנה לאחר גזירת וינה, אחרי מות הקיסר סיגיזמונד, נפל בחלקו של הדוכס אלברכט בצד כתר בוהמיה וכתר אונגריה לזמן־מה (1437 — 1439) גם כתר גרמניה. קהילות ישראל בגרמניה פחדו שהרשע שגרש את היהודים מאוסטריה יחדש את נסיונו גם בקיסריות. אולם בימי מלכותו הקצרה בגרמניה לא הספיק לעשות אלא מעשה אחד. כשפנו אליו שלטוני עיר אויגסבורג בבקשת רשיון לגרש את היהודים מן העיר והציעו פיצוי לאוצר המלכות בסך 900 זהובים, הסכים הקיסר להצעה זו וגזר על היהודים למכור את בתיהם ולעזוב את אויגסבורג עד תחילת שנת 1440. הוא בעצמו לא זכה

לראות ביציאה זו, אולם העירונים לא התמהמהו מלגרש את היהודים למועד הקבוע. במצבות בית הקברות היהודי השתמשו לבדק חומות העיר, שנגדרו למגורשים את דריסת הרגל למקום קברות אבותיהם.

לאחר תום מלחמות ההוסיטים ביקשה הכהונה הקתולית לחזק את יסודות הדת ההרוסים. מקצת התקנות שתוקנו לתכלית זו בועידת הכנסיה בבזל (1431—1449) היו מכוונות גם כלפי היהודים או, יותר נכון, כלפי היהדות. האיסורים של הקנונים הישנים נתרבו על ידי איסורים חדשים. בתוך יתר הדברים גזרה הועידה להנהיג בבתי הספר הדתיים לימוד עברית וארמית כדי להכשיר מטיפים לנצרות בין היהודים. מאז גברה ההסתה הקתולית בין יושבי שכונות היהודים בגרמניה. המסיתים השתמשו לא רק בהטפה ובפתוי, שלא עשו רושם על־היהודים, אלא גם באיומים וברדיפות שכל כך הצליחו בספרד. אולם השיטה הספרדית של המרה מאונס על ידי מעשי אלמות לא הצליחה בגרמניה: על ידי הפורעניות שבמחצית השניה של המאה החמש־עשרה נהלש כאן גוף היהדות, אבל הנפש האמיצה התנגדה בכל תוקף לכל המושכים אותה תחת כנפי הנצרות.

§ 47. חורבן קהילות ישראל בגרמניה וירידתן במחצית השניה של המאה החמש־עשרה.

העריצות ששררה בגרמניה במאות הקודמות הביאה במאה החמש־עשרה את פריה. המעמד האזרחי העירוני שעלה לגדולה לא היה כאן כח מתקדם כמו באיטליה למשל, אלא חוג חברתי נסוג אחור, שבו נזדווגו אהבת הבצע עם קנאת הדת. כל שהתפשטו המלאכה והמסחר בין העירונים הנוצרים, כן הורגשה יותר תחרות היהודים, שפגמו, כזרים בגזע ובדת, את האחדות הפשוטה של העיר הנוצרית על חברותיה המסוגרות של סוחרים ואומנים. שלטון מועצות הערים, שהלך ונתחזק מימי המגפה השחורה, נתן לאזרחים הנוצרים את האפשרות להפטר מבני תחרותם, אם לא בסיוע הקיסר, הרי בסיוע ההמון. עיר, שנמנתה וגמרה לגרש את היהודים, בקשה קודם מאת הקיסר, השליט העליון והאפיטרופוס של היהודים, לקיים את הגזרה; אם סרב המלך מטעמים כספיים, היתה המועצה מסיתה את ההמון, המוכן תמיד למעשי אלמות ושוד, להתנפל על עבדי הקיסר, או שהשתמשה בעלילות דתיות כדי לבצע את ההחלטה. העירונים יכלו לסמוך בענין העלילות על הכומרים, שקלקלתם בתקופה זו הסמוכה לרפורמציה עברה כל גבול. הבישופים, שהפיקו רווחים גדולים ממסחרם

בכפרת חטאים, לא היו זקוקים כל כך למס היהודים ויכלו לרדוף ביחד עם הנזירים הקנאים את אויבי ישו. לא היה אפוא אלא כח אחד, שטובתו דרשה הגנת היהודים: השלטון של הקיסר ובקצת מקומות גם שלטון המושלים הכפופים לו. אולם גם בזה היה הכל תלוי בנטיה האישית ובמצב הרוח של הקיסר והמושלים. קיסר או דוכס, שהיה מקשיב ללחש הכומרים או שהיה זקוק לתמיכת העירונים, רדף את היהודים, ואילו שליטים בעלי נפש, וביחוד אותם השליטים, שלא יכלו לוותר על הכנסות היהודים, היו עושים את חובתם באפיטרופסי היהודים להנאת עצמם. על סוג זה נמנה הקיסר פרידריך השלישי (1440 — 1492), שכותבי דברי הימים ההם מוכיחים אותו בהפרזה, כי „מפני חיבתו ליהודים נחשב בעם למלך היהודים יותר ממלך הרומים".

אולם חיבתו של פרידריך השלישי ליהודים היתה בעיקרה חיבה לכספם. מכיון שהיה תמיד מסובך במלחמות עם אויביו מבית ומחוץ, נמצא תמיד במצוקה כספית גדולה ובפירוש הודיע בפקודותיו, שהיהודים חייבים למלאות את צרכיו הכספיים. חוץ מן המסים הקבועים (חצי המס העירוני של היהודים ואגורת הזהב) דרש מאת היהודים יותר מן השליטים שקדמו לו גם מסים יוצאים מן הכלל. פעמיים, באאכן וברומי, הוכתר (1442, 1452), ובמשך שנים רבות היה גובה מאת נתיניו היהודים מס ההכתרה בצורת „אגורה שלישית", ואם נתמהמה הפרעון, היה מחרים את קנין הקהילות. אחד המושלים הכפופים לפרידריך השלישי, המרקגרף מברנדנבורג, אמר בשנת 1462 בפקודתו בגלוי: „כל מלך רומי או קיסר גרמני זכאי ליטול את כל הרכוש של היהודים היושבים במלכותו... לכל היהודים במלכות גרמניה ניתנה החירות רק בתנאי, שיתנו לקיסר שליש קנינם חלף חייהם ויתר קנינם". הקיסר האחרון של גרמניה בימי הבינים השתמש בזכותו זו אמנם רק עד כמה שלא נמנע מצד הערים העומדות ברשות עצמן, שתבעו את זכותן על הכנסות היהודים. מתוך תחרות זו היה מגין על עבדיו היהודים מפני המעמדות המשתערים עליהם.

בהיותו דוכס אוסטריה גמר פרידריך השלישי לבטל את גזירת הדוכס הקודם אלברכט, שגרש את היהודים מאוסטריה התחתונה. אולם, מכיון שהגירוש היה כביכול עונש על חילול הקודש, ביקש הדוכס רשיון מאת האפיפיור ניקולאוס החמישי לביטול הגזירה. האפיפיור, שהכיר טובה לקיסר על הסדיו שעשה לו, לא העיז לסרב, כבש את שנאתו לישראל והוציא בולה של חסד (1451), שבה נאמר לכומרים בפירוש, שאסור להם לנדות את מושלי אוסטריה, שטיריה ויתר המדינות, שיתנו ליהודים זכות ישיבה בגבולותיהם. האפיפיור רוצה, כי „ימשכו חסד ליהודים, כדי לרצות בדרך זו את מרים, להביא אותם

להכרת טעותם, להאיר את נפשם בחסד עליון ולתת בלבם את המאור שבנצרות". לאחר שהובטח לפרידריך רשיון האפיפיור, נתן לכל המושלים שבמדינות אוסטריה את הזכות להושיב יהודים בגבולותיהם. מעמדות הנוצרים התנגדו לזאת; והעירונים והאצילים הפצירו בקיסר להחזיק בגזירה הקודמת. פרידריך המיושב בדעתו נכנס במשא ומתן שבכתב עמהם והטעים את חובתו לתת מקלט במלכותו לעם שהוא אפיטרופוס לו. ולאט לאט הצליח הקיסר להתגבר על מיאון המעמדות ולהושיב את היהודים שוב באותם חלקי אוסטריה, שנורשו מהם בשנת 1421 כמעט כולם.

באותן השנים היה על הקיסר להלחם גם בגילויים אחרים של שנאה לישראל במדינות שונות של מלכותו. אותו האפיפיור ניקוליוס החמישי, שהכריז באגרתו על משיכת חסד ליהודים והארתם באור הנצרות, מסר את מעשה ההארה לנזירים חשוכים וזדים, שהסיתו את העם למעשי אכזריות. בשנות הקנאה הדתית שלאחרי תנועת ההוסיטים היו נזירים פרנציסקנים ודומיניקנים עוברים ממקום למקום בגרמניה ומטיפים כנגד הכופרים והיהודים. הקנא שבהם היה הפרנציסקני יוהן קפיסטרנוס, שכבר הצטיין קודם לכן באיטליה בכהונת אינקביזיטור לשם ביעור הכופרים. בשנת 1450 נשלח מאת האפיפיור לגרמניה ולארצות הסלאוויות הסמוכות בשליחות מיוחדת להקים את הדת הקתולית הנופלת על ידי תנועת ההוסיטים. נזיר חשוך זה, שהיה מיסר בתוכחותיו את קלקלת הנוצרים והכומרים (אמנם על פשעי הכומרים היה מדבר בבתי כניסה רק בדלתיים סגורות), השתמש בכל הזדמנות כדי להעליל על היהודים באזני ההמונים. על המושלים המושכים חסד ליהודים היה מאיים בזעם אלוהים והתפאר, שבקצת מקומות הצליח לבטל את ההנחות שניתנו לקהילות ישראל „מעשה שטן". אולם קפיסטרנוס לא הסתפק בהשפעתו על המושלים, אלא השתדל לערוך משפטי עלילת דם ולגרות את העם ביהודים על ידי תחבולות אחרות. הקרקע לנסיונות כאלה היה מוכן על־ידי נאומיו המלהיבים. העם המוכה בסנורים ראה בנזיר המשתולל איש קדוש ובעל נס והאמין לכל מוצא פיו. השמועה בלבד על קרבת קנא זה, שהנוצרים קראו אותו „שבט היהודים", החרידה את הקהילות בגרמניה.

בשנת 1453 פגע שבט־זעם זה ביהודי שלזיה, ביחוד בקהילת ב ר ס ל ו י. נאומיו של הנזיר הקנא משכו בברסלוי המונים רבים כל כך, עד שבית הכניסה לא יכול שאתם והאסיפות נתכנסו תחת כיפת השמים. הצוררים בעיר נתחברו עם קפיסטרנוס והמתיקו עמו סוד. לא עברו ימים מועטים והקושרים עברו למעשים. באחד מימי האביב נתפסו פתאום כמה מיהודי העיר ונאשמו

בעלילת דם. במקום אחד שבמחוז ברסלוי נגנב מבית הכניסה כלי עם לחם הקודש ועד מהרה נאשמו בגניבה השַמש בשלטון העיר ואשתו שבאו לאותה עירה. מתוך עינויים גלגלה האשה את כל האשמה על ראש יהודי ברסלוי, ששחדו אותה כביכול לגנבה. וכן גם אמרה, שמסרה את הקדשים ליהודי העשיר מאיר והלחם הקדוש נדקר בידי היהודים, נחתך לחתיכות ונשלח לשאר קהילות שלזיה. הבישוף המקומי מסר את החקירה לקפיסטרנוס, והאינקביזיטור המנוסה הסכים בחפץ לב לחקור את הדבר שהכין בעצמו. בסיוע פקידים שנשלחו מוינה (ברסלוי נמנתה אז על שלזיה האוסטרית) הצליח קפיסטרנוס לערוך משפט על־פי כל חוקי האמנות של האינקביזיציה. מפי אחד היהודים הנאשמים, שיצא מדעתו מרוב עינויים, הציל הודאה זו: „אני, יעקב, פתיתי נוצרי אחד שיביא אלי את אלהי הנוצרים, ובשכר זה הצעתי לו כסף ברצון זקני היהודים ובעצתם. הנוצרי בא לבית היהודי מאיר, ומאיר ומשרתו הביאו לי את הדבר בארגז. אני שלחתי את הארגז לאברהם מאופלן, והוא מצדו הביא אותו בלוית עשרה יהודים לבית דכנסת. הארגז הכיל עשר תבניות קטנות לבנות ועגולות, כל אחת קטנה ממידת אגורה. בבית הכנסת הניחו שתים מהן על גבי שולחן מכוסה מפת משי והכו עליהן בכל כח עד שהתחילו שותתות דם. כשראו זאת היהודים, אחז אותם פחד כזה, עד שקצתם נתעוררו מיד. אז הוחלט לשלוח שתי חתיכות ליהודי שווידניץ. שאלתי את ישראל אם יש לו התלוי (תמונת ישו הצלוב), והוא אמר: הן, והוסיף שישלח אותו גם לערים אחרות כדי לעשותו ללעג ולקלס". על סמך פטפוטי הבל אלה שנרשמו בידי שני מומרים, ואולי גם נתבדו על־ידיהם, הוציא משפט האינקביזיציה של קפיסטרנוס את פסק דינו. ביום 4 יולי 1453 נשרפו בברסלוי ארבעים ואחד יהודים במדורה, לאחר שהרב תלה את עצמו בבית הכלא יום לפני זה. אף בשווידניץ נשרפו עשרה יהודים ושבע יהודיות, ובליגניץ נשרפו הנתפסים בדליקה שנפלה בלילה בבית הסוהר. על נאסרי ברסלוי שנשארו בחיים, שלוש מאות ושמונה עשר במספר, נגזרה גזירת גירוש, וילדיהם למטה מבני שבע ניטלו מהם ונטבלו מאונס.

כך נתחדש בברסלוי הנסיון של שנת 1421 בוינה. נתגלה אמצעי בטוח: כדי להכריח יהודים לצאת מעיר או ממדינה, די היה להעליל על קהילת ישראל עלילה דתית, למסור את מחללי הקודש למשפט של אינקביזיציה, להוציא את דינם לחובה ולגרשם מן העיר. וכך היה, שבמקומות שונים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה, מתגלות פתאום „במקרה" גופות של ילדים נוצרים ושרידי לחם הקודש, שנגנב מבתי הכניסה, וכל העולם הקתולי מתמרמר

על החטאים המדומים האלה, שרק היהודים נאשמים בהם. בה בשעה, שהאינקביזיטור האיטלקי קפיסטרנוס הפיח בגרמניה את השנאה לישראל, היה בן ארצו ואחיו לברית בֶּרנַרדין די פֶלטרה עסוק בהכנת מלחמה על היהודים בעיר האיטלקית טריינט, שהיתה כפופה בימים ההם לדוכס אוסטרי. משפט טריינט, שנערך בעטיו של נזיר זה ונמשך יותר משלוש שנים (1475–1478, עי' להלן § 59), נתפרסם באירופה ונתן חרב בידי צוררי ישראל. בת קול מהעיר האיטלקית־אוסטרית חדרה לגרמניה, שבה נעשו קהילות ישראל זה כבר סלע המחלוקת לכחות מתנגדים שונים: של הקיסר, של הפיאודלים ושל ערכאות הערים והכנסיה. ביחוד גברה המחלוקת בעיר רגנשבורג, שקהילתה הגדולה ניצלה מסערות המאה הקודמת. ועלילת הדם היתה האמצעי המוכשר לפתור כאן את שאלת היהודים ברוח קנאי הכנסיה.

קהילת ישראל ברגנשבורג, שהיתה כפופה למועצת העיר, היתה סלע המחלוקת בין הקיסר פרידריך השלישי והדוכס לודביג הבאווארי. הקיסר, האפיטרופוס העליון של היהודים, היה סבור, שהוא רשאי להטיל על הקהילה מס יוצא מן הכלל. והדוכס התנגד לכך, מפני שיהודי רגנשבורג ניתנו לפנים מן הקיסר לודביג הבאווארי לדוכס הבאווארי בעבוט על הלואה. העיקר היה לדוכס לא הצד הכספי, אלא זכותו לעשות ביהודי רגנשבורג כאות נפשו. קנא קיצוני היה וכרוך אחרי קפיסטרנוס וביקש לגרש את היהודים מגבולותיו לחלוטין. בקצת מקומות בבאווריה ביצע את מזימתו (1450), אולם ברגנשבורג נתקל בניגוד שלטון המלכות והסתפק בעל כרחו בהטלת אות הקלון על היהודים (1452). לאחר עשרים שנה התגלע הריב שוב, הפעם בעסקי דת. לדוכס לודביג ולבישוף היינריך מרגנשבורג, שניהם צוררי היהודים, קמו עוזרים בצורת שני מומרים יהודים. אחד מהם, פטר שוורץ, חבר ברית הנזירים הדומיניקנים, התעקש להטיף לנצרות בין היהודים בלשונם המדוברת, והבישוף הכריח את היהודים לשמוע לדרשות השנואות עליהם. יותר מסוכן היה המומר השני, דנס וואיול, שלקח על עצמו להוכיח, כי היהודים משתמשים במנהגיהם הדתיים בדם ילדי הנוצרים. המומר הוציא לעז על הרב (יודענמייסטער) המפורסם ישראל ברונא מרגנשבורג, שהלז קנה אצלו ילד נוצרי בן שבע לתכלית רצח דתי. נוצרי רגנשבורג נתרגזו עד מאד, והרב ופרנסי הקהילה עמדו בסכנה. כדי להציל את הרב מהתנפלות ההמון, ציוותה מועצת העיר לשים אותו בכלא (1474). הקיסר פרידריך השלישי דרש לשחרר את הנאסר שהוא עבדו. וכשסרבה המועצה לעשות זאת, מפני הסכנה לחיי הרב, דרש הקיסר לדחות פתרון כל הענין עד בואו לרגנשבורג. בינתיים לא הביאה החקירה על אודות

גופת הילד ואבות הנרצה שום פרי. המלשין וואיול הוכרח להודות, שהוציא עלילת שוא על הרב. ובית הדין החליט, מבלי להמתין לבוא הקיסר, להוציא את הרב החף מפשע להירות ולשרוף את המלשין באש.

אולם לא עברו ימים מועטים והשנאה לישראל מצאה דבר חדש להתגדר בו. משפט טריינט, שעורר את דעת הקהל בגרמניה, הרגיז גם את הרוחות ברגנשבורג. שוב נמצא מומר משוחד שהעיד, כי לפני שנים אחדות עינו גם יהודי רגנשבורג ילדים נוצרים עד למות. הבישוף היינריך, ששב בימים ההם מרומי וראה שם את תעודות משפט טריינט, גמר לערוך משפט כזה גם באיפרכיה שלו. מובטח היה, שרוב מועצת העיר יעמוד לימינו, שהרי על־ידי הוצאת דינה של קהילת ישראל לחובה וגירוש היהודים מרגנשבורג יפול לידיהם שלל רב, כי כל שכונת היהודים תעבור לרשות העיר. קודם כל תפסו ששה יהודים. העינויים שנתענו בהם התפוסים היו נוראים כל כך, עד שהאומללים הודו בכל החטאים שהאשימו אותם בהם וגם הלשינו על אחרים שהשתתפו בדבר, הכל מפי מעניהם. מובן ממילא, שנמצאו גם עצמות הקדושים, אף־על־פי שאפילו נוצרים בעלי נפש הבינו, ששרידי הגופות נטמנו לכתחילה במקום שנמצאו בידי עורכי המשפט. לאחר שהוכח חטא הקהילה כולה, ציוותה מועצת העיר לנעול כל מוצאי שכונת היהודים ולהחרים את רכוש יושביה (1476). יהודים אחדים, שהצליחו להמלט מן העיר, הגישו את תעצומותיהם לפני הקיסר, ומיד פקד הקיסר למועצת העיר להוציא את הנאסרים לחופש. אולם המועצה טענה, שהיהודים כפופים בעניני דת ודין לשלטון העיר, לדוכס הבאוורי ולכהונה. פרידריך עמד על דרישתו בכל תוקף, כדי להטעים את זכות אפיטרופסותו העליונה על היהודים. חוץ מזה לא האמין הקיסר בעלילת דם וראה בה נכלי צוררי ישראל. הדוכס לודביג והבישוף מרגנשבורג כבר היו נכונים למלאות דרישת הקיסר, אולם מועצת העיר התעקשה ולא רצתה לוותר, ולא עוד אלא שהחליטה להעלות את אחדים מן הנעצרים לגרדום. כששמע הקיסר את הדבר הכריז נידוי על העיר ואיים עליה בעונשים קשים. מועצת העיר הוכרחה לוותר והתחילה להיסוג פסיעה אחרי פסיעה: מתחילה הסירו את ההסגר של שכונת היהודים, אבל הניחו את י״ז הנאסרים בכלא. בינתים שלחו שליחים לקיסר ולדוכס והשתדלו להשפיע על האפיפיור, בהביאם לפני השליטים כל מיני שמועות על עלילות דם במקומות אחרים. אולם אף היהודים לא ישבו בחיבוק ידים ומסרו לציר האפיפיור מאמר על השקר שבעלילת הדם, כמו שהוכח הדבר זה כמה פעמים בבולות של האפיפיור. חוץ מזה הגישו בקשה לפרידריך, שבה הוכיחו כי אבות אבותיהם ישבו

ברגנשבורג מימים קדומים, לפני לידת ישו הנוצרי, וממילא אינם אשמים בצליבתו. לבסוף פקד הקיסר בשנת 1478 למועצת העיר לשחרר את הנאסרים תוך שלושה שבועות, לשלם לאוצר המלכות שמונת אלפים זהובים וחוץ מזה לקבל את האחריות, שגם קהילת ישראל מצידה תשלם לאוצר המלכות עשרת אלפים זהובים. המועצה הצליחה על ידי משא ומתן לגלגל את כל הקנס על ראש הקהילה הישראלית, והקהילה סרבה לשלם אותו הקנס שהיה מוטל על צורריה. כך נמשך הדבר שנתיים, ובינתיים התענו התפוסים בבית הסוהר, עד שנשתחררו בשנת 1480, בתנאי שלא יחבלו תחבולות נקמה ולא יעברו למקום אחר עם רכושם. והקהילה הוכרחה לשלם את הקנס על אשמת חורפיה ומעניה.

יהודי רגנשבורג החזיקו מעמד בכל המזימות שזממו עליהם. אולם אף־על־פי שהקיסר נתן להם זכויות חדשות (1481), לא היה מצבם מעולה. מועצת העיר לחצה אותם ועדיין לא נואשה מתקוה לגרש אותם מהעיר ולשלוט בירושה העשירה, בשכונת היהודים. הצדיקים המועטים בין חברי המועצה, שהיו עומדים לימין היהודים, נקראו בפי העירונים בלעג בשם „מלכי היהודים". הנזירים הסיתו את ההמון ביהודים: האופים סירבו למכור להם לחם, הטוחנים סירבו לטחון להם תבואה, והכל נסתמכו על איסורי הכהונה. מועצת העיר אסרה עליהם לקנות צרכי אוכל בשוק קודם השעה הרביעית אחרי הצהרים. המלחמה נמשכה עוד עשרות שנים, ורק סמוך לתקופת הריפורמציה יכלו הצוררים לחוג את נצחונם על ידי גירוש יהודי רגנשבורג בשנת 1519.

במוצאי ימי הביניים גורשו יהודים מכמה ערים בגרמניה. בימים ההם נחרבו קהילות ערי הבישופים מיינץ ומגדבורג. ממיינץ גורשו היהודים על ידי הארכיבישוף אדולף מנאסוי בשנת 1462, ואחר כך הוזמנו לשוב, ובשנת 1473 גורשו לחלוטין. בית תכנסת נהפך לבית כניסה קתולי. בשנת 1493 הרחיקו את היהודים (1400 במספר) גם מן הפרוור „כפר היהודים" של מגדבורג, אבל הארכיבישוף הכריח את מועצת העיר לשלם למגורשים דמי פיצוי על בתיהם וקנינם העזובים. היהודים הוכרחו לחתום, שמועצת העיר שילמה להם דמי קנינם בצדק, ושהם מכירים טובה על כך לאדוני מגדבורג. בכמה מקומות השתדלו האזרחים לקבל הסכמת הפיאודלים או הקיסר על הגירוש. פרידריך השלישי לא תמיד היה נוטה להסכים למעשים כאלה. אולם כשעלה יורשו מכסימיליאן על כסא הקיסרות (1493) הופקרו היהודים לרשות המועצות. גירוש היהודים מגרמניה, שהתחיל בימי המגפה השחורה, לא פסק במשך כל המאה הט"ו, ובתחילת העת החדשה ירד מספר הקהילות עד מאוד.

§ 48. חיי הקהילות הפנימיים והספרות הרבנית.

מה הוא הדבר שהחזיק את יהודי גרמניה באותה תקופה איומה, בת מאתים שנה, שבה נלחמה בהם כל הסביבה מלחמת כליה? מה נתן להם את העוז לעמוד בקשיות עורף בפני אש וחרב, רדיפות ועושק ויתר העינויים? מה הן הצורות, שבהן נתגלה חפץ הקיום הלאומי, אותו הכח, ששמר על מערכות ישראל, שהלכו ונתדלדלו, בפני ירידה תרבותית וקיים אותן כחטיבה שלימה אחת? שתי צורות הן, שבהן נתגלה כח זה ביחוד: האבטונומיה של הקהלה והתאמצות היצירה הרוחנית.

היהודי, שהיה מנודה מחוץ לשכונתו, היה אזרח גמור בתוך השכונה, בעל בעמיו. העיירה היהודית נסגרה על עצמה בפני העיר הנוצרית שמסביב לה: הכבשים הנפחדים, שהזאבים היו מוציאים מתוכם טרף אחרי טרף, נדחקו זה לזה. השליטים היו טרודים בגיזת הצאן, ההמון הנוצרי הפשיט בחמתו את עור הנטרפים וגירם את עצמותיהם, והרועים הנאמנים הוכרחו לעמוד על המשמר כדי לקדם את פני הרעה עד כמה שאפשר, להשיב את הסדר אחרי המהומות ולהחזיק את המשמעת במערכות המבולבלות. תפקיד זה היה מוטל בכל מקום על הקהילה ופרנסיה. באותם הימים של עושק היהודים בידי הקיסרים, הדוכסים, הבישופים והעירונים, נסתבכה הקהלה הישראלית בעל כרחה במלחמת השלטונות והמעמדות השונים, שכל אחד מהם ביקש לעשות את הקהילה כלי שרת לתועלתו. המתווכים בין השליטים ובין הקהילות היו ראשי ועדי הקהילות, המכונים בתעודות הגרמניות בשם „יודענמייסטער"[1]. תואר זה, שהיה ניתן לפנים לפרנס הקהילה, ניתן במאה הט"ו לפעמים גם לרב, שכנראה היה לפעמים יושב ראש בועד הקהילה (למשל, הרב ישראל ברונא, שנסתבך בעלילת רגנשבורג, נקרא בתעודות תמיד „יזדענמייסטער"). רק על ידי התאמצות יתירה אפשר היה להציל את האבטונומיה היהודית, שלא תהא משחק לתועלת זרים ותשאר חומת מבצר לעם בכל הצרות המתרחשות. מנהיגי היהדות הבינו להשתמש לטובת ישראל גם באגודות הקהילות הערָאיות, שנקראו על ידי השליטים לשם גבית המסים והערכתם. הקיסרים, שהיו נוהגים להטיל על כל קהילות ישראל בגליל מסויים מסים יוצאים מן הכלל, היו דורשים לפעמים אישור מס זה על ידי אסיפה מיוחדת של נבחרי הקהילות וחלוקתו בין הקהילות הבודדות, ובאסיפות אלו היו הנבחרים מדיינים על כל השאלות העומדות על הפרק, מתקנים תקנות משותפות לכל הקהילות ומחליטים גם בעניני חגנה כנגד הגזירות מצד המלכות. אסיפות כאלה נתכנסו במאה הי"ד והט"ו ביחוד בגלילות הרינוס

---

1 במאה השלש־עשרה נקראו בשם «יודענמייסטער» גם אותם חברי מועצת העיר הנוצרים, שהיו ממונים לפקח על הקהילה ולגבות את המסים המוטלים עליה. בקלן היו שני ממונים כאלה. היו גם «שופטים יהודים» מן הנוצרים (יודענריכטער), שהיו מפקחים על פעולת דייני הקהילה הישראלית.

(מיינץ 1381, בינגן 1457) ובבאווריה (נירנברג 1438, רגנשבורג 1471). על ידי כך נוסדו אגודות גליליות מעין אגודת קהילות שו"ם (שפייאר, וורמס, מיינץ, עי' למעלה § 25). אגודה כזאת היתה קיימת עד לגזירת ווינה בשנת 1421 גם באוסטריה וכללה את קהילות ווינה, ווינר־נוישטדט, קרֶמס וכמה ישובים קטנים.

במרכז האבטונומיה היהודית עמד המנהיג הרוחני והדיין של הקהילה, הרב, ויש שהיה הרב, כאמור, מתיצב לפני הערכאות ביחד עם הפרנסים בתור „יודענמייס־טער". משערים, שבימים ההם הונהג מנהג הסמיכה: כל העומד להיות רב בישראל היה חייב להבחן בידיעותיו בפני חבר רבנים או בפני רב מפורסם אחד, וכשעמד בבחינה היה מקבל כתב רבנות או „סמיכה". הרב המפורסם מאיר הלוי בווינה (1370 בערך) הנהיג חוץ מזה את התואר „מורנו" בשביל תלמידי־חכמים המצטיינים בבקיאות, ביראת שמים ובמידות מוסריות. על סמך תעודות כאלה היו הקהילות בוחרות את רבניהן. הקהילות הוקירו מאוד את זכותן לבחור את מנהיגיהן הרוחניים בחירה חפשית והתנגדו בכל תוקף לכל נסיון של הערכאות להכנים ראשן או להשפיע על הבחירה. מעשה כזה אירע בתחילת המאה החמש־עשרה, בשעה שהחליט הקיסר רופרכט להנהיג כמתכונת צרפת וספרד משרת רב כולל רשמי, שהוטל עליו לפקח גם על גבית המסים לאוצר המלכות. בשנת 1407 מינה רופרכט רב אחד ושמו ישראל ל„האכמייסטער" על כל הרבנים והקהילות בגרמניה ונתן לו את הזכות לפעול כאוות נפשו, לענוש את הממרים על פי דיני ישראל ולנדותם ולגבות את אגורת הזהב ויתר המסים. ורופרכט הוסיף נימוק לתקנתו, כי רבנים שאינם ראויים לתפקידם משתמשים במשמרתם לרוע ומנדים יהודים יחידים לשם עושק ולנזק אוצר המלכות. אולם הכל ידעו, שצירוף זה של משרות רב הכולל ומוכסן ראשי באישיות אחת לא ייטיב לרבנות אלא יזיק לה, והקהילות התנגדו לחידוש זה בכל תוקף. ראשונה יצאה במחאה קהילת נירנברג, ואחריה סרבו לציית לרב הרשמי גם יתר הקהילות ורבניהן הנבחרים בראשן. בקצת מקומות איימו גם בחרם על השומעים בקול הרב הקיסרי. הקיסר ניסה לשוא לבטל את החרם מראש; לשוא איים על הרבנים שיעניש אותם עונש חמור על שהם ממרים כנגד הרב הכולל — הקהילות עמדו על דעתן, ורופרכט הוכרח לשוב ממזימתו. כיוצא בזה נכשל נסיונו של הקיסר סיגיזמונד שמלך אחריו. המפורסם בעושק שעשק את קהילות ישראל. המוכסן הראשי, שנשלח מאת סיגיזמונד לגבות את המסים המוטלים על היהודים, מינה את הרב אנשיל הלוי מקלן לרב הכולל של קהילות גרמניה, כדי להשתמש בו לצרכי הגביה (1435), אולם הרב דחה את המשרה הגבוהה הזאת שהוצעה לו, ודאי מפני שלא רצה לעבור על תקנה רבנית קדומה, שאסור ליהודים לקבל מאת הערכאות הנוצריות משרות לשלטון הקהילות, הקהילות, שסירבו לציית לרבנים שהורכבו עליהן מטעם המדינה,

היו נאמנות למנהיגים הרוחניים שבחרו בעצמן ושרבים מהם הצטיינו בלמדנותם, במידת חסידותם ולפעמים גם בגבורתם הרוחנית ובמסירות נפשם.

רבני אשכנז, שהיו חכמים גדולים בתלמוד, צדיקים ובעלי מידות תרומיות, לא יכלו בכל זאת להשתחרר מן הצמצום הרוחני, שבו הצטיינו גם בתקופה הקודמת. חוסר השכלה מדעית ופילוסופית ניכר בכל הספרות הרבנית של הימים ההם. המחברים מסוגרים בארבע אמות של הלכה, ואפילו לא הלכה עיונית, אלא דוקא הלכות איסור והיתר ומנהגי בית הכנסת; עוסקים הם במנהגים המרובים שהונהגו בקהילות הבודדות ולפעמים נותנים להם תוקף של דין, בדרך זו הלכו, למשל, זוסלין מפרנקפורט, מחבר ספר ההלכות „אגודה"; שמואל שלימשטדט משטרסבורג, שחיבר קיצור מספר חידושי הלכות הקודם „מרדכי"; אברהם קלויזנר, מחבר קובץ הלכות בשם „מנהגים" ומורו הרב מאיר הלוי מווינה הנזכר למעלה. לאחר חורבן הקהילות בגרמניה בעקב המגפה השחורה נעתק המרכז הרוחני לאוסטריה, שיהודיה נפגעו פחות מצרה זו. ווינה נעשתה מטרופולין לרבנות האשכנזית. כאן ובנוישטדט הסמוכה קמות ישיבות גדולות, שבהן מתחנכים רבנים לאשכנז כולה. במחצית הראשונה של המאה החמש־עשרה ניכרת שוב התעוררות יתירה בחוג המצומצם של הספרות הרבנית בגרמניה. הרבנים המפורסמים יעקב מולין או מהרי״ל במיינץ ובוורמס (מת בשנת 1427) ותלמידו יעקב ווייל בנירנברג ובארפורט (מת בשנת 1456) החליפו עם רבני יתר הקהילות שאלות ותשובות מרובות בהלכה, וקובצי שו״ת אלה כבר נחשבו בחיי מחבריהן לפוסקים אחרונים. „ספר המנהגים" של מהרי״ל הונח ביסוד עבודת בית הכנסת בקהילות אשכנז. אף יעקב ווייל עסק בקיבוץ כמה הלכות באיסור והיתר ובדיני ממונות, וחיבר ספר לימוד להלכות שחיטה. על ידי כך נעשו כמה מנהגים מקומיים לדינים החלים בכל המקומות, והחומרות הדתיות הלכו וגדלו.

נירוש היהודים מן הדוכסיות האוסטרית בשנת 1421 הכריח את החכמים להעביר את פעולתם התורנית לארצות הגבול של הדוכסיות האוסטרית (בשטיריה וכו׳) ולגלילות גרמניה הסמוכים. אולם לאחר עשר שנים, כשבטלה גזירת הגירוש, ניעורו גם המרכזים הרוחניים היהודיים באוסטריה לחיים חדשים. בימים ההם עמדו בראש רבני אשכנז: ישראל איסרליין (מת בשנת 1460 בערך), שתפס רבנות מתחילה במרבורג שבשטיריה ואחר כך בווינר־נוישטדט; ישראל ברונא הנזכר למעלה, שנמצא בשעת עלילת הדם ברגנשבורג בסכנה גדולה (1476), ומשה מינץ שהיה רב בבמברג וזמן־מה גם בפוזנא שבפולין. החכמים אלה לא נצטמצמו בארבע אמות של רבנותם (איסרליין חיבר קובץ ידוע של שאלות ותשובות), אלא שקדו על תקנת הקהילות, על הרמת קרן המצב המוסרי ועל השלום בין המפלגות. משה מינץ הבדיל בין הרשויות של הרבנים והפרנסים וקבע כלל, שאסור לפרנסים לתקן תקנות בענינים דתיים בלי

רשות הרבנים. הפרנסים היו נוהגים להשתמש בתקיפותם ולא לשים לב לרבנים הפועלים בצידם. אמנם גם קצת הרבנים היושבים ראשונה בקהילות לא היו ראויים לתפקידם. אלו ואלו לא רכשו להם אוהבים לפעולתם. ראשי הקהילות, שהיו כפופים לדרישות המסים מצד הקיסר ויתר השלטונות, נמצאו תמיד במועקה, ואם הגיעו הדברים לעלילת דם, היו הם ראשונים שהושמו בכלא, ניתנו לעינויים ולפעמים הועלו לגרדום בעוון האשמה שהוטלה על כל הציבור כולו.

כל ענפי הספרות, שלא היו כלי שרת לרבנות, יבשו ונבלו. אפילו במקצוע רשימת הגזירות וחיבור פיוטים נופלת תקופה זו מתקופת מסעי הצלב. הגזירות נעשו מעשים בכל יום. איש לא עצר כח לכתוב את הצרות ולקונן על המעונים והקדושים. הסתפקו ברשימת שמותיהם בספרי זכרון לשם הזכרת נשמתם. וכשקם לאחר זמן היסטוריון עברי (יוסף הכהן, בעל „עמק הבכא") לחבר תולדות הגזירות של המגפה השחורה, הוכרח להניח ביסוד ספרו ידיעות כותבי דברי הימים מן הנוצרים. ואף מקור הדמעות דלל. הקינות המועטות של המחברים הנעלמים, המקוננים על חורבן מאות קהילות, לא הגיעו בעצמת המחאה הלאומית למדרגת הקינות של התקופה הקודמת ולא נתקבלו אפילו לאמירה בבתי הכנסת. רק הסליחה, שנתחברה בידי אבינדור קרא אחרי הפורענות בפראג בשנת 1389 (למעלה § 45), מגיעה למדרגת הפיוטים הקודמים. על גזירת ווינה בשנת 1421 נתחברה כרוניקה דמיונית ביהודית אשכנזית („ווינער גזירה"), העשירה בתיאורים מזעזעים אבל חסירה אספקלריה היסטורית.

אף ספרות המוסר העממית ירדה באיכותה בימים ההם. „ספר חסידים קטן" בעברית ו„זיטענבוך" ביהודית אשכנזית אינם אלא חיקוי ל„ספר החסידים" (כרך רביעי § 40). גם כאן אנו מוצאים כמו בספר ההוא שיר ושבח לענותנות ולפרישות, ליראת שמים ויראת חטא, לבטחון ולהכנעה. אולם בספרים העממיים האלה מצויות גם טענות, שבחדרים ובישיבות עוסקים ביותר בפלפול התלמודי, בשעה שלימוד המקרא, האגדה, המדרש וספרי המוסר טפל הוא. המוני העם לא מצאו, כנראה, סיפוק בספרות הרבנית, שלא שמה לב לדרישות הרגש והמוסר.

יחיד בדורו בין התלמודיים המצומצמים בארבע אמות של הלכה עומד יום טוב ליפמן מילהויזן, הרב בפראג, מחבר הספר „נצחון" (נתחבר בשנת 1410 בערך). תכליתו היתה לעורר שוב ענין לשאלות אמונות ודעות שנשתכחו וללמד את בני דורו מה להשיב לנוצרים על טענותיהם כלפי תורות היהדות ועיקרי אמונתה. המחבר השתמש, כמו שהוא מספר בפרק האחרון של ספרו, בנסיונו, שהיה לו בויכוח עם כומרים נוצרים. בשנת 1399 נמצא בפראג מומר ושמו פטר (פסח), שהלשין על היהודים כי הם מחרפים את הנוצרים בתפילותיהם ועושים את הנצרות עבודת אלילים. ליפמן ועמו קצת מנכבדי הקהילה נתפסו ונחקרו בדבר חטא זה. הנתפסים היו מוכרחים

היו להזהר בדבריהם, שלא לפגוע ברגשות השופטים הנוצרים. לפיכך גמר הרב שלא לנגוע בויכוח עם המלשין כלל במחלוקת העיקרית שבין הדתות ורק לדחות את האשמה שהוטלה על היהדות. תפקיד זה מלא הרב בחכמה רבה. בסעיף הראשון של האשמה נאמר, שהיהודים מתפללים בתפילת „עלינו לשבח" (כרך שלישי § 28), כי „האלילים כרות יכרתון", ומשבחים לאלהים שבחר בהם מכל „גויי הארצות המשתחוים להבל ולריק". במשפט זה, אמר המלשין, יש רמז נסתר לישו הנוצרי, מפני ששמו העברי ישו בגמטריה „וריק". מכאן הסיק, שגם „האלילים" הנזכרים בתפילה אינם אלא הצלב והאיקונין של הנוצרים. על זאת השיב הרב למומר: „אין אתה מודה, שאותן צורות של עץ ואבן שאתם משתחוים להן – שאינכם עושים איתן אלא לדמיון ואין בהן ממש? ואין אתה מודה, שיש נשים וקטנים בכפרים שאינם יודעים שהן דמיון וסבורים שיש ממש באלהות שלכם!" והוצרך המומר לומר הן. אמר לו הרב: „כבר הודית כל מה שאנחנו אומרים בעלינו לשבח, שהרי אין אנו אומרים סתם שלא עשנו כגויים אלא אנו אומרים שלא עשנו כגויי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה, הכפריים, והם אינם יודעים האמונה ורק סבורים שאותן הצורות שלכם המה אלהיות ממש" [1]. על ידי תשובה מחוכמה זו סתם הרב את פי המקטרג. בחריפות יתרה מזו ביטל ליפמן את הטענה של הגימטריה, שהרי ישו נקרא בעברית באמת ישוע ועל ידי כך נופל כל בנין הגימטריה. כמו כן השיב הרב בחכמה על הטענה, שהיהודים מקללים את המומרים בתפילת שמונה עשרה באמרם „ולמשומדים [2] אל תהא תקוה": „זה אומרים כל הנוצרים, שכל מי שנשתמד אינו יכול לחזור אח"כ לחיות יהודי וגם אנחנו אין חפצים בו שיחזור אלינו". על סמך תפילת שמונה עשרה של ראש השנה, שבה אלהים מתבקש להעביר „ממשלת זדון מן הארץ", האשים המומר את היהודים שהם מורדים במלכות, כי מתכוונים הם לממשלות המדינות הנוצריות. אולם אף בזה ידע הרב מפראג מה להשיב: „אין אנו אומרים מלכות הגויים או מלכות הנוצרים תעקר אלא מלכות זדון, והם אותם שאינם מזרע המלוכה ומולכים מעצמם ועומדים בזדונם על המלכים הישרים למרוד בהם ומקלקלים המלכיות והמדינות, וזה נקרא מלכות זדון, וראוי להתפלל עליהם שיבטלו".

כך הצליח הרב בחכמתו להמלט מרדיפות, שזומם המומר פטר. אולם שלשה מיהודי הקהילה נשרפו בשנת 1400 במדורה. פרטי המאורע אינם ידועים, אבל ודאי יש להם שייכות לעלילות חילול הקודש שהיו מרובות בימים ההם. ליפמן יום טוב

1 עי' ס' נצחון של ר' יו"ט ליפמאן מילהויזן, אמשטרדם 1711; אוצר וויכוחים לי"ד אייזנשטיין עמ' 5 ואילך.

2 במקום «ולמלשינים» נאמר בספר הנצחון «ולמשומדים». כנראה היה בימים ההם נוהג נוסח זה של ברכת המינים (כרך ג', § 10).

הוכרת להזהר בלשונו גם בספר הנזכר למעלה, שבו הסביר את טעותם של מחברי האונגליה והפירושים הנוצריים לנבואות שבמקרא. התיאולוגים הנוצרים ראו סכנת בביקורת זו של ליפמן, ולאחר חמשים שנה חיבר הבישוף בודקר מברנדנבורג ספר מיוחד להשיב על ספרו של ליפמן, המחלל את קדשי הנצרות[1]. אף התיאולוגים הגרמנים המאוחרים הרבו להתווכח עם המבקר היהודי, שהרגיז אותם בעצם שם ספרו: „נצחון".

1 בסניגוריה של הבישוף מכונה מחבר ספר «הנצחון» ליבמן מקראקוי. מפני שאין תולדות ליפמן ידועות, קשה להכריע אם יש כאן טעות או שמחבר הנצחון יצא באמת מראקוי, שעמדה במגע קרוב עם פראג.

פרק רביעי

דור אחרון למרכז הישראלי בספרד

§ 49. שלטון הכנסיה וגזירות השמד (פאול מבורגוס, ווינסנטה פרר).

ארץ ספרד, שפתחה בראשית ימי הבינים בגזירות שמד של האוסטגוטים ואחר כך שקטה במשך כמה מאות שנים תחת ממשלת הערבים ומלכי קסטיליה וארגוניה, התחרטה בסופה ומיהרה למלאות מה שהחסירה עד כאן ברדיפות היהודים, ולא עוד אלא שהתאמצה לעלות באכזריות על הארצות האחרות. בספרד קם פתאום לתחיה עובד האלילים מימי הווסטגוטים, שהתנצר ולא יכול לסבול בקרבתו את שאיננו נוצרי. בארץ זו, שבה ישבו במחיצה אחת נוצרים, יהודים ומוסלמים, באו במגע שלש דתות, שלשה גזעים ושלש תרבויות. מאות שנים התקיימו זו בצד זו והשפיעו זו על זו והשאילו לתרבות הספרדית שלל צבעים על גבי היסוד העכור של ימי הבינים. אולם השפעת־גומלין זו לא היתה לרוח קנאת הדת, ששאפה לעקור מן השורש כל יסוד זר באמונות ודעות לשם אחדות הכנסיה במדינה. אמונה אחת, מדינה אחת ותרבות נוצרית אחת — זה היה משא נפשם של שואפי אחדות ספרד הנוצרית מן המאה החמש־עשרה ואילך. הגשמת רעיון זה דרשה השמדת הזרים, היהודים והמוסלמים, או טמיעתם מאונס בקרב אוכלוסי הנוצרים. בארצות אחרות, שבהן נואשו מלהכנים את היהודים תחת כנפי הכנסיה הנוצרית, היו היהודים נלחצים, נהרגים או מגורשים. אולם בספרד לא רצו הקנאים להסתלק מתקוה זו וגם לא לאבד זמן, וכך נשתרש במוחות הספרדים רעיון ההמרה ההמונית מאונס, שאפילו הקנאים שבאפיפיורים נרתעו מפניה, באופן שהקתולים הספרדיים היו „קתולים יותר מן האפיפיור". מות או המרה! — בת־קול זו נשמעה בערי ספרד בסוף ימי הבינים. בעוד שנושאי הצלב הצרפתים והגרמנים בסוף המאה האחת־עשרה לא הצליחו בנסיון כזה, נחלו אבירי הצלב הספרדי בסוף המאה הארבע־עשרה, בימי „טבח שיביליה", נצחון חלקי והוא שעורר אותם להוסיף את התקפותיהם. מכיון שיכלו להרוג רבבות יהודים ולכפות את ההמרה על אחרים, הרי עלול היה תכסיס זה להביא סוף־סוף לידי פתרון שאלת

היהודים. וזוהי הדרך, שבה הלכה המאה הט״ו: מחצית אחת של אוכלוסי היהודים נאנסת לשמד, והמחצית השניה מגורשת מן הארץ. וכך הגיעה פעולה זו, שהתחילה בשנת 1391, לידי גמר כעבור מאה שנה, בשנת 1492.

לאחר מלחמת המצוה (למעלה § 37) שקטה האר״ץ זמן־מה. על ידי המכות שהוכה חלק האוכלוסין העוסק במסח־ ומחבר את הא״ץ עם שווקי אירופה ואפריקי נידלדלו כמה ערים ספרדיות. גזירות השמד המעיטו את דמות הקהילות הישראליות. יהודים רבים יצאו לפורטוגל, לגרנדה המוסלימית וגם אל מעבר לגיבר לתר, לאפריקי נידלדל גם אוצר המלכות, שהיה מקבל רוב הכנסותיו מן המסים המיוחדים של היהודים, ועכשיו לא יכלו להגבות לא מן המומרים ולא מן המשפחות המדולדלות. לנוכח מצוקה זו החליט היינריך השלישי מלך קשטיליה בשנת 1395 להקים את ההריסות של שכונות היהודים. על ההסתה כלפי היהודים קבע עונש המור וציווה לשים בכלא את מרטינץ עורך הטבח בשיביליה, אולם לא עברו ימים מועטים והמלך הוכרח להוציא לחופש את הכומר הקנאי, שנחשב בעם לקדוש. כמו כן אנוס היה למלאות רצון האצילים, ועל־פי דרישת הקורטים מוואלאדוליד שמט את חצי החובות שהאצילים היורדים היו חייבים ליהודים, צמצם את זכות היהודים להעיד במשפט כנגד נוצרים וגזר על היהודים לשים בבגדיהם אות מיוחד (1405). במצב כזה לא יכול המלך להצליח בשאיפתו לרפאות את המכות שהוכתה המדינה בשנת 1391. בין מעשיו הטובים של המלך יש לציין, שמינה את רופאו מאיר אלגואדיץ לרב הכולל של קהילות קשטיליה ומילא את ידו לבנות את שכונות היהודים ולסדר עניני המסים. כנראה עשה אלגואדיץ הרבה לטובת הקהילות בימי מלכותו הקצרים של היינריך השלישי. אולם לאחר שמת המלך החולני בדמי ימיו (1406) הופסק מעשה הבנין, ושוב באו ימים קשים.

מפני ילדותו של המלך החדש יואן השני משלה בארץ זמן־מה אם המלך, קטלינה, שהיתה כרוכה בכל נפשה אחרי המפלגה הקנאית. במועצת השלטון השתתף גם הבישוף פאול מבורגוס, האפיטרופוס של המלך הצעיר. בישוף זה היה אותו הרב המומר שלמה הלוי מבורגוס, שהתנצר בשנת 1391. מתוך רדיפה אחרי הכבוד מכר את יהדותו במחיר נדול והחליף כהונת רב של הנרדפים בכהונת בישוף של הרודפים. לתכלית זו ביקש להוכיח ליהודים, שקיבל את הנצרות לא מיראה, אלא מאהבה, כי עוד לפני הגזירות נגלתה אליו בחלום האם הקדושה מרים והראתה לו את דרך האמת, שכבר היה מוכן לו קודם־לכן על ידי קריאת ספריו של תומס מאקווינו. לאחר התנצרותו נקרא בשם פאולוס די סנטה מריה והלך לפריז ללמוד שם תיאולוגיה באוניברסיטה. לאחר זמן בא לאביניון, עיר מושב האפיפיורים, ונתקרב שם לקרדינאל הספרדי פידרו די לונה, שהוכרז בשנת 1394 (על ידי מפלגת

המתנגדים לאפיפיור הרומי בוניפציוס התשיעי) לאפיפיור שכנגד בשם בנדיקטוס הי״ג. בנדיקטוס, שהיה להוט להכניס את היהודים תחת כנפי הנצרות והיה נוהג להתוכח עם חכמי ישראל (למעלה § 35), מצא במומר פאולוס כלי שרת למזימותיו.

קודם כל צריך היה לשעבד את אלפי „האנוסים״ של שנת 1391 אל דתם החדשה ולמשוך אחרים אליה. לשם זה צריך היה לתת תוקף מיוחד לרב המומר, שהיה מוכן ומזומן לשרת את בעליו החדשים. כאפוסטול פאולוס בשעתו מיהר פאולוס החדש לגנות את אמונתו הקודמת ועלה מהר לגדולה. מתחילה היה ארכי־דיאקונוס בשיביליה ואחר כך עלה למדרגת בישוף של קרתגנה ולבסוף נעשה ארכי־בישוף של בורגוס. המומר הקרוב למלכות כבר בא בחיי המלך היינריך השלישי בסכסוך עם רופא המלך מאיר אלגואדיץ, שהיה ידידו לפני ההמרה (נשתמר גם מכתב הלצה משלמה הלוי לאלגואדיץ, שנכתב בסגנון רבני לחג הפורים). השתדלן היהודי, שפעל כרופא בחצר המלכות, היה כאבן נגף על דרך הרב המומר, שהתכונן להיות המן חדש, ולכן זמם המומר לסלק מדרכו את מרדכי היושב בשער המלך. אחרי מות היינריך השלישי, כשנעשה המומר חבר מועצת המלוכה, הצליח בדבר. בשנת 1410 נערך בשיגוביה, שבה שהתה בזמן ההוא המלכה קטלינה, משפט על יהודים אחדים, שנאשמו בהילול לחם הקודש, ואף מאיר אלגואדיץ נסתבך במשפט זה. על־ידי עינויים הצילו מפי כל הנאסרים הודאה, ואלגואדיץ הוכרח להודות גם על חטא מדומה אחר: שהחיש על ידי ריפויו את מיתתו של המלך היינריך השלישי החולה. על סמך הודאה זו מאונס נידון אלגואדיץ למיתה משונה. אמנם אין בידינו פרטים על מאורע זה, אבל אין ספק שהרב מטעם המדינה נסתלק בעטיו של פאולוס מבורגוס.

לאחר שניטל מאת היהודים מגינם הנאמן, הוקלה פעולתה של המפלגה הקנאית בחצר המלכות, והבישוף מבורגוס בראשה. המועצה והמלכה תיקנו גזירות להתבדלות היהודים מאת הנוצרים. על־ידי כך ביקשו ראשית לסלק את ההשפעה המזיקה של היהודים המאמינים על חבריהם המומרים, ושנית, להקים ניגוד חברתי בולט בין אלה לאלה. בשנת 1412 יצאה „פקודת המלכה קַטָלינה״, שהורידה את כל יהודי קשטיליה למדרגת כת מנודים. היהודים היו זכאים מעכשיו לגור רק בשכונות מיוחדות, וכל הגרים בשכונות אחרות היו חייבים לעבור למהנה אחיהם במשך שבוע אחד. לנשים נוצריות אסור היה לבוא לשכונות היהודים לא ביום ולא בלילה. לנוצרים ולנוצריות נאסר להתרועע עם היהודים, לבקרם בבתיהם, לסעוד על שולחנם ולרחוץ במרחץ אחד עמהם; חוץ מזה אסור היה להם לעבוד בבתי יהודים או בשדותיהם ובבתי מלאכתם ואפילו לכנותם בשם הכבוד הנהוג בספרד דון. חוץ מזה נאסר ליהודים לשאת נשק, לגלח את הזקן ולגזוז את שער הראש, וכן גם ללבוש מלבוש אחר חוץ

ממלבוש אריג גס. בצד גזירות אלה בנוגע לחיי יום יום נקבעו עוד הגבלות, שהיו עלולות לדכא כל פעולה כלכלית של היהודים. אסור היה להם לסחור בלחם, ביין ובבשר, לעסוק במלאכה או באומנות חפשית, ביחוד ברפואה. נאסר עליהם לשמש בכל משרה פומבית. כמו כן ניטלה מהם האבטונומיה של בית דין, ובין בדיני נפשות בין בדיני ממונות נעשו כפופים לבית הדין הכללי. ניטלה מאת הקהילה אף זכות הטלת מסים על חבריה. העוברים על איסורים אלה היו צפויים לקנס של שלוש מאות עד אלפיים מַרבדים ובמקרים מסויימים גם לעונש מלקות. הממשלה ראתה מראש, שבתנאים כאלה ודאי יעזבו היהודים את קשטיליה בהמונים לנזק אוצר המלכות, לפיכך אסרה את היציאה מן הארץ באיסור חמור ואיימה על היוצאים שלא ברשות בהחרמת נכסיהם ואפילו בעבדות. בעלי האחוזות, שיעיזו לתת מקלט לפליטים, היו צפויים לעונש של מאה והמישים אלף מַרבדים. כל הגזירות הקשות האלה, שהציבור לא יכול היה כלל לעמוד בהם (גזירות כיוצא בהן נגזרו גם על המוסלימים), נתכוונו רק להשפיל את היהודים העומדים במרדם ולהתיש כח התנגדותם, כדי שיוָכחו שרק ההמרה עלולה להציל אותם מעול העבדות.

בצד תחבולות כאלה נעשו גם מעשי אלמות ממש. בספרד קם בימים ההם (1412—1413) מרטינץ שני, ושמו ו י ס נ ט ה פֶ רֶ ר, דומיניקני זועם זה עבר בקשטיליה ובאראגוניה בלוית קנאים משתגעים שהיו מלקים את עצמם בשוטים, והטיף בכל מקום „שנאה קדושה" לבעלי אמונות אחרות, ליהודים ולמוסלמים. עיקר תפקידו היה להטביל את היהודים מאונס. סבורים שקנאי זה הוא שעורר את פאול מבורגוס בשעתו להמרה, עכשיו נתחברו המומר מבורגוס והצורר הדומיניקני להשמיד את היהדות, הם שהשפיעו על הוצאת הפקודה הנזכרת של המלכה קטלינה והם שהנהיגו את ההסתה על ידי איום. בראש להקת נזירים הלך פרר מעיר לעיר, הצלב בידו האחת וספר התורה בידו השניה, היה בא לתוך בתי כנסיות ודורש בקול מרעים, שהיהודים יסתלקו מן התורה וידבקו בצלב. ביחוד הוכיח בשבט זעמו את האנוסים משנת 1391, שהיו בגלוי או בסתר נאמנים ליהדות. הנאומים הנלהבים של קנאי משתולל זה השפיעו על ההמונים הנוצרים, שהמתינו לסימן כדי להתנפל על שונאי ישו הנוצרי, פלצות אחזה את היהודים, שזכרו היטב את הטבח בשיביליה ואת הרדיפות שבעקבותיו. כמה קהילות בקשטיליה ראו עצמן מוקפות מחנות שונאים, בערים ולדוליד, סלמנקה, שיגוביה, אבילה, בורגוס, ובערים אחרות התנצרו יהודים להמונים מפחד אויב, והאנוסים שמלפנים חזרו בתשובה והכריזו בפומבי שהם רוצים להיות לקתולים נאמנים. בטולידו גירש פרר מבית הכנסת את היהודים שנתכנסו לתפילה והפך את בית הכנסת לבית כניסה „לכבוד מרים הקדושה והטהורה". מקש־טיליה הלך לארגוניה ואף שם עשה אלפי נפשות מישראל בסרגוסה, בטורטוסה,

בואלנסיה ובערים אחרות לשבויי הכנסיה הנוצרית. כעשרים אלף יהודים נאנסו באותן השנים להמרה.

אותם היהודים, שנשארו נאמנים ליהדותם, לא יכלו לחיות בקשטיליה וכל העונשים לא יכלו למנוע בפני יציאה המונית. לולא הרגישו המחוקקים בעצמם מיד בתוצאות המזיקות למלוכה, לפיכך החליטו להמתיק את הגזירות, ובפרט שכבר השיגו את תכליתם העיקרית, למשוך את היראים ורכי הלבב ולהרבות את עדת הנוצרים. בשנת 1414 כבר ביטלה הממשלה את הגזירות הכלכליות: ליהודים הותר שוב לסחור בשווקים ולהעביד שכירים נוצרים בחקלאות, ואף חירות התנועה הוחזרה במדה מסויימת. גזירות ההלבשה נשתנו, והותר ליהודים ללבוש גם בגדים מאריג יותר דק, אולם נקבע גבול למחיר האריג. נשתנו גם הגזירות על שערות הזקן והראש: את שער הראש היו חייבים היהודים לגזוז ואת שער הזקן לא לגלח אלא רק לגדע. אולם החיים בעצמם ביטלו למעשה לגמרי או במקצת גם את יתר הגזירות המעליבות.

§ 50. הויכוח בטורטוסה.

כל האמצעים כשרים היו לתכלית הכנסת היהודים תחת כנפי הכנסיה הנוצרית. המומר פאול מבורגוס, שעלה למדרגת בישוף, השתמש באיומים; הנזיר הקנאי ויסנטה פרר הטיף והסית בזעם; והשותף השלישי במלחמת מצוה זו, „האפיפיור־שכנגד" בנדיקטוס השלשה־עשר, השתמש בתכסיס אחר אף הוא ישן נושן: עשה נסיון להשפיל כבוד היהדות בויכוח פומבי עם הרבנים, כדי שיוכל לדרוש מאת המנוצחים את ההכנעה, זאת אומרת ההמרה. בנדיקטוס, אחד משלשת האפיפיורים המתחרים זה בזה בימים ההם, לא היה מקובל על עדת המאמינים מחוץ לספרד, ועידת הכנסיה בפיזה הורידה אותו מכנו והכריזה עליו נידוי (1409). כדי להתגבר על מתנגדיו התאמץ בנדיקטוס להפליא את העולם הנוצרי על ידי מעשה רב; ואין לך מעשה רב מהמרת יהודים, שאיפת הכנסיה מדור דור. בנדיקטוס החליט להזמין את הרבנים לויכוח פומבי בהשפעת מומר אחד, שהיה רופאו של האפיפיור וידידו של פאול מבורגוס, הוא יהושע הלורקי (מעיר לורקא), תלמיד־חכם שהתנצר מתוך השקפה תיאולוגית. לאחר המרתו נקרא בשם גירונימו די סנטה פי (הירונימוס בעל האמונה הקדושה) ולקח על עצמו לעשות כמעשה אב הכנסיה הקדמון, ששמו כשמו, ולהוכיח ליהודים את אמיתות התורה הנוצרית מתוך כתבי הקודש. הוא בעצמו האמין בישו הנוצרי על סמך פירושי מקראות, וסבור היה, שיצליח להוכיח גם לחכמים אחרים מישראל את אמיתות דעותיו. אולם שאיפתו להאיר עיני אחיו לא מנעה אותו מלכרות ברית עם אויביהם בנפש. בה בשעה שהיה ויסנטה פרר מהלך אימים על קהילות

קשטיליה. התכוננו יהושע הלורקי והאפיפיור בנדיקטוס לקראת כיבוש קהילות ארגוניה. תכניתם היתה לערוך ויכוח כדוגמת הויכוחים במאה השלש־עשרה בפאריז ובברצלונה, שבהם הוכיחו כביכול יהודים מומרים לרבנים מפורסמים, שיש בספרי הנביאים ובתלמוד הודאה במשיחיותו של ישו הנוצרי. זוממי הויכוח התנכלו להציג לרבנים שאלות, שלא יוכלו לענות עליהן תשובה חפשית מפני סכנת רדיפה על היהודים, ומבוכתם תתפרש כמפלה ליהדות. ליתר תוקף הוחלט להטביל לנצרות באסיפות פומביות אלו את העלובים, שהיו מרבים בימים הנוראים ההם לבקש מפלט ממות בזרועות הכנסיה.

בסוף שנת 1412 הוציא בנדיקטוס בהסכמת מלך ארגוניה פקודה נמרצת לכל הקהילות הישראליות לשלוח רבנים וחכמים לטורטוסה להשתתף בויכוח דתי. הקהילות הוכרחו למלאות את הפקודה, אף־על־פי שלא נעלמה מהם התכלית האמיתית שלה, וכך באו לטורטוסה כעשרים חכמי ישראל, שראשי המדברים שבהם היו נשיא קהילת סרגוסה וידאל (חיים) בנבנשתי ובן עירו, המתרגם של ספרים פילוסופיים מערבית לעברית זרחיה הלוי, המחבר המפורסם של הספר „עיקרים" יוסף אלבו מדארוקה ואסטרוק הלוי מאלקאניין [1]. הויכוח התחיל בחודש פברואר שנת 1413 ונמשך בהפסקות עד לחודש נובמבר של שנת 1414. מספר הישיבות היו ששים ותשע. בראש הויכוח ישב על־פי רוב האפיפיור בנדיקטוס בכבודו ובעצמו, ומסביב לו ישבו כמה כומרים ושרים. הקטיגור היה גירונימו די סנטה פי, וחכמי ישראל היו מוכרחים להסתפק בהגנה עצמית, שהרי בקורת גלויה של עיקרי הנוצרים היתה גורמת רעה להם ולאחיהם. הרבנים לא העיזו לדבר אפילו מה שהעיז לפנים הרמב"ן בברצלונה לנוכח פאולוס כריסטיאני. בימי הרמב"ן עדיין לא השתמשה הכנסיה באיומים, ואילו עכשיו כבר הגיעו מקשטיליה לארגוניה הלהקות המשתוללות של הנזיר פרר.

את יום פתיחת הויכוח (7 בפברואר 1413) מתאר אחד משליחי היהודים בדברים האלה: „באנו לפני האפיפיור ומצאנו כל החצר הגדולה מלובשת רקמה, והוא מקום הויכוח, ושם שבעים כסאות להגמונים הנקראים קרדינלים ובישופים וארכיבישופים, כולם מלובשים בבגדי זהב, ושם כל גדולי רומי, ומבני העיר ומן השרים קרוב לאלף אנשים, וכן היו כל ימי הויכוח, ונמס לבבנו ויהי למים. אחר זה התחיל האפיפיור ואמר: אתם חכמי היהודים תדעו, כי לא באתי ולא שלחתי בעדכם כדי להוכיח מי

---

1 השמות האלה לקוחים משתי ההרצאות העבריות, ב„ויכוח טורטושה" וב„שבט יהודה" (סימן מ'), שחזרו ונדפסו ב„אוצר הויכוחים" של י. ד. אייזנשטיין, עמ' 104 ואילך, ומשם לקוחים גם לקוטי הויכוח להלן בסעיף זה ככתבם וכלשונם. בהרצאתנו העמדנו זה לעומת זה את הפרוטוקולים השונים, ובזה היה לנו לעזר המאמר המפורט של אדולף פוזנסקי (עי' ביבליוגרפיה).

משתי הדתות אמת, כי ידוע אצלי שדתי ואמונתי אמת, ותורתכם אמת היתה ונבטלה, לא באתם אלא שגירונימו אמר שיוכיח מתלמוד הרבנים שלכם היודעים יותר מכם, שהמשיח כבר בא, לכן לא תדברו לפני אלא בדיבור זה לבד. התחיל גירונימו: לכו נא ונוכחה, אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו ואם תמאנו ומריתם חרב תאֻכלו (ישעיה א׳, י״ח). לאחר זה התחיל דון וידאל בנבנשתי בלשון לאטין ונתרעם על גירונימו, כי הבא להתוכח אין ראוי שיכנס במשטמה, כי אמר ואם תמאנו חרב תאוכלו, כי עדיין לא הוכיח וכבר שב לשופט ונוקם. השיב האפיפיור: הדין עמכם, ואל תתמהו במידה זו הרעה, כי משלכם הוא (רמז ליהדותו הקודמת של גירונימו). ובסוף הדברים התחננו (חכמי ישראל) לאפיפיור, שיתירם מויכוח זה, לפי שהיהודים לא ניסו ללכת בדרכי ההיקש וההגיון, ועניני היהודים כולם הם מדרך הקבלה. השיב האפיפיור: אם מפני היראה שאלתם שאלה זו, כבר הבטחתי אתכם ויצא מפי ולא אשוב ממנה, ואם מפני שלא ידעתם דרכי ההגיון, כאשר יבוא גירונימו בהגיון והיקש, אתם לא תשיבו לו דבר, וכאשר ידבר מראיות מקבלה השיבו עם קבלה״.

בישיבה השניה התחיל גירונימו את הויכוח בליקוטים ממאמרי אגדה. „בתלמוד שלכם כתוב: שית אלפי שנין הוי עלמא, שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה ושני אלפים ימות המשיח (סנהדרין צ״ז ע״א). ממאמר זה הדבר ברור, שבשני אלפים האחרונים בא המשיח. אמר דון וידאל בנבנשתי: נדע תנאי המשיח ואז יתבאר אם כבר בא, שאם יִמָּצאו במי שבא תנאי המשיח גם אנחנו נודה בו. אמר האפיפיור: אין זו תשובה למה ששואלים לכם, כי הדרוש לא היה על תנאי המשיח, אלא שאותו המאמר אומר שכבר בא. השיב דון וידאל: גירונימו לקח מן המאמר מה שיש לו בו סיוע, והניח הדבר המנגד, והנה בסוף המאמר אומר וזה לשונו: „ובעוונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו״, וזה יורה בבירור שלא בא. השיב גירונימו: לא הבנתם המאמר או אפשר שאתם עושים עצמכם כמי שאין מבין, והוא כי „ושני אלפים ימות המשיח״ הוא מאמר הנביא אליהו, והוא אמר לתלמידיו והם אמרו בשמו, כמו שיורה לשון „תנא דבי אליהו״, וזה מפורסם לתלמודיים, והם או אנשי התלמוד שקבעו המאמר בספריהם שאמרו „ובעוונותינו שרבו״, וזה כפי דעתם שישו אינו המשיח, אבל אליהו הנביא כפי מה שהוא נביא וידע האמת אמר שני אלפים ימות המשיח. השיב דון וידאל ואמר: ויהיה כן שהתלמודיים אמ־והו, נבוא למה שאמר אליהו, הנה אמר ושני אלפים ימות המשיח, אם המשיח כבר בא היה לו לומר ובסוף הארבעה האלפים יבוא משיח, או שיאמר ובהתחלתו יבוא המשיח, רוצה לומר בהתחלת האלף החמישי או בזמן פלוני יבוא משיח, ואם כן אפשר שיבוא בסוף. אמר יוסף אלבו: התלמודיים אשר בהם באת להוכיחנו הם קבעו אותו מאמר בתלמוד ולא היו קובעים דבר שהוא כנגד סברתם״.

נירונימו בא בין המצרים והתחיל בישיבה הסמוכה במאמר אגדה אחר (סנהדרין שם): ,אין העולם פחות משמונים וחמשה יובלות וביובל אחרון בא׳. על זאת אמר מתתיהו מסרגוסה לנירונימו בלעג: ,עד שאתה מביא ראיה מן התלמוד שהמשיח כבר בא, למה לא תביא ראיה להפך מן התלמוד עצמו, שאמר: ,תפח רוחם של מחשבי קצים׳. ועל זה כעס האפיפיור כעס עצום ואמר: ,אי עם שוטים, אי המאוסים, אי התלמודיים הסכלים, וכי דניאל אשר חשב הקץ האם היה ראוי שיאָמר עליו תפח רוחו?׳ ענה דון טודרוס אבן יחיא מנירונה ואמר: ,אי אדוננו האפיפיור, אם התלמודיים כל כך סכלים בעיניו, למה מביא ראיה מהם לאמת, שהמשיח כבר בא? אין מביאים ראיה מן השוטים׳.

אחד המשתתפים מספר על המשך הויכוח: ,בבתינו נמשכה קטטה עצומה בינינו ובין ר׳ מתתיהו ור׳ טודרוס, כי לא שמרו ולא שמו מחסום לפיהם. השגחנו וראינו שהיו כותבים כל דברינו, ורעדה עצומה נפלה בלבנו, כי אמרנו שהכונה היתה כי הסופרים יזייפו ואחר כך יאמר האפיפיור: כך אמרתם, ונמצאנו נתפסים בדברינו, ולא היינו יכולים לאמר שהסופר זייף והוא מפורסם לאפיפיור. והסכמנו משם והלאה להשמר בדבורנו ולשתוק האפשר, ולא יכולנו, כי דבר האפיפיור להשיב בכל לאיש ההוא נירונימו, ואם לא נשיב אחת דתנו למות. ועל זה נתיעצנו שלא ידבר אלא אחד ממנו ואם יִרְאו דבריו אל האפיפיור הרי טוב, ואם לאו נאמר שאין תשובתו הסכמת כולנו וכי הוא טעה ואין דעתנו דעתו׳.

אחרי זאת נתרכז הויכוח בשאלה הנושנה על פסוקי התנ״ך המנבאים כביכול למשיחיותו של ישו. היהודים לא הכחישו, שייתכן כי המשיח כבר נולד, אבל סבורים היו, שבכל אופן עדיין לא נתגלה, וכל זמן שלא הגיעה שעת הגאולה הוא נמצא בשמים כחנוך או כאליהו או שנודד בעולם בהסתר. בזה התנגדו בפירוש לתמונתו האלהית של המשיח וגם לתעודתו לגאול את בני האדם מחטאו של אדם הראשון, ובזה עוררו כעסם של האפיפיור ונירונימו וחבריהם. מזמן לזמן הכניסו היהודים את דבריהם בכתב, ואז עשה כך גם נירונימו. שליחי היהודים הסכימו זה לזה ברוב הדברים, ורק בענין אחד היו חלוקים בדעותיהם. כשהתחיל נירונימו בישיבה אחת לגנות את התלמוד והביא לדוגמה אגדות דמיוניות, הכניס אסטרוק הלוי הודעה בכתב, שאין למדים מדברי אגדה. אף־על־פי שרוב שליחי היהודים הסכימו לו, יצאו יוסף אלבו ודון וידאל בנבנשתי כנגדו בחריפות, והכריזו שהאגדה חשובה כהלכה וכמה מדברי האגדה יש להבין בדרך משל ורמז. זהו המשך השאלה הישנה על ערך האגדה באמונות ודעות, שהיתה זה כמה דורות שנויה במחלוקת בין המשכילים והאדוקים.

לאחר שנוכח בנדיקטוס, כי מלחמת דברים לא תביא לו תועלת, ניסה להשפיע על היהודים באמצעים אחרים. הביאו מערים אחרות לטורטוסה יהודים שנבהלו מפני

איומי הנזירים והכריחו אותם לכפור ביהדותם בפני חכמי ישראל שבאותו מעמד. על ידי כך בקש בנדיקטוס להוכיח ליהודים, שכמה קהילות כבר נכבשו בידי הכנסיה. אולם אף־על־פי שהדבר גרם לשליחי היהודים צער רב, לא הוכיח להם כלום. בינתיים נעשה ענין הויכוח תפל, בנדיקטוס הוכרח לצאת מזמן לזמן את העיר כדי להמלך בבני סיעתו, כי בימים ההם נעשו הכנות לועידה גדולה של הכנסיה, שנועדה להכריע בין שלשת האפיפיורים המתחרים זה בזה. בימי העדרו ישב בראש ישיבות הויכוח הגינירל של ברית הדומיניקנים או כהן גדול אחר. פעמיים הופסק הויכוח לכמה חדשים, וכך נמשך הענין עד לסתו שנת 1414, והישיבות האחרונות היו לא בטורטוסה אלא בס"ט מתיאו הסמוכה. הוברר, שהויכוח איננו מש"ג את התכלית שבשבילו נועד. סיעתו של בנדיקט הפיצה שמועת שקר כי קצת הצירים נוכחו בשעת הויכוח באמיתות הנצרות, ובזה ערבבו בכוונה את האנוסים העלובים שבערי המדינה עם חבורת חכמי ישראל אמיצי הלב. האפיפיור שתוחלתו נכזבה שפך חמתו על היהודים בפקודה אכזרית (מאי 1415), שבה ציווה לבער את כל ספרי התלמוד המגדף את אלהים וכל יתר ספרי הפולמוס כלפי הנצרות, להניח ליהודים בכל עיר ועיר רק בית תפילה קטן אחד, להבדיל אותם מן הנוצרים ככל האפשר, לאסור על הנוצרים כל שירות ליהודים ואפילו להדליק אור בבתיהם ביום השבת, ולבסוף להכריח את היהודים לשמוע לפחות שלש פעמים בשנה דרשות של מסיתים נוצרים.

גזירת בנדיקטוס הי"ג נתבטלה כעבור זמן־מה, מכיון שבה בשנה ניטל ממנו תואר האפיפיור גם בארגוניה ארצו. הכנסת הגדולה של הכומרים בקונסטנציה מצאה, כי „פידרו דה לונה המכונה בנדיקטוס הי"ג" חייב בפירוד דתי מסוכן והחליטה „שהוא ענף יבש בעץ הכנסיה הקטולית ואחת דינו להגדע" (1415). לאחר פסק דין זה נסתלקו מן האפיפיור היורד גם חבריו, הבישוף פאול מבורגוס וחברו ויסנטה פרר. פרר אמר עכשו על בנדיקטוס, שהוא „אפיפיור פרוץ וצבוע". אף פרר עצמו עם להקת המשתוללים שלו קיבל נזיפה מאת האסיפה הקונסטנצית. עמו ירד מן הבמה גם מקורבו השני של בנדיקטוס יהושע הלורקי או גירונימו דה סנטה פה. מעכשיו עסק רק בספרות פולמוסית וחיבר שני ספרים: „כנגד אמונת ההבל של היהודים" ו„כנגד התלמוד" שבהם הכניס את טענותיו על היהדות, שהשתמש בהן בויכוחיו. הסניגוריה על הנצרות שבספר הראשון מלאה דברים מתמיהים ואפילו ניבול פה (למשל, הראיה מן הכתוב יחזקאל מ"ד, ב' על לידת ישו מרוח הקודש). בספרות העברית מכונה מומר זה בשם „מגדף", ראשי תיבות של שמו הנוצרי מאיסטרו גירונימו די סנטה פה. במלחמת דברים הסתפק בסוף ימיו גם המומר השני, שנלהם לפנים בעם חרמו בחרב השלטון. הישיש פאול מבורגוס, שכל תקיפותו ניטלה ממנו, חיבר ספר בשם „שיחה בין פאול ושאול כלפי היהודים" או „בחינת כתבי הקודש", שבו הוא אומר, כי כל הגזירות

שנגזרו על יהודי ספרד מימי מרטינץ הצורר הן עונש על צליבת ישו. בכל אופן עשה פאולוס עצמו כל מה שבכחו כדי להרבות את יסורי הענושים, בני אומתו שהתכחש להם.

§ 51. תקומה זמנית (1415–1454).

אחרי הצרות האלה היתה לקהילות ישראל בספרד רוָחה במשך זמן מועט. האפיפיור מרטין החמישי, שנבחר בועידת קונסטנץ, אסר כל המרת יהודים מאונס, ביחוד בספרד (1418), ולפי בקשת שליחי היהודים הוציא פקודה מיוחדת לספרד, שבה ביטל את כל פקודות בנדיקטוס הי"ג בנידון הבדלת היהודים מאת הנוצרים. פקודת שנת 1421 התירה לנוצרים בפירוש להשתמש בשירות סוכנים כספיים וסוחרים מישראל, להתרפא על ידי רופאים מישראל ובכלל לשאת ולתת עם יהודים. יותר מן הפקודות של האפיפיור פעלו על מושלי ספרד התוצאות הכלכליות הקשות של רדיפות הכנסיה ויציאת היהודים בהמון. מושלת ארגוניה, המלכה מריה, תקנה תקנות לעצור בפני היציאה ולתת הנחות שונות ליהודים הנשארים בארץ.

ביחוד ניכר השינוי בקשטיליה, שהיתה לפני זמן־מה מרכז שנאת הדת בספרד (למעלה § 49). אחרי מות המלכה האדוקה קטלינה נתפרדה מועצת השלטון, שבראשה עמדו המלכה והמומר מבורגוס. על כסא המלכות ישב המלך יואן השני (1418–1454), אולם בפועל נמצא השלטון בידי המיניסטר הליברלי שלו, אלווארו די לונא. הממשלה החדשה הבינה היטב, שדלדול הערים, ירידת ענפי התעשיה שהיו לפנים בידי היהודים והמושלמים, וכן גם התמוטטות הכספים שמצבם היה תלוי בחריצותם של המוכסנים והחלפנים מישראל – שכל זה בא מסיבת ההשתוללות של קנאי הכנסיה. לפיכך החליטו רבי המלוכה בקשטיליה לקומם מיד את השלום בארץ. ליהודים הושבו כל זכויותיהם כמקדם, ולבעלי הכספים והזריזים שבהם נמסרה חכירת הכנסות המדינה. הממשלה נתנה לקהילות הישראליות את האפשרות לבנות את האבטונומיה שלהם כמקדם ולהעמיד אותה על בסיס נכון. עבודת הבנין, שהתחילה בימי היינריך השלישי ומאיר אלגואדיץ והופסקה על ידי מעשי הרס של הכנסיה הנוצרית, נתחדשה בכל תוקף.

בראש עבודת בנין זו עמד הרב **אברהם בנבנשתי**, שהיה מקורב למלכות והוכתר בתואר "הרב של הצר המלך" (rabi de la corte). מוטל היה עליו לשוב ולבנות מן המסד את הסתדרות הקהילות, שנתמוטטה על ידי רדיפות והמרות המוניות. בכמה מקומות היה מחסור בבתי כנסיות, מפני שבימי הגזירות נהפכו כמה מהם לבתי תפילה נוצריים, נתרופפו המשמעת הצבורית, קשרי המשפחה, יסודות

הדת והמוסר, וההפקרות גברה. בעוד שהאמידים רדפו אחרי תענוגות וחיו חיי מותרות, ועוררו עליהם בזה חמת הנוצרים, התאבקו אוכלוסי העם על פת לחם והיו שרויים בבערות. בתי הספר היו ריקים, בני הנעורים פרועים לשמצה, מלשינים ונוכלים עשו מעשיהם הרעים. מצב זה עורר את אברהם בנבנשתי לקרוא ברשיון המלך לועידת רבנים ופרנסים בוואלאדוליד (1432). הועידה קבעה „תקנות" (כך נקראו גם בספרדית), שנעשו חוקת הקהילות בקשטיליה. כנראה הונחו ביסודן תקנות ישנות של קהילות בודדות, אולם הפעם נשתנו לפי רוח הזמן והושלמו על ידי תקנות חדשות. עיקר כונת התקנות היה לגדור את הפרצות בחיי הצבור. אותם העשירים, שהיו משתמטים מתשלום מסי המדינה והקהל מתוך קורבתם לרשות ומזיקים בזה לעניני הקהילות, נענשו בעונשים חמורים. כמו כן נגזרו עונשים חמורים על המלשינים והמסנים. לבית הדין של הקהילה ניתן יפוי כוח לענוש אותם בעונש כסף, במאסר וגם בעונשי גוף. מלשין שעבר עבירה שלוש פעמים נידון למיתה, אלא שהמשפט יוצא לפועל רק בהסכמת המלך. לשם צניעות ומוסר ולמניעת קנאה מצד אוכלוסי עם הארץ נאסר על בנות ישראל להתקשט ולהתהדר ביותר, „לבלי ישכחו בני ישראל ובנות ישראל את גלותם, וכי בארץ לא להם הם יושבים"[1]. כנראה לא הועילה פקודת המלכות הקודמת (משנת 1412) להמעיט את הקישוט והפרכוס של הנשים. התקנות בעניני חנוך ולימוד הטילו על כל קהילה של ט"ז משפחות להחזיק „מלמד תינוקות הגון", וכל קהילה שיש בה ארבעים משפחות מחוייבת להחזיק בית ספר „ללימוד התלמוד, הלכה ואגדה", וקהילות גדולות מחוייבות להחזיק ישיבות. בפרטות נמנו בתקנות זכויותיהם והובותיהם של הרבנים, הדיינים ויתר פרנסי הקהילות. הועידה הכריזה, שהתקנות יש להן תוקף לכל קהילות קשטיליה לעשר שנים רצופות.

תקומת הקהילות הישראליות ושינוי היחס של הממשלה אל היהודים הרגיזו את המפלגה הקנאית. בני המומר פאול מבורגוס, שמהם ירש אלפונס די קרתגינה את משמרת הבישוף בבורגוס, חלמו על התחדשות הזמן, שבו היו הנזירים מכריחים את היהודים לאלפים להמרה. מאוד מאוד התרגזו על פקודת האפיפיור אבגינוס הרביעי משנת 1435 שאסרה מעשי אונס כאלה. כעבור זמן־מה היתה לאלפונס הזדמנות, בשעת ועידת הכנסיה בבזל, לעורר שוב את שאלת היהודים, וכאן הצליח להוכיח לאבגינוס הרביעי, עד כמה „מסוכנת" השפעתם של יהודי ספרד למדינה. בהסכמת הועידה פרסם האפיפיור בשנת 1442 פקודה, שבה ביטל את ההנחות שלו ושל מרטין החמישי ונתן לכומרים יפוי כח להוציא לפועלה כל גזירות הכנסית בנוגע ליהודים ומוסלמים.

---

1 התקנות כתובות בשפה בלולה עברית וספרדית. עי' תרגום מאמרו המפורט של איזידור לאב מן ה«ריוויו» הצרפתי לחכמת ישראל (עי' ביבליוגרפיה) ב«האסיף» תרמ"ז, עמ' 133 ואילך.

כל זה אירע בשעה שמושל קשטיליה, אלווארו די לונה, הוסר ממשמרתו בהשפעת הכומרים הקנאים. הקלקלה שנתהוותה מיד בשלטון המדינה הכריחה את המלך יואן להשיב את המושל על כנו. מזימות הצוררים הופרו. הקהילות הישראליות הצליחו, ודאי על־פי השתדלות אברהם בנבנשתי, להשיג פקודת המלך (אפריל 1443 באריואל), שבה ניתן לפקודת האפיפיור פירוש שביטל אותה למעשה. בפירוש זה נאמר, כי פקודת האפיפיור אינה מפקירה את היהודים והמוסלמים וגם אינה אוסרת עליהם משא ומתן עם נוצרים; כאן הולכות ונמנות כמה מלאכות המותרות לבני דתות אחרות: חייטות וסנדלרות, ארינה, עשית כלי חרס, נגרות ועוד, מפני שמלאכות אלו אינן משרות פומביות שיש עמהן שליטה על נוצרים. אולם כדי שלא להרגיז את הכומרים בויתורים כאלה, עשה המלך בו ביום גם ויתורים לשומרי תקנות הכנסיה. היהודים נצטוו לשבת גם להבא בשכונות מיוחדות, ובמקום שאין שכונות כאלו נצטמצמו ברחובות מיוחדים. כמו כן הוארך תוקף החוק על מלבוש מיוחד ליהודים. נתקיים גם האיסור לנוצרים להתרפא מאת רופאים בני דתות אחרות ולהשתמש ברפואות שאינן מוכנות בידי נוצרים. ומצד אחר אסר המלך יואן השני על מועצות הערים להציק ליהודים על ידי צמצום זכויותיהם והזכיר להן, שבני הדתות האחרות כפופים לאפיטרופסות של המלך וכל הפוגע בגופם או ברכושם צפוי לעונש קשה.

כך נלחמה הפוליטיקה הזהירה, שטובת הארץ היתה לנגד עיניה, והכחות ההורסים של הקנאות הנוצרית. אולם יד השכל הישר היתה על התחתונה בהתאבקות מדינית זו. חזיון חדש נראה בימים ההם בספרד. השנאה לישראל, שאוכלוסי הנוצרים היו שטופים בה, מכוונת היתה ביחוד כלפי המומרים או „האנוסים" שבלבם נשארו נאמנים ליהדותם. אל הפחד מפני האויב החיצוני שמחוץ לכנסיה נצטרף הפחד, שמא לא נכנסו הבורחים מן מחנה האויב לתוך מבצר הכנסיה אלא כדי לפוצץ אותו מבפנים.

§ 52. התנועה כלפי האנוסים

מימי השמד, שעשה אלפים ורבבות של יהודי קשטיליה וארגוניה לשבויי הכנסיה, היתה שאלת המומרים או „הנוצרים החדשים" מעוררת דאגה בלב השובים. מצד אחד הבינו, שהרוב הגדול של המומרים החדשים קבלו אמנם את הטבילה הנוצרית, אבל לא את הדת הנוצרית. עבדי הכניסה האנוסים היו בקרב לבם נאמנים ליהדותם וקימו בסתר את המצוות בהתלהבות של נרדפים. את בניהם לא הטבילו לנצרות, וכשהוכרחו לכך מיהרו לטהר את הילד אחרי הטבילה. למראית עין היו

הולכים לבית התפילה של הנוצרים, אבל בסתר היו מתפללים בבית הכנסת, שומרים שבת ומועד, מקיימים הלכות מאכלות אסורות ויתר מנהגי ישראל. דבר זה לא נסתר מעיני הקנאים, ולפיכך החליטו הכומרים הקתוליים בשנת 1429 בועידת טורטוסה להשגיח בעין פקוחה על המתיהדים. אולם בצד היהודים הנסתרים, שהמרתם מאונס גרמה להם יסורי נפש קשים, נמצאו גם מומרים לתיאבון, ששאפו להרויח ממצבם החדש. מתוך זכויותיהם האזרחיות המלאות עשו עושר על ידי מסחר, רכשו אחוזות, תפסו משרות גבוהות בשלטון ובצבא ואפילו בכנסיה, ויש שהתחתנו עם המשפחות הספרדיות המיוחסות. מחוג זה יצאו צוררים מטפוסם של גירונימו דה סנטה פי או פאול מבורגוס וצאצאיו. אמנם צוררים כאלה היו יוצאים מן הכלל, כי על־פי רוב היה קיים הקשר עם האחים הנעזבים במשך דורות, ואפילו המומרים המתבוללים הוסיפו ברובם להגות חיבה ליהדות. לפיכך היה מצוי בחברה הספרדית, שבה היתה השפעת היסודות הזרים הולכת וגוברת, חשד כלפי כל המומרים. „הנוצרים החדשים" או האנוסים נקראו בשם „מַרַנים", שפירושם בספרדית „ארורים" או „חזירים". הגיע זמן שבו נתנו מנוחה ליהודים הגלויים ועשו שפטים ביהודים הנסתרים, שנחשבו למזיקים ביותר.

מתחילה היתה התנועה כנגד האנוסים לובשת צורה חברתית וכלכלית יותר מן דתית. התנועה קמה בעיר הבירה של קשטיליה, בטולידו, בחורש מרץ 1449. ומעשה שהיה כך היה. המושל אלווארו די לונה דרש מאת מועצת העיר לשם הגנת הארץ מיליון מַרבֶדים, והמועצה סירבה לתת את הסכום. מיד נצטוו המוכסנים, שהיו רובם מן האנוסים, לגבות את המס על ידי כפיה. אולם כשהתחילו למלאות את הפקודה, הקיף ההמון את ביתו של חוכר המסים העשיר אלפונסו די קוטה והבעיר אותו באש, ואחר כך הרסו גם את בתי יתר האנוסים. אף־על־פי שהמותקפים עמדו על נפשם, גברו הפורעים והמיתו את ראשי האנוסים, גררו את גופותיהם ברחובות העיר ולבסוף תלו אותם ברגליהם. אין ספק שיד ראש העיר היתה באמצע, כי בהתמרמרות העם רצה להשתמש כתואנה ולפטר את האנוסים מכל המשרות העירוניות. אסיפת האצילים ופקידי העיר, שנקראה על ידו, נמנתה וגמרה שמכאן ולהבא לא יכהן שום מומר במשרה פומבית. על סמך החלטה זו נפטרו שלושה עשר אנוסים שהיו שופטים, נוטריונים וחברי מועצת העיר טולידו. הגזירות שבטולידו שמשו דוגמה לערים אחרות ואף שם התחילה הסתה כלפי האנוסים, שנימוקיה היו חברתיים יותר מן דתיים. האנוסים התאוננו לפני האפיפיור וניקוליוס החמישי הוציא פקודה, שבה הביע את מורת רוחו על המאורעות שבטולידה ודרש, שהנוצרים החדשים יהנו בשירות המדינה והערים מכל הזכויות של הנוצרים הישנים (1449). אולם כעבור שתי שנים, כשהודיעה ממשלת קשטיליה לאפיפיור, שמספר הנוצרים למראית עין הולך ורב, נתן ניקוליוס

החמישי יפוי־כח לבישופים בספרד לְמַנות אינקוויזיטורים מיוחדים כדי לגלות את הנוצרים משפה ולחוץ, המקיימים באמת את מנהגי היהודים׳, לאסור אותם מבלי שים לב למשמרותיהם ולמסור אותם למשפט האינקוויזיציה (1451).

עם כל הרדיפות והגזירות הללו עלו האנוסים ובאו לחוגים העליונים של החברה הנוצרית. להשפעה מדינית רבה הגיעו ביחוד בימי הינריך הרביעי מלך קשטיליה (1454—1474), שמסר את שלטון כספי המדינה ליהודי מומר ושמו דיאֶגו דאווילה. מומר זה היה מוסר את הכירת המכסים והמסים לקרוביו המומרים ואפילו היהודים. שוב הופיעו בחצר המלכות רופאים מישראל. הרופא יעקב נונים נתמנה על ידי היינריך הרביעי ל„רב בחצר המלכות׳ והורשה להערכת המסים בין הקהלות וחלוקת ההכנסות בין בני בית המלך והשרים. הנסיכים ורבי המלוכה, שנהגו מסבלנות זו לגבי היהודים במקצוע הכספים, לא הקפידו על הליברליות של המלך, אולם שאר האצילים ראו ורעמו. ההלטות האצילים בועידות הקורטים היו מתנגדות זו לזו. בשנת 1462 בקשו הקורטים מטולידו מאת המלך לבטל את כל הגבלות היהודים במסחר ובעסקי הלואה המביאות נזק לאוצר המדינה ולאזרחים, וכעבור שלוש שנים, כשהיתה יד הצוררים על העליונה, דרשו אותם הקורטים עצמם לחדש את הגזירות הקשות של „שעת שמד׳. בשנת 1469 טענו הקורטים, שחסד המלך ליהודים גרם לדבר, שהבישופים נותנים בהכירה ליהודים ולמוסלמים אפילו קרקעות של הכנסיה, והמלך התנודד בין ההשפעות השונות שמסביב לו.

אחד המסיתים הצוררים בימים ההם היה הכהן של בית המלך, אלפונסו די אֶספינא, ראש ברית הפרנציסקאנים וראש האוניברסיטה של סלמנקה. בדרשותיו עורר די אספינא למלחמה על הכופרים המוסלמים והיהודים. ביחוד טען על היהודים ושפך את חמתו על שתי מפלגותיהם, על הגלויים ועל הנסתרים. בספרו „הגנת האמונה כנגד יהודים, מוסלמים ויתר שונאי הדת הנוצרית׳ (1460 בערך) הוא הולך ומונה את כל העלילות הבדויות של ימי הבינים: רציחת ילדי נוצרים, חילול לחם הפנים, הרעלת הבארות וכדומה, כדי להוכיח, כמה מסוכנת היא היהדות לחברה הנוצרית. מכיוון שהמחבר איננו מקוה לעשות את היהודים המבוגרים לנוצרים טובים, הוא יועץ לקחת מאתם את ילדיהם הקטנים, כדי לחנך לפחות אותם לבנים נאמנים לכנסיה. את האנוסים המתיהדים יועץ הוא לטהר מכל חטאותיהם על ידי מדורות האינקוויזיציה. די אספינא לא הסתפק בהסתה שבעל־פה ובכתב, אלא ניסה לערוך בסיוע הגזירים משפטי עלילות דם ועל ידי כך לעורר את ההמונים לפרעות. בקצת מקומות הצליח בזה, כמה מן האנוסים, שנמצא עוונם בקיום מצוות ישראל, נתבעו לדין הבישוף ונידונו לשריפה.

לבסוף גרם הפולמוס בדבר האנוסים לפירוד בחברה הספרדית, בעוד שהקנאים

השתדלו להתבדל מן המומרים בחיי המשפחה ובצבור הוסיפה המפלגה הליברלית, שבין חבריה נמנו הרבה אנוסים, לטשטש את התחום בין ספרדים אמתיים וצאצאי יהודים מומרים. הדברים הגיעו בסוף ימי היינריך הרביעי גם לידי שפיכות דמים. בחודש יולי שנת 1467 נתחדשו הפרעות בטולידו. הנוצרים הישנים נלחמו עם הנוצרים החדשים על השליטה במועצת העיר, שבראשו עמד חובב האנוסים השופט אלווארו גומיץ. מתחילה נתאבקו המפלגות זו בזו בבית התפילה, ואחר כך עברו התגרות לרחובות העיר. השופט גומיץ ומנהיג האנוסים פרדיננדו די לה טורה תפסו את כל הגשרים והשערים וצלצלו בפעמונים כדי לקבץ את בני סיעתם לעמוד על נפשם, והנוצרים הישנים קראו לעזרתם את יושבי הפרוָרים, שהצליחו להבעיר את השכונה העשירה של מתנגדיהם. אלף בתים היו למאכולת אש, כמאה ושלושים אנוסים נהרגו בתגרה, וראשם די לה טורה נתלה על עץ.

לאחר שש שנים נשנו הפרעות בקורדובה. הקנאים והבישוף בראשם נתחברו לאגודה בשם „אהבה נוצרית", שעל פי תקנותיה אסור היה לאנוסים לבוא בתוכה בלי שים לב לעמדתם בחברה. פעם אחת, בחודש מרץ 1473, כשערכה האגודה תהלוכה דתית ברחובות העיר, סגרו האנוסים את בתיהם לאות מחאה והניחו אותם בלי קישוט, מה שהרגיז את ההמון ביותר. פתאום התפשטה שמועה, שנערה אחת שפכה מבית אנוסים שופכין בשעה שעברה התהלוכה והמים נתזו על האיקונין של אם ישו. ההמון המתמרמר, ונַפָּח אחד בראש, השתער בלפידים בוערים אל תוך בתי האנוסים, הרוג ובזוז. ראש העיר אלפונסו די אגילאר, שאשתו היתה בת אנוסים, וכן גם אחיו שנתפרסם לאחר זמן כמפקד צבא הספרדים בשם גונזלוו די קורדובה, שלחו לקראת הרוצחים גדוד צבא. כשדרש ראש העיר מאת האספסוף להפסיק מיד את מעשי האלמות, הומטר עליו מאת הנפח שבראש ההמון מבול של דברי גנאי, ומיד הרג אותו אגילאר בחרבו. מעשה זה יצק שמן לתוך המדורה. בקריאות נקמה התנפל ההמון, שנתרבה בינתיים, על האנוסים ומגיניהם, גבר על גדוד הצבא הקטן והמשיך את מעשי ההרס ביתר אכזריות: גדולים וקטנים נהרגו, נשים ונערות נאנסו. כמה משפחות של אנוסים נמלטו ממות רק על ידי זה שברחו אל המקומות הסמוכים.

אחרי טולידו וקורדובה הגיעה שעתן של ערים אחרות בקשטיליה (קַרמונה, כאין). ביחוד הצטיינו באכזריות הפרעות בשיגוביה. ההתנפלות על אנוסים ויהודים הוכנה כאן זמן רב. בשנת 1471 כבר הפיצו הקנאים את השמועה, שקהילת ישראל בסיפולבידה הסמוכה לשיגוביה צלבה בהוראת הרב ילד נוצרי לשם שמים. בעלילה זו השתתף גם הבישוף המקומי יוהן דאווילה, בנו של שר הכספים האנוס הנזכר למעלה, ודאי כדי להוכיח את מסירותו לנצרות על ידי רדיפת היהודים. שמונה מיהודי סיפולבידה הובאו לשיגוביה, נחקרו מתוך עינויים ונידונו למות, ואף בסיפולבידה עצמה

הומתו יהודים אחדים בידי ההמון. בשיגוביה נמרו להשמיד את האנוסים כמו שעשו בקורדובה, ורק שהיתו המקרית של המלך היינריך הצילה אותם מכליון גמור (1474).

הגולים מקורדובה החליטו לבקש מפלט במקום שיוכלו לשבת בשלוה. לשם זה פנה אחד מראשיהם פידרו די הירירה אל נציב גליל שיביליה, הדוכס מדינה־סידוניה, בהצעה לתת לאנוסים את המבצר גיבראלתאר, שנלכד לפני זמן־מה מאת המוסלימים. האנוסים התחייבו לקחת על עצמם את ההגנה הצבאית על המבצר ולשלם לנציב מסים. הדוכס הסכים, וכתב החוזה צריך היה להחתם בשיביליה. אולם בינתיים הרימו צוררי היהודים צעקה גדולה: האנוסים עלולים להתאגד בגיבראלתאר עם המוסלימים שבאפריקי ולהסגיר להם את המבצר, זה המפתח לארץ ספרד. באמצעים כאלה הצליחו הקנאים סוף־סוף להניא את הנציב מחתימת החוזה, וכך לא עלתה בידי האנוסים ליסד להם מקלט בטוח על חוף גיבראלתאר.

§ 53. מקלט ליהודי ספרד בפורטוגאל.

פורטוגאל, שהיתה סניף לספרד היהודית, פגרה אחרי המטרופולין במאה שנים שלימות. אף־על־פי שהפורטוגיזים היו קתולים נאמנים וקנאים לדתם, לא למדו את מזימות הקנאות הספרדית ועדיין לא קמו להם גבורים לרצח ולשמד מסוג הנזירים, מרטיניץ או פרר. כמקודם נשארה כאן בתקפה הפוליטיקה של סבלנות לגבי היהודים ששלטה גם בספרד לפני המשבר של שנת 1391. אמנם זכות הישיבה של אוכלוס ישראל היתה מצומצמת בשכונות המסוגרות, אולם היהודים לא הופרעו בפעולתם הכלכלית, וכמה יהודים עשירים היו גם מקורבים למלכות כסוכנים כספיים או כחוכרי מסים, מה שהשאיל להם גם השפעה מדינית. וכך היתה פורטוגאל מקלט בטוח ליהודים ולאנוסים הנרדפים בספרד.

בשנת הפורענות 1391 נשתקעו כאן, כאמור, כמה פליטים מקשטיליה, ומי שהיו אנוסים שבו בפורטוגאל בגלוי ליהדותם. אמנם הבגידה בדת הקתולית היתה נענשת על פי החוק הפורטוגיזי בעונש חמור, אולם הרב הכולל של פורטוגאל משה נאבארו (למעלה § 36), שהיה גם רופא החצר של המלך יואן הראשון, השכיל להסיר את רוע הגזירה בהגישו אל המלך שתי פקודות האפיפיור, שעל פיהן נאסרה המרת היהודים מאונס. על סמך הפקודות הללו ציווה המלך להתיר לפליטי קשטיליה להחזיק באמונתם הקודמת (1392). לאחר עשרים שנה אסר יואן הראשון להמטוף הצורר וויצנטה פרר, שבקש להלהיב גם את הפורטוגיזים על ידי דרשותיו, את הכניסה לארצו. אולם כשנתרבו מחנות האנוסים שבאו לפורטוגאל לשם התיהדות, ציווה המלך למסור אותם למשפט (1414), ומפני זה הוכרחו הגולים שוב

ללבוש צורה של נוצרים אדוקים. יואן הראשון ראה עצמו חייב לסייע בכל האפשר להמרת היהודים מרצון והבטיח למומרים כל מיני זכויות יתירות, למשל שחרור מעבודת הצבא ומן ההתחיבות להמציא סוסים לצבא (1422). זכות זו ניתנה לאחר זמן גם לכל נוצרי, ששידל יהודיה להתנצר ונשא אותה לאשה. חוץ מזה הטעים המלך בעָטים של הכומרים בכמה מפקודותיו, שהאות המיוחד ליהודים הוא חובה ושאסור להם לתפוס משרות פומביות. כמו כן אסר על הנסיכים, הבישופים, הגרפים האבירים למנות יהודים לסוכנים או ללבלרים. אבל פקודות אלה לא הוצאו לפעולה, והראייה שבסוף ימי מלכותו באו הכומרים אל המלך בטענה שהוא בעצמו ממנה רופאים יהודים בהצרו וחוכרי מסים ופוטר אותם מנשיאת אות היהודים (1427).

יורשו של יואן, המלך דוארטה (1433—1438), היה נוטה יותר לצד הכומרים, אף־על־פי שהוא עבר עבירה קשה ונתרפא מאת הרופא היהודי גדליה אבן יחייא, שהיה גם איצטגנין שלו. אחד מרושמי הרשומות מספר, כי בשעת ההכנות לחג ההכתרה יעץ איצטגנין זה למלך לדחות את החגיגה, כי רעה נגד פניו, והמלך לא קיבל עצתו באמרו, שהוא בוטח באלהים יותר מאשר בכוכבים, אבל הנבואה נתקיימה: ימי מלכותו של דוארטה היו קצרים ורעים. כשראה המלך את מזלו הרע ניסה להתרצות לאלהים על ידי רדיפת הכופרים והוציא כמה גזירות להתבדלות היהודים מן הנוצרים, מה שגרם נזק רב במקצוע הכלכלה. חירות המסחר של היהודים הוגבלה כל כך, עד שהוכרחה קהילת ליסבון למחות בדבר.

הרדיפות חדלו לאחר שעלה על כסא המלכות אלפונס החמישי (1447—1481), שהיה זכור לטוב בדברי ימי ישראל. אמנם נשתמר ספר חוקים בשם מלך זה המכיל את כל ההגבלות הנוגעות ליהודים, אבל המלך לא נהג למעשה על־פי החוקים האלה שנקבעו בדורות הקודמים ונתחברו לקבוץ מיוחד בידי יועציו המשפטיים. למשל, רשאים היו היהודים בימיו לגור בערים גם מחוץ לשכונות מסוימות, לצאת ברחוב העיר בלי סימן מיוחד ואפילו ללבוש מלבושים הדורים, לתפוס משרות פומביות בערכאות הכספיות ולסחור בלי מפריע. הכומרים והתגרים הנוצרים התרעמו על זלזול זה במצוות החוק, ובליסבון אירעו פרעות כדוגמת ספרד הסמוכה (1449). המסיתים גירו מתחילה להקת תלמידים מבתי הספר להתנפל על היהודים בשוק העיר, וכשציוה ראש העיר לאסור את הנערים המתנפלים ולהלקותם בפומבי, השתער ההמון המתמרמר על שכונת היהודים, התגבר על יושביה, שעמדו על נפשם בנשק, והתחיל במעשה הרס. מזכיר הממשלה מיהר להודיע למלך, ששהה בזמן ההוא באיבורה, על הנעשה וביקש ממנו לשוב מיד לליסבון כדי להרגיע את העם. כששב המלך כבר שקטה העיר על ידי פעולת הפקידות המקומית, אולם פקודת המלך לענוש את המסיתים על־פי חומר הדין עוררה התרגשות חדשה. הדברים הגיעו לידי התקוממות כלפי המלך, שהוכרעה בכח הצבא.

אסיפות נבחרי האצילים או הקורטיס, שהרוב בהן היו שונאי ישראל, הקיפו את אלפונס החמישי בהחלטותיהן, שדרשו גזירות קשות על היהודים. בשנת 1451 התאוננו הקורטיס מסַנטֵרֶם, כי היהודים לובשים בגדי משי; אסיפת נבחרי המעמדות בליסבון קובלת על שהיהודים רוכבים בראשון לשבוע על פרדים ומסתייעים במנהיגים נוצרים (1455); הקורטיס מקואימברה החליטו שיש לאסור על היהודים חכירת קרקעות של הכנסיה וקנית קרקע לבנין בתי כנסיות, ותבעו ליטול מבית הדין של הרבנים את הרשות לשפוט בדיני ממונות בין יהודים ונוצרים, ואפילו אם הצד הנוצרי מסכים לדבר (1473). אולם אלפונס החמישי לא נענה להחלטות אלו, שהיו ספוגות שנאה מעמדית ודתית. טובת המדינה היתה חשובה בעיניו יותר מן השאיפות המיוחדות של מעמדות בודדים, ולפיכך קירב לעבודת המדינה יהודים משכילים ובעלי כשרונות. ביחוד קרובה היתה לחצר המלכות המשפחה המיוחסת א ב ן י ח י י א, שבניה הצטיינו במקצועות שונים מאות שנים. המלך אלפונס היה נוהג להתווכח עם אחד מבני המשפחה הזאת, החכם דון יוסף יחייא. באחד הוכוחים הללו הוכיח המלך את היהודים, שהם נוטים להתעשר ולהתהדר במלבושיהם ובתכשיטי נשיהם ובזה הם מעוררים קנאת הנוצרים. והמלך הוסיף: „איני רוצה בתשובתך, כי ידעתי מות או שלל ישיב אתכם (מדרככם), ואז תבכו מעשיכם"[1], — על פשעים כאלה הוכיחו גם חכמי ישראל את עמם, כמו שראינו למעלה (§ 35).

בחצר מלכותו של אלפונס החמישי תפס מקום חשוב ומשפיע גם אחד מגדולי יהודי ספרד, ד ו ן י צ ח ק א ב ר ב נ א ל (1437—1508), ששמו כרוך במאורעות הקשים של הזמן ההוא. מזלו של בית אברבנאל הוא סמל לדברי ימי כל הדור ההוא, מן טבח שיביליה בשנת 1391 עד גירוש ספרד בשנת 1492. עיר מולדתו של אברבנאל היתה שיביליה, שם הוכרח אבי אביו של יצחק, השר והנדיב שמואל אברבנאל, להתנצר למראית עין כדי להציל את נפשו, ונקרא בשם יואן די שיביליה (למעלה § 37), ואחר כך ברח לליסבון ושב ליהדות. בנו של שמואל, יהודה אברבנאל, נעשה סוכן כספי בחצר המלך פורטוגל והוריש את משמרתו לבנו יצחק, שנועד לתעודות גבוהות מאלו. יצחק אברבנאל, שהיה ידען גדול בתורה, בפילוסופיה ובחכמת הטבע, עסק מבחרותו ביצירה ספרותית, שהגיעה להתפתחותה השלימה רק בסוף ימיו. ובין תחילת מפעלו הרוחני לסיומו הי חיי חולין בחוג מרום עם הארץ בליסבון. כשנתמנה על ידי אלפונס החמישי לשר הכספים נתקרב ליתר רבי המלוכה, וביחוד נתרועע לדוכס די ברגנצה מזרע המלוכה. לאחר שנהפך עליו הגורל תיאר אברבנאל את הזמן ההוא (1465—1481) בדברים הללו: „שלו הייתי כביתי, בית והון נחלת אבות, בית מלא ברכת ה', בלישבונה המהוללה, עיר ואם במלכות פורטוגל. שם ציוה ה' את הברכה

1 „שבט יהודה" לאבן וירגא סימן ס"ה, הוצאת ווינר עמ' 108.

באסמי, העושר והכבוד לפני ותענוגות בני האדם, ביתי היה בית ועד לחכמים, שמה ישבו כסאות למשפט מפי ספרים ומפי סופרים, טוב טעם ודעת ויראת השם, רענן הייתי בהיכל המלך דון אלפונזו, מלך עושה משפט וצדקה בארץ, רוח והצלה עמד ליהודים" [1]. אולם אחרי מות אלפונס החמישי כלו הימים הטובים. המלך החדש יואן השני (1481—1495), עריץ אכזרי, האשים את הדוכס די ברגנצה, שבגד בפורטוגל לטובת קשטיליה, והוציא דינו למות. אף קרוביו וידידיו נמצאו בסכנה כזו וברחו, ובתוכם גם יצחק אברבנאל, שידידיו הזהירו אותו ברגע האחרון, כשהיה מוכן לבוא לפני המלך כמצווה. המלך שלח אחריו רודפים, אבל אברבנאל הצליח לעבור את גבול פורטוגל ולהמלט בקשטיליה. המלך ראה במנוסה זו קיום החשד, והחרים את כל רכוש הנמלט. בשנת 1483 נשתקע יצחק אברבנאל בטולידו, וכאן ראה בעיניו את החורבן האחרון של יהודי ספרד.

§ 54. שקיעת התרבות העברית הרוחנית בספרד.

ימי הסערה של רדיפות היהדות הטביעו את חותמם על הספרות העברית בספרד. סימנה המובהק של הספרות בימים ההם היא עמידתה על נפש היהדות התבדלות גמורה של תורת היהדות בבחינת שיטה דתית ופילוסופית מכל שאר התורות והדגשת יתרונה על פני בעלי תחרותה – זו היתה התכלית היחידה שחכמי ישראל נתפעלו ממנה לנוכח גזירות השמד של אותה התקופה. בשעה שהמשומדים מתוך אונס ובניהם אחריהם נמצאו בסכנה לעזוב לגמרי את מחנה ישראל ולהיות נוצרים מרצון, נעשה הפולמוס כנגד האמונות והדעות של הנוצרים עיקר המצוות הספרותיות, לפיכך עוסקת הספרות העברית במחצית הראשונה של המאה הט"ו קודם כל בסניגוריה ובפולמוס. בארץ זו, שבה היו ויכוחים דתיים מעשים בכל יום ושפעם אחת היה בה גורל כל העם תלוי מתוצאת ויכוח טורטוסה שנמשך יותר משנתיים, נעשתה הספרות הפולמוסית להלק אחוז של החיים. בכתיבה נהגו חירות יותר מאשר בדיבור, בקורת גלויה של הנצרות, שלא היה לה מקום בויכוחים שבעל-פה עם הכומרים התקיפים, היתה מצויה יותר בפולמוס שבכתב. ובין מחברי ספרי הפולמוס אנו מוצאים חכמים, שסבלו בעצמם מאונס הדת.

אחד האנוסים האלה היה, למשל, הפילוסוף והמדקדק יצחק בן משה הלוי, הידוע בשמו הספרדי פרופיאט דוראן או בשמו הספרותי אפודי על שם ספרו הדקדוקי "מעשה אפוד". פורענות שנת 1391 השיגה אותו בקטלוניה, ושם התנצר למראית עין ביחד עם חברו דוד בוניט. החברים נדרו נדר ללכת ביחד לארץ

1 בפירושו למקרא, הקדמה לספר מלכים.

ישראל ולשוב שם ליהדות. פרופיאט דוראן הלך באמת מיד לאחת הערים בצרפת הדרומית והמתין שם לחברו כדי לנסוע ביחד. אולם בינתיים קיבל מכתב מבוניט, שהחליט בהשפעת המומר פאול מבורגוס להחזיק בדת הקתולית ויעץ לחברו לעשות כמעשהו. דוראן ענה בחמתו לחברו הבוגד תשובה מלאת לעג כבוש, שבה כל דבור מתחיל „אל תהי כאבותיך".

„אל תהי כאבותיך — כותב הוא בלעג עוקץ — אשר האמינו באל האחדות הפשוטה לבד ושללו ממנו הרבוי לגמרי. ואתה לא כן תאמינהו אחד ושלשה והשלשה אחד מה שאין הפה יכול לדבר וכבדה האזן משמוע.

אל תהי כאבותיך, אשר האמינו באלהים בלתי משתנה באחד מאופני השנוי, ושללו ממנו הגשמות בכל מאמצי כח, בעיונם נתנוהו שכל פשוט ונקי. ואתה לא כן, לא תשלול ממנו הגשמות והגופיות, חלילה לך! והאמן בו, שנתלבש בשר ונשפך כמים דמו לכפר על עמו. כן תודה אליו אשר סבל המות להושיעך, הליך הוא נשא עם מכאוביך, לא גזרה חכמתו אופן אחר להושיעך זולתו. האמן בו שנתבשר (נעשה בשר) בבטן העלמה המורה בלשון עברית בתולה תמימה, כמו דרך גבר בעלמה (משלי ל' י"ט), וכבר נתן על זה אות לאחד מקטני אמנה, שהיה קודם זה כחמש מאות שנה (אחז, ישעי' ז' י"ד).

צא אל הבקעה וקח לך עצמות אדם, גם שאל באוב וידעונים וכימי צאתך ממצרים יראוך אותות ומופתים ודברים זרים ונפלאים" (רמז לאותות ולמופתים של שרידי הקדושים הנוצרים).

האגרת מסיימת בברכה זו: „ישו המשיח יאיר פניו אליך, הוא ולא אחר, וישם לך שלום ויברכך"[1].

האגרת של פרופיאט דוראן נתפשטה בכמה העתקים, וכמה מן הכומרים הקתולים, שלא הבינו את הלעג הצפון בה, חשבו בתמימותם, שהמחבר הוא אחד המומרים, שהיו נוהגים בימים ההם לדבר על לב אחיהם לעשות כמעשיהם. וכשנוכחו בטעותם ציוו לבער את כל הכתבים של האגרת המגדפת את האלהים. פרופיאט דוראן חיבר גם כתב אחר כלפי הנצרות, ערוך בצורה שיטתית, בשם „כלימת הגויים", בו הוכיח מדברי הימים שישו הנוצרי לא שם עצמו אלוה מעולם, ורק אבות הכנסיה המאוחרים עשו אותו אלוה. דוראן, שנמנה על פי דעותיו לבית המדרש של בעלי השכל, חיבר גם פירוש מצוין לספר הספרים של הרציונליזמוס הישראלי, ל„מורה הנבוכים" של הרמב"ם. חוץ מספר הדקדוק הנזכר למעלה כתב גם ספר על סוד

---

1 האגרת נדפסה לראשונה בסביוניטה בשנת 1554 וחזרה ונדפסה על ידי אברהם גייגר (מלוא חפנים 1840; קובץ ויכוחים 1841) ועל ידי פ. מ. היילפרין, בחלק ב' מספר «אבן בוחן», 184. בזמן האחרון נדפסה שוב ב«אוצר ויכוחים" של י. ד. אייזנשטיין, עמ' 94—98.

העיבור („חשב האפוד") וספר רשומות על רדיפות היהודים בארצות שונות. אולם ספר אחרון זה לא הגיע לדורנו.

בצד פרופיאט דוראן עבדו עבודת הזמן בסתירת הנצרות כמה סופרים וחכמים. יצאו כמה ספרים בשמות של מלחמה: „קשת ומגן", „מגן ורומח" וכיוצא בזה, זאת אומרת הגנה והתקפה, סניגוריה ופולמוס. מחבר אחד הספרים הללו היה הרב המפורסם שמעון בן צמח דוראן הידוע בראשי תיבות בשם רשב"ץ (מת בשנת 1444). אף הוא היה מחללי הפורענות של שנת 1391 והוכרח לברוח מעיר מושבו פלמה באי מיורקה שנחרבה. רשב"ץ מצא לו מקלט באלגיר, ואחרי מות רבו יצחק בר ששת (למעלה § 38) נתמנה לרב הכולל של כל הקהילות בארץ. בספרו „מגן אבות" הקדיש פרק שלם (בשם „קשת ומגן") לבקורת הברית החדשה ואגרות שליחי הנצרות. כפרופיאט דוראן מדגיש גם הרשב"ץ את הסתירה שבין דברי ישו שבא לקיים את התורה, ובין שיטת פאולוס, שבא לבטל את התורה. לדברי הרשב"ץ היה יוחנן המטביל „חסיד שוטה" מכת האיסיים הקיצונים. אף ב„דרשת ההר" של ישו רואה רשב"ץ רק הסידות מופרזת ושאיפה לעשות „סייג לתורה" גם במקצוע המוסר. במנוחה גמורה ובלי שום משוא פנים מראה המחבר את האפסות שבאגדת האונגליון ומוכיח, שמחברי הברית החדשה מגלים במקרא פנים שלא כהלכה. ביחוד מתוכח הוא עם יוצר התרגום הרומי של המקרא, עם הירונימוס הקדוש.

כלפי כתבי הפלסתר של המומרים מטפוסו של פאולוס מבורגוס או גירונימו די סנטה פה יצא מזוין ב„מגן ורומח" הרופא חיים אבן מוסה (מת בשנת 1460). נוהג היה להתוכח גם בעל־פה עם חכמי הנוצרים והיה אמן בצחצות הרבות הפולמוס.

בספרו הנזכר הוא מספר בלעג מסותר: „קרה לי עם חכם פקח מחכמיהם לפני האדון אשר אני עמו (בתורת רופא), שהיינו יושבים שלשתנו. ואמר החכם: אדוני, הלא ידעת אם לא שמעת, שאין ליהודים אלא ספר אחד באלהות, ששמו „מורה הנבוכים" ולנו יש ספרים באלהות שלא יכילם היכל גדול. ועל כל זה הייתי שותק, ויאמר לי האדון, שעל כל פנים אשיב לדבריו. אז אמרתי: אין ליהודים צורך לאלה הספרים זולתי אחד. כי הנה יסוד תורתנו הם י"ג (עיקרים) ועל כן לא יצטרך היהודי רק עלה אחד באלהות, כי כל אמונתו מסכמת בשכל; אבל להאמין שבשביל חטא אדם הראשון לא יוכל האל לכפרו מבלתי מיתתו (של ישו) ושנתגשם בבטן האשה ושלא מצא חכמתו לכפר אותו עוון מבלי מיתתו, ושסבל כל כך קלונות ויסורים עד שמת, ואף־על־פי־כן מתים כל בני חלד והולכים הרשעים לגיהנום — כל ספרים שבעולם לא יכניסו זה במוח המשתכלים כלל. אז שתקנו שנינו, והאדון תמה מזה הדבור וציוה שלא נתוכח לפניו, פן נשים ספק בלבו. ונשארנו שותקים"[1].

---

1 עי' בית תלמוד ב', עמ' 117 ואילך.

כל כך הרעישו בימים ההם את הרוחות שאלות אמונות ודעות, עד שבגללן היו נהרגים מיתה גופנית ורוחנית. נתפשטו בעם סיפורים רבים על ויכוחים דתיים שבהם הצטיינו היהודים בתשובותיהם. כמה סיפורים כאלה נשתמרו בספר ,שבט יהודה' של אבן וירגא.

תקופה כזאת, שבה היו הרוחות נלהבות בריב אמונות ודעות, לא היתה נוחה לבקורת ולחקירה חפשית של דת הנרדפים. החכם חיים אבן מוסה הנזכר למעלה מספר, כי פעם אחת השתמש דרשן אחד, שדרש על אחדות האלהים ,בדרך החקירה כדרך הפילוסופים': ,ואם (אלהים) אינו אחד יתחייב כך וכך', ומיד קם אחד החרדים וצווח: ,בגזירת אשביליה הכוני פצעוני עד השאירוני המכים מת לפי דעתם, כל זה סבלתי על אמונת שמע ישראל ה' אחד, ועתה אתה בא על קבלת אבותינו מפי חקירת הפילוסופים ותאמר: אם אינו אחד, יהיה כך וכך! יותר אני מאמין לקבלת אבותינו'— ויצא מבית הכנסת ורוב הקהל עמו. בתנאים כאלה אפשרית היתה רק פילוסופיה אחת, שהשתדלה לבצר את האמונה על ידי ביסוס היסטורי ורגשי ולא על ידי ביסוס שכלי. שיטה פילוסופית כזאת ערך יוסף אלבו (1380—1440), אחד ממשתתפי ויכוח טורטוסה ועד ראיה לגזירות ויצנטה פרר בארגוניה. אלבו, שהיה תלמידו של הפילוסוף השמרני חסדאי קרשקש, מוסר בספרו על עיקרי היהדות (,עיקרים') את תמצית רעיונותיו של רבו. עיקר שאיפתו של אלבו היא לאומית סניגורית: מתכוון הוא לא רק להראות את יתרון האמונה על החקירה השכלתנית, אלא גם את יתרון האמונה הישראלית על יתר האמונות, מבלי לנגוע באמונות הנוצריות הוא פוגע בהן על ידי שהוא מתאר בדיוק את שרשי היהדות וסעיפיה. לדעת אלבו נובעת כל אמונה משלשה עיקרים: מציאות אלהים, תורה מן השמים ושכר ועונש. אולם לא כל דת המודה בשלשת העיקרים האלה היא על ידי זה בלבד דת אמת. רק אותה הדת, שהיא מודה גם בשרש העיקרים ובענפיהם, היא דת אמת. למשל, אין עיקר מציאות אלהים אומר עדיין, מה היא מציאות זו; את זה יש לראות רק מן השרשים: מאחדותו ורוחניותו ונצחיותו המוחלטת (בניגוד לאמונת השילוש והגשמת אלהים באדם וכיוצא בזה). וכן גם אין העיקר השני, תורה מן השמים, כשר אלא על ידי הכרת מעלת משה רבנו על כל הנביאים שלפניו ושלאחריו, אף כל המצוות של התורה אינן אלא ענפים המסתעפים מן העיקרים ושרשיהם. קיום המצוות חשוב יותר מדעת אלהים, מפני שהוא מחנך את המאמין יותר מן העיונים המעמיקים של החקירה הפילוסופית. אולם בכל אדיקותו הדתית לא נמנע אלבו מלהביע את הרעיון הנועז, שהאמונה בביאת הגואל איננה עיקר מעיקרי האמונה, אלא מסורת לאומית בלבד. בזה ביקש כנראה לסתור דברי חכמי הנוצרים, שעשו בויכוח טורטוסה את ענין המשיח לקוטב כל המחלוקת: בניגוד לדעתם המסתורית הדגיש את התוכן המדיני של הרעיון המשיחי. חכמי ישראל בדורות

המאוחרים (למשל אברבנאל) שלא ידעו את הטעם הכמוס של אלבו, באו עליו בטענה, שזלזל באמונה המשיחית המעודדת רוח העם בגלותו.

אף־על־פי שהתרבות העברית בספרד הלכה ושקעה, לא פסק לגמרי הריב על שיטת הרמב״ם, ומתחת לאפר עדיין לחשו גחלי המחלוקת הישנה. שלשה חכמים בני משפחה אחת הביעו בשלשה דורות בזה אחרי זה השקפות מתנגדות זו לזו על הרמב״ם ועל השכלתנות בכלל. שם טוב אבן שם טוב (מת בשנת 1440), שראה בנערותו את הפורענות של שנת 1391, מביע את ההשקפה השמרנית הקיצונית. מקובל היה וגינה כל חקירה פילוסופית חפשית. שופך הוא את חמתו על אבן עזרא, הרמב״ם והרלב״ג ומאשים את הפילוסופים, שהם גרמו להמרות המוניות של ימי הרעה ההם. „בכל הדורות האלה — כותב הוא — כפרו והמירו דתם המופלגים בחקירה, ואין ספק כי כאשר תקפונו הצרות וגזירות השמד בסיבה זו אבדו קהלינו, כי המפולפלים והמתחכמים ערו הסוכה ופרצו גדריה ונמשכו אחריהם בני האומה״[1].

לא כן היתה דעת בנו של מקובל זה, יוסף בן שם טוב (בערך 1400—1460), מחבר ספר „כבוד אלהים״ ועוד ספרים אחדים, שראה אפשרות של השלמת הפילוסופיה והאמונה, אף־על־פי שלא האמין במזיגתן הגמורה כמו הרמב״ם. את האמונה הצרופה המושגת באמצעות העיון הפילוסופי העדיף על החסידות שאין עמה השכלה, העלולה להוליך את האדם בדרך אמונות ההבל. אולם במקום שאין להשלים בין השכל והמסורת יד המסורת על העליונה, כי קנה המידה האחרון של האמת היא התורה. בבחינה זו מתקרב יוסף בן שם טוב לבית מדרשם של קרשקש ואלבו. לעומת זאת נמנה בנו שם טוב בן יוסף (מת 1489) על המימוניים הקיצונים. חוץ מפירושיו הפילוסופיים לספרי אריסטו ואבן רשד כתב פירוש גדול ל„מורה נבוכים״, שבו הוא מפרש את רעיונות הרמב״ם באופן שאין שום סתירות ביניהם ובין המסורת, ובמקום ששיטת הרמב״ם נוטה יותר מדי לצד אריסטו הוא מגיה אותה ברוחו.

פשרנות זו בתקופה הקצרה של תקומת הקהילות נתחלפה בסוף המאה החמש־עשרה, סמוך לימי שלטון האינקביזיציה ולגירוש הגמור, בנטיות של קנאות דתית. הרב והדרשן יצחק עראמה, שראה בעיניו את כל הפורעניות שבארגוניה (מת בניאפול בשנת 1494), מעמיד בספרו „חזות קשה״ את החקירה הפילוסופית תחת שבט בקורת חמורה. משוה הוא את הדת והפילוסופיה לשרה והגר: מתחילה קראה הדת את הפילוסופיה כדי להבנות ממנה, אולם כאשר ראתה הגברת כי נקלה בעיני שפחתה, שלחה אותה מעל פניה. משל זה בנוי, כנראה, על־פי ההנחה של ימי הביניים, שהפילוסופיה צריכה להיות שפחה לדת. עראמה איננו נמנע להשתמש בשיטה

1 הקדמה לספר «האמונות» (דפוס ראשון, פירדה שט״ו).

הפילוסופית להסברת המקראות בספר הדרשות שלו „עקידת יצחק", אולם מתנגד הוא לכל ביקורת קלה של המסורת.

אחרון לפילוסופים השמרנים בתקופה ההיא הוא דון יצחק אברבנאל, הסופר והמנהיג האחרון ליהודי ספרד, שיצא בסוף ימיו מארץ זו בראש גולים. אברבנאל שם את מעיניו ביחוד ביסודות ההיסטוריים של היהדות. בימי נערותו חיבר ספר „עטרת זקנים" על תעודתו המיוחדת של עם ישראל. אולם כל זמן שהיה אחד מרבי המלוכה בפורטוגל לא היה פנוי לספרות. רק לאחר שיצא לקשטיליה פנה למפעלו העיקרי, לגדול שבכל פירושי המקרא (1483—1484), שנסתיים לאחר כמה שנים בגלותו (עי' להלן, כרך ו', פרק ב'). חוץ מזה כתב פירוש ל„מורה נבוכים" של הרמב"ם, שאינו אלא פולמוס כלפי המחבר. ביחוד עוררה רוגזו של אברבנאל דעתו של הרמב"ם, כי הנבואה היא מזיגת השכל הפועל וכח הדמיון, משום שדעה זו נוטלת לדעת הפרשן, את הקדושה מן התורה. אברבנאל סבור, ובזה הוא מתקרב לדעות הרמב"ן וקרשקש, שהפילוסוף עומד במדרגה נמוכה לעומת הנביא, כשם שהמחשבה האנושית פחותה בערכה מגילוי שכינה. ובעוד שהוא נזהר לפגוע ברמב"ם הוא מטיח דברים קשים כלפי הקיצונים שבבעלי הפילוסופיה השכלתנית, כגון רלב"ג, נרבוני, והאשים אותם בכפירה.

בימים ההם ניעורה גם רוח הקבלה, שנעלמה מתחילת המאה הארבע-עשרה לזמן רב, לאחר שנתגבשה על ידי ספר ה„זוהר". לאחר פורעניות שנת 1391 התווכח המקובל אבן שם טוב, הנזכר למעלה, בספרו „האמונות" עם חכמת יונית של הרמב"ם. ובן דורו המקובל משה בוטריל נגש לשאלה זו מצד אחר. בפירושו ל„ספר יצירה" אומר הוא, כי „חכמת הפילוסופיה נקשרת בחכמת הקבלה כשלהבת בגחלת", ולפיכך „לא יכנס אדם לפרדס (הקבלה) שלא עיין בחכמת הפילוסופיה". מקובל זה לא הבחין בין פילוסופיה ותיאוסופיה, והגיע בערבוביה זו עד לידי כך, שאמר על רמב"ם כי היה משתמש „בשאלת חלום", זאת אומרת שהיה בעל מסתורין. מתוך השפעת הפורעניות הגדולות בסוף המאה הארבע-עשרה נטה בוטריל להזיה משיחית כאברהם אבולעפיא בשעתו, והלך אהרי איש אחד בקשטיליה שהתימר להיות משיח.

למחצית השניה של המאה החמש-עשרה יש ליחס את שני ספרי המסתורין „הקנה" ו„הפליאה", שמחברם יחס את דבריהם לחכמים קדמונים. את הזיותיו המסתוריות הוא שם בפי אליהו הנביא, וניבא שהמשיח יבוא בשנת ר"ן, זאת אומרת שנתיים לפני גירוש ספרד. מצויין הדבר, שהמחבר בחר כמטרה לחצי פולמוסו לא את הפילוסופים, אלא את החכמים התלמודיים. והוא מונה אותם, שהם עוסקים רק בתורה הנגלית עם פרטיה ודקדוקיה ופירושי חוקיה ואינם שמים לב לסודות התורה. לדעתו „אפילו למד אדם ספרא וספרי ותוספתא וכל התלמוד אינו נקרא חכם, ומה תועלת

יש לו בכל אלה אם לא ישתדל לדעת עיקרם ויסודם, שהם הסודות הנסתרים. בשני הספרים הללו אנו מוצאים בקורת חריפה מאד על התלמוד והרבנות, עד שאנו תמהים למצוא ביטויים כאלה בספר מן המאה החמש־עשרה. מכאן ראיה, שבחוגי בעלי המסתורין כבר ניעור בימים ההם אותו הניגוד לרבנות וללמדנות היבישה שלבש לאחר כמה דורות צורה יותר בולטת בזרמים המסתוריים הגדולים, ביחוד של החסידות[1].

§ 55. פרדיננד ואיזבלה: האינקוויזיציה.

עם התאחדות ארגוניה וקשטיליה לממלכה אחת, על ידי התחתנות יורש כסא ארגוניה המלך פרדיננד הקתולי עם יורשת כסא קשטיליה איזבלה (1474), נפתחה לספרד תקופה חדשה. מאז נשתעבדה ספרד לימים רבים לשלטון העריצות והקנאות הדתית, שעשתה את ארץ שלש הדתות לתופת בשביל בני דתות אחרות. הממשלה לא הסתפקה באחדות מדינית בלבד, אלא שאפה גם לאחדות דתית, לטמיעה גמורה של כל הקיבוצים שבממלכה בקרב הכנסיה הקתולית, ועל המתנגדים לכך נזרה כליה.

ברית הנשואין בין מלכת קשטילה הצעירה הקנאית לנצרות ובין המלך הארגוני, שאכזריותו נתגלתה רק ברבות הימים, לא עוררה מתחילתה שום חששות לא בין היהודים ולא בין האנוסים. אלו ואלו הגו לברית זו חיבה יתירה וקיוו להטבת מצבם במלכות המאוחדת. תקוות האנוסים היו כרוכות בהתחברותו של פרדיננד אל משפחות אמידות אחדות של אנוסים בסרגוסה. אולם אף איזבלה היתה מוקפת מנעוריה שרים ונדולים מבין האנוסים ובאה במגע אף עם יהודים. חוכר המסים ורב מטעם המלך, אברהם שניאור משיגוביה, שהיה קרוב לחצר היינריך הרביעי, השתתף, ודאי כיועץ כספי, במשא ומתן שבין בתי המלכות לפני החיתון. מי פלל בימים ההם, שהזוג הצעיר יהיה לרועץ ליהודים ולאנוסים גם יחד!

שאלת היהודים היתה מורכבת בימים ההם משתי סוגיות: של היהודים, שעמדו באמונתם בכל הרדיפות הממושכות, ושל האנוסים המתיהדים, הנאמנים בסתר לדת אבותיהם. והשאלה האחרונה הכבידה. מאה שנים לאחר גזירת השמד הגדולה הגיעה השעה לשעבד אל הכנסיה הנוצרית את בני בניהם של שבוייה מלפנים. לשיטה הישנה של פרעות ההמון, שלא היתה אפשרית אלא בשעת שלטון רופף, לא היה מקום לעת כזאת, בשעה שהשלטון העז במלכות המאוחדת היה יכול להלחם

---

1 שני הספרים «הקנה» ו«הפליאה» נתפרסמו בדפוס לראשונה בסוף המאה השמונה־עשרה, בבתי דפוס של החסידים (קוריץ ופוריצק, 1784).

ב„פושעים" בדרך החוק, זקוק היה רק לאישור מטעם האפיפיור. הדומיניקנים הספרדים ביקשו זה כבר ברומי רשיון להנהיג בקשטיליה אינקוויזיציה מיוחדת, בצורת בית דין של כומרים בעניני האנוסים, המקיימים את יהדותם בסתר. האפיפיור סיכסטוס הרביעי לא הסכים לתת את ברכתו לאינקוויזיציה אלא אם תהי כפופה לרשותו על ידי ציר רומי בקשטיליה. אולם איזבלה ופרדינגד לא הסכימו לכך מתוך חשש, שהאינקביזיטורים הכפופים לרומי יחרימו לטובת האפיפיור את רכוש האנוסים הנשפטים, בשעה שהזוג המולך שאף להעשיר בירושה זו את אוצר המלכות.

ועד שנמשך המשא ומתן התכוננו הכומרים הספרדים בשקידה לקציר הדמים. הארכיבישוף משביליה, מינדוזה, מילא ידי הכומרים לקבוע את מספר המתיהדים באיפרכיה שלו, ועדת הכנסיה שנתמנתה לתכלית זו הודיעה למלכה, כי העיר שביליה וכל מדינת אנדלוזיה בכלל מלאות אנוסים מתיהדים ובתוכם הרבה ממשפחות האצילים, ולפיכך אין לדחות את הנהגת האינקוויזיציה. חַוַת דעתה של הועדה נתמכה בידי הארכיבישוף משביליה וכן גם בידי הכהן המיוחד של המלכה, תומס טורקבמדה, ראש בית הנזירים הדומיניקני לכבוד „הצלב הקדוש" בשיגוביה. המלך והמלכה פנו לסיכסטוס הרביעי בבקשה נמרצת, שלא להשהות פרסום פקודה על חנהגת אינקוויזיציה לאומית בקשטיליה ולהסכים, שחברי בית הדין יתמנו בידי המלך והון הנשפטים יוחרם לאוצר המלכות. האפיפיור הסכים והוציא בנובמבר 1478 את הפקודה הנכספת. אולם עברו עוד שנתיים עד שנגש בית הדין אל פעולתו. בעלי ההשפעה שבין האנוסים עשו כל מה שביכולתם, כדי למנוע בפני פרשת הרדיפות ואף מושלי הארץ נמנעו זמן־מה מלגזור גזירות, שהיו עלולות לפגוע במשפחות, המקורבות לאצילים ולפקידי המלכות. רק בסוף שנת 1480 נוסד בשביליה, במרכז האנוסים הכופרים, בית הדין הראשון של האינקוויזיציה, בו ישבו שני דומיניקנים, מורילו וסן־מרטין, אב־נזירים מלומד אחד, הגבאי של אוצר המלכות ועוד שני פקידים להחרמת רכוש הנידונים.

הממשלה דאגה קודם כל להבדיל את האנוסים מן היהודים. המלכה איזבלה חשבה לגרש את כל אוכלוסי היהודים מגלילות שביליה וקורדובה (1480—1482), וכבר פתחה בנסיון כזה, אבל הפעם הוכרחה להפסיק את הנירוש, אחרי שחלק קטן מן היהודים יושבי הארץ עבר לגור בערי המוסלימים, מלגה וגרנדה. המושלים החסידים הוכרחו להסתפק במועט: בהשגחה מעולה על היהודים, שנגזר עליהם לגור רק בשכונותיהם, רחוק מרחובות האנוסים. בינתיים התחילה האינקוויזיציה בפעולתה. האנוסים החשודים בהתיהדות הושלכו בהמונים לבתי הכלא. כל הנוצרים התחייבו באימת עונש חמור להלשין לפני השופטים על „הכופרים" הידועים להם. הודעה פומבית מנתה ל״ז סימני התיהדות בקרב האנוסים המסתירים את יהדותם: לבישת

בגדי חג בשבת ובמועדי ישראל, אכילת מינים מיוחדים של דגים ושתית יינות מיוחדים, ברכת אבות לבניהם בערב יום הכפורים, קריאת מזמורי תהילים בהשמטת הפסוק הנוצרי: „כבד את האב והבן!" וכיוצא בזה. על כל אלה היה מחוייב המלשין להודיע לבית הדין. שיטת הריגול נתפשטה בכל המשפחות. חיפושים ומאסרים היו מעשים בכל יום. חבורה אחת של אנוסים בשיביליה גמרה מתוך יאוש להפחיד על האינקוויזיטורים המתפרצים לבתיהם לשם חיפוש ומאסר. בראש הקשר עמד האנוס העשיר דיאגו שושן. הקושרים הכינו נשק ונדברו לבוא על פי אות מיוחד לבית אחד הנמצא בסכנה. אולם הקשר נתגלה על ידי קלות דעתה של בת שושן, שספרה את הסוד לאהובה הספרדי; הקושרים נאסרו, וסופם היו עינויים ושריפה במדורה. כשהתחילו האנוסים יוצאים משיביליה בהמונים ומבקשים להם מפלט במקומות אחרים, ניתנה פקודה לאסור את הפליטים ולהחזירם לשיביליה, שהרי הפליטים לקחו עמהם לא רק את הנפש החוטאת הזקוקה לאש מצרף אלא גם את צרורות כספם שהיו קדושים לאוצר המלכות.

שיביליה, שלפני מאה שנה עמדה במרכז המלחמה הקדושה, נעשתה עתה מטרופולין של האינקוויזיציה. במחילות המצודה של בית הנזירים בשיביליה ניתנו מאות אנוסים לעינויים אכזרים. דרשו מהם לא רק להתוודות על חטאיהם הם, אלא גם שימסרו את קרוביהם וידידיהם המתיהדים. הנידונים הוצאו לשריפה. בתוך העיר נערכה כיכר מיוחדת (קבימדירו) ועליה התנשא גרדום עם מדורה[1]. ביום 6 פברואר 1481 נערך בשיביליה בהמון חוגג האויטודפה (משפט האמונה) הראשון: ששה אנוסים, בתוכם גם נשים, נשרפו במדורה. לאחר ימים אחדים הומתה החבורה השניה של האנוסים, ובתוכה ראש הקושרים כלפי האינקוויזיטורים, דיאגו די שושן ומשפטי המות הלכו ונתרבו. עד לחודש נובמבר של אותה שנה, זאת אומרת במשך עשרה חדשים, הספיקה האינקוויזיציה לשרוף בשיביליה בלבד כשלוש מאות אנוסים. חוץ מזה נידונו רבים למאסר כל ימי חייהם או ללבישת „כתונת של בעל תשובה". הרכוש המוחרם של המומתים, שהיו רובם אמידים, הכניס הון רב לפרדיננד אוהב הבצע, וכך דרשה טובת המלך להרבות בחללי האינקוויזיציה.

לאחר שכבו להבות האויטודפה הראשונות שמו הרוצחים בשם אלהים מסוה הרחמנות על פניהם. האינקוויזיטורים הכריזו, כי יתנו זמן לאנוסים לחזור בתשובה, להתודות על עוונם ולהשלים עם הכנסיה. לבעלי תשובה אלה הובטח, כי לאחר שישובו מדעותיהם הנפסדות ויוותרו על חלק מרכושם לטובת המלכות יקבלו מחילה גמורה. רבים מן האנוסים האמינו בדבר ובאו תוך הזמן הקבוע לפני בית הדין והודו,

---

1 הקבימדירו היה מקושט בארבע קצותיו בפסלים של נביאי ישראל, מתנת העשיר מיסה. לאחר זמן נשרף המנדב על גבי הכיכר המקושטת על ידיו, מפני שנמצא עונו שהוא אנוס מתיהד.

שהם מקיימים את מצוות היהדות בחשאי. אולם האינקוויזיטורים לא הסתפקו בזה ודרשו, שהמתוודים יגלו להם גם שמות קרוביהם וידידיהם, שחטאו אף הם. מי שסרב להלשין אבד זכותו לחסד המובטח והוכרח לקחת על עצמו גורל יתר שבויי האינקוויזיציה.

כשנודעו בארץ מעשי האכזריות של בית הדין בשיביליה, הקיפה הזעקה את כל ארץ ספרד. הקול נשמע גם בעיר מושב האפיפיור. אנוסים שברחו מספרד לרומי מצאו שם סיוע מצד קרדינלים אחדים, שעוררו את האפיפיור לגנות בפירוש אתי השערוריה בספרד. באגרתו לפרדינגד ולאיזבלה (ינואר 1482) גער סיכסטוס הרביע בחבורת השופטים בשיביליה, המוסרים את הנאשמים לעינויים ולמות בלי בדיקת המלשינות, ואיים, שאם המעשים האלה לא יתוקנו מיד, יחליף את דייני המלך בדיינים משלו. לאחר שלשה חדשים הוציא האפיפיור פקודה חריפה מזו כנגד האינקוויזיציה הספרדית, שהתחיל פרדינגד להנהיג בארגוניה ארצו. האפיפיור כתב בפירוש, שהגזירות על האנוסים הן לעתים קרובות „לא פרי קנאת הדת והדאגה להצלת הנפש, אלא פרי אהבת בצע", ושהנאשמים משוללים כל בטחון של משפט צדק. לפיכך דרש, שיצורפו לבית דין מורשי הבישוף המקומי ושתנתן לנאשמים הזכות להגן על עצמם לפני בית הדין ולערער על הפסק לפני האפיפיור. המלך פרדינגד ראה במחאות אלו פגיעה בשלטונו ובחלק הרכוש המוחרם של האנוסים, ולכן דחה את דרישות האפיפיור בחריפות יתירה על ידי שהודיע, כי איננו רוצה לקבל מרותה של פקודה, שמקורה ב„מעשי כשפים" של הכופרים (רמז למתן שוחד לקרדינלים מצד האנוסים). אף הפעם הוכרח האפיפיור להכנע. האינקוויזיציה הספרדית נשארה כמקודם שואפת דם ובצע, וסיכסטוס הרביעי הוכרח להסכים להקמת בתי דין חדשים בקשטיליה (קורדובה, כאין, סיאודד־ריאל, לאחר זמן גם בטולידו) וכן גם בארגוניה (בסרגוסה ובמקומות אחרים). אפילו על דרישתו לתת לנידונים את הזכות לערעור ברומי הוכרח לוותר ולהסתפק במינוי הארכיבישוף משיביליה, התלוי ברשות המלך, לדיין עליון. ולאחר שנעשה הזוג המולך בן חורין לפעול כאות נפשו, הרחיב את מצודת האינקוויזיציה. נוסדה מועצה עליונה של חוקי הדת", ומשרת „אינקוויזיטור עליון" ניתנה על שם תומס טורקבמדו הנזכר (ספטמבר 1483), ששמו כרוך לעולם במעשי האכזריות של בתי הדין הדתיים בספרד.

שלהבות המדורות בערו עכשיו בכל ארץ ספרד. אליל המולך של האינקוויזיציה בלע המוני אדם כדי להציל את נפשותיהם החוטאות. טורקבמדו תקן תקנה זו למעשי האינקוויזיטורים (1484): לפני ישיבת בית הדין מכריזים „זמן סליחה" להוטאים במשך שלשים או ארבעים יום. החוטא, שעשה תשובה על ידי הלשנת חבריו, נחשב לנסלח לאחר שהעבירו אותו ברחובות העיר ב„כתונת של בעל תשובה" או לאחר ישיבה

בבית הסוהר, חוץ מזה היה חייב לתת חלק מרכושו לפרנסת פקידי האינקוויזיציה או להוצאות מלחמת הקודש כלפי המוסלימים בגרנדה. אם הודה בעל התשובה על עוונו רק לאחר שעבר המועד, מוחרם כל רכושו והוא נאסר בסוהר לכל ימי חייו. מי שלא חזר בתשובה, אלא נאסר על פי הלשנה, כופים אותו להודות על עוונו על ידי עינויים ממושכים. הודאה שניתנה מתוך עינויים והוזרה ונתקיימה נחשבה למספיקה; אולם אם חזר בו הנאשם לאחר העינוי הראשון ניתן לעינוי קשה מזה. מובן ממילא, שרק מועטים ניצלו מגזר דין, שהרי המעונים היו כמעט כולם מודים בכל אשמה שהטילו עליהם ובלבד שינצלו מענויים יותר קשים ויחישו את זמן המות. מיתת בית דין היחידה היתה השריפה („מיתה בלי שפיכות דמים" — בלשונם הנקיה של האינקוויזיטורים). את הנידונים היו קושרים לזיז הבולט מתוך המדורה ושורפים חיים. אולם לחוזרים בתשובה ברגע האחרון היו מקילים את העינויים על ידי שחנקו אותם תחילה ושורפים אחר כך. את האנוסים שברחו לחוץ לארץ היו שורפים „שלא בפניהם", זאת אומרת את תמונותיהם. על־פי תקנותיו של טורקבמדו היתה רשאית האינקוויזיציה להוציא פסק דין גם על חוטאים מתים ואז היו מוציאים את עצמותיהם מן הקבר ושורפים ואת ירושתם מחרימים למלכות. את יתומי המומתים היו מוסרים לחינוך לבתי הנזירים.

כמתכונת קשטיליה עשתה גם ארגוניה. בית הדין של סרגוסה, שבראשו עמד פידרו ארבואיץ, ערך בשנת 1484 מדורה אחרי מדורה לשריפת גופם ולתיקון נשמתם של הכופרים. על־פי בקשתו של המלך פרדיננד נמנעו אפילו מלתת מועד של תשובה, שהרי בעלי התשובה נענשו רק בעונש כסף ולא בהחרמת כל רכושם, ונמצא אוצר המלך מפסיד. ארבואיץ שלח חבר מרגלים לחפוש אחרי החוטאים בבתיהם, והמרגלים העמידו מלשינים ועדים משוחדים; משפחות רבות נאסרו ונענו והועלו לשריפה. אז פקעה סבלנותם של האנוסים, וחבר אנשים מתוכם קשרו קשר כדי להתנקם באינקוויזיטור האכזרי ארבואיץ ולהפחיד את כל חבריו ומרגליו. הקשר מצא הסכם אפילו מצד גדולי הנוצרים, שהיו קרובים לאנוסים קרבת משפחה. ההתנקשות הראשונה בנפש ארבואיץ נכשלה וגרמה רק לזהירותו: לא יצא בלי מגן מתחת ללבושו ובלי קובע ברזל מתחת לכובעו. אולם סוף סוף הדביקתהו הרעה: כשנכנס פעם אחת לתפילת שחרית לבית תפילה ריק מאדם התנפלו עליו שלשה קושרים בשעה שכרע על ברכיו ודקרוהו (1485). מעשה נקם זה גרם למעשי אכזריות יתירים של האינקוויזיציה בארגוניה, והנהרג נעשה קדוש. הקושרים שברחו לארצות הסמוכות נתפשו קצתם והומתו מתוך עינויים קשים, ויתרם נידונו שלא בפניהם ורכושם הוחרם. כמה שנים רצופות היתה סרגוסה מקום שריפות מרובות של אנוסים, ובבחינה זו לא היתה נופלת משיביליה. בית הדין שנערך בשנת 1488 בברצלונה לא הגיע למדרגה

זו. במשך שש שנים (עד 1492) שרף רק כחמישים איש, דן כמאה למאסר לכל ימי חייהם ועשה לבעלי תשובה רק כשלש מאות כופרים, ש„נתפייסו עם הכנסיה" — לפי פתגם הזמן ההוא.

מעשה ה„פיוס" הצליח ביותר בעיר הבירה של קשטיליה, טולידו, שבה עינו האינקוויזיטורים את הנפש יותר מן הגוף. לאחר שנכשלו נסיונות האנוסים למרד ולבריחה, החליטו רבים מהם להשתמש ב„זמן הסליחה". ברחובות טולידו עברו תהלוכות של אנוסים בעלי תשובה — מין אויטו־דפה רוחני. תהלוכה ראשונה היתה ביום 12 פברואר 1486, ובה השתתפו כשבע מאות וחמישים איש: יחפים, ערומים למחצה, גלויי ראש ונרות כבויים בידיהם. המון עם נתאסף להסתכל במחזה, ומשתתפי התהלוכה בכו מחרפה. אולם גם לאחר שחזרו בתשובה ונתקבלו תחת כנפי הכנסיה הוכרחו לצום צום מיוחד. חוץ מזה הוגבלו זכויותיהם האזרחיות: נאסר עליהם לתפוס משרות פומביות, לעסוק במסחר, להעיד בפני בית דין, ללבוש בגדים נאים ותכשיטים, לרכוב על סוסים וכיוצא בזה. לתהלוכה השנית, ביום 2 אפריל, באו כתשע מאות איש. התהלוכה השלישית (16 באבגוסט) נגמרה בקרבנות אדם: נשרפו עשרים איש וחמש נשים, רובם משדרות הצבור הגבוהות. בשנה הסמוכה עלה מספר בעלי התשובה עד לאלפיים. רבים מהם הוכרחו ללבוש „כתונת התשובה" לכל ימי חייהם. היו מקרים שאפילו כומרים ונזירים נשרפו כאנוסים שנמצא עוונם: המגפה היהודית נכנסה עד לתוך מבצר הכנסיה. היו דוגמאות של אומץ רוח היוצא מגדר הכח האנושי. אשה אחת, שכבר היתה אחוזה להבות, קראה ברגע האחרון, שהיא מאושרת למות בדת ישראל, ונשמתה יצאה בקריאת „אדוני אחד".

§ 56. גירוש היהודים מספרד (1492)

בכל הרדיפות שרדפה האינקוויזיציה את האנוסים עדיין נשארו בארץ רבים שלא „נתפייסו" עם הכנסיה הנוצרית. נעשה ברור יותר ויותר, ששאלת האנוסים כרוכה בשאלת היהודים. כדי לעשות את המומרים הגרועים לקתולים טובים צריך היה לעשות מחיצה בינם ובין אחיהם היהודים, ואם הדבר אינו בגדר האפשרות יש לגרש את היהודים מן הארץ. טורקבמדה עשה לשם הבדלת האנוסים מן היהודים מעשים אכזריים ביותר: הרחיק קרובים זה מזה, שלח מרגלים לתוך הבתים, וניסה אפילו לעשות את הרבנים למרגלים על ידי שחייב אותם להודיע לשוטרי האינקוויזיציה על כל אנוס הבא לבית הכנסת. אולם כל הגזירות הללו היו לשוא. הרב משיביליה יהודה אבן וירגא ברח לפורטוגל כדי להפטר ממעשה נבלה כזה, ורבים היו מוכנים לעשות כמעשהו. נשאר איפוא רק אמצעי פועל אחד: גירוש היהודים מספרד.

הנסיון הראשון בדרך זו, שהביא ליציאת כמה שיירות של יהודים ממחוזות קורדובה ושיביליה (§ 55), לא בא לידי גמר: באותן השנים הקשות, כשעמד על הפרק שכלול מעשה האיחוד של מדינות ספרד על ידי כיבוש מלכות גרנדה, השארית האחרונה של שלטון ערב בחצי־האי הפירינאי, אי אפשר היה להתקיים בלי היהודים משלמי המסים והסוכנים הכספיים. מכאן יש להבין את העובדה המשונה, שהיהודים ישבו בשלוה בעשר השנים הראשונות של האינקוויזיציה ואפילו נכנסו לפעולה בשלטון המדינה. בעוד שאברהם שניאור, הנזכר למעלה, עסק בסידור תשלום המסים של הקהילות היהודיות לממשלה, שהוטלו עליהן מסים מיוחדים להוצאות המלחמה עם המוסלימים, היה אברבנאל, הפליט המדיני מפורטוגל (§ 53), ממונה מטעם המושלים על הנהגת אוצר המלכות (1484). וכך קם מצב מיוחד במינו, שחכם וסופר יהודי לאומי שימש במשרה גבוהה באותו חצר המלכות, שבו היה טורקבמדה כהן ממונה על נפש המלכה ושבו נרקמו מזימות להשמיד את היהודים. המצוקה הכספית הכריחה את השליטים לסבול לפי שעה מיניסטר יהודי בחצרם ולקבל נזיפה על כך מאת האפיפיור סיכסטוס הרביעי. מלחמת פרדיננד עם המוסלימים של גרנדה דרשה התאמצות כל הכחות החמריים של הארץ, ודוקא יצחק אברבנאל היהודי העמיד את כשרונו הכספי לרשות פעולה זו, שהצלחתה גרמה להורבנה של היהדות הספרדית.

המלחמה האחרונה עם המוסלימים נמשכה יותר מעשר שנים. החיל המאוחד של קשטיליה וארגוניה הכה מכה אחרי מכה את המצודה המוסלימית היחידה בנגב חצי־האי, את המלכות הקטנה של גְרַנָדָה. בשנת 1487 נפלה מַלָגָה, ובסוף שנת 1491 נכנעה לנוצרים גם העיר הראשית גרנדה. במלגה נשבו בידי הספרדים מאות אחדות של יהודים ונעשו עבדים ביחד עם השבויים המוסלימים. אולם קהילות ישראל בספרד פדו את אחיהם במחיר גדול והעבירו אותם לתונים ולמרוקו. רק שנים עשר שבויים מן האנוסים הפליטים נפלו בידי האינקוויזיציה ונידונו למות. בשעת מסירת גרַנדה למלך ספרד התנה האֶמיר האחרון בואבדיל, שתנתן גם ליהודים הזכות להשאר בעיר כמו למוסלימים, רק האנוסים הוכרחו לצאת מן הארץ כדי שלא ליפול בידי האינקוויזיציה. אולם באותה שעה כבר נחתך הגורל לא רק על קהילה זו בלבד, אלא גם על כל יהודי ספרד. בשעה שנכנסו פרדיננד ואיזבלה ביום 2 ינואר 1492 בהמון חוגג לגרנדה, לבשה את אוכלוסי הנוצרית רוח התלהבות עצומה. נתקיים חלום הדורות: לאחר מלחמת שמונה מאות שנה נהרסו המצודות האחרונות של המוסלימים בחצי־האי הפירינאי. המדינה הנוצרית המאוחדת עמדה על מכונה, והגיעה השעה לקיים גם את משא הנפש השני: להקים בארץ שלש הדתות את השלטון היחיד של הכנסיה הנוצרית.

עוד לפני תום המלחמה עם גרנדה, כשנפלה מלגה והנצחון היה קרוב לבוא,

התכוננו המלך והמלכה בעצת טורקבמדה להכות את היהדות מכה נצחת. כדי להכין את דעת הקהל כראוי לקראת הגזירה האכזריה, צריך היה להמציא מין עלילה יוצאת מן הכלל, כדי שהפשע מצד המלכות יֵראה כנקמת צדק. לבית הדין של האינקוויזיציה לא היה הדבר קשה. בקיץ שנת 1490 נתפס אנוס אחד עובר אורח ושמו ב נ י ט ו ג ר ס י ה, וכשבדקו בחפציו מצאו באמתחתו פרוסת לחם הקודש של הנוצרים. על זאת עינו את גרסיה כל כך עד שהודה בכל הפשעים שהעלילו עליו בלי כל יסוד, ולא עוד אלא שקרא בשמות שותפיו לעבירה כביכול על פי רשימה שנתן לפניו השופט החוקר: ששה יהודים וחמשה אנוסים, ואף הם נאסרו וניתנו לעינויים. על ידי העינויים הצליחו האינקוויזיטורים להקים תמונה זו של מעשה, שבדה דמיון השטן שלהם. הנאשמים כאילו נזדמנו בלילה אחד במערה, צלבו שם ילד נוצרי מעיר לה־גוארדיא, מצצו דמו וקרעו את לבו ואת הגופה טמנו באדמה. לאחר ימים אחדים נתכנסו שוב במערה ועשו מעשי כשפים בלב הילד הצלוב ובלחם הקודש שנמצא אצל גרסיה, כדי להזיק לדייני האינקוויזיציה ולהסגיר את האמונה הקתולית לשטן. כל זה נעשה בידיעת הקהילות הישראליות, שקשרו כולן קשר אחד. אמנם חסרה בקטיגוריה כל ראיה ממשית ואיש לא ראה את גופת הילד הנרצה, אולם האינקוויזיציה הבינה להביא ראיות מדומות על ידי עדי שקר ועינויים. רק בישיבת בית דין האחרונה חזר בו הנאשם הראשי בניטו גרסיה מהודאתו הכפויה הקודמת והתוודה בלי שום פחד את הוידוי הזה של נפש אנוס תועה:

נולדתי יהודי והתנצרתי לפני ארבעים שנה; אולם לפני זמן־מה נגה עלי אור: הנצרות נדמתה לי כקומדיה גדולה של עבודת אלילים, ובלבי פניתי שוב ליהדות, עד ראיה הייתי למדורות האינקוויזיציה, שמלאו את לבי רחמנות למומתים ושנאה לממיתים. אחזתני משטמה עמוקה לנצרות. אמת הדבר, שיהודי מומר הוא מתנגד לנצרות, אולם האינקוויזיטורים מתנגדים עוד יותר לתורת הנצרות, והמתנגד הגדול ביותר הוא האינקוויזיטור הגדול תומס טורקבמדה. מכיון שאני נאמן ליהדותי בסתר הולך אני לבית התפילה לנוצרים רק בשעת צורך נמרץ, אין אני חוגג חגי הנוצרים, אוכל בשר בימי צומותיהם והולך אל הוידוי רק למראית עין. כשאני רואה גוף המושיע (בלחם הקודש) אני רוקק עליו, כי העוגה הזאת אינה אלא תערובת קמח ומים. לעומת זאת מקיים אני כהלכה את דיני ישראל: שומר אני את השבת מחללה, אוכל ושותה רק מאכל כשר, ואפילו בבית הסוהר אני צם בצומות ישראל ומתפלל תפילות ישראל. את היסורים שבאו עכשיו עלי אני מקבל באהבה, כי ראוי אני להם, עונש הם על הצער שגרמתי לפנים לאבי כשהתנצרתי ועל שהכנסתי את בני לנצרות. יש לי עכשיו רק רצון אחד: כי שני בני יסתלקו מדת ארורה זו ויהיו ליהודים. אם

אזכה לצאת מבית הסוהר, אעלה לארץ ישראל ואדבר על לב אחרים, שיעשו אף הם כך".

זעקה זו של נפש מעונה לא עשתה אמנם על האינקוויזיטורים שום רושם. מן הוידוי של בניטו גרסיה לא הסיקו אלא שהיהודים בזים לנצרות ולפיכך יש להאמין שעשו את הפשע שהם נאשמים בו. כך הסבירו הכומרים את הדבר בפה ובכתב לפני הקהל הנוצרי בין בבתי הכניסה בין בספרים. וכשחגג בית הדין של האינקוויזיציה את נצחונו ושרף באבילה את הקדושים היהודים על המדורה, ביקשו אוכלוסי הנוצרים לעשות כלה בכל אנשי הקהילה, עד שהיו מוכרחים לבקש מגן מאת המלך (1491). הדבר היה כשני חדשים לפני כיבוש גרנדה.

עכשיו היו הרוחות מוכנים לקראת הגירוש שהוחלט מקודם. כשהתנופף דגל הצלב על היכל אלהַמברא בגרנדה רצו המנצחים להודות לאלהים על הנצחון ולחוג אותו על ידי מעשה רב. ופרדינגד ואיזבלה חתמו בגרנדה שלשה חדשים למחרת הכיבוש ,כתב הדת על גירוש היהודים מארגוניה ומקשטיליה"[1]:

„בממלכותינו נמצאים הרבה מתיהדים, נוצרים רעים השטים מאמונתנו הקתולית הקדושה באשמת התחברות היהודים עם הנוצרים. מתוך שאיפתנו לתקן קלקלה זו ציוינו ביחד עם בית המחוקקים, שאספנו בטולידו בשנת 1480, להבדיל את היהודים בכל הערים ולתת להם שכונות מובדלות. כמו כן הנהגנו את האינקוויזיציה הפועלת זה שתים עשרה שנה ועל ידיה נגלו ונענשו נאשמים רבים. על־פי הרצאת האינקוויזיטורים לפנינו אין שום ספק, כי התחברות הנוצרים עם היהודים המדיחים אותם לאמונתם הארורה מביאה לנוצרים נזק רב. היהודים עמלים להדיח את הנוצרים ובניהם (הכונה לאנוסים) על ידי שהם נותנים להם ספרי תפילה עבריים, מסבירים להם דבר הצומות, ממציאים להם מצות לפסח, מורים להם את המאכל אשר יאכל ואשר לא יאכל ובכלל מפתים אותם לקיים את מצוות תורת משה. כל זה חותר תחת אמונתנו הקתולית הקדושה ומשפילה, וכך באנו לידי דעה, שהאמצעי הפועל לתיקון כל הקלקלות הללו היא הפסקת כל התחברות בין יהודים ונוצרים על ידי גירושם ממלכותנו. אולם לפי שעה אנו מגרשים (אמרנו לגרש) אותם רק מערי אנדלוזיה, שבהן הנזק גדול ביותר. אבל לא התקנות הללו ולא משפט הצדק, שנעשה ביהודים שהטאו חטא פלילי כלפי אמונתנו הקדושה, לא ביערו את הרע... לפיכך אנו גוזרים ומצווים, שכל איש ואשה גדול או קטן אשר בשם ישראל יכונה יגורשו ויצאו מכל גבולות מלכותנו בתוך שלשת החדשים הבאים, מאחד ממאי מתחילים ובאחרון ביולי

1 אנו נותנים כאן את הפקודה הארוכה בקצת השמטות. קיצור הפקודה נתפרסם בתרגום עברי בספר „דבי אליהו" של הרב מקינסטנטינופול אליהו קפסאלי (נדפס על ידי משה לאטיש בשנת 1869 בפאדובה) וכולה בספרו של רוזאניס „דברי ימי ישראל בתוגרמה" חלק א׳, תר״צ עמ׳ 54 ואילך.

מסיימים, אחרי תום המועד הזה אסור להם לדרוך שוב על אדמתנו לגור בה, לשהות בה כעוברי אורח או לתכלית אחרת. וכל אשר ימרה את פינו לבלתי לכת בתוך הזמן וימצא אחרי כן באיזה מקום ממקומות ממשלתנו אחת דתו למות ורכושו יוחרם. והננו מצוים ואומרים, שכל איש בממלכתנו לא יהין לאסוף אליו לא בגלוי ולא בסתר לא יהודי ולא יהודיה אחרי עבור המועד הנזכר מחודש יולי ואילך, והעובר יוחרם רכושו למלכות. ולמען יוכלו היהודים לעשות בהונם כחפצם בתוך המועד הנזכר אנו מקבלים אותם תחת כנפי חסותנו ונותנים להם בטחון החיים והרכוש, שיוכלו לחיות במנוחה עד סוף יולי ולמכור ולהחליף את רכושם, בין מטלטלים בין קרקעות, ולעשות בו כאדם העושה בתוך שלו. חוץ מזה אנו נותנים רשות ליהודים להוציא רכושם דרך הים או היבשה חוץ מזהב, כסף, מטבעות ויתר הדברים האסורים על־פי דתי מלכותנו".

על־ידי פקודה זו נחתך גורלם של מאות אלפים ושל מרכז היסטורי גדול לאומה הישראלית. אף־על־פי שהיהודים היו מוכנים לפורענות זו, גרם להם פרסום הפקודה בהלה גדולה. יצחק אברבנאל ואברהם שניאור באו לארמון המלך והתחננו לפני המלך והמלכה להעביר את רוע הגזירה. מתוך ההכרה הנכונה, שהמלך מתכוון בגזירה ביחוד לריוח ממון, הציעו לו מורשי היהודים בשכר ביטול הגזירה כסף תועפות (דיברו על סך שלשים אלף דינרי זהב). פרדיננד נפתה מן ההצעה המושכת את הלב וכבר היה מוכן להעתר לבקשת היהודים. אולם – כך מספרים – ברגע האחרון הופיע האינקוויזיטור הגדול טורקבמדה ותמונת הצליבה בידו לפני המלך וקרא בקול: „יהודה איש קריות מכר את ישו הנוצרי בשלשים כסף, ואתם מבקשים למכור אותו בשלשים אלף זהב! הנהו, קחוהו ומכרוהו!" בדברים הללו הניח טורקבמדה את התמונה הקדושה ויצא מלפני המלך. הדבר עשה רושם גדול ביחוד על המלכה ומורשי היהודים נדחו. בסוף אפריל יצאו רצים והכריזו בכל הארץ, כי ניתן ליהודים מועד של שלשה חדשים לסידור עסקיהם, וכתום המועד עליהם לצאת, והיהודי שימצא אחרי זאת בארץ אחת דתו למות אם לא ימיר את דתו.

הגיעה השעה הנוראה. מאות אלפים הוכרחו פתאום לעזוב את הארץ, שבה גרו אבות אבותיהם מימי השלטון הרומי לפני תקופת הנצרות, ואחר כך, בימי שלטון הערביים והנוצרים, הרבו בשקידתם את עושר הארץ והרימו את קרן תרבותה, אף יצרו כאן מרכז לאומי שלהם, שערכו ההיסטורי עומד בשורה אחת עם מרכזי ההגמוניה המזרחיים ארץ ישראל ובבל. יציאה זו מארץ מכורתם היתה כרוכה גם בדלדול גמור. המועד שניתן לגולים לגמר עסקיהם היה קצר כל כך, עד שאי אפשר היה לסדר את הדברים כראוי. את הנכסים והקרקעות הוכרחו למכור בלא מחיר. בית מלא כל טוב הוחלף בחמור, כרם בן שמן באַמת אריג, ואף־על־פי־כן אי אפשר היה

למכור את רוב הבתים, וגם לא היה שום טעם למכור, מכיון שאסור היה להוציא מטבעות, והמחאות כסף לא היה להן כמעט ערך מחוץ לגבולות המדינה. משפחות אמידות נדלדלו ובאו עד ככר לחם. מצב היאוש של היהודים העומדים להתגרש נראה בעיני נזירי הדומיניקנים כשעת הכושר להטפתם. דברו על לב האומללים שיקבלו את הדת הקתולית כדי להמלט ממצוקה, אולם מספר המודחים היה מועט מאד. בין המועטים הללו נמצא גם „הרבי" הרשמי והסוכן הכספי אברהם שניאור ומשפחתו, לגודל השמחה בחצר המלכות, והמלך והמלכה כיבדו את הבן הנולד לכנסיה בסנדקאותם.

בא יום היציאה. הזקן שברבנים, י צ ח ק א ב ו ה ב מטולידו, הקדים לצאת, ועמו שלשים איש מראשי קהילות קשטיליה, לפורטוגל לבקש שם רשיון לגולים לגור בארץ. חבורות בודדות יצאו מבלי להמתין עד יום 2 אוגוסט, יום תום הארכה שניתנה ליהודים ליומים. אולם רוב המגורשים נשארו בארץ עד הרגע האחרון. קרה המקרה, שהימים הללו חלו בשבוע הראשון של חדש אב, בימים המוכנים לפורענות בדברי ימי ישראל. כמאתים אלף יהודים[1] יצאו מספרד לעולם. בשלשת הימים האחרונים שלפני היציאה השתטחו הגולים לאלפים על קברות אבותיהם והרוו אותם בדמעותיהם. אפילו בין הנוצרים נמצאו רחמנים, שנדו לגולים. רבים מן היוצאים לקחו עמהם לזכרון אבני מצבות או שמסרו אותן בחשאי לאחיהם האנוסים למשמרת.

הגולים נפזרו לכל רוח. מחציתם יצאו לפורטוגל הסמוכה, חבורה קטנה יצאה לנַבָרה, ויתרם נושבו באפריקי הצפונית, באיטליה ובתורכיה. אחת מחבורות היוצאים, שבראשה עמד יצחק אברבנאל, נושבה בנאפולי שבאיטליה. במסעיהם עברו על הנודדים כמה הרפתקאות: רעב, חלאים ומות.

כך נפטרה ספרד מיהודיה, ממאות אלף אזרחים שקדנים בעלי תרבות גבוהה. לאחר זמן התחילה האינקוויזיציה רודפת גם את המוסלימים ונותנת להם את הברירה בין המרה ונירוש (חלק גדול מן המוסלימים שנאנסו להמרה, הם המוריסקוס, היו בסתר נאמנים לאיסלם ממש כאנוסים מישראל לדתם). אמנם הצליחה ספרד בדרך זו להגיע לידי אחדות הדת בארץ, אבל הפסידה הרבה במקצוע הכלכלה והתרבות בכלל. על ידי גירוש היהודים ניטל ממנה המעמד הבינוני, שעשה גדולות לפיתוח הארץ. רק באנוסים שנשארו בארץ היה חי רוח הזריזות היהודית, והם שפיתחו במאה הסמוכה את המסחר הגדול עם המושבות הספרדיות באמריקה, שנתגלתה בינתים על ידי קולומבוס. על ידי כך עלתה ביד הממשלה לעכב לזמן־מה את הירידה הכלכלית של ספרד. אולם

1 בהערכת מספר המגורשים יש חילוקי דעות בין התוקרים. קרוב לאמת הוא כנראה החשבון של איז דור ליב המובא למעלה בגוף הספר, שנערך על פי מקורות והשואות. בכל אופן אין מספר זה נמוך ביות־, שהרי נשארו בארץ אנוסים כמעט במספר שוה, שרבים מהם יצאו רק לאחר זמן.

מסוף המאה השש־עשרה, כשהתחילו האנוסים בורחים מארץ האינקוויזיציה בהמונים, באה לספרד תקופת הירידה. הממלכה הגדולה הלכה ונידלדלה, האזרחות והתרבות נחנקו בעשן המדורות, שבהן צלו את גופות האנוסים. העם שנתרגל למחזה שריפת אנשים נעשה פרוע לשמצה, המידות הלכו ונתקלקלו, הזרע הבריא של הדת העלה עשבים רעים של אמונת הבל וקנאות. הארץ הפורחת של התחיה היהודית־ערבית נהפכה לארץ תלאובות של נזירים.

§ 57. גירוש פורטוגל (1498)

לערך מחצית כל גולי ספרד ביקשו מפלט, כאמור, בפורטוגל הסמוכה, מתוך תקוה למצוא מנוחה זמנית בארץ זו, שכבר קלטה את פליטי הפורענות של שנת 1391 [1]. כשבקשה מלאכות יהודי קשטיליה, והרב יצחק אבוהב בראשה, מאת המלך יואן השני רשיון כניסה לגולים, נעתר להם, אמנם לא מאהבת הבריות אלא לטובת אוצר המדינה. לאחר שנמלך בשריו הודיע, שהוא מוכן לתת רשיון לגולים לגור בארצו לכל היותר שמונה חדשים, בתנאי שישלמו בשכר זה תשלום הגון (משמונה עד מאה דינרי זהב לגולגולת, איש לפי שתשיג ידו). הגבלת מועד הישיבה בארץ היתה גם לטובת הקהילות הקיימות, שפחדו פן יגרום ריבוי היהודים בארץ לתגבורת השנאה אליהם. ישיבה לזמן ממושך ניתנה רק לגולים עשירים, משלמי מס גבוה, וכן גם לאומנים שהארץ זקוקה להם, ביחוד לחרשי נשק. המלך התחייב לתת לגולים אניות במחיר נוח להמשיך את נסיעתם. בתנאים אלה נכנסו כמאה אלף גולי ספרד לפורטוגל. אולם לאחר שעה קלה של מנוחה באו ימים נוראים גם לקהל הנודדים בפורטוגל.

מלך פורטוגל לא היה מטבעו יותר נוח ליהודים מפרדיננד הקתולי. אף־על־פי שהשתמש בשירות תוכנים וגיאוגרפים מישראל למשלחותיו ששלח לחקור ארצות רחוקות, שהביאו לידי גילוי דרך ים חדשה להודו (וסקו די גמה וחבריו) היה בכל זאת שונא ישראל. על־פי דרישת האפיפיור אינוקנטיוס השמיני מינה מועצה של אינקוויזיטורים בארצו לחקור את האנוסים שברחו מספרד. למלך קנא זה היו לא רק היהודים הפליטים אלא גם אחיהם התושבים למעמסה, ובשעת הכושר הראשונה השתמש לגרש אלה ואלה. בתחילת שנת 1493 פרצה מגפה בין הגולים העניים, שבה מתו אלפי איש (בתוכם גם הרב יצחק אבוהב), והפורטוגיזים התרעמו על

1 שלש שנים לפני גירוש היהודים מספרד ועשר שנים לפני גירוש פורטוגל היתה סבורה קהילת היהודים בליסבון לשבת בשלוה, עד שקבעה לעצמה בית דפוס, אחד הראשונים לאחר המצאת הדפוס; בשנות 1489—1492 נדפסו בליסבון כמה ספרים גדולים (מקרא עם פירושים וספרים אחרים).

הממשלה שהכניסה את „זעומי האלהים" לארץ. הממשלה דרשה מאת הגולים לעזוב את אדמת פורטוגל למועד הקבוע והכינה להם אניות כמדובר. ואמנם התחילו החבורות הראשונות של הגולים להפליג מליסאבון ומאופורטו. בדרך עברו עליהם צרות רבות ורעות. מפחד המגפה אסרו עליהם לעלות בערי החוף הסמוכות, והאומללים היו נעים ונדים חדשים רבים בלב ים ונתונים לשרירות לבם של קברניטי האניות, שהתעמרו בהם כמו בעבדים ונטלו מהם את שארית הונם ולפעמים אפילו את נשיהם ובנותיהם. בשעה שהגיעה אחת האניות האלה סמוך לחוף מַלגה של ספרד שלח הבישוף המקומי בכל יום כומרים אל האניה להטיף לאומללים את תורת הנצרות, וכשראה שההטפה אינה פועלת הציע לקברניט שלא לתת ליהודים אוכל כדי להכריחם להמרה. חמשה ימים נתענו האומללים ברעב ובצמא ובכל יום ויום היו הכומרים באים ודורשים: „מי האיש החפץ חיים ישתמד". כמאה מעונים נשתמדו אולם חמשים עמדו בנסיון ומתו ברעב. הנשארים יצאו לדרכם, ורק באפריקי הצפונית מצאו מדרך לכף רגליהם ונושבו בעיר פיס[1].

לא טוב מזה היה גורל הנשארים בפורטוגל מחוסר כסף להוצאות הדרך או מטעמים אחרים. כל מי שלא השיגה ידו לשלם את המס לגולגולת הוכרז לעבד המלך. שרי פורטוגל חלקו ביניהם את השלל וכל אחד בחר לו את האנשים והנשים הטובים בעיניו. את ילדי השבויים נטלו מהם ושלחו אותם אל איי תומס הקדוש הרחוקים לחנכם שם בדת הקתולית. בהגיע שעת הפרידה תפסו כמה אמהות את ילדיהן וקפצו עמהם לתהומות ים. רבים מן הילדים האומללים מתו באי הנדח, שהיה מיועד להגלות שמה פושעים, מן האקלים הרע והיו לברות לנחשים.

אחרי מות המלך יואן, כשעלה על כסא המלכות מנואל (סוף שנת 1495), קיוו היהודים להטבת מצבם. ואמנם שחרר המלך מנואל את גולי ספרד שנעשו עבדים והבטיח להם את חסותו. יתכן, שהאיצטגנין בחצר המלכות, המהנדס א ב ר ה ם ז כ ו ת (מחבר „ספר יוחסין"), הוא שהמליץ עליהם. אף הוא היה יליד ספרד שקבע מושבו בליסבון. אולם עסקי משפחה גרמו לשינוי יחס מלך פורטוגל ליהודים. המלך מנואל ביקש לשאת לאשה את הבת הבכירה של פרדינגד ואיזבלה מושלי ספרד, מתוך תקוה לרשת את כתר ספרד אחרי מותם. פרדיננד ואיזבלה הסכימו לנשואין אלה, אבל התנו תנאי, שפורטוגל תגרש את יהודיה כמו שעשתה ספרד. אף המיועדת עצמה (איזבלה הצעירה) הודיעה, שרק בתנאי זה תדרוך רגלה על אדמת פורטוגל. מלך פורטוגל הביא את הדבר לפני מועצת המדינה, ובה נתחלקו הדעות. קצת מרבי המלוכה סבורים היו, שגירוש גמור של יהודי פורטוגל ידלדל את הארץ ויביא תועלת

1 על פי סיפור עד ראיה, המקובל יהודה חייט, שאשתו מתה באותה אניה מרעב (עי' הקדמתו לספרו „מנחת יהודה", פירוש לספר „מערכת אלהות" לפרץ בן יצחק הכהן, פירארה ש"א).

למדינות המוסלימיות שבאפריקי, שהגולים יתישבו בהן; ושרים אחרים אמרו, שגירוש היהודים יטהר את הדת הנוצרית, והביאו ראיות מאנגליה, מצרפת ומספרד. המלך הסכים לדעה האחרונה, וכך נחתם כתב הנשואין בין מנואל ויורשת כסא ספרד, ובזה נחתך גורל יהודי פורטוגל. ביום 25 בדצמבר 1496 יצאה פקודה לכל היהודים, בין תושבי הארץ בין פליטי ספרד, לצאת מפורטוגל תוך עשרה חדשים, כלומר עד סוף אוקטובר 1497, ומי שלא יצא עד היום ההוא מתחייב בנפשו ורכושו יוחרם. בפקודה ניתן, כמו בפקודת הגירוש של פרדינגד הקתולי, נימוק דתי לגירוש: „היהודים מתעקשים בשנאתם לאמונה הקתולית הקדושה, פושעים בדת ומדיחים את הנוצרים מדרך האמת".

לא לחנם קבע המלך מנואל זמן רב ליציאת היהודים מארצו: לא זז מתקוותו, כי במשך הזמן יעלה בידו להטות את היהודים להמרה, ועל־ידי כך ישארו תושבים זריזים ומועילים אלה בארץ. אולם כשנכזבה תוחלתו זו ציוה להטביל באונס לפחות את בני המגורשים. לשוא השתדלו כמה מחברי מועצת המדינה וביהוד הבישוף קוטינהו, למנוע בפני מעשה האלמות; רוב המקורבים למלכות (ובתוכם גם הרופא המומר אנטוניו, שלפנים נקרא שמו בישראל לוי בן שם טוב) אמצו את לב המלך בשפתי הלקות, והמלך פקד, שכל ילדי ישראל זכר ונקבה מבני ארבע עד בני עשרים יוקחו מהוריהם ויוטבלו בימי הפסחא (1497). כשנודע הדבר ליהודי ליסבון, איבורה ומקומות אחרים, החליטו להחיש יציאתם מן הארץ לפני הפסח, אולם המלך הזדרז והוציא לפעולה את מזימתו ביום 19 במרץ. המחזה היה קורע לבבות. חטפו ילדים מזרועות הוריהם וגררו אותם למקום הטבילה. „בעיני ראיתי — כותב הבישוף קוטינהו — נערים ונערות נסחבים בשערותיהם אל אגן הטבילה, הוריהם מלוים אותם בבכי תמרורים ומעידים עליהם את האלהים, שבניהם רוצים למות עמהם בדת משה; מעשי אכזריות כאלה ראיתי כהנה וכהנה". הורים רבים המיתו עצמם ואת בניהם על ידי שהפילו עצמם עמהם לתוך הים. אולם נמצאו גם הורים שהתנצרו אף הם, כדי שלא להסגיר את ילדיהם לאויבים.

האנוסים החדשים האלה, שחששו לרדיפות מצד האינקוויזיציה, מיהרו לשלוח מלאכות לרומי אל האפיפיור אלכסנדר הששי לבקש מאתו, שישפיע על המלך מנואל לטובתם. כנראה צירפו האנוסים לבקשה זו גם מתן בסתר, ושלטון האפיפיור נעתר לבקשתם. המלך מנואל, שלא רצה ביציאת היהודים, היה נוטה לויתורים. בפקודתו מיום 30 במאי 1497 הודיע, שהאנוסים יהיו בטוחים מבקורת האינקוויזיציה עשרים שנה רצופות, באופן שבמשך כל הזמן הזה אסור לשפוט אותם על קיום מצוות ישראל, וגם כעבור המועד הזה לא יענשו הכופרים כמו בספרד בהחרמת רכושם למלכות. לשבויי הכנסיה הנוצרית ניתנה איפוא האפשרות להיות בסתר נאמנים ליהדות.

בסתיו 1497 תם המועד שניתן ליהודים המגורשים לעזוב את הארץ. בנמל ליסבון נתלקטו כעשרים אלף נודדים. אולם כאן נעכבו זמן רב עד שעבר גם המועד האחרון, ואז הודיעו להם שעברו את המועד, ובכן רשאי המלך לעשות בהם כרצונו. הנודדים נאספו בארמון גדול, ובכל יום באו אליהם מטיפים נוצרים להדיחם להמרה, ואת העקשנים קיוו להכריח על ידי עינוי ברעב. לאחר שכל התחבולות הללו לא הועילו, ניתנה פקודה לסחוב את הנודדים אל בית התפילה, ואנשי הצבא עשו את זאת בנסות יתירה. רבים מן האומללים שנגררו בחוצות בחבלים או בשערותיהם השתמטו מידי מעניהם והפילו עצמם לבארות; אחרים קללו בקול רם את ישו הנוצרי וקדשי הכנסיה כדי להרגיז את האכזרים ולמות מידיהם מיד. אולם אנשי הצבא נצטוו „שכל יהודי שיוליכוהו להמירו בעל־כרחו, אפילו כי ישלה לשונו ויטיח דברים, שלא יענישוהו בשום עונש על דיבורו, ותֵצר לקדושי עליון על זאת הגזירה, כי ראו שאין גם צד למות" [1]. רבים המירו למראית עין, בתוכם גם הכמים שהצליחו לאחר זמן לנוס לארצות אחרות ולהתפרסם כרבנים גדולים.

בינתים ירד נחשול הקנאות המשתוללת בפורטוגל. לאחר שנוכח המלך מנואל שאי אפשר להכריח את כל הנודדים להמרה, נתן להם ללכת באשר ילכו. היציאה נמשכה כל שנת 1498. כך נפתרה גם בפורטוגל שאלת היהודים כמו בספרד. אולם על ידי המרת אלפי יהודים מאונס ניעורה שאלת אנוסים, ועוד מאתים שנה עתידים לטפל בה דייני האינקביזיציה במחשכי מרתפיהם ולאור מדורותיהם.

אולם גם מעבר לגבול פורטוגל עדיין לא תמו צרות הגולים. קשה היה למצוא מקלט לאלפי נודדים. זמן רב תעו על פני הים בין חופי ספרד, פורטוגל, אפריקי, איטליה ותורכיה. רבים מהם מתו ברעב, בחלאים ובמחסור. אניות אחדות נתפסו בידי שודדי הים, שמכרו את הנוסעים לעבדים. ואפילו אם הצליחו הגולים לעלות ליבשה לא מצאו מנוח לכף רגלם, ולעתים קרובות הוכרחו לבקש להם מפלט חדש. כך קרה אותם בקצת מערי הנמל של איטליה וכן גם בתונים ובאלגיר. מקלט בטוח מצאו רק ב ת ו ר כ י ה, שנתבצרה בימים ההם על תלי מלכות ביזנטיה.

בה בשנה הוכרחו גולי ספרד אף הם לצאת ממקלטם הזמני בנַבָרה. למלכות קטנה זו פנו בשנת 1492 היהודים מארגוניה הסמוכה, ביחוד אנשי סרגוסה. מלך נַבָרה נתן להם בחפץ לב את חסותו, ורק מועצות ערי טודילה וטפאלו לא נתנו ליהודים לבוא. כשסיפח פרדיננד מלך ספרד את נברה אל מלכותו דרש, שיגורשו לפחות היהודים שבאו לשם מספרד. מלך נברה הוכרח לקיים דרישה זו, ושוב עמדו היהודים לפני הברירה: יציאה או המרה. מתוך יאוש הסכימו רבים להמרה, וכך נתהווה ישוב האנוסים בנברה (בטולידה נמצאו הרבה אנוסים במאה השש־עשרה): הנאמנים ליהדותם נטלו שוב את מקל הנודדים בידיהם ויצאו לארצות שונות.

---

1 **אליהו קפסאלי, „דבי אליהו" פרק ב׳.**

פרק חמישי.

איטליה בתחילת ימי הריניסנסה.

§ 58. קהילת ישראל ברומי.

מן המאה הארבע־עשרה ואילך היתה איטליה ארץ מקלט לגולים. כל הצרות שהתרחשו על היהודים בימים ההם הביאו לאיטליה המוני נודדים. מגורשי צרפת בשנת 1306 ולבסוף 1394, פליטי גרמניה אחרי מוראות המגפה השחורה, הגולים מאוסטריה בשנת 1421 ולבסוף מגורשי ספרד בשנת 1492 — כולם באו בכמה דרכים, בהמונים או בחבורות קטנות לאיטליה. לא תמיד מצאו הגולים כאן מנוח לכף רגלם, אולם מקלט קדום זה של הגולה המערבית, שבו נתעורר במוצאי ימי הביניים רוח התרבות העתיקה לחיים חדשים, נבנה מן השלום הרומי״ המיוחד במינו של קיסרי הכנסיה, שאמנם לא הציל את היהודים מלחץ ומעלבון, אבל שמר עליהם בפני שואות גדולות. רומי האפיפיורית החזיקה ב„סבלנותה״ לגבי הישוב היהודי הקדום בטרסטבירה והגינה על פזורי האומה הנצחית, שנתגלגלו לעיר הנצחית, בפני התנפלות ההמון. יותר קשה היה מצב היהודים בריפובליקות העירוניות ובנסיכויות הקטנות של איטליה העליונה והתיכונה, שבהן היו נסבלים רק עד כמה שטובתם הכלכלית של השליטים דרשה זאת. במלכויות הנגב, נאפולי וסיציליה, לא נפגעו הקהילות היהודיות הגדולות רק עד גירוש ספרד, שגרר אחריו גם את גירוש היהודים מן הארצות האיטלקיות הכפופות לפרדיננד הקאתולי.

מצבה של קהילת היהודים ברומי הורע בשעה שיצאו האפיפיורים ל„גלות בבל״, לאביניון (1308—1378). אבל גם ביתר ערי איטליה לא היה המצב בטוח. באותה תקופה של תחילת ימי הריניסנסה היו משמשות בערבוביא חירות ועריצות, דימוקרטיה ואוליגרכיה, משמעת רפובליקנית והפקירות אנרכית; לעומת מנהיגים מבחירי העם עמדו בריונים רודפי שלמונים, לעומת דנטי ופיטראָרקה — קולה די ריאנצי ומלטסטה. לאחר שנעתק מושב האפיפיור לאביניון נעשתה רומי ימים רבים לשדה מלחמה כבדה בגלל השלטון, ובמלחמה זו השתתפו וולפים וגהיבלינים, מצדדי האפיפיור הקיסר הגרמני, מפלגת רוברט מאניוב מלך נאפולי, המשפחות המיוחסות קולונה ואורסיני וכן גם מנהיגי הדימוקרטיה האזרחית.

כשסבלו יהודי צרפת בשנת 1321 מ„גזירת המצורעים", היתה אף קהילת רומי באותה צרה[1]. מפני רבוי השלטונות ברומי הוכרחה הקהילה לשלם מס לכולם. כשנתקסר לודביג הבאווארי מלך גרמניה ברומי והטיל לכבוד זה על העיר מס מיוחד במכסת שלשים אלף דינרי זהב, הוכרחו היהודים לשלם שליש הסכום. קשה היה ליהודי רומי גם שלטונו הזמני הדימוקראטי של המנהיג העממי קולה די ריאנצי (1347—1354). אמנם האוכלוסים צהלו ושמחו על שנחל נצחון על האריסטוקראטיה והכריז חירות רפובליקנית, אולם עד מהרה נוכחו, שהנאומים היפים על התחדשות גדולתה של רומי העתיקה לא עצרו כח לסלק את העזובה הכלכלית ואת דלות ההמונים. וסופו של המנהיג העממי היה כסופם של כל הדימגוגים: אותו ההמון, שהרים אותו לפסגת השלטון, הוריד אותו מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. גבור זה של המהפכה, בנה של שואבת מים עניה ברומי שישבה סמוך לבית הכנסת, היה כנראה חביב על היהודים. מספרים, שבשעת התקוממות המפלגה העוינת אותו צלצל יהודי אחד הנאמן לו כל היום בפעמון גדול, כדי להזעיק את העם להגנת מנהיגו. ואף־על־פי־כן, כשברח ריאנצי מרומי ושב אחר־כך אל העיר כדיקטאטור, הטיל מס כבד על היהודים. לבסוף, כשהמית עם רומי את ריאנצי ושרף על־פי פקודת בית קולונה את גופו במדורה, נאנסו היהודים להבעיר את האש. אולם אין בידינו ידיעות על רדיפות יהודי איטליה בשנות הפורענות הקשה שבאה על יהודי גרמניה בעקבות המגפה השחורה (1348—1349).

לאחר ששבו האפיפיורים מגלות אביניון לרומי, שקטה העיר, אבל עברו עוד חמשים שנה עד שקם בטחון גמור. מתחילה סבלה הכנסיה עצמה מן ההתפלגות הגדולה (1378—1417). מכיון שלעומת כל אפיפיור רומי קם „אפיפיור שכנגד" באביניון ולפעמים גם שני מתנגדים — בצרפת ובספרד. כל אותם הימים היו האפיפיורים הרומיים מגינים על היהודים ומתרפאים מרופאי ישראל, בניגוד לקאנונים ולאגרות הכנסיה הידועות. בשנת 1376 פטר הסינט הרומי את הרופאים מנואל ובנו אנג׳ילו עם משפחותיהם, היושבים בשכונת היהודים טרסטיבירה,

1 על־פי ידיעה סתומה שב«שבט יהודה» (סי׳ י״ד) וב«עמק הבכא» (מפי שמואל אושקי) היתה לאחד האפיפיורים «אחות מאוד אויבת ליהודים ומבקשת רעתם. ומשנאתה את ישראל ביקשה, התחננה לאחיה האפיפיור, שיגרש היהודים מכל ממשלתו; ובימים ההם היה מלך אחד בנאפולי, מלך חסד ואוהב היהודים, ונקרא שמו רובירטו, והיהודים שלחו שליחים אל המלך ההוא עם מתנה כראוי ושאלו ממנו לבקש מאת האפיפיור שישיב חמתו מהשחית, ושלח רובירטו שלוחים לאחות האפיפיור ונדר לה מאה אלף פרחים (שם מטבע) מצד היהודים, ונתפייסה ונהפכה לאוהבת היהודים והתחננה אל האפיפיור, שלא יגרש היהודים מארצו, ואז ציווה האפיפיור לקרוע כתב הגירוש, ונשארו במקומם».

מתשלום מסים, מפני „שהם מומחים גדולים באומנותם והביאו תועלת מרובה לעיר ולתושביה". לאחר זמן נתן הסינאט לשני הרופאים גם את זכות האזרחת הגמורה ברומי. זכויות של כבוד אלו נתאשרו בפירוש בידי האפיפיור בוני־פאציוס התשיעי (1384—1404), שמינה את אנג'ילו לרופא הבית שלו ושחרר אותו מכל צמצומי הזכויות ליהודים. בזה שחרר האפיפיור גם את עצמו מן הקאנונים של הכנסיה. בביתו היה עוד רופא יהודי אחד ושמו שלמה מפירוגיה. האפיפיור שלאחריו אינוקנטיוס השביעי (1404—1406) קיים אף הוא את זכות האזרח שניתנה מאת הסינאט הרומי לרופא המפורסם אליהו שבּתּו ועוד לשני רופאים מישראל. הרופאים אלה היו פטורים מתשלום מס ומלבישת המלבוש היהודי המיוחד, גם ניתנה להם רשות לשאת חרב לאות שויונם האזרחי. במשא ומתן שבין קהילות ישאל והאפיפיור מלאו הרופאים אותו התפקיד, שמלאו בארצות אחרות בעלי הכסף וחוכרי המסים. אף־על־פי־כן עדיין החזיקו בעיר מושב האפיפיור במנהגים הקדומים, שעל־פיהם היתה החגיגה המקובלת לכבוד כל אפיפיור חדש כרוכה בתרועות נצחון הכנסיה הנוצרית על היהדות (כרך רביעי § 51). כשנתנו מורשי קהילת רומי לאינוקנטיוס השביעי ספר תורה ביום שהוכתר, אמר להם: „אמנם תורתכם טובה, אבל אין אתם מבינים אותה כראוי, כי הברית הישנה בטלה וקיימת רק הברית החדשה"; וכהתימו את פתגמו הסב את פניו מן המלאכות והשיב להם את התורה מאחורי כתפו השמאלית לאות זלזול. לא כן נהג יורש כסאו גריגור השנים־עשר (1406—1416): כשבאו מלאכי היהודים לפניו עם ספר תורה מעוטר לאות כבוד, מצא עִטור הזהב חן בעיניו, עד שביקש לתת לו את ספר התורה למתנה. לבוש הזהב של התורה לא נפחת בערכו בעיני הכהן הגדול כתוכן התורה „הישנה". דרך אגב היו מתנות כאלו רק חלק מן המס, שהיתה קהילת ישראל מעלה לכל אפיפיור חדש בשכר אישור זכויותיה.

בימי גריגור השנים־עשר גברה המחלוקת בתוך הכנסיה הקאתולית: שלשה אפיפיורים התנשאו בעת אחת לכהן בכהונה גדולה, בתוכם גם בנידיקטוס השלשה־עשר הידוע מדברי הפורענויות שהתרחשו על יהודי ספרד. המחלוקת נסתיימה בועידת קונסטנץ, שהסירה מכנם את כל שלשת המתכהנים והכתירה בתואר אפיפיור את מרטין החמישי (1417). לאחר זמן מועט הוברר, שמושכות הממשלה ניתנו בידי אדם שבאמת ראוי היה לחדש את אחדות הכנסיה. בו בזמן נתגברה בקרב יהודי איטליה השאיפה לאחד לחטיבה אחת את כל קהילות איטליה האמצעית והעליונה בהנהגתה של קהילת רומי. בשנת 1416 נתכנסה בבולוניה ועידת רבנים ופרנסי הקהילות, ובה השתתפו שליחים מקהילות רומי,

פדובה, פירה, בולוניה וערים אחרות ברומאניה ובטוסקנה. הועידה החליטה למסור לקהילת רומי יפוי כח להגן על זכויות ישראל בפני האפיפיור, בתנאי שההוצאות חלות לא על קהילה זו בלבד, אלא על כל קהילות איטליה. לאחר שנתים (מאי 1418) נתכנסו מורשי הקהילות שוב למועצה בעיר פורלי. נתקנו כמה תקנות בעניני הקהילות הפנימיים, בסדר הבחירות ובתיקון המידות (נאסרו פריצות, משחק הקלפים והתהדרות במלבושים). במועצה זו הוחלט לבחור מלאכות מיוחדת שתתיצב לפני האפיפיור החדש מרטין החמישי ותבקש ממנו לקיים את הזכויות הישנות ולתת הירויות חדשות. לצורך ההוצאות הכרוכות בדבר היתה חייבת כל קהילה לתת סכום לפי מספר משפחותיה. למלאכות זו היתה חשיבות יתירה לא בשביל יהודי איטליה בלבד, אלא גם בשביל יהודי ארצות אחרות, וביחוד יהודי ספרד, שעדיין שרויים היו בשלפי השמד של בנדיקטוס השלשה־עשר וסיעתו (§§ 49—50). גם באיטליה עצמה נפתחה בימים ההם הסתה מצד הדומיניקנים, שבה היתה כרוכה סכנה קשה ליהודים. בבחינה זו הצליחה המלאכות היהודית להשיג את מבוקשה.

עוד לפני כניסתו לרומי פרסם מרטין החמישי פקודה (ינואר 1419), שבה אסר באיסור חמור כל מעשה אלמות בעסקי אמונה: אסור להציק ליהודים בבתי כנסיותיהם, להכריח אותם להמרה, להפריע אותם בחגיהם וכן גם להכריח אותם לחוג חגים נוצריים; כמו־כן נאסר לאכוף עליהם סימנים חדשים חוץ מן הנהוגים במלבושיהם, ולסוחרים הנוסעים הותר שלא לשאת את הסימן עד כמה שהוא מזיק לעסקיהם. בשנת 1429 התאוננו יהודי איטליה לפני האפיפיור על הנזירים המעוררים את העם, שלא לבוא במגע עם היהודים, לשרת אותם או לקבל שירות מהם. אמנם לא התמהמה האפיפיור לאסור את ההסתה על־ידי פקודה חדשה, אבל לא נמנע מלהעיר: „אף־על־פי שהיהודים הנסבלים בארצות שונות מאת הכנסיה הנוצרית כעדות לישו הנוצרי מתמידים בעקשנותם ובסמיותם ואינם רוצים להבין דברי הנביאים וסודות כתבי הקודש ולהשתתף באמונה הנוצרית הגואלת, אין אנו יכולים בחסדנו הנוצרי לאטום אוזן מפני זעקתם". אמנם „חסד נוצרי" זה עלה ליהודים ביוקר גדול: על כל פקודת מגן מטעם האפיפיור שלמו בכסף מלא. ואחרי כל אלה אי־אפשר היה לבטוח במרטין החמישי. את פקודתו משנת 1422 להגנת יהודי גרמניה ובוהמיה בפני הסתת הנזירים חזר וביטל לאחר שנה על־פי דרישת הכומרים, שהגינו על כסא האפיפיור בפני ההוסיטים.

האפיפיור אבגינוס הרביעי (1431—1447), שהיה יושב על־פי־רוב מחוץ לרומי מפני המהומות הפנימיות, הלך מתחילה בדרכי האפיפיורים שקדמו לו והוציא פקודה להגן על היהודים מפני המסיתים, אולם בשנת 1442 פרסם בהשפעת

הכמרים הספרדים, שהיו ראשי המדברים בועידת בזל, אותה הפקודה הצוררת שעוררה מבוכה רבה בספרד (למעלה § 51). אבגינוס ניסה להכריז את הגזירה גם באיטליה ולאסור על קהל חסידיו מה שהתיר לעצמו, למשל את הריפוי בידי רופאים מישראל (זמן־מה לפני זה מינה את אליהו שבתו הנזכר למעלה לרופאו). היהודים נמצאו בסכנת פגיעה קשה בחירות המסחר והאומנות ואפילו בחייהם הרוחניים, כי האפיפיור זמם לצמצם את הלימוד בבתי־ספר של היהודים בחמשה חומשי תורה בלבד. אולם הסכנה הוסרה על־ידי האמצעי הבדוק והמנוסה: מורשי קהילות איטליה נתכנסו בטיבולי וברוונה ואספו סכום כסף גדול לכפר פני האפיפיור, וחצר האפיפיור עשה חוזה בכתב עם קהילת היהודים ברומי (1443), שבו הובטחה ליהודים זכותם הקודמת בשכר מס סבלנות במכסת 1130 זהובים לשנה. קהילת רומי מלאה ידי הרופא והמשורר הידוע משה די ריאטי לחזור על ערים שונות באיטליה ולשתף אותן בהעלאת מס זה, שהציבור הרומי לבדו לא יכול לעמוד בו.

אחרי אבגינוס הרביעי עלה על כסא האפיפיור ניקולוס החמישי (1447—1455), שבברכתו נסע הקנאי קפיסטראנוס לגרמניה לפעולתו הצוררת (§ 47). הנזיר הפרנציסקאני, שהצטיין ברצון הברזל שלו, השפיע הרבה על ניקולאוס החמישי, שהיה הפכפך בנוגע ליהודים: בקצת מפקודותיו היה נוח להם ובאחרות דרש קיום הקאנונים הישנים בכל חומר הדין והתיר לנזירים מעשי אונס כנגדם. אמנם דחה בכל תוקף אחת ההצעות השגעוניות של קפיסטראנוס: לבנות אניה ענקית, להושיב בה את כל יהודי רומי ולשלוח אותם לארץ גזירה מעבר לים. עקבות ההשפעות השונות, הבקשות המרובות ומקח השוחד של פקידי האפיפיור ניכרים בכל פעולת האפיפיורים של הימים ההם. בפקודותיו החמורות לקיום הקאנונים יצא האפיפיור על־פי־רוב רק את חובתו הרשמית, ובאותה שעה לא נמנע מלתת לקהילות הישראליות על־פי בקשותיהן אגרות חירות שונות. ביחוד הצטיין בפוליטיקה כפולה כזאת סיכסטוס הרביעי. מצד אחד נתן לפרדיננד ולאיזבלה הסכם להנהיג את האינקוויזיציה כלפי האנוסים בספרד, ומצד אחר נטה אוזן קשבת לתלונותיהם של האנוסים הללו על האינקוויזיטורים ומיחה כלפי שרירות לבם ואכזריותם (למעלה § 55). אמנם האנוסים שברחו מאימת האינקוויזיציה דספרדית לרומי מצאו כאן מפלט, אבל היו לקהלה הישראלית למקור דאגה תמידית. אינוקנטיוס השמיני, שעלה על כסא האפיפיור אחרי סיכסטוס הרביעי (1484—1492), תיקן גזירות מיוחדות כנגד היהודים החשאיים: שני השמנים נמנו להשגיח על האנוסים בעין פקוחה, ובשנת 1485 הושמו שמונה מהם בכלא.

§ 59. קהילות איטליה העליונה. שמעון טרידנטינוס

הנימוק הדתי, שהיה עיקר ביחס אל היהודים במטרופולין של הנצרות, לא היה בערי המסחר שבאיטליה העליונה, שבהן התרוצצו האינטרסים החומריים של היהודים והנוצרים, אלא כסות עינים לנימוקים כלכליים. באיטליה, שהיתה מפולגת לכמה דוכסיות ורפובליקות עירוניות, חסר היה משטר אחד לכל אוכלוסי היהודים, ולפיכך היה תלוי היחס אליהם בחריפותה של תחרותם לגבי שכניהם הנוצרים במקצוע המסחר האיטלקי המפותח, וביחוד במסחר הכסף.

משתי הרפובליקות האיטלקיות המתחרות זו בזו, שנעשו מרכזי מסחר העולם, היתה פתוחה ליהודים כמקודם רק ו י נ י צ י ה, ואילו גינובה היתה סגורה ומסוגרת בפניהם, והדברים הגיעו לידי כך, שבשנת 1493, כשביקשה אנית גולי ספרד מקלט בנמל גינובה בפני סערת החורף, לא ניתן להם לעלות אל החוף לדירה ארעית. רפובליקה זו, שכבר היתה בימי מסעי הצלב מושלת הים, הרחיבה במאה השלש־עשרה את שלטונה על ידי רכישת חלק מאדמת ביזנטיה, אי כרתים או קנדיה ועוד איים בים איגיה, ועל ידי כך תפשה מקום על חצי האי הבלקני, מרכז המסחר עם אסיה הקטנה. לאחר מלחמת מאה שנה עם גינובה צרתה הצליחה ויניציה להרחיב את גבולה גם באיטליה עצמה. מתחילת המאה החמש־עשרה נמנו על אדמתה פדובה, וירונה, ברסציה ועוד ערים באיטליה העליונה, ובהן קהילות ישראליות חשובות. בזמן הראשון עסקו יהודי ויניציה לא רק בעסק ההלוואות, אלא גם במסחר וביחוד בהוצאת סחורות לחוץ לארץ. בשכר הירותם המסחרית היו חייבים, על־פי פקודה שיצאה בשנת 1290 מטעם הסינט, לשלם מכס מיוחד במכסת חמשה אחוזים ממחיר כל הסחורות הנכנסות והיוצאות. אולם עם רבוי אוכלוסי היהודים בשטח הרפובליקה גבר פחד התחרותם על הסוחרים הנוצרים, שהשתדלו בכל כחם לצמצם אותם במקצוע מסחר הכסף בלבד. הלואת כסף בריבית לא נחשבה באיטליה בדרך כלל כדבר מגונה: בכל עיר מסחר גדולה נמצאו קופות מלוה או בנקים, שבעליהם היו כולם נוצרים ועסקו בעסק אשראי גם בארצות אחרות באירופה בשם „לומברדים". אף־על־פי־כן היה בימים ההם הצורך באשראי מסחרי פרטי גדול כל כך, עד שגם לבנקים היהודים נפתח כר נרחב. רבים מן האזרחים הנוצרים לא העיזו לעבור על איסור הריבית מטעם הכנסיה ונמנעו לסחור בכסף בפומבי או ללוות כסף בריבית מאת מלוים נוצרים, ולכן עסקו בזה עם היהודים; לפעמים היו קופות המלוה היהודיות רק כסות עינים לעסקי בנק של בעלי הון נוצרים. ממשלת הריפובליקה ושלטונות הערים

השניחו על בנקים אלה וקבעו את שער הרבית, שהיה על־פי־רוב נמוך במלוה שבמשכון מאשר במלוה על שטר. ליהודים הותר להלוות את כספם רק במשכון.

פעולתם הכספית של היהודים ברפובליקה הוויניציאנית נמצאה בסתירה למצבם המשפטי הירוד. הרפובליקה התגרנית הביטה בצרות עין על הסוחרים הנכרים והניחה אותם במצב של עוברי אורח, הנסבלים כל זמן שיש להפיק מהם הנאה. ההסכמים של הסינט עם קהילות ישראל על זכות הישיבה וחירות האומנות של היהודים היו רובם ארעיים, לעשר שנים; לאחר תום המועד היו ההסכמים מתחדשים באותם התנאים או בשינויים. בשנת 1385 הוטל על קהילת ויניציה, חוץ מן המסים הרגילים, מס מיוחד במכסת ארבעת אלפים דינרי זהב. חוץ מזה נערכה על עסקי האשראי היהודי השגחה מיוחדת של הקונסולים. לאחר עשר שנים סרב הסינט לחדש את ההסכם וטען, כי היהודים זלזלו בתקנות הקבועות לעסקי הלוואות ויצאו מגדרם על־ידי שמכרו את המשכונות של לווים שאחרו זמן התשלומים. הקהלה היהודית הוכרחה לצאת לעיירה מֶסטרה הסמוכה, שכבר ישבה שם לפנים, ורק למועטים הותר לשהות בויניציה בעסקיהם שבועיים, לטובת הנזקקים להלוואות. ברבות הימים בטלו ההגבלות הללו, ויהודים רבים נושבו שוב בויניציה, אבל הסינט אסר עליהם לרכוש קרקעות. היו גם אמצעים אחרים להלחם בתחרות היהודית: אכפו על היהודים סימנים מיוחדים, מתחילה כתם צהוב עגול על החזה, אחר־כך כובע צהוב ולאחר זמן כובע אדום. על־ידי־כך ניתנה אפשרות ליושבי העיר להבחין בין אזרח ובין נכרי. הסינט השתמש גם בתקנות הכנסיה: אסר על היהודים להתקרב למשפחות הנוצרים, וביחוד לנשים, והוציא אותם מכלל כל משרה פומבית ואומנות חפשית, חוץ מן הרפואה, שהיתה מותרת להם אפילו ברומי.

חירות מרובה מזו היתה ליהודים באיים היוניים, שנספחו לרפובליקה הויניציאנית, בפרט בקַנדיה ובקורפו. הקהילות העתיקות בערי קנדיה, רֶטימנו וקַניה שבאי כרתים נהנו מן האבטונומיה שלהן כמלפנים, והסינט של ויניציה השגיח רק, שלא יצאו מגבולות שכונותיהן. יהודים רבים עסקו כאן בהוצאת סחורות לחוץ־לארץ וביחוד במשלוח סוכר לאוסטריה. אמנם נשמעו כמה תלונות, שהיהודים תפשו את רוב המסחר בידיהם, אולם מפני טובת ההנאה הכספית שהביאו למדינה מחלו להם את תחרותם עם היונים יושבי האי. הסינט היה מזמן לזמן נוטל מאת קהילות ישראל בקנדיה הלוואות מאונס להוצאות המדינה וביחוד בשעת מלחמה. אוכלוסי ישראל בקנדיה ובניגרופונטה עמדו במשא ומתן מפותח עם קהילת רומי, ובימים ההם נמצאו בהם כמה חכמים וסופרים (להלן § 61).

בארץ איטליה עצמה לא הביא שגשוגה של ויניציה טובה לישראל. בעיר האוניברסיטה פדובה, הסמוכה לויניציה, שכנה באמצע המאה הארבע־עשרה קהילה יהודית חשובה. בחסות המושלים לבית קַרַרה התפתחה הקהילה במהירות יתירה. כמה משפחות יהודיות מרומי ומארצות אחרות נושבו בפדובה, ועד מהרה פרחו כאן המסחר, התעשיה ועסק האשראי. אולם כשבאה העיר תחת יד הרפובליקה הויניציאנית (1405) הורע מצב היהודים בפדובה כמו בויניציה עצמה. בבת־אחת נהפכו היהודים מאזרחים לגרים, שיש להם רק זכות אורחים. עם כל התחדשות ההסכם בא הסינט בדרישות חדשות, הכרוכות בזכות הישיבה שנתן להם בחסדו: הטילו עליהם מסים מרובים משנקבעו מקודם, צמצמו את חירות מסחרם, הגבילו את זכותם לרכוש קרקעות וכיוצא בזה. ההסכמים לא מנעו בפני סכסוכים, ביחוד בעסק האשראי: ערכאות העיר טענו, שהיהודים מעלים את שער הריבית ונוטלים לעצמם רשות למכור את הקרקעות הממושכנות אצלם כשמאחרים הלווים לפרוע, בעוד שאסור היה עליהם לרכוש קרקעות בכלל. אולם היהודים לא ויתרו על זכויותיהם בלי לעמוד על נפשם. בשנת 1415, כשביקשה מועצת עיר פדובה מאת הסינט הויניציאני לענוש את המלווים העברינים והסינט היה מוכן למלאות את הבקשה, הודיעו היהודים, שבאופן כזה אינם יכולים להמשיך עסקיהם וסגרו את קופות ההלואה שלהם. התנהגות זו עוררה אפילו כמה מן התושבים הנוצרים לעמוד לימינם, למשל, שלטון האוני־ברסיטה, שהודיע בפירוש, כי הסטודנטים המתכנסים בפדובה מכל ארצות אירופה זקוקים לשירות המסחר והאשראי של היהודים. מועצת העיר הוכרחה לוותר, אולם לאחר זמן, עם התחדשות ההסכם, ניעורו סכסוכים חדשים. במחצית השניה של המאה החמש־עשרה הורע מצב יהודי פדובה ביותר בהשפעת ההסתה הצוררת של „הנזירים הדרשנים", זה שבט הזעם של קהילות איטליה.

יותר נוחים ליהודים היו הדוכסים, ששלטו בערים שונות באיטליה. בפירּרה פרחה הקהילה בחסותם של הדוכסים לבית אֶסטה, במחצית השניה של המאה החמש־עשרה. השליטים השתדלו תמיד למשוך לגבולם סוחרים זריזים והעריכו גם את פעולתם של סוכנים כספיים מישראל. בשנת 1448 קיבל הדוכס ליאונה ד'אסטה מאת האפיפיור ניקולאוס החמישי אישור להסכם עם היהודים, שעל־פיו הותר להם להשתקע בפירּרה והסביבה, לבנות בתי־כנסיות ולעסוק בעסק הבנקים. הנימוק היה, ש„יושבי המקומות הללו יפסידו אם לא יתירו להם ללוות כסף מאת היהודים". על־פי תלונת היהודים אסר האפיפיור לנזירים המטיפים ולאינקוויזיטורים להסית את העם כנגד היהודים ולפגוע במשא ומתן שבין בעלי שתי הדתות. בשנת 1473 יצאה פקודת הדוכס ארקולה הראשון, שבה הביע את

הכבוד, שהוא רוחש לבעלי הבנקים היהודים, בניגוד לאיסורי הקאנונים, והבטיח להם את חסותו. התחרות הנוצרית, שלא היתה מורגשת ביותר בפירַרה, הניחה לזריזותם של היהודים מקום להתגדר בו לא רק בעסק הבנקים אלא גם במסחר ובתעשיה. אותה חבורת גולי ספרד, שגורשה על־ידי הצוררים בג׳יניבה בשנת 1493 מפחד תחרות, נתקבלה בפירַרה בסבר פנים יפות ונהנתה מחירות גמורה של אומנויות, ובכללן גם אומנות הרוקחים. כמו־כן ישבו היהודים בשלוה בדוכסיות פַּרמה בחסותם של המושלים הראשונים לבית ספורצה. אחד מתנאי מועצת עיר פרמה בשעת מסירת העיר לדוכס פרנצ׳סקו ספורצה (1449) היה, שלא לפגוע בזכויותיהם וחירויותיהם של היהודים יושבי העיר. תנאי זה נתאשר, כמו ההסכם שנעשה לפני שלש שנים עם יהודי פירַרה, מאת האפיפיור ניקולאוס החמישי (1451). יורש כסאו של פרנצ׳סקו, גליאצו ספורצה, ביטל את אות הקלון (1466) ומנע בכל תוקף בפני ההסתה הצוררת של הנזירים.

ברוח תגרנות הצטיין היחס ליהודים בעיר פירנצה, שבה היו בעלי הבנקים והסוחרים הנוצרים מאוחדים בחברות מסוגרות. שער הריבית שנקבע על־ידי חברת בעלי הבנקים האיטלקיים היה גבוה כל־כך, עד שאדם מן השוק לא יכול למצוא עזרה בצר לו, ולפיכך הזמינו את היהודים לשם תיקון אשראי פעוט וזול. בשנת 1430 יצאה פקודה, שעל־פיה הותר ליהודים להשתקע בעיר ולעסוק בעסק האשראי, בתנאי ששער הרבית לא יעלה על עשרים אחוזים למאה לשנה. בפקודה נאמר מפורש: „רצוננו להכנים יהודים לעירנו, כדי שדלת העם בפירנצה לא ידוכאו על־ידי לחץ הנשך של המלוים בריבית". אולם באותה שעה נצטמצמה תחרות היהודים במסחר, בזכות הישיבה ובבחירת האומנות. כמו בויניציה הותר ליהודים לשבת בעיר רק למשך עשר שנים, כדי שתוכל מועצת העיר להטיל עליהם עם התחדשות ההסכם תנאים קשים מאלה או, אם לא יהיה צורך בהם, לגרשם מן העיר לגמרי. במצבה של קהילת ישראל בא שינוי לטובה רק עם עלית המושלים לבית מדיצ׳י, המסייעים הגדולים של הריניסנסה האיטלקית, שהיו מסוף המאה החמש־עשרה ואילך גם אוהבי ישראל. קהילת פירנצה הצעירה לא היתה בעצם אלא סניף למרכז היהודי הקדום בפיזה, עיר החוף של טוסקנה, שההגמוניה שלה במסחר הים ניטלה בידי ויניציה. בראש קהילת פיזה עמדה משפחת החלפנים דה־פיזה, שיצאו מתוכה נדבנים גדולים (יחיאל דה־פיזה ועוד). בצד חלפנים וסוחרים גדולים עלו לגדולה במרכזים אלה של הריניסנסה האיטלקית גם כמה יהודים בעלי אומנויות חפשיות, ביחוד רופאים. הרופאים היו רובם חניכי האוניברסיטאות של פדובה וסַלרנו. קצתם

למדו שם גם מפי פרופיסורים יהודים, ורבים מהם נעשו מומחים גדולים ברפואה וקנו להם שם בישראל ובעמים.

ימים רעים הגיעו ליהודי איטליה במחציתה השניה של המאה החמש־עשרה. המגפה של הדור ההוא, ההסתה הצוררת של הנזירים, היה לה באיטליה גון מקומי מיוחד. גידולו של ההומניזם האיטלקי ותחית התרבות העתיקה החרידו את הכומרים מרבצם, שהשתדלו בכל כחם להסית את העם כנגד „הכופרים" ובעלי דת נכר. בעשיריות השנים הראשונות של המאה החמש־עשרה קמו באיטליה כמה דרשנים נודדים בני בריתות הנזירים, הדומיניקנית והפרנציסקנית, שבהן התאחדו כמתכונת ספרד ציד נפשות והסתה למעשי אונס. על־פי תלונות קהילות ישראל בויניציה, בלומברדיה ובטוסקנה ניסה אמנם האפיפיור מרטין החמישי לאסור את ההסתה (בפקודותיו משנות 1419—1429), אבל ללא הועיל. נזיר קנאי מפורסם, הפרנציסקאני ברנהרדין דה סיֶנה (מת 1444), הסית כנגד היהודים ארבעים שנה רצופות, בנימוקים שהיו דומים מאד לרעיונותיהם של האנטישמיים החדשים, הסוציאלים־נוצרים או הנציונל־סוציאליסטים. הצטברות עושר בידי מועטים, הטיף ברנהרדין, מזיקה מאד כשהיא לעצמה, על אחת כמה וכמה הצטברות העושר בידי יהודים; „כי במקרה זה פועל העושר שנכנס בצינור מזוהם, תחת להיות אוצר של חום לגוף המדיני ולהחיותו, כרעל מחלחל שסופו לכסות את כל הגוף במכות טריות". היהודים המתעשרים משעבדים את העולם הנוצרי ואינם נרתעים אפילו מהשמדה גופנית של הנוצרים: „לאחר שנוכחו היהודים, כי אין טעם להתקפתם על הרכוש הרוחני של הנוצרים, הם שולחים יד ברכוש החומרי ומדלדלים את הארץ על ידי נשך. ולא זה בלבד שהם נוטלים מאת הנוצרים את רכושם, אלא הם מזיקים גם לבריאותם על ידי ריפויים, האסורים מטעם חוקי הנצרות, ומסכנים את הייהם בעולם הזה". בעוד שהתעשרות המלוים בריבית הנוצרים לפחות איננה מחוץ לדרך הטבע, הרי התעשרות היהודים מתנגדת לחוק, מכיון „שאין קנין לעבד". מכאן יוצא, שכל קנין היהודים הוא על־פי דין קנין אדוניהם הנוצרים, וביזת רכוש היהודים אינה אלא הדרך החוקית להפקעת קנינם לטובת הבעלים האמיתיים. אולם כדי שיהיה שעבוד היהודים גלוי לכל העולם, צריך לקיים את כל הגזירות הקאנוניות וביהוד את גזירת אות הקלון. מאד מאד התעצב ברנהרדין, שגזירה אחרונה זו החשובה בעיניו לא נתקיימה בפדובה, בוירונה ובקצת ערים אחרות.

בניגוד לדרשותיו של ברנהרדין דה סיינה גרמה הטפתו של אחיו לברית, ברנהרדין דה פֶלטרה (מת 1494), למעשים מזיקים. ברנהרדין השני הבין יותר מן הראשון להשתמש בדברי שטנתו על היהודים „במַסוה של

סוציאליזם נוצרי". באותם הימים, שבהם היו סוחרי ויניציה ויתר הערים מתחכמים לחפות על תגרנותם במסוה קנאה דתית, התחכם הנזיר לתבל את קנאתו הדתית בנימוקים כלכליים. ברנהרדין דה פלטרה השתער בדרשותיו בכל תוקף על הקפיטליסטים היהודים, שהאשים אותם בעניותם של התושבים הנוצרים: „איככה אוכל אני, החי מנדבות ואוכל לחם דלות, להתאפק מנבוח ככלב אלם למראה היהודים המוצצים את מוח עצמותיהם של הנוצרים העלובים? וכי אין נביחה זו לשם ישו הנוצרי?" וכלב רע זה של הכנסיה נבח בכל מקום, שהיו קיימות קהילות יהודיות גדולות, והיה מגרה את השליטים ואת ההמון ביהודים בודדים או בקיבוצים שלמים. בהשפעת הנאומים המלהיבים של הקנא החליטו מועצות עיר רַבינה וערים אחרות שנספחו לרפובליקה הויניציאנית לגרש את היהודים והמתינו לאישור מטעם הסינט. אף־על־פי שדעת הסינט לא היתה נוחה ממעשי אלמות כאלה, הצליחו הקנאים בכל זאת לגרש את היהודים בכמה מקומות (ברֶטציה, ויסצנה, בֶּרגַמו, טריביזו) בשנות 1463 — 1473. אולם בפירנציה הלך השלטון בדרך מהופך: תחת לגרש את היהודים גרש את המסית, שנאומיו גרמו כמעט לטבח ביהודים (1488). בתכניתו של ברנהרדין וסיעתו נמצא סעיף חיובי אחד, שהוא מכוון לטובת הלווים העניים: לפתוח בכל מקום קופות אשראי ציבוריות למתן הלואות בזול במשכון. בכמה מקומות נוסדו באמת מוסדות כאלה. אולם לנזירים המסיתים לא היה כל זה אלא תואנה להפיח את שנאת הדת ליהודים, כדי לגרום את גירושם מן הארץ או המרתם מאונס. כלב הכנסיה, ברנהרדין דה פלטרה, לא הסתפק בנביחתו, אלא גם נשך את היהודים בשיניו החדות. אם באיטליה עצמה לא הצליח לעורר פרעות ביהודים, הנה עלתה בידו לערוך משפט עלילת דם, שהדו נשמע בכל העולם.

בעיר טריינטה שמעבר לגבול הרפובליקה הויניציאנית היתה קיימת קהילה ישראלית, שישבה בשלוה תחת ממשלתם של דוכסי אוסטריה התחתונה, ששלטו בחלק ממדינת טירול. בראשה עמד הרופא טוביה, שהיה נשוא פנים גם בין הנוצרים. השלום בין היהודים ושכניהם הופר רק לאחר שבא אל העיר השוקטה ברנהרדין דה פלטרה, שנתמנה שם לראש בית הנזירים הפרנציסקנים. ברנהרדין התחיל לגרות את האזרחים הנוצרים ביהודים. לאחר אחת מדרשותיו סמוך לחג הפסחא הנוצרית, אמרו לו, שאין להרשיע את כל היהודים בלי יוצא מן הכלל, שהרי יש בתוכם אנשים הגונים כגון טוביה הרופא. על זאת ענה הדרשן בחימה: „אילו ידעתם כמה רעות עושים לכם האנשים הטובים האלה; יבוא חג הפסחא ותראו את מידת טובם". ניבא וידע מה ניבא.

ביום 23 מרץ 1475, יומיים לפני הפסחא וראשון לחג הפסח היהודי,

נעלם בטריינטה ילד נוצרי בן שלש ושמו שמעון, בנו של בורסקי. הבישוף המקומי הינדרבך, חברו לדעה של ברנהרדין, הכריז, שזהו „מעשה שונאי הדת הנוצרית". מיד ציוה ראש העיר לבדוק בכל בתי היהידים. הבדיקה לא גילתה כלום, אבל לאחר שלשה ימים נמצאה גופת הילד בנחל השוטף על יד חצר היהודי שמואל. אף־על־פי שבעל הבית וראש הקהילה טוביה הודיעו מיד בעצמם לשלטונות על מציאה זו, נאסרו ביחד עם עוד חמשה מנכבדי העדה בחשד הרצח. כשהביאו את הנאסרים לפני גופת הילד קרה „נס": הפצעים התחילו שותתים דם, כמו שצריך להיות לפי אמונת ההמון בשעת העמדת הרוצח לפני גופת הנרצח. על סמך זה נעשתה בנאשמים חקירה ודרישה כמשפט האינקוויזיציה. הנאסרים אמרו כולם, כי הגופה בלי ספק הושלכה על יד בית שמואל בידי שכן נוצרי, שנטר איבה אליו בשביל תביעת בית־דין שהפסיד בה. אולם הסבר זה לא הניח דעת השופטים. השכן של שמואל נחקר חקירה שטחית ושוחרר, ואילו את היהודים חקרו על ידי עינויים. חמשה עשר ימים רצופים נתענו שמואל ויתר הנאסרים בעינויים נוראים: מתחו אותם על עמוד, רסקו את עצמותיהם, צרבו את בשרם בברזל קלוי, ולאחר שהתעלפו השיבו את נפשם כדי לענותם עוד. מפחד שמא יוציאו המענים מפיו בדרך זו הודאה מאונס, הודיע הנאשם הראשי שמואל מלכתחלה, שאם יודה על עונו בשעת העינויים אין זה אלא שקר בלבד. אף־על־פי־כן לא נמנעו השופטים לראות כאמת לאמיתה את ההודאה של המעונה, שחזר על הדברים שכנראה הושמו בפיו, שרצה את הילד ביחד עם שמונה יהודים אחרים לשם חילול ישו הנוצרי. בדרך זו „הוכיחו" השופטים את אשמת הרופא טוביה ויתר הנאסרים. בחודש יוני נשרפו ששה מהם חיים, שנים המירו את דתם מפני שהבטיחו לבור להם מיתה יפה, ואמנם הותז ראשם. והזקן בן שמונים משה נמצא מת בכלא וגופתו נשרפה. רכוש הנאשמים הוחרם.

בינתים עשו הנזירים מענין זה עסק טוב: ציוו לחנוט את גופת שמעון והכריזו את הילד לקדוש. פשטו שמועות על הפלאות הנעשות על ידי עצמות שמעון, וההמון נתלקט בטריינטה להשתטח על קבר הקדוש. שמי היהדות האיטלקית התקדרו. מושל ויניציה, הדוג'ה מוצניגו ציוה לשלטונות פדובה ופריול לשקוד על הגנת היהודים, שלא העיזו לצאת ממקומם מפחד פגיעה בנפשם וברכושם. הדוג'ה אמר בפקודתו, שכל עלילת הדם נערכה בתחבולות הנזירים והביע את דעתו, שבקרוב תתברר שקרות העלילה. והאפיפיור סיכסטוס הרביעי מצדו, בודאי בהשתדלות יהודי רומי, שלח פקודה אל הבישוף הינדרבך מטריינטה להפסיק את החקירה, ומילא ידי בישוף אחר לחקור את כל הענין

במקום המאורע. בחודש אוקטובר 1475 פנה האפיפיור לכל מושלי איטליה באגרת, שבה דרש מהם לנוכח עלילת הדם לדאוג להגנת היהודים. בינתיים נתברר על ידי חקירתו של שליח האפיפיור, שגופת הילד נסחבה לחצר היהודי בזדון, שמעשי הפלאות לא הוכחו, שהודאת הנאשמים היתה כפויה על ידי עינוי, ודוקא היהודים האמידים נאשמו ברצח לשם החרמת רכושם. שליח האפיפיור דרש, שהבישוף הינדרבך וראש העיר טריינטה יפסיקו את המשפט כלפי שאר הכלואים בעלילה זו. על זאת ענה הינדרבך באגרת, שבה השתדל להצדיק את עצמו ואת האינקוויזיטורים ורמז, כי שליח האפיפיור שופט מתוך משוא פנים. וסוף דבר היה, שעוד ארבעה יהודים נידונו למיתה (דצמבר 1475—1476).

כשחזר שליח האפיפיור לרומי נתן לשולחו דין וחשבון על המשפט המעוקל של טריינטה והגיד לו, שבית הדין איננו חוקר את הנוצרי האשם ברצח וחוקר רק את היהודים החפים מפשע מתוך שנאה אליהם וחיבה לממונם. האפיפיור נמצא בין המצרים ומסר את ההכרעה האחרונה לבקורת חדשה במועצה של ששה השמנים (אפריל 1476). אולם בענין מסובך זה שוב לא יכלה האמת להתגלות. המועצה בחרה למרצה דוקא את אחד מידידיו של ברנהרדין דה פלטרה, ובזה נגזרה מראש מסקנת החקירה. לאחר זמן־מה הודיע סיכסטוס הרביעי, שמשפט טריינטה נערך כהלכה, אולם עם זה אסר האפיפיור להבא לפגוע ביהודים ולצמצם את זכויותיהם. אף־על־פי־כן גורשו היהודים מטריינטה, שנעשתה מקום קדוש לנוצרים אדוקים עולי רגל. סיכסטוס הרביעי לא אבה בכל זאת להכריז את הילד שמעון לקדוש, ורק לאחר מאה שנים הסכים האפיפיור גריגור הי"ג להוסיף על רשימת הקדושים את „שמעון טרידנטינוס".

§ 60. איטליה הדרומית. גירוש סיציליה.

נגב איטליה בשתי המדינות שבו, ניאפולי וסיציליה, היה מובדל במשטרו המדיני והכלכלי מן הצפון. איטליה הדרומית היתה מפולגת בימים ההם בין שני בתי מלכות. בעוד שמלכות ניאפולי היתה כפופה למושלים מבית אניוב, הם הגרפים של פרובינציאה, היתה סיציליה כפופה למלכי ארגוניה (למעלה § 36). על גורלם של יהודי ניאפולי במאות הי"ד והט"ו לא נשתמרו אלא ידיעות מועטות. המלכים הראשונים לבית אניוב ניסו אמנם להנהיג בנגב איטליה את מנהגי מלכי צרפת האדוקים, אולם הפוליטיקה של הכהונה הנוצרית לא הכתה שרשים בקרקע זה. המלך רוברט מאניוב (1309—1343) תומך ההשכלה, שחידש

בניאפולי את ימי הקיסר פרידריך השני, נתרחק מפוליטיקה זו. כפרידריך בשעתו קירב לחצרו חכמים ומשוררים, ובתוכם נמצאו גם חכמי ישראל מרומי ומפרובינציאה (להלן § 61). גירוש היהודים מפרובינציאה בסוף המאה הארבע־עשרה הביא רבים מן הפליטים למלכות ניאפולי, אולם אין אנו יודעים כלום בדבר השפעתם על החיים הפנימיים של קהילות ישראל שם. המרכז הראשי של היהדות באיטליה הדרומית היה לא כאן אלא בסיציליה, שבה נתקבצו בימים ההם המוני יהודים, שעמדו בקשרי מסחר עם כל ערי הנמל של הים התיכון וביחוד של אפריקי הצפונית. גם במנינם וגם בבנינם הכלכלי תפסו היהודים מקום חשוב בין תושבי האי הנוצרים והמושלמים, שנפרדו לשבטיהם: יונים, איטלקים, ספרדים ומַברים. מצבן המשפטי־הצבורי של קהילות ישראל בערי סיציליה הארגונית (פַּלֶרמו, מֶסינה, קַטניה, סירַקוז, מַרסלה ועוד) היה דומה לקהילות ספרד, כגון סרגוסה או ברצלונה, אף־על־פי שבקצת פרטים נשתמרו סימני העבר המיוחד של סיציליה.

בסיציליה היהודית יש להבחין במאה הי"ד והט"ו הרכבה של שתי שיטות: שיטת השעבוד למלך, שהונהגה בשעתו בידי פרידריך השני הוהנשטאופן קיסר גרמניה (למעלה § 28), ושיטת יעקב הראשון מלך ארגוניה ויורשיו, שעשה את קהילות ישראל לסוכנויות כספיות של המלכות (למעלה § 10). מצד אחד נשתמר בשפת התעודות בשתי מאות השנים הביטוי הגרמני הישן „עבדי לשכת המלך", ומן הצד השני נושאים ונותנים מלכי ארגוניה או נציביהם עם קהילות ישראל על גבית מסים, דמי קדימה, חובות והלואות. היחס בין השלטון העליון והיהדות הוא כיחס שבין אפיטרופוס והכפוף אליו. בשנת 1310 הוציא פרידריך השלישי מלך ארגוניה פקודה לפי הקאנונים של הכנסיה: נאסר להם קנין עבדים נוצרים, קרבת משפחה עם נוצרים, כל משרה ציבורית ורפוי חולים נוצרים. באותה פקודה נקבעו הגבלות גם למַברים ונגזר עליהם לשאת על החזה סימן מיוחד כמתכונת הסימן היהודי. אסור היה לכנות את המתנצרים בשם של גנאי „כלבים בוגדים", כמו שנהגו אחיהם היהודים. כל העובר על איסורים אלה היה צפוי לעונש חמור. אולם כל הפקודות האלה ודאי לא נתקיימו בחיים, לולא זאת היה המלך עצמו צפוי לעונש, כי כאפיפיור ברומי נתרפא אף הוא מאת רופאים יהודים. אף במחצית השניה של המאה הארבע־עשרה התירו המלכים לרופאים מישראל לעסוק באומנותם בכל ערי סיציליה. מלכי סיציליה שאפו בכלל לפשר בין דרישות הכנסיה וטובת המדינה. ויש שהיו מוכרחים לותר לדרישות הכומרים. למשל, נאסר ליהודים לפאר את בתי הכנסיות בהידור בולט ולהגביה את הכיפות למעלה מכיפות בתי הכניסה הנוצריים, וכן גם נתחיבו להקשיב לדרשות המסיתים.

שעשו אותם ללעג ולקלס בעיני הנוצרים האדוקים. אבל גם המלכים וגם נציביהם הגינו על היהודים בשעת סכנת פרעות. פרעות כאלו היו מעשים בכל שנה בשבוע שלפני פסחא, בשעה שהיו מחזות יסורי ישו בבתי הכניסה מלהיבים את ההמון הקאתולי עד לידי רתיחה. באביב שנת 1339 התנפל ההמון בעיר הבירה פַּלֶרמו על בתי היהודים, ומיד ציוה המלך פידרו השני לדכא כל נסיון ממין זה לעתיד.

ביחוד צריך היה השלטון לפקח על הסדר לאחר מאורעות שנת 1391, בשעה שעבר הטירור הדתי מספרד לסיציליה. בשנת 1392 גברה ההסתה בעיירה מונטי סן ג'וליאנו ונרמה להמרות מאונס. על־פי תלונת קהילות ישראל בפלרמו ובמקומות אחרים הוציא נציב סיציליה, מרטין, כמה תקנות להגנת היהודים ואסר את ההמרות מאונס, אבל לא התיר לאנוסים לשוב ליהדותם. הממשלה היתה מושפעת מצד אחד מן הכהונה הקאתולית, ומן הצד השני מכסף היהודים, ששילמו ברצון תמורת ביטול הגזירות. בשנת 1428 חייב המלך אלפונס החמישי את יהודי סיציליה להקשיב לדרשותיו של הנזיר מתיאו מאגריגנטו, ולאחר שנתיים נעתר לבקשת היהודים לפטור אותם מקומדיה זו, שהיתה לפעמים כרוכה בטרגדיה. מושלי ארגוניה לא היו יכולים להחזיק את שלטונם בסיציליה בלי המסים הגדולים שהיו מוטלים על היהודים כגון „גאבילה" (מכל נולד, מברית נשואין, גמר משא ומתן), מס הגולגולת וכיוצא בזה. לפיכך התאמץ אלפונס בכל כחו לשעבד את יהודי סיציליה אל האי ולא רצה לוותר אפילו על אחד מהם. כשהתכוננה בשנת 1455 חבורת יהודים מפלרמו, ממסינה ומקטניה לעלות לירושלים, נעכבו ונתבעו לדין על נסיונם להוציא כסף מן המדינה, זאת אומרת להמעיט את הכנסות המלכות.

ואף־על־פי־כן היה מצבם של יהודי סיציליה טוב לאין ערך ממצב אחיהם ביתר ארצות אירופה המערבית. בפעולתם הכלכלית לא היו מצומצמים באומנויות מסוימות, אלא עסקו במלאכות שונות, לרבות את החקלאות וביחוד הגננות וגידול משי, היו מוציאים ומכניסים סחורות מחוץ־לארץ וגם במסחר הפנימי עסקו במידה גדולה. במקומות אחדים (כגון בסירקוז) אסרו הקהילות עצמן על היהודים להלוות כסף בריבית. בכל אי סיציליה נמצאו כשלשים קהילות (על־פי מקורות אחרים חמשים ושתים), ומספר חבריהן עלה בסוף המאה החמש־עשרה עד מאה אלף. הקהילות שהיה להן שלטון עצמי היו נוהגות על־פי תקנות משותפות לכולן, שבודאי נתקנו בועידות של ראשי הקהלות. בפלרמו, במסינה, בסירקוז ובערים גדולות אחרות היה ועד הקהילה שוה במעלה למועצת העיר, ויחסיהם היו מסודרים על־פי הסכמים מיוחדים. חברי הועד היו מכונים לפי חוג פעולתם

בתוארים כאלה: „ראשים", „ברורים", „זקנים", רואי חשבון וגבאים. בצד הועד עמד בית־דין של רבנים ודיינים. בתחילת המאה החמש־עשרה קבעו מלכי ארגוניה בפלרמו גם משרד דיין עליון או רב מטעם המלכות, שהיה מליץ בין הקהילות ובין הממשלה. אולם היהודים ראו בחידוש זה פגיעה באבטונומיה שלהם ולאחר השתדלות ממושכת הצליחו, כמו בגרמניה בעת ההיא (למעלה § 48), לפרוק מעליהם את עול הרבנות הזרה. בשנות הששים של המאה החמש־עשרה ניכרת שאיפה לחבר את הקהילות לאגודה אחת, ובראשה מרכז תמידי בצורת „פרלמנט יהודי", וכן גם ליסד בית מדרש עליון כדוגמת האוניברסיטאות הנוצריות של הימים ההם. הממשלה הסכימה לשני הדברים, אולם לא יצאו לפעולות מפני שבינתיים התחילו ימי הרעה של פרדיננד הקאתולי. בימי פרדיננד נתכנס הפרלמנט היהודי רק פעם אחת, בשנת 1489, כשהיתה הממשלה זקוקה לכסף רב למלחמתה עם גרנדה. שליחי הקהילות נתכנסו בפלרמו ומסרו לנציב את החלטותיהם בצירוף נדבה גדולה להוצאות המלחמה. המלך הסכים להחלטות האספה, קיים את זכויות הקהילות ונדר להגין עליהן מפני התנפלויות ההמון, שהיו מצויות בסיציליה בימים ההם. הדבר היה בינואר שנת 1490, ולאחר שנתיים התנפל המלך בעצמו פתאום על כל אוכלוסי היהודים בארצו.

גזירת הגירוש על יהודי ספרד ונחלותיה מחודש מרץ 1492 חלה גם על סיציליה. אולם בעוד שבספרד היו היהודים מוכנים לפורענות זו על־ידי התנועה כנגד האנוסים ועל־ידי השערוריות של האינקוויזיציה, בא הגירוש בסיציליה כרעם ביום בהיר. בבת־אחת ניטל מן האי כח כלכלי גדול של מאה אלף איש מישראל. גדולי הפקידים שלחו מלאכות אל הנציב, בבקשה לעורר את פרדיננד לביטול הגזירה, ואם אין להשיב את הגזירה, לפחות לדחות אותה (20 ביוני). בבקשה שמסרו הנוצרים נאמר בתוך שאר הדברים: „רואים אנו חובה לעצמנו להגיד למלך את האמת לשם טובת המדינה. אילו היה נכון הדבר, כי ישיבת היהודים בקרב הנוצרים מסכנת את האמונה הקאתולית, היינו אנחנו הראשונים לבקש מאת המלך לא רק לגרש את היהודים, אלא גם לשרוף אותם חיים. אולם אין הדבר נכון. לא זה בלבד שהיהודים אינם מדיחים את הנוצרים, אלא שהם לפעמים מתנצרים. חוץ מזה יש לשים לב אל הנזק העצום, שהגירוש יגרום למדינה. חוץ מן המסים שהיהודים מעלים לאוצר המלכות תפסיד המדינה גם את הסכום, שהיהודים מוציאים בצרכיהם, כמיליון פלורין בערך. ההתחייבויות של היהודים כלפי הנוצרים לא יתקיימו. ועוד כמה פגעים עתידים לבוא בעקב הגזירה: כמעט כל בעלי המלאכה בארצנו הם יהודים. ואם כולם יצאו למועד הקבוע (תוך שלשה חדשים), ינטלו מאת הנוצרים כמה עובדים העושים כלי

מתכת, מכשירי ברזל כגון פרסות, כלי חריש וקציר ומכשירי בנין אניות. לא קל יהיה להחליף אותם בנוצרים, ואותם המועטים שאפשר למצוא ידרשו שכר גבוה. קיום הגזירה יגרור אחריו מחסור בדברים הכרחיים. וביחוד יורגש הוסר היהודים אם תקרה מלחמה עם התורכים. אף־על־פי שאין היהודים בקיאים בתכסיסי מלחמה, הרי הם בקיאים בעבודות הסיוע, שהמלחמה זקוקה להן: בנין דרכים, שפיכת סוללות וביצור החומות. לבסוף אין לשכוח, שמספר היהודים העשירים מועט הוא, ואין בהם אפילו בעלי הכנסה הגונה, כי רובם מחוסרי כל, ואם יגורשו לפתע פתאום צפויים הם למיתת רעב".

אגרת מחאה כזאת נמסרה לנציב גם מאת ראשי האזרחים בעיר פלרמו (12 ביולי). בה כתוב, כי "העיר המאושרת פלרמו" צפויה לדלדול גמור אם יעזבוה תוך שלשה חדשים היהודים הקשורים בקשרי המסחר והאשראי עם הנוצרים. אולם כל האזהרות הללו היו ללא הועיל. גירוש היהודים מכל גבולות ספרד נחשב בעיני פרדיננד ואיזבלה לאחר כיבוש גרנדה כנדר קדוש, ואי־אפשר היה להשיב את הגזירה. ההנחה היחידה היתה הארכת מועד היציאה עד דצמבר 1492. בסוף השנה יצאו מן האי כל היהודים חוץ מן המתנצרים. למגורשים הותר לקחת עמהם רק את הדברים ההכרחיים, ויתר קנינם הוחרם לאוצר המלכות. הגולים יצאו לניאפולי, לאפוליה ולקלבריה. אולם כשהוצפו שטחים אלה על־ידי צבא הצרפתים־הספרדים המאוחד ובשנת 1505 נפלה גם ניאפולי בידי הספרדים, הוכרחו הנודדים לעזוב לגמרי את איטליה הדרומית. קצתם יצאו לצפון וקצתם לחצי האי הבלקני, בקונסטנטינופול, סלוניקי, אדריאנופול, פטרס, לריסה ובערים אחרות, שתושביהן היו ברובם יונים, נוסדו קהילות של גולי סיציליה. כך קיימה גם איטליה במקצת את המצוה של גירוש יהודים, שהיתה לחוק בעולם הנוצרי בסוף המאה החמש־עשרה.

§ 61. הספרות העברית בתקופת הריניסנסה האיטלקית.

עם ניצני הריניסנסה האיטלקית הספרותית הניעה, במחצית הראשונה של המאה הי"ד, גם הספרות העברית באיטליה לתחיה. תחיה זו היתה פרי השפעה כפולה, קצתה מאיטליה עצמה וקצתה מפרובינציה. מצד אחד היו חייהם הרוחניים של יהודי איטליה מושפעים מן הכוחות הספרותיים שבאו מצרפת הדרומית לאחר הגירושים של אותה התקופה; ומן הצד השני הורגש גם הרוח הצח שנשב באיטליה בימי דנטי, פטררקה ובוקצ'יו, שאפילו חומות הגיטו לא יכלו לעמוד בפניו. תקופת הזוהר הספרדית והצרפתית נתחדשה לזמן קצר באיטליה היהודית. אמנם זרם זה של חירות פיוטית

פילוסופית, שפרץ את גדר הספרות הרבנית השמרנית, לא נהיה לנהר סוחף, אבל הביא לידי גילוי את ההעפלות של המחשבה המשועבדת.

נושא הדגל הספרותי של הזרם הזה היה המשורר עמנואל הרומי (עמנואל בן שלמה הצפרוני, בערך 1270—1335), המכונה „היינה של ימי הביניים". אחד מגדולי המשכילים ברומי היה. בצד הספרות העברית והערבית היה בקי גם בספרות הרומית העתיקה והאיטלקית, וביחוד שם את מעיניו בפילוסופיה ובשירה. במקצוע הפילוסופיה היה עמנואל מושפע מן הרמב"ם, וברוחו הראציונליסטית כתב פירושים לספרי המקרא. במקצוע השירה הלך בדרכי משוררי המופת של תקופת יהודה הלוי ויהודה אלחריזי והשתמש בפרט בצורת שירי הזהב (סוניטות) הנהוגה בספרות האיטלקית בימים ההם. מפירושיו המוסריים־פילוסופיים לא נשתמר הרבה (נשאר לפליטה פירושו למשלי), לעומת זאת נשתמרו חרוזיו ושיריו, יצירות מיוחדות במינן בשירה העברית. הפייטן חיבר אותן בימי נעוריו כשישב בשלוה וברווחה ברומי, אולם אסף ועיבד איתן לעת זקנה כשנידלדל והיה סמוך על שולחן מיטיביו. בסוף ימיו ישב בבית נדבן יהודי עשיר בעיר פירמו ושם קיבץ את פרי יצירתו הפיוטית לקובץ בשם „מַחְבָּרוֹת", דומה בצורתו ל„תחכמוני" של אלחריזי (כרך רביעי, § 45), שבו זרועים כלאים פרוזה חרוזית ושירים.

התכונה הבולטת ביצירתו של עמנואל הרומי היא מזיגת השתפכות הנפש וליצנות, בניגוד לפטררקה, המשורר של „לָאוּרה השמימית" ופולחן האהבה, או לדנטי, שהעריץ את ביאטריצ'ה אהובתו כאלהות. אין האהבה בעיני עמנואל אלא מין טרגיקומדיה של חיי האדם. בנעוריו כתב אפילו מכתמי היתול כגון זה:

נַפְשִׁי בְקִרְבִּי תַּחֲשׁוֹב מַחֲשֶׁבֶת
לָקוּץ בְּעֵדֶן־גַּן וְלִרְצוֹת תֹּפֶת,
כִּי אֶמְצְאָה שָׁם צוּף־דְּבַשׁ עִם־נֹפֶת,
שָׁם כָּל צְבִיַּת חֵן וְקוֹל עֻגָבֶת.

מַה־לִּי בְּעֵדֶן־גַּן וְאֵין אוֹהֶבֶת
שָׁם, רַק שַׁחֲרוּת מִשְּׁחוֹר אוֹ זֶפֶת,
שָׁמָּה זְקֵנוֹת בַּעֲלוֹת יַלֶּפֶת,
נַפְשִׁי בְּחֶבְרָתָם תְּהִי נֶעֱצֶבֶת[1].

1 מחברות עמנואל, ט"ז; ועי' ח. ברודי, מבחר השירה העברית, תרפ"ב, עמ' שי"ד.

לאחר זמן ראה בעצמו בגן עדן פיוטי זה רק מין גיהנום. ב„מחברת עמנואל", ממש כמו בשירי היינה, עומדים בצד שירי האהבה והתאוה חרוזים מלאים לעג מר ולגלוג על התלהבות האוהב. כשרונו הגדול לא מנע את עמנואל מבזבוז כוחו היוצר. כרוב המשוררים בדור ההוא, כתב הרבה רק לשם שעשועים ובדיחה בשביל מיטיביו. הקובץ „מחברות" מורכב מיסודות שונים וסותרים זה את זה: בצד שירי־זהב כתובים ברוח לירי באים מחזות מבדחים של חיי יום־יום, בצד שיחות חולין — דברי מוסר, בצד ספורי מעשיות בסגנונו של בוקצ׳יו — קינות של צער והרהורים עמוקים. השירים מחוברים על־ידי מסגרת של פרוזה בחרוזים, שבה הזיה ומציאות משמשות בערבוביה. הקובץ מסיים בשיר „התופת והעדן", שנושאו דומה ל„קומדיה האלוהית" של דנטי, וכנראה נכתב בהשפעתה. בשירה זו מתגלה עמנואל הסטיריקן בכל כוחו. בצד הפילוסופים היונים והערביים הכופרים הוא מכנים לגיהנום גם את „האנשים העורים, ראשי אלפי ישראל, אשר ידעו מעלות החכמה ולא ראו באורה, בזו לידיעות המושכלות הנעימות; הצבועים הדורשים במקהלות ומנעימים קול בתפלות, להכנס בלב היעלות והצביות, על רופאי אליל, אשר ברוב הלומות והבלים נפש הם חובלים", וכן גם את הסופרים המתקשטים בנוצות זרים ואת הקמצנים. אולם בניגוד לדנטי, האוסר על כל מי שאינם קתולים את דריסת הרגל בגן־עדן, נותן עמנואל הרומי מקום בגן־עדן בשביל „חסידי אומות העולם, אשר גברו בחכמתם ושכלם".

לפי השערת קצת חוקרים היה עמנואל הרומי ממכירי דנטי. בכל אופן היה להם ידיד משותף, הוא חכם המשפטים האיטלקי בוסונה די גוביו. אחרי מות שני המשוררים, כשאמר אחד ממתנגדיהם, שבודאי שניהם יירשו גיהנום על דעותיהם החפשיות, ענה בוסונה, שאם אמנם גם דנטי וגם עמנואל לא ניצלו מדינה של גיהנום, אין ספק שלאחר שנצרפו באש זו יהנו מזיו גן עדן. עמנואל הניח אחריו גם שירים באיטלקית. באחת הסוניטות הללו מביע המשורר את ספקותיו בעניני דת ואומר בפירוש, שאילו באו לפניו בתורותיהם בצד משה ואהרן גם פטרוס ופאולוס ומוחמד, לא היה יודע במה לבחור, „מהו דרך הקודש ומהו דרך החטא". אולם דברים אלה אינם אלא הוללות פיוטית: על צד האמת היה עמנואל נאמן ליהדות המסורתית, כמו שיש לראות מפירושיו למקרא ואפילו מכמה שיריו. אף בחיי יום יום לא היה פרוץ וקל דעת, כמו שיכול לצייר לעצמו קורא ה„מחברות", כי בצד דברי עגבים אנו מוצאים בהן שירי מוסר רבים ואפילו פיוטי תפילה בסגנון מזמורי תהלים. אף־על־פי־כן לא היתה דעת האדוקים נוחה ממנו, וספריו היו פסולים מחמת „פריצות".

הסטירה הסוציאלית היתה בולטת ביותר בספרי הפרוזה של הסופר קלונימוס בן קלונימוס בפרובינציה (1286—1340), שהיה יליד אַרלי ואחרי הרדיפות של שנת 1306 הוכרח להיות נע ונד. באביניון נזדמן עם חובב המדעים

רוברט מאנזוב מלך ניאפולי והתרועע עמו. בעצת המלך הלך לרומי ושם עמד בראש חוג המשכילים. קלונימוס נחשב לידען גדול של הספרות הערבית המדעית והפילו־סופית ותרגם כשלשים ספרי חכמה מערבית לעברית, בתוכם ספרי אבן רָשד, אלפרבי, גלינוס ואבקלידס. חוץ מזה תרגם לרומית ספרו של אבן רשד „הפלת ההפלה", שהוא תשובה על הספר המפורסם של אלגַזלי „הפלת הפילוסופים". אולם קלונימוס לא הצטמצם בתרגומים, אלא חיבר גם ספרים מקוריים. חיבורו המובהק הוא „אבן בוחַן", שבו מוכיח המחבר את בני דורו על מעשיהם הרעים בלעג ובדברי מוסר. ביחוד מכה הוא בשבט פיו את הצבועים ואת הרבנים העושים תורתם קרדום לחפור בה. יש שהוא פוגע גם ביהדות הרבנית עצמה. מצטער הוא שהבורא לא עשאו אשה, כדי שיהיה פטור מכמה מצוות ומלימוד התלמוד. בחיבור אחר בשם „מסכת פורים" הוא מחקה בחריפות את סגנון התלמוד. בכובד ראש מדומה ובצחוק כבוש הוא דן בפלפול עמוק, כיצד מקיימים מצות שכרות ביום הפורים; גופי הלכות שתיה נאמרות בצורת משניות, והמשא ומתן כתוב בסגנון הגמרא וכל שהענין יותר קל כן יגדל הגיחוך שבפלפול. פרודיה זו, שלכאורה תמימה היא, מטעימה בחריצות רבה את המגרעות שבשיטת התלמוד, ולפיכך לא היתה דעת הרבנים נוחה ממנה.

בן דורם של עמנואל וקלונימוס היה החכם יהודה (ליאון) רומאנו, בקי גדול בפילוסופיה, שתרגם מרומית לעברית את ספרי תומס מַאקווינו, אלברטוס מגנוס ואחרים מהכמי הכנסיה הנוצרית. באחד מתרגומיו נאמר, שהתרגום נעשה ברצונו של המלך רוברט. חוץ מזה חיבר יהודה רומאנו פירוש ל„ספר המדע" של הרמב"ם. מחכמי ישראל שהיו מקורבים למלך ניאפול יש להזכיר את שמריה האיקריטי (מאי כרתים), יליד העיר נגרופונטה, שהיתה כפופה בימים ההם לוויניציה. פירושו הגדול למקרא פותח בהקדשה למלך רוברט „המוכתר בכתר החכמים על כתר מלוכה כמלך שלמה" (1328). בפירושו מתאמץ המחבר להגן על כתבי הקודש בפני הבקורת הפילוסופית, אולם מפרש הוא את המקרא על־פי דקדוק ופשט. שמריה ראה עצמו נבחר מן השמים להשלים על־ידי פירושו בין הרבנים והקראים, „לחבר את ישראל להיות בני גוי אחד ולא יהיו עוד לשתי מפלגות"[1]. בנגרופונטה הכיר את הקראים מקרוב והצטער על פירוד ענף עתיק זה מעץ היהדות. לעת זקנתו נסע שמריה בשליחות שלום זו לספרד, אולם נהיה לצחוק ובקצת מקומות אפילו מורדף ונחשד בהתנבאות ובמשיחות שקר (1352—1358).

התחיה הספרותית העברית באיטליה לא האריכה ימים. כשנתגברה ההסתה הנוצרית במאה החמש־עשרה פנו הרוחות לסניגוריה דתית. נתחברו ספרים משום „דע מה שתשיב", שאמנם רובם נשארו בכתב־יד. רק לעתים רחוקות מצוי כשרון

1 בהקדמתו לפירושו אל המקרא, עי' אוצר נחמד ב', עמ' 94.

ספרותי מקורי. המשורר היחיד של הדור, הרופא משה דה ריאטי, שהיה רב בפרוגיה (מת בשנת 1460), השתמש בשיריו להרצאת רעיונות דתיים פילוסופיים ודברי ימי הספרות. שירתו „מקדש מעט" מחוברת כדרך השירים האיטלקים בטֶרצינות (בתים בעלי שלוש שורות) ודומה בבנינה ל„קומדיה האלהית" של דנטה. השירה היא ספור על החזיונות שראה בשמים. ברשימת החכמים הגדולים שראה שם הוא משמיט את בעלי הדעות החפשיות אלבלג, רלב"ג ומשה הנרבוני, לפי שתורותיהם הפילוסופיות אינן מוצאות חן בעיניו. וכן גם משמיט הוא את עמנואל הרומי „על לשונותיו ועל דבריו במחברות החשק"[1], כמו בספרד בימים ההם, כך היתה גם באיטליה יד השמרנים על העליונה. משה דה ריאטי עצמו התוכח עם נזיר אחד מצוררי ישראל, ודאי מחבריהם של שני הברנהרדינים הנזכרים למעלה.

במחצית השניה של המאה החמש־עשרה נתחדשה באיטליה הספרות הרבנית בנוסח אשכנז. על־ידי רבוי הגולים הבאים מגרמניה ומאוסטריה קמו באיטליה זרמים רוחניים מתנגדים לזרמים שקמו בשעתם בהשפעת יוצאי פרובינצה. בין פליטי גרמניה נמצאו כמה תלמודיים מובהקים, שהשתדלו להרביץ גם כאן את האסכולסטיקה הרבנית שהביאו עמהם. אחד מהם, י ה ו ד ה מ י נ ץ, נעשה רב וראש ישיבה בפדובה (1460—1508), ומישיבה זו יצאו כמה תלמידי חכמים שהשפיעו על היהדות האיטלקית. בן דורו היה גם הרב המפורסם יוסף קולון (בראשי תיבות מהרי"ק, מת לערך 1490), שהיה יליד סבויה, אבל למד תורה בישיבות אוסטריה. לאחר שנתמנה לרב במנטובה הגיע לפרסום גדול ועמד בראש הרבנות האיטלקית. תשובותיו בשאלות איסור והיתר, בדיני ממונות וביחוד בהלכות אישות היו מכריעות. שני הרבנים האדוקים האלה הביטו בדאגה אל סימני חירות הדעת, שעדיין באו לידי גילוי במחנה המשכילים באיטליה. בקהלותיהם „הקדושות" בפדובה ובמנטובה קמו שני חכמים, שהיו שולטים בהשכלת דורם והתנגדו לצמצום הרוחני שהביאו עמהם הרבנים הנזכרים מן הגיטו הגרמני.

בפדובה לחם לחירות הדעת א ל י ה ו ד י ל מ ד י ג ו, יליד קנדיה (בערך 1460—1497), שהיה קורא באוניברסיטה שם שיעורים בפילוסופיה. כאן ובויניציה חיבר ברומית כתבים מטפיזיים ברוח אריסטו („על המניע הראשון", „על בריאת העולם") ותרגם לרומית את כתבי הפילוסופים הערביים והיהודיים, לתועלת חכמי הנוצרים. פעם אחת כשפרצה באוניברסיטה של פדובה מחלוקת עצומה על שאלות פילוסופיות מסוימות והפרופיסורים והסטודנטים נתפלגו לשתי מחנות מתנצחות זו בזו, הוזמן אליהו מאת הסינט הויניציאני לפשר את המחלוקת. לפעמים קרובות היה קורא שיעורים גם בפירנצה ובויניציה. בין תלמידיו נמנה המלומד ההומניסטי הידוע פיקו דה מירנדולה, שביקש ביחוד ללמוד את הקבלה, מפני שראה בה אישור

1 מקדש מעט, הוצאת גולדנטל, וינה תרי"א, עמ' 106.

עיקרי האמונה הנוצרית. בספרות העברית נתפרסם אליהו דלמדיגו על־ידי ספר קצר שנתחבר בשנת 1491 בשם „בחינת הדת", שבו הוא חוקר ביסודות הפילוסופיים של היהדות. המחבר שהיה רחוק מכל נטיה קיצונית מוכיח, שאין הדת תלויה בעיון הפילוסופי אלא היא רשות בפני עצמה וכפופה לחוקיה היא. „כונת תורתנו הקדושה היא המעשה ולא האמונה והכונה"[1]. בבחינה זו אין לנו להתנהג אלא על־פי ההלכה התלמודית, מה שאין כן בדברי אגדה: „יתכן שלא נסכים להם ולא יקרה אותנו חטא. דבריהם על־פי־הרוב מעולפות כונות רמות ונשגבות, אבל אין חובה להאמין בהן"[2]. ביחוד מתנגד הוא לקבלה המיסתורית ולספר הזוהר, „כי מובאים שם חכמים מאוחרים מזמנו של רבי שמעון בן יוחאי כמה מאות שנים". ושם נאמר על עשר הספירות, „שהן האלוהות בעצמה, והיא כפירה גדולה"[3]. דלמדיגו דוחה את הגשמת האלהות של המקובלים ואת הפשטתה ברוח הראציונליסטים; בוחר הוא בשביל הזהב של הרמבים, אבל הוא מתון יותר מרבו ויועץ להזהר מאוד בטעמי המצוות, שלא תעשה תורת ישראל לשתי תורות. אולם בכל זהירותו לא נמלט ממחלוקת עם הרב יהודה מינץ מפדובה, שמצא סימני אפיקורסות בדעתו החפשית של דלמדיגו על האגדה. הרב הארוק והמורה לפילוסופיה באוניברסיטה נוצרית לא יכלו לדור בקהילה אחת, ודלמדיגו הוכרח לשוב מפדובה לעיר מולדתו קנדיה, ושם מת בדמי ימיו.

כיוצא בזה היה גורל בן דורו יהודה בן יחיאל, רופא ורב במנטובה, הידוע בשם מסיר ליאון (בערך 1440—1490). מתוך התפעלותו מן ההומניזם האיטלקי ביקש ליאון להכניס לספרות העברית את רוח המליצה העתיקה. חוץ מספרו על חכמת המליצה (ריטוריקה) בשם „נופת צופים", הכתוב ברוח הרומיים קוינטיליינוס וציצרו, כתב גם ספר על ההגיון וספר דקדוק. כשבא הרב יוסף קולון (מהרי"ק) למנטובה, פרץ ריב בינו ובין ליאון לא רק משום תחרות בכהונה, אלא גם מפני חילוקי דעות. המחלוקת בקהילה גברה כל כך, עד שהוכרח הדוכס ממנטובה לגרש את שני הרבנים מן העיר (1475). יוסף קולון עבר לעיר פביה ושם המשיך את פעולתו, אבל גם שיטתו של מסיר ליאון מצאה תלמידים. ההומניזם האיטלקי עשה בינתים חיל גדול ומשך אליו במאה השש־עשרה גם חכמים מישראל.

להרמת קרן החיים הרוחניים בימים ההם הועילה הרבה מלאכת הדפוס, שהומצאה באמצע המאה החמש־עשרה; יהודי איטליה היו הראשונים שהשתמשו בהמצאה רבה זו. בשנות השבעים והשמונים של המאה החמש־עשרה כבר נדפסו במנטובה, בפירירה, בבולוניה ובניאפולי ספרים עבריים. מתחילת המאה השש־עשרה נעשים בתי הדפוס באיטליה לאוצרות מספיקים מזון רוחני לכל תפוצות ישראל.

1 בחינת הדת, הוצאת י. ש. רג'יו, וינה תרל"ג, עמ' 27.

2 שם, עמ' 53.

3 שם, עמ' 68.

פרק ששי
אירופה המזרחית וארץ הקדם.

§ 62. שגשוג הישוב היהודי בפולין בימי קזימיר הגדול.

במאתים השנים האחרונות של ימי הביניים היתה פולין מחוז חפצם של יוצאי גרמניה. התנועה מן המערב אל המזרח היתה כמלפנים מסובבת על־ידי שתי סיבות: ראשית, נסחפו היהודים בזרם הגרמנים הנוצרים שיצאו לערי פולין, ושנית — על־ידי הפורעניות המיוחדות: הרדיפות במאה הארבע־עשרה הכרוכות במגפה השחורה, ונירושי קהילות שלמות מערי גרמניה ואוסטריה במאה החמש־עשרה. פולין, שקבלה ברצון את הבאים, נתחזקה בימים ההם בבחינה מדינית ושאפה למדרגה יותר גבוהה של התפתחות כלכלית. המלך ולדיסלב לוקייטק (1306—1333), שהצליח לסלק את שיטת הנסיכויות החלקיות, פילס נתיב לאחדות מדינית של פולין, ובנו אוהב השלום, קזימיר הגדול (1333—1370), התאמץ לסדר את החיים האזרחיים והכלכליים במדינה המאוחדת. בתמיכת ישובם של יוצאי גרמניה ראה קזימיר אמצעי בטוח לפיתוח המסחר והתעשיה בארץ. המלך דאג לטובת כל המעמדות, ובכלל גם האכרים המשועבדים. כינו אותו בשם „מלך העבדים" והיו אומרים עליו, „שירש פולין של בתי עץ והניח אחריו פולין של בתי אבן", מפני שבימיו נבנו כל הערים הגדולות בניני אבן. בתקופה זו של בנין המדינה והערים לא יכול קזימיר בשום אופן לוותר על זריזותם וכספם של היהודים. נימוקים כלכליים אלו עוררו אותו לחדש בשנה השניה למלכותו (1334) את אגרת הזכויות, שנתן הנסיך בוליסלב מקאליש ליהודי פולין־גדול (למעלה § 30) ולתת לה תוקף בכל הארץ. אחר־כך הוסיף קזימיר על אגרת בוליסלב תקנות חדשות. בימים ההם היו יוצאי גרמניה ממעמד האזרחים הנוצרים מסתדרים בפולין בחבורות מיוחדות עם שלטון עצמי מיוסד על מנהגי ארץ מולדתם, על המשפט הגרמני (המגדבורגי). וכך ביקשו גם קהילות ישראל להשיג שלטון אבטונומי לעצמן. בעוד שבענינים כלליים היו הקהילות כפופות לשרי המדינות של המלך, היו בחייהם הפנימיים בוחרות שלטון לעצמן. ביחוד דאגו היהודים שלא ישפטו אותם בבתי הדין של שלטוני הערים והחבורות הנוצרים כדי שלא יהיו נתונים בידי בעלי תחרותם או בידי הכומרים צורריהם. קזימיר ויורשי כסאו אחריו קבעו חוקים לשם הסתדרות היהודים בצורת מעמד משפטי מיוחד.

בניגוד לתעודות הגרמניות, שבהן מסומנים היהודים כ„עבדי אוצר המלך" או

כמשועבדים למלכות. נאמר בפתיחת הפקודה של המלך קזימיר משנת 1364 בדברים פשוטים, שהמלך נעתר „לבקשת היהודים היושבים בכל ערי מלכות פולין", מפני שהוא שואף „להרבות תועלת אוצרו". מתוך עיקר זה ניתנו ליהודים בכל הארץ זכות הישיבה והתנועה, חירות המסחר והרשות להכניס ולהוציא סחורות וכן גם להלוות כסף ברבית בעבוט ובאפותיקי. החוק חוזר כמעט מלה במלה על התקנות הנאמרות באגרת בוליסלב וכבר נתקיימו על־ידי קזימיר, שאסור לפגוע בחיי היהודים וברכושם. כמו־כן נכנסו לחוק החדש התקנות הקודמות בעניני משפטים. בדין ודברים שבין יהודים ונוצרים צריכים לשפוט לא דייני העיר אלא „דייני המלך", כלומר שר המדינה או ממלא מקומו, ורק כפוסק אחרון המלך בעצמו. אולם במחלוקת שבין יהודי לחברו — אם לא נגשו הצדדים לבית הדין היהודי — היה שופט מטעם שר המדינה מברר את הדבר „באותו מקום, שבו היו היהודים נידונים בינם לבין עצמם" (בחצר בית הכנסת). באופן כזה נמצא בית הדין של המדינה במשפטים שבין יהודים ונוצרים במגע תמידי עם בית הדין היהודי, ודאי כדי לשים לב גם לחוקי היהדות. אף־על־פי שאגרת זו, שניתנה בשנת 1364 מאת קזימיר לבא־כוחם של יהודי פולין־גדול, פאַלק מקאליש, היה לה תוקף בכל הארץ, מצא המלך לנכון לאחר שלש שנים (1367) לתת בקרקוי ליהודי פולין־קטן, כנראה על־פי בקשתם, אגרת מיוחדת בנוסח זה. באגרת החדשה הוטעם ביחוד שויון היהודים בדיני נפשות (העונש על פציעת יהודי היה שוה לעונש על פציעת אציל), וכן גם במינוי שופטים (אסור היה לדיין המלכות להוציא פסק־דין במשפט בין יהודי לחברו בלי השתתפות דייני ישראל).

כל הזכויות האלה ניתנו מאת קזימיר הגדול בהסכמת ראשי האצילים שנמלך בהם. אולם תקנות היהודים עוררו ניגוד מצד באי־כוח בעלי־האחוזות הקטנים, ה„שלַכטא". בועידת ויסליצא בשנת 1347 הצליחו הצוררים בפולין־קטן להשיג הגבלה לעסק האשראי היהודי. ומן הזמן ההוא והלאה הותר ליהודים להלוות רק סכומים קטנים, ודוקא בעבוט ולא בשטרות או במשכנתא של קרקעות, כי „היהודים מתנכלים להרוס את אמונת הנוצרים ולקחת לעצמם את אחוזותיהם". בהגבלות אלו ביקשו להגן על האצילים שמשכנו את אחוזותיהם בידי מלווים יהודים והששו, שהאחוזות תהיינה לקנין הנושים אם לא ישלמו הלווים את חובותיהם. אבל היתה גם יד הכהונה באמצע, שכבר התנגדה במאה השלש־עשרה לתקנות בוליסלב מקאליש בתוקף הקאנונים של הכנסיה (למעלה, § 30).

בשנת הפורענות של המגפה השחורה נמצאו כנראה גם יהודי פולין בסכנה גדולה, כי עם המגפה באה מגרמניה גם העלילה על הרעלת הבארות בידי יהודים. בכרוניקה פולנית אחת נשתמרה רשימה קצרה, שבשנת 1349 „הושמדו היהודים בכל גרמניה וכמעט בכל פולין: אלה נפלו בחרב ואלה נשרפו במדורות אש". כיוצא

בזה מספרת גם כרוניקה איטלקית. הד עמום של פורענות שהתרחשה על קהילות אחרות בפולין נשמע גם מקצת קינות וסליחות. יתכן שבמחוזות הסמוכים לגרמניה, כמו בשלזיה, אירעו רדיפות ביהודים בסיבת העלילה הנזכרת, אבל אין ידים לשער׳ שכל יהודי פולין היו באותה צרה[1]. אדרבא, דוקא בעשיריות השנים האחרונות של מלכות קזימיר הגדול נתחזק מצבם של יהודי פולין ביותר עד שנעשתה ארץ זו מקלט ליהודי גרמניה.

בימים ההם כבר נמצאו גרעינים של קהילות ישראל בערים הגדולות של שלשת גלילות פולין: עיר הבירה קרקוי וסנדומיר (פולין קטן), פוזנא וקליש (פולין גדול) ולבוב (רוסיה האדומה). „שכונת היהודים" בקרקוי נזכרת אמנם בתעודות לראשונה בשנת 1304, ובית הכנסת רק בשנת 1356, אבל אין זה מן הנמנע שנתקיימו קודם לכן. שכונת היהודים לא היתה מסוגרת מן העולם החיצוני, ובין בתי היהודים נמצאו לפעמים גם בתי נוצרים, ביחוד גרמנים. בימים ההם כבר נמצאו בקרקוי יהודים עשירים בעלי נכסים ומלוים ברבית. אחד מהם, לֶבקו, היה החלפן הפרטי של קזימיר הגדול ונתמנה לסוכן מכרות המלח בגליציה וכן גם סוכן בית יציקת המטבעות בקרקוי. השפעתו הגדולה ועשירותו של לבקו עוררו קנאתם של העירונים בקרקוי, והיו מרננים אחריו שיש לו טבעת קסמים, שבה הוא מצודד את לב המלך. כמו בקרקוי פרח עסק האשראי היהודי גם בפוזנא. ביחוד היו בעלי האחוזות הקטנות לווים כסף מאת היהודים באפותיקי. התרכזות קרקעותיהם של אצילים מדולדלים בידי לוויהם היהודים גרמה לרוגז גדול וגררה אחריה תוצאות מעציבות. במחצית השניה של המאה הארבע־עשרה עלתה בצד קהילות קרקוי ופוזנא גם קהילת ל ב ו ב. בעיר זו, שנספחה לפולין בשנת 1340 ביחד עם כל רוסיה האדומה, כבר ישבו היהודים בימי הנסיכים הרוסיים הגליציים. בשנת 1356 קבע קזימיר הגדול להוק, שכל ארבעת העמים: גרמנים, ארמנים, יהודים וטַטרים, יהנו בשלטון העיר מזכויות שוות וכל עם ישָׁפט בבית דינו המיוחד.

יחסו של קזימיר הגדול ליהודים נבע מתוך כל הפוליטיקה שלו לגבי בני נכר, שהיה זקוק להם לטובת התפתחות הכלכלה בארץ. אולם צוררי היהודים ראו בתקנותיו המדיניות המחוכמות רק פרי שרירות־לב ומשוא־פנים. ההיסטוריון הפולני דלוגוש מספר, שהמלך משך חסד ליהודים רק בהשפעת אהובתו אסתרקה, הבת היפה של

1 הכרוניקה האיטלקית של ויל‌ַאני מדברת בשנת 1348 בפירוש על «מחוז הגובל עם גרמניה», ומכוונת בודאי לשלזיה (מחוז ברסלוי), שהיה לפני זמן קצר ברשות פולניה. בקינתו של עקיבא פרנקפורט נמנות בין הערים הפגועות גם «קאליש, קרקוי וגלוגוי (לנדסהוט, עמודי העבודה, הוספה ב׳). חוץ מזה נזכרת קרקוי ברשימת הערים הפגועות בספר הזכרונות של קהילת נירנברג.

חייט יהודי פשוט. המלך נתן לה ארמון סמוך לקרקוי והיא ילדה לו ארבעה ילדים, מהם הבנות נתחנכו בדת ישראל והבנים בנצרות ונעשו ראשי בתי אבות פולניים אצילים. אחרי מות קזימיר נהרגה אסתרקה ברדיפות היהודים בימי יורש כסאו לודביג האונגרי. אולם ספור זה על עליתה של אהובת המלך ותבוסתה הוא מעשה שלא נתאמת לפרטיו על־ידי הבקורת ההיסטורית, ואולי יש בו רק גרעין של אמת.

בערפל לוטות קורות יהודי פולין בימי מלכות לודביג האונגרי לבית אניוב (1370—1382), על גבול שתי הדינסטיות הפולניות, הפיאסטים והיאגילונים. המלך בן הנכר, שהרס מה שבנו המלכים הקודמים, רדף גם את היהודים כגרועים שבמלכי הקתולים. אומרים עליו, שביקש להכניס אותם תחת כנפי הדת הנוצרית וגרש מן הארץ את הממרים. אולם עדות זו אינה מקוימת. אדרבא, מתוך התעודות יש לראות, שהמלך היה תלוי בבחינה כספית מן המלוה והמוכסן היהודי שלו, הוא לבקו הנזכר, שכבר עלה לגדולה בימי קזימיר, וקשה איפוא לשער, שהמלך עשה רעות ליהודים. כנראה ניסו הכמרים הפולנים להנהיג, בסיוע המושל לבית אניוב, את מנהגי המערב גם בארצם, אבל בודאי לא הצליחו הרבה בנסיונם. עדיין לא הגיעה השעה לשלטון הכמרים בפולין, שהשפעתם על עסקי המדינה נתחזקה רק בתקופה הבאה.

§ 63. פולין וליטא בימי יאגילו וויטולד.

על סף המאה הי״ד והט״ו נתחברו פולין וליטא למלכות גדולה אחת על־ידי התחתנות הנסיך הליטאי יאגילו עם יורשת הכסא הפולני יאדוויגה (1386). הנסיך הליטאי רכש לו את זכות הכתר הפולני, שעתיד היה לשאתו חמשים שנה (1386—1434), על־ידי שקיבל את הדת הקתולית והכניס לכנפי הדת הזאת את כל בני גזעו עובדי האלילים. מלך זה, שהכנסיה הנוצרית העלתה אותו לגדולה מדינית ופרסמה אותו לשבח בשכר זה שהכניס אל תחת כנפי הנצרות את עובדי האלילים האחרונים על גבול אירופה המערבית, היה בעל־כרחו כרוך אחרי הכמרים בכל נפשו ובכל מאודו. לפיכך היתה הפוליטיקה הפולנית הפנימית בימי ולדיסלב יאגילו מושפעת כולה מן הכהונה הקתולית. אף־על־פי שהיה יאגילו תלוי בבחינה כספית מאת חוכרי המכס והחלפנים היהודים, לא רצה לקיים מחדש את הזכויות שנתן קזימיר הגדול ליהודים [1]. אמנם לא הרחיק ללכת עד כדי ליטול מאתם את המגן בפני מעשי אלמות, אולם טעמו ונימוקו היה כזה: „אף־על־פי שאנו רואים, כי עמדתם של

1 הבישוף אולסניצקי, שהיה מקורב לחצר מלכות יאגילו ויורשי כסאו, כתב לקזימיר הרביעי היאגילוני: «אביך ז״ל סרב כל ימיו לכל בקשותיהם של היהודים ומתן שוחד מצדם לאשר את אגרת הזכויות של קזימיר הגדול, ואני עֵד לדבר».

היהודים מעוררת שנאת רבים. רואים אנו בכל זאת חובה לעצמנו להתיחס בסבלנות לנסבלים על־ידי הצדק האלהי; מפני שאילו היינו נוטלים מהם את חסותנו, לא היו היהודים השנואים על הנוצרים בטוחים אפילו בחייהם והיו מוכרחים לצאת מארצנו מחמת המציק, מפני עלבונות, עלילות וגידופים". הדברים האלה נשמעו בשעה שעלילות השקר גרמו בכמה מקומות לצרות רבות ורעות. מסע הנצחון של הקנאה הדתית הנוצרית דרך פולין התחיל בעיר פוזנא, שהיתה מושפעת ביותר מגרמניה.

היחס בין היהודים והעירונים הורע כאן בסוף המאה הארבע־עשרה. העלילה על חילול לחם הקודש שבאה מגרמניה הביאה בפוזנא לידי שפיכת דמים. בשנת 1399 נאשמו יהודי פוזנא, שקנו מיד נוצריה עניה שלש עוגות לחם הקודש, שנגנבו בבית הכניסה, דקרו אותן והשליכון לתוך בור. העוגות המחוללות נראו בדמות שלשה פרפרים לרועה אחד והתאוננו על יסוריהם. וכשהוציאו אותם מן הבור התחילו עושים נפלאות, כנהוג. ,נס גדול' זה נתן תאנה לבישוף המקומי לתבוע לדין את הרב ושלשה־עשר זקני הקהילה, והנאשמים נידונו, לאחר עינויים קשים, ביחד עם הנוצריה הגונבת, לקשור אותם לעמודים ולשרוף על המדורה. לאחר שנים אחדות הודיע המלך ולדיסלב יאגילו, כי ,במקום שבו נמצא גוף ישו הנוצרי הונהה אבן הפינה לבית כניסה ולבית נזירים לכבוד התוקף האלהי ולכבוד הגוף הקדוש של אדוננו' (1406). המקום הקדוש נעשה מרכז לעולי רגל, וכך הושגה מטרה כפולה: אזרחי פוזנא התנקמו בבעלי תחרותם, והנזירים הוסיפו כבוד לאמונת גוף האלהים והבטיחו לעצמם לימים רבים הכנסה מרובה.

אולם כשניסו הצוררים בעיר הבירה קרקוי להתנפל על היהודים ראה המלך צורך בדבר לעמוד לימין הנרדפים. אמידותם של יהודי קרקוי עוררה מכבר שנאה מצד שכניהם הנוצרים. רבים מן העירונים היו חייבים כסף למלוים מישראל, ומכיון שלא שלמו את חובותיהם, ביקשו תחבולות להוציא את משכונותיהם ולבטל את שטרותיהם על־ידי האמצעי הבדוק והמנוסה בגרמניה, פרעות ביהודים. הפיצו שמועה, שהיהודים מזייפים מטבעות, ולאחר זמן מועט הצליחו לתפוס יהודי עם מטבע מזויפת ודנו אותו לשריפה בפומבי וזר של מטבעות מזויפות מסביב לראשו (1406). לאחר שנה הכריז הכומר בודיק מבימת בית הכניסה כזאת: ,יהודי קרקוי רצחו בלילה שעבר ילד נוצרי כדי לחלל את דמו; חוץ מזה זרקו אבנים בכומר שהלך לחולה וצלב בידו'. כששמעו זאת המתפללים, השתערו על רחוב היהודים והתחילו בוזזים את הבתים. פקידי המלכות והמושל בראשם הלכו לעזרת היהודים ודכאו את הפרעות בנשק. אולם לאחר שעות אחדות צלצל במגדל מועצת העיר פעמון החרָדה, ותושבי העיר היו סבורים, שזהו סימן להתנפלות חדשה. מיד נאספו המונים המונים ברחוב היהודים להרוג ולבוז. קצת הנרדפים סגרו על עצמם בבית הכניסה של חנה הקדושה,

אולם הוכרחו להכנע, מפני שההמון איים להבעיר את בית הכניסה. „בבתי היהודים נמצאו — כותב רושם המאורעות הפולני דלוגוש — אוצרות עשירים וחפצים יקרים, ורבים מן הנוצרים הבוזזים נתעשרו. לאחר שנדכאו הפרעות מצאו בחצרות הנוצרים המון חפצים יקרים שנטמנו בחול ובאשפתות". המלך, שהתמרמר על הפרעות הקשות בעיר הבירה, נזף בחברי מועצת העיר ודרש מהם למצוא את האשמים ולהשיב את הגזילה. נתברר, שראשי המסיתים היו בעלי־מלאכה, ראשי חבורות האומנים, שרובם היו בעלי שמות גרמניים (לניץ, נייקירך וכיוצא בזה). ביקשו ממועצת העיר לענוש רק את המסיתים הראשיים, אולם על־פי פקודת המלך מסרה מועצת העיר למשפט את כל החייבים בלי יוצא מן הכלל. המשפט נמשך ימים רבים, וסופו איננו ידוע.

אף ההסתה כלפי היהודים בימי תנועת ההוסיטים נתפשטה בפולין בהשפעת הגרמנים. בישיבות הכנסת הגדולה של הכמרים בקונסטניץ, שבה דנו על כפירת ההוסיטים, השתתפה גם מלאכות פולנית ובראשה הארכיבישוף ניקולאוס טרומבא. כששב לביתו, עמד ארכיבישוף זה בראש ועידת הכנסיה בקאליש, שנתכנסה אף היא בענין תנועת ההוסיטים (1420). ועידת קאליש אישרה את כל הקאנונים, שהוחלטו באסיפות ברסלוי ואוֹפֶן (למעלה, § 30), בניגוד לאגרות הזכויות שניתנו ליהודים מאת המלכים, והציעה גזירות חדשות, למשל, שיהודים בעלי קרקעות ישלמו מס מיוחד לטובת בתי הכניסה באותם המקומות, „שנושבו בהם במקום הנוצרים", לפי ערך „הנזק שנגרמו לנצרות" לפי ראות עיני הבישוף. הכמרים דרשו מאת המלך, שיתקן תקנות כנגד הנשך היהודי. בצד הכהונה העתירו דרישות על המלך גם האצילים, שביקשו לקבל בחזרה את קרקעותיהם, שניתנו במשכון למלוים יהודים, בלי תשלום החובות. ולדיסלב יאגילו הוכרח להכנע ללחץ כפול זה, ובאספת ראשי המעמדות בוורטא (1423) חידש את תקנות ועידת ויסליצא משנת 1347, שהיהודים רשאים להלוות כסף רק בעבוט ולא בשטרות או באפותיקי. אף הנימוק המעליב של ועידת ויסליצא נתקבל בנוסח יותר חריף.

בה בשעה שבפולין הלכה והתקדמה הריאקציה הקתולית, עמדה ליטא האבטונומית, המחוברת עמה רק על־ידי בית מלכות משותף, מחוץ להשפעה זו. בארץ זו, שנכנסה רק לפני זמן קצר לחברת עמי אירופה הנוצרים, עדיין שרר המשטר הקדמון של החיים, שכבר חלף בפולין. עדיין לא יכלה תרבות ימי הביניים הקנאית למשוך אליה את יושבי היערות על גדות הנימן והוויליה, וכך יכלו היהודים לשבת כאן בשלוה. קשה לקבוע בדיוק זמן התהוותו של הישוב היהודי הראשון בליטא. יודעים אנו, שבסוף המאה הארבע־עשרה כבר היו ישובים יהודיים הגונים בכל הערים הגדולות של נסיכות ליטא ושל וואלין המחוברת אליה: בריסק, גרודנא, טרוקי, לוצק, לודמיר. בימים ההם נתחדש, כנראה, הישוב היהודי בעיר הרוסית

העתיקה קיוב, שהטטרים מסרוה לליטא. הראשון שנתן אישור רשמי לכל הקהילות האלה היה הנסיך הגדול ויטולד או ויטובט (1388—1430), שמשל בליטא גם בשמו וגם בשם שארו יאגילו, מלך פולין. בשנת 1388 נתן ויטולד ליהודי בריסק ויתר ערי ליטא אגרת זכויות, הדומה בעיקרה לתקנות בוליסלב מקאליש וקזימיר הגדול, ולאחר שנה ניתנה אגרת מיוחדת ליהודי גרודנה. מאגרות אלה נראה, שהנסיך הליטאי לא היה נופל מקזימיר הגדול בדאגתו המדינית לבטחון היהודים בקרב הנוצרים ולסידור קהילותיהם. אולם בעוד שהאגרת הראשונה חוזרת בדברים סתומים על האגרות הפולניות („כמתכונת לבוב") נראה מן הנוסח המחודש של האגרת הגרודנאית, מה היו חייהם הממשיים של יהודי ליטא. יהודי גרודנא ישבו ברחובות מיוחדים והיו להם „בית אלהים" (בית הכנסת) ו„בית מועד" (בית הקברות). בשכר מס מיוחד לנסיך היו רשאים למכור בבתיהם משקאות משכרים ולסחור ככל יתר האזרחים בשווקים ובחנויותיהם. חוץ מזה היו ביניהם בעלי מלאכה, ומותר היה להם לרכוש קרקעות, שדות ומרעה. היהודים היו איפוא, על־פי האגרת של 1389, סוחרים, פונדקאים, בעלי מלאכה ובעלי אחוזה, אבל לא מלוים ברבית, אולי מפני שעדיין לא היה מקום לעסק זה בחיים הפשוטים של הארץ. מבני נכר נמצאו בליטא בצד היהודים גם רוסים וטטרים, ואולם הגרמנים עם מוסדותיהם העירוניים עדיין לא הגיעו לליטא. בימים ההם הופיעו כאן גם הקראים שבאו מקרים הטטרית. לפי המסורת הקראית נושבו בטרוקי ובלוצק בהזמנה מיוחדת של הנסיך הגדול ויטולד, שנתן להם זכויות יתירות.

מצב היהודים בנסיכות הגדולה ליטא היה איפוא הרבה יותר נוח מאשר בפולין עצמה. היהודים, שיצאו מגרמניה לפולין, פנו קצתם לליטא כדי להשתקע שם. בצד קרים הרחוקה עמדה ליטא בקצה הדרך הארוכה של היציאה ממערב למזרח, כי רוסיה המוסקובית היתה מסוגרת לחלוטין בפני היהודים.

§ 64. מחלוקת הקלריקלים והליברלים בימי מלכי היַגילונים.

ההשפעה המדינית, שהגיעה אליה הכהונה הנוצרית בארץ פולין בימי ולדיסלב יגילו, היתה עלולה אחרי מותו, בשעה שהשלטון נמצא מפני ילדותו של יורש הכסא בידי מועצה שבראשה עמד הבישוף של קרקוי (1434 — 1444), לגרום צרות רבות ליהודים. ראש המועצה, הבישוף והקרדינאל לעתיד זביגניב אוליסנצקי, אחד ממנהיגי הקנאים הקתולים באירופה, ראה את תעודתו להגדיל ולהאדיר את תורת הקנאות בפולין. אולם תקוותיהם של הקנאים נכזבו כשעלה על כסא המלכות בפולין הנסיך הגדול של ליטא קזימיר היאגילוני (1447—1492), שהיה חובב ההומניזם האיטלקי ושאף לשחרר את מדינתו מלחץ השרים החילונים והדתיים. את יחסו הטוב ליהודים כבר

הוכיח בהיותו נסיך ליטא, כששמר על המשטר הליברלי של ויטולד והגין על הזכויות של היהודים והקראים (בשנת 1441, למשל, ניתן לקראים בטרוקי משפט הערים „המגדבורגי", חירות השלטון בקהלותיהם), וחוץ מזה השתמש בשירותם של בעלי כסף לחוכרי מסים מישראל כדי להרבות את הכנסותיו. כשנעשה מלך בפולין, אמר קזימיר לבטל את שיטת הכמרים הצוררים, שמנעו בשעתם את יאגילו אביו מקיום זכויות היהודים. אולם עברו עוד שנים אחדות עד שעלתה בידו להתגבר על הניגוד מצד מפלגות הבישוף האדיר אוליסניצקי. בשנת 1453 יצאה סוף־סוף על־פי בקשת קהילות ישראל פקודה מקיימת את זכויותיה, שבה המלך מבשר ואומר: „רצוננו הוא, שהיהודים שאנו לוקחים אותם תחת חסותנו גם לטובתנו ולטובת המדינה, ירגישו עצמם בטוחים ושלוים בימי מלכותנו המאושרת". אגרת זו היתה כמין מחאה כנגד הגבלות הכנסיה שנתחדשו לפני זמן־מה בועידת קאליש בשביל פולין ובועידת בזל בשביל כל העולם הקתולי.

הליברליות של המלך הרעימה את הכמרים הקתולים עד מאוד. מנהיגם הבישוף אוליסניצקי, שהוכתר בימים ההם ברומי בתואר קרדינאל, עשה כל מה שבכחו כדי לבטל את התקנות הנוחות ליהודים. בימים ההם עסק בברסלוי הסמוכה בהסתה חריפה כלפי היהודים ציר האפיפיור הנזכר קפיסטרנוס, שהיה חותה גחלי האינקוויזיציה על ראש הנאשמים בעלילת הדם (למעלה § 47). אחד מחבריו של אוליסניצקי, ההיסטוריון הפולני דלוגוש, ביקש את קפיסטרנוס לבוא לקרקוי כדי להשפיע על המלך חובב היהודים. הציר מיהר לבוא מעיר הבירה ונתקבל שם בכבוד גדול. מיד פנה קפיסטרנוס אל ההמון הגדול, שנתכנס בכיכר בית הכניסה, בנאום חוצב להבות אש, שבו התמרמר על ריבוי היהודים בעיר הבירה של פולין הקתולית ועל עמדתם הגבוהה. הקנאי השתדל בכל כחו לעורר את המלך בדברי שידול וגם איים לבטל את הזכויות שנתן ליהודים. כשראה שדבריו אינם משפיעים, שלח לרומי אל האפיפיור ניקולאוס החמישי מכתב בצירוף העתק מאגרת הזכויות של היהודים והתאונן על המלך המגין על שונאי הדת הנוצרית. אוליסניצקי מצדו שלח אל המלך מכתב־נזיפה (מאי 1454) על חטא שחטא בקיום זכויות היהודים, שרשום עליהן „שלא כדת שמו של המושל קזימיר הגדול". אוליסניצקי ביקש להשפיע על המלך, שיפקפק באמיתות התעודה, שניתנה לו לאישור (לפני זמן־מה נשרפה עצם התעודה של קזימיר הגדול בשעת הדליקה בפוזנא, והיהודים יכלו להציג לפני המלך רק העתק התעודה). בין הזכויות המקוימות — טען הבישוף — יש סעיפים „המתנגדים לדת הנצרות, העלולים, כמו שכבר אמר האב הקדוש יוהנס קפיסטרנוס, לחלל שם המלך". מכתבו של אוליסניצקי מסיים בתחנונים מתוך איומים: „אל־נא תהשוב, שאתה זכאי לעשות בעסקי הדת הנוצרית כטוב בעיניך. אין גדול ותקיף, שאסור להתנגד לו במקום שיש חילול הדת. והנני

מתחנן לפני הוד מלכותך לבטל את הזכויות האמורות. הראה נא, שאתה מושל קתולי והתרחק מכל מה שעלול לחלל את שמך ולגרום לסכסוכים קשים מזה". אולם קזימיר לא שעה אל הבקשות ולא חשש לאיומים. רק על־ידי שואה שבאה עליו פתאום הוכרח לוותר למראית עין. פולין נלחמה בימים ההם עם ברית הפרשים הגרמנים. והמפלה הראשונה של חיל פולין במלחמה זו (ספטמבר 1454) נתנה לכמרים אמתלה להוכיח לעם, שאלהים מיסר את הארץ מפני שהמלך מזלזל בתביעות הכנסיה. האצילים תבעו מצידם קיום הזכויות היתירות של מעמדם ואיימו לעזוב את מערכות המלחמה. בתוך שאר תביעותיהם היה גם הידוש התקנות שנתקבלו בורטא בשנת 1420, שהגבילו את זכותם של מלוים בישראל בקנין קרקעות. המלך הוכרח להכנע מפני הכהנים והאצילים. בנובמבר 1454 נתפרסמו תקנות נישאווה, שבהן נאמר, שכל הזכויות שניתנו ליהודים קודם לכן בטלות עד כמה שהן סותרות „את משפט אלהים ותקנות המדינה", זאת אומרת הקאנון של הכנסיה ותקנות ורטא. סעיף זה הוכתב למלך מפי החשמן אוליסניצקי[1]. ובודאי באופן זה באה גם ההוספה המחייבת את היהודים „לשאת בגדים המבדילים ביניהם ובין הנוצרים".

אולם נצחון הקנאות היה קצר ימים. המלך לא הרגיש שום התחייבות לוויתור זה מאונס. החוקים שהתנגדו לדרישות החיים לא הוצאו לפועלה. דוקא בימים ההם נתרבו יהודי פולין וליטא על ידי כניסת המוני אחיהם מגרמניה. גבולות הפעולה הכלכלית נתרחבו על־ידי תוספת כחות חדשים. היהודים עשו חיל ביחוד במקצוע חפירת המכסים והאחוזות תעודות רבות מן הימים ההם מוכיחות, שקזימיר היאגילוני הושיב בחפץ לב יהודים בליטא, נתן להם בחכירה נחלות שעדיין לא נושבו והתיר להם לסחור בזמרת הארץ: בתבואה, ביין ושכר ובתוצרת חלב. העשירים שבישראל חכרו את המכסים שעל גבול פולין וליטא ועל יתר הגבולות הפנימיים. חוכרים אלה הביאו לאוצר המלכות רווחים גדולים ובניגוד לאיסור הכנסיה היו למעשה ממונים על הכספים. הגדולים שבחוכרים היו בעלי זכויות יתירות, נהנו מחירות המסים וחסו בצילו של המלך. לאט לאט נתעלו למדרגת סוכני המלך, כמו העשירים בספרד בתקופת העליה.

כל זה הרעים את הכמרים והגביר את הקנאה הכלכלית של העירונים ועובדי האדמה. בימי קזימיר היאגילוני נעשו פרעות ביהודים יושבי ערי השדה. בשנת 1464 הורמו על־פי כרוז האפיפיור פיוס השני המוני מתנדבים למסע צלב כנגד התורכים שכבשו את קונסטנטינופול. להקות נזירים, סטודנטים, אצילים שירדו מנכסיהם ואנשי

---

1 בנוסח של דלוגוש, שנכנס לספר החוקים של לסקי (1506), מתובלת הפתיחה לסעיף זה במליצות צוררות: „מכיון שאסור לכופרים ליהנות מזכויות יתירות על עובדי אדוננו המשיח, כדי שלא יהיו העבדים מבוכרים על הבנים"... אולם אין ספק, שזוהי הוספה מאוחרת ומתחלה פתח הנוסח בדברים אלה: „ליהודים נשארות בתקפן תקנות ורטא" (עי' Jus Polonicum הוצאת באנדטקי עמ' 289 ואילך).

בליעל פתחו במלחמת מצוה, כנהוג, בדרך הילוכם בארץ מולדתם. בעברם דרך רוסיה האדומה התנפלו על הרותינים ועל היהודים לבוז בז. כשצרו על לבוב ודרשו להסגיר להם את היהודים, דחו שלטונות העיר את דרישתם ופטרו אותם בפדיון כסף. אולם כשהגיעו לשערי קרקוי נתנו להם העירונים להכנס, ומיד השתערו על בתי היהודים וחנויותיהם ונזלו כאות נפשם, וגם הרגו שלשים איש. הקהילה התאוננה לפני המלך, וקזימיר הטיל על שלטון העיר שלשת אלפים זהובים כסף ענושים על שסייעו לפורעים; חוץ מזה הוכרחו העירונים לתת ערובה של עשרת אלפים זהובים, שמעשי אלמות כאלה לא ישנו להבא. באותה שנה נשפך דם היהודים גם בפוזנא. הצוררים השתמשו בדליקה, שנפלה בבית הנזירים הדומיניקני, כדי להעליל על היהודים, שהם הבעירו את הבערה, והסיתו עליהם את ההמון. יהודים אחדים נהרגו וכמה מילדי ישראל נאנסו לשמד. אף כאן הוכרחה מועצת העיר, שלא הפריעה בעד שפיכת הדמים, לשלם קנס לטובת המלך, והרוצחים נתבעו לדין. ראשי המסיתים היו גרמנים תושבי פוזנא. עינם היתה צרה במסחר הגדול של יהודי פוזנא וקרקוי עם דנציג וערי פרוסיה המזרחית, שהיתה בימים ההם כפופה לחסות פולין. מרובים היו גם קשרי המסחר בין יהודי לבוב, וואלין וליטא עם אחיהם בקרים ובתורכיה. כשראו מועצות הערים, שהפרעות ביהודים כעין תכסים במלחמת הקיום הן חרב פיפיות, התחילו לצמצם את חירות המסחר של היהודים באופן חוקי. בקרקוי, בלבוב ובפוזנא נאסר עליהם המסחר בשווקים לגמרי, או שהוגבלו לימי היריד השבועי ולסחורות מסוימות. בקרקוי הציקו הגרמנים ליהודים כל כך, עד שהתחייבו הללו „מרצונם ובלי כל אונס" בכתב, שלא למכור סחורות בחנויות פתוחות ולסחור רק בבתיהם או לכל היותר פעמים בשבוע בשווקים (1485). ברור, שהסכמים כאלה לא נתקיימו בהקפדה יתירה [1].

אחרי מות קזימיר היאגילוני נפלה ירושתו הפולנית בחלק בנו יאן אלברכט (1492 — 1501), ובליטא משל אחיו אלכסנדר היאגילני (1492 — 1506). המושלים החדשים לא היו אוהבי ישראל: שניהם היו חניכי ההיסטוריון הנזכר דלוגוש, שהטיל בהם ארס השנאה לישראל. בשנת 1496 קיים יאן אלברכט בפיטריקוב את תקנות נישאווה הנזכרות למעלה, שהעמידו את היהודים תחת השגחת הכנסיה. שנתים קודם לכן כבר מילא המלך את רצון העירונים בקרקוי, שביקשו להפטר מן היהודים. בקרקוי נפלה דליקה בבנינים אחדים ושוב הוטלה האשמה על היהודים, התנפלו על

1 לפני זמן מה נמצאו בארכיון הוורשאי תעודות מוכיחות שהיהודים ישבו במאה החמש־עשרה גם בוורשא, העיר הראשית של מזוביה. בשנת 1430 נזכר מפורש «רחוב היהודים», וכן גם בית הכנסת ובית הקברות — סימנים מובהקים של קהילה. בשנת 1454 אירעה התנפלות על היהודים, ודאי מפני התחרות מסחרית, ובשנת 1483 ציוה נסיך מזוביה לגרש את כל היהודים מוורשא.

בתיהם, בזזו את סחורותיהם והכו בכל מי שעמד על נפשו ורכושו. הדבר בא לפני המלך ויאן אלבּרכט גזר בחכמתו להפריד בין המחנות, כדי להמנע מסכסוכים לעתיד: גרש את היהודים מקרקוי ונתן להם מקום מושב בפרוור קזימירז הסמוך. כך קמה לפני שערי עיר הבירה עיירה יהודית מסוגרת, שהיתה במשך מאות שנים, עד למאה התשע־עשרה, שוכנת לבדד ומחוברת עם העולם החיצוני רק על ידי קשרי כלכלה.

בניגוד לאחיו היה אלכסנדר נסיך ליטא מתחילה מושך חסד ליהודים. בשנת 1492 קיים על־פי בקשת הקראים בטרוקי את אגרת הזכויות, שניתנה להם מאת קזימיר היאגילוני, וגם הוסיף עליה הנחות חדשות. ליהודי ליטא ניתנו כמקודם בחכירה הכנסות הנסיך, ביחוד חכירת המכס. אלכסנדר היה משלם את חובותיו של אביו לבעלי הכספים מישראל ולקח מהם הלוואות חדשות. אולם לפתע פתאום יצאה בשנת 1495 פקודה מאת הנסיך הגדול הגוזרת על היהודים לעזוב מיד את כל גבולות ליטא. כנראה נגזרה הגזירה בהשפעת הכמרים הקנאים או בעלי האחוזות, שהיו חייבים כספים מרובים ליהודים וביקשו להפטר ממלויהם או להתעשר מרכושם של ישראל. יתכן שהשפיעה גם דוגמת גירוש ספרד שלש שנים לפני זה, וכן גם הגירושים התמידים מערים שונות בגרמניה הסמוכה. עובדה היא, שהנסיך אלכסנדר החרים את כל הקרקעות והבתים של היהודים המגורשים ממחוזות גרודנא, בריסק, לוצק וטרוקי ונתן אותם לשכניהם הנוצרים. רוב המגורשים נושבו ברשיון המלך יאן אלברכט בערי פולין הסמוכות, ויתרם, ביחוד יוצאי וואלין וקיוב, יצאו לקרים, שהיו עומדים עמה קודם לכן בקשרי מסחר. אולם לא עברו שנים מועטות ואלכסנדר החזיר את המגורשים. הדבר היה אחרי שנת 1501, כשירש מאחיו את כתר פולין ולא היה טעם להניח את הגולים בערי פולין הצפופות בשעה שרחבי ליטא היו מעוטי אוכלוסין. בשנת 1503 התיר אלכסנדר ליהודי ליטא, לאחר שנמלך ביועציו, לשוב למקומות מגוריהם הקודמים והשיב להם גם את רכושם שנחרם, בתיהם, אחוזותיהם, בתי כנסיותיהם ובתי קברותיהם.

בתחילת המאה השש־עשרה כבר היה הקיבוץ היהודי בפולין וליטא כה כלכלי והברתי חשוב שהממשלה מוכרחת להביא אותו בחשבון. במשך כמה מאות שנים היה קיבוץ זה בחייו הרוחניים תלוי במרכז היהודי הגרמני, ועכשיו הוא הולך ונעשה גם בבחינה זו למרכז גדול העומד ברשות עצמו [1].

1 הדבריםˈ המועטים, שנשתמרו על חייהן הפנימיים של קהילות ישראל בפולין בסוף המאה החמש־עשרה, כרוכים בקורות העת החדשה ויבואו בכרך הסמוך. בכל אופן כבר נמצאו בסוף המאה החמש־עשרה חכמים וסופרים בקהילות, כגון ר׳ משה הגולה יליד קיוב, שיצא לגור בקרים (להלן § 65).

§ 65. קרים ורוסיה תחת עול הטטרים.

מן המאה השלש־עשרה ואילך, משעה שבאה רוסיה לימים רבים תחת עול הטטרים, קם ישוב יהודי חדש ברוסיה הדרומית של עכשיו. באותו חצי האי קרים, שבו כבר פרחו מושבות יהודיות יוניות במאות השנים הראשונות של הספירה הנוצרית, ולאחר זמן מצאו בו מקלט נרדפי ביזנטיה עד שקבעו שם ממשלתם מלכי הכוזרים המתיהדים ולבסוף כובשי המזרח — הטטרים. בעת ההיא היתה רצועת שפת הים השחור הכפופה לטטרים כעין נאות־דשא של תרבות במדבר העמים. בשעה שהרחיבו מושלי ויניציה את ממשלתם על שפת הים השחור באסיה הקטנה ועל איי הים האגיאי, נתבצרה גינובה צרתה על חוף הים השחור שבקרים וקבעה שם את מושבותיה המסחריות (למעלה, § 31). עיר תיאודוסיה או כ פ א, שרכשוה בני גינובה מאת החנים הטטרים, נבנתה מחדש בידי האיטלקים החרוצים לעיר נמל מסחרי ממדרינה ראשונה. דרך עיר נמל זו עברה מסילת המסחר הגדולה, שחיברה את איטליה דרך קונסטנטינופול עם ארצות הקוקז והלאה עם אסיה התיכונית. במאתים שנות קיומה של המושבה הגינובית בכפא (1260—1475) היו בעיר זו ובסביבה, שנקראה על שם העבר „כוזריה", אוכלוסין של עמים שונים: איטלקים, יונים, יהודים וארמנים. לפי עדותו של נוסע אחד (שילטנברגר) ישבו בכפא בתחילת המאה החמש־עשרה יהודים משני סוגים (רבנים וקראים), והיו להם שני בתי כנסיות משונים זה מזה וכארבעת אלפים בתים משלהם[1]. רובם היו בודאי יוצאי ביזנטיה, ויתרם באו מארצות אחרות. המושבה בקרים היתה כפופה לקונסול, שנתמנה בגינובה מאת „השלטון לכוזריה". ממשלת הריפובליקה הגינובית, שסגרה את ארצה בפני היהודים לחלוטין, פקדה על נציביה בכפא להתיחס בסבלנות לבני העממים השונים שבמושבה. בשנת 1449 יצאה בגינובה פקודה, שבה נאסר לבישוף הקתולי בכפא, על סמך תלונות כנגדו מצד היונים, היהודים והארמנים, להכניס ראשו בעסקי בני אמונות אחרות; הקונסול ומועצת עיר כפא נצטוו להגן על רכוש בני אמונות אחרות מהתנפלות הנוצרים. הימים כבר היו ימי ירידת המושבה האיטלקית בקרים. התורכים שעמדו לפני שערי קונסטנטינופול סגרו את הדרדנלים בפני אניות גינובה. מה שהכביד מאוד את החיבור בין המטרופולין ומושבותיה. לאחר כיבוש קונסטנטינופול בידי התורכים בא

---

1 הידיעה על־דבר בתי־הכנסיות מתקיימת בעדותו של החכם דוד ליכנו מקרים מזמן מאוחר (1725), כי היהודים שבאו לכפא מסולכאט (קרים הישנה) כבר בנו שם בשנת 1308 בית־כנסת. בקובץ הקראי של פירקוביטש בביבליותיקה הממלכתית בפטרבורג נמצא כתב־יד של החכם הקראי אברהם קירימי מסולכאט, שנתחבר בשנת 1358, ובו ניכרת השפעה יהודית־איטלקית מפורשת: זהו פירוש למקרא («שפת אמת»), שבו נזכר לשבח החכם שמריה האיקריטי מאיטליה, שביקש להשלים בין הרבנים והקראים (למעלה, § 61).

שינוי בממשלת כפא: הריפובליקה הגינובית מסרה את מושבותיה על שפת הים השחור לחברה מסחרית, שבראשה עמד הבנק על שם גיאורג הקדוש בגינובה (1454). כפא היתה מעכשיו כפופה לממוני החברה האיטלקית, שסידרו את שלטון המושבות ונתנו חסות גם ליהודים, שהיו עשוקים בימי הקונסולים. אולם גם השלטון החדש לא האריך ימים. בשנת 1475 נלכדה כפא בידי השולטן התורכי מוחמד השני, וכעבור זמן־מה נספחה קרים לתורכיה. מושלי התורכים מסרו את שלטונם בקרים להאנים הטטרים מגזע גיריי, שישבו בעיר בחטשיסאריי.

מהפכה מדינית זו היתה לתועלת לקהילות ישראל בקרים, משום שחיברה אותן למרכז היהודי בקונסטנטינופול, שהגיע לגדולה במחצית השניה של המאה החמש־עשרה (להלן, § 66). כמו־כן נתקרבו יהודי כפא עם אחיהם בפולין, בליטא, ברוסיה הגליצית ובקיוב. חוליה חשובה בשרשרת זו היו יוצאי קרים, שנושבו בימי הנסיך הגדול ויטולד בליטא. באמצעות היהודים היושבים קיוב, לבוב וכפא נתחזק קשר המסחר בין שלשת המרכזים האלה. בצד חכמי הקראים שבאו מקונסטנטינופול לכפא נתגלגל לשם גם החכם הרבני משה הגולה מקיוב. בנעוריו למד בקונסטנטינופול והתרועע עם התלמודיים וגם עם הקראים. כששב לקיוב עברה עליו בשנת 1482 צרה גדולה: בשעת התנפלות הטטרים על יושבי קיוב נשבו בידם והוגלו לקרים בתוכם גם בני משה הגולה. האב יצא לערי ליטא לאסוף כסף לפדיון בניו. בשנת 1495, כשנורשו היהודים מליטא, וממילא גם מקיוב, ביקש החכם הנודד ביחד עם יהודים אחרים מקלט בקרים. פעולתו הספרותית בתחילת המאה השש־עשרה בכפא (עי' להלן, כרך ששי § 42) מעידה על חיים רוחניים מפותחים, שבודאי נתעשרו על־ידי יוצאי ליטא. היהודים, שנתכנסו כאן מארצות שונות, נתחברו לקהילות בכפא, סולכאט ויתר הישובים בקרים. יוצאי ביזנטיה התפללו לפי הנוסח הרומניוטי או היוני, ויוצאי פולין וליטא החזיקו בנוסח אשכנז. משה הגולה השתדל לאחד את הנוסחאות. הקראים ישבו לבדד, וכפי שיש לראות מן הפולמוס הממושך בין משה הגולה ובין חכמי הקראים לא היה יחס שני בתי ישראל אלה יחס אחים.

קצת מיהודי קרים היו עומדים לשירות האנים, שהיו מוסרים להם לא רק סוכנות כספית, אלא גם שליחות דיפלומטית. אחד הדיפלומטים הללו, שהצטיין ביחוד במשא־ומתן שבין החאנים הטטרים ובין ממשלת מוסקבה, היה היהודי חוזה קוקוס יליד כפא, שהיה מקורב לחאן מנגלי גיריי. אף הנסיך הגדול איבן השלישי ממוסקבה כיבד את הדיפלומט היהודי לאחר שהכיר אותו בשעת חתימת ברית כנגד האויב המשותף, החאן של הטטרים כובשי רוסיה (1474). על־פי בקשת הנסיך הגדול תמך קוקוס בידי המלאכות המוסקובית שבאה לקרים והשתדל לפשר בין מנגלי גיריי והנסיך הגדול. הנסיך המוסקבי השתמש בשרות קוקוס גם בעניניו הפרטיים (בקניות שונות

וכיוצא בזה) ושילם לו ביד רחבה. איבן השלישי היה מריץ לקוקוס בידי שליחיו דרישות שלום ואגרות ידידות. מתחילה היה קוקוס עונה על אגרותיו במכתבים כתובים „בכתב עברי" (ודאי בלשון טטרית או רוסית). אולם הנסיך ביקש ממנו להשתמש „באותיות רוסיות או מוסלימיות". יחסים דיפלומטיים אלה נתקיימו עד שנת 1486. בשנים שלאחר זה החליף הנסיך הגדול המוסקובי מכתבים עם איש אחר בחצר החאן בקרים, המכונה זכריה נסיך טאמן, שהציע לו גם משרה בחצרו במוסקבה. יהדותו של זכריה זה מוטלת בספק, אף־על־פי שהוא מכונה בפי הלבלרים במוסקבה „עברי" או „בן היהודים", שהרי מושל טאמן בימים ההם, קתולי מגינובה, מכונה אף הוא זכריה (גואיזולפי).

אף־על־פי שגבולות רוסיה המוסקובית היו בימים ההם סגורים בפני יהודים, נראה שסוחרים בודדים מפולין, מליטא ומערי קרים היו מתגלגלים לשם במסעיהם. הופעת יהודים במוסקוביה הרחוקה נזכרת לראשונה בתעודות מימי ממשלת אותו איבן השלישי הנזכר למעלה, שהשתדל בכלל לבוא בקשר עם מדינות העולם. בימים ההם נמצאו במוסקוביה יהודים בודדים, שבאו מליטא, מארץ קיוב ולפעמים אפילו מאירופה המערבית. בשמו של יהודי אחד מקיוב כרוך מאורע חשוב בקורות רוסיה. בשנת 1470— כך מספרים רושמי המאורעות הרוסים — בא מקיוב לעיר נובגורוד, שהיתה נלחמת בימים ההם על חירותה עם מוסקבה האדירה, ביחד עם הציר הליטאי חכם יהודי ושמו זכריה, ולאחר זמן־מה באו עוד יהודים אחדים מליטא. מפני התסיסה הדתית בנובגורוד עלתה ביד זכריה לבוא בדברים עם כהנים נוצרים אחדים ולהטותם לדת ישראל. קמה כת „מתיהדים". ראשי הכת בנובגורוד, הכהנים דניס ואלכסיי, באו בשנת 1480 למוסקבה כדי להטות כמה רוסים מן הדת הנוצרית, וקצת המתיהדים מלו את בשרם. המינות החדשה ברוסיה דחתה את עיקרי הנצרות: בני הכת לא האמינו באלהותו של ישו, דחו את אמונת השילוש, שברו ושרפו את האיקונין, שראו בהן עבודת אלילים. הכפירה הגיעה עד לחוגים העליונים; בצד סופרו של הנסיך הגדול תיאודור קוריצין נחשד במינות גם הכהן הגדול במוסקבה זוסימה. בשנת 1487 יצא הארכיבישוף מנובגורוד, הקנאי גינַדיוס, למלחמה על המתיהדים. כדוגמת מלך ספרד, שהיה מבער בימים ההם את המינות באש של האינקוויזיציה, לא נרתע גינדיוס גם באיפרכיה שלו מפני מעשי אכזריות כדי לעקור מן השורש את תנועת ההתיהדות. במוסקבה התנגדו לו כמה מרבי המלוכה, אבל סוף־סוף הצליחו הקנאים במלחמתם. על־פי החלטת ועידת הכנסיה בשנת 1504 ועל־פי פקודת הנסיך הגדול איבן השלישי נשרפו מנהיגי המינים, ויתרם הוכלאו בבתי סוהר ובבתי נזירים.

כמעט בזמן אחד עם זכריה פעל במוסקוביה עוד יהודי אחד, שחייו נגמרו במיתה משונה. זהו החכם מֶסיר ליאון, שבא מויניציה למוסקבה ונעשה שם רופא

בחצר איבן השלישי. בתחילת שנת 1490 חלה בנו הבכור של הנסיך הגדול מחלה אנושה והרופא היהודי רפא אותו. פעם אחת כששאל הנסיך את ליאון, מה דעתו על הבראת בנו, ענה הרופא בקלות ראש: „אשיב את החולה לאיתנו, ואם לאו תוכל להעלות אותי לגרדום". אולם בן המלך מת במחלתו, וכעבור ארבעים ימי האבל ציוה הנסיך להתיז ראשו של מסיר ליאון בפומבי.

בעיני יושבי מוסקבה נחשבו גם החכם זכריה וגם הרופא ליאון כמכשפים, שיש להם עסק עם השדים. על כת המתיהדים נתפשטו בעם שמועות מבהילות. במצב כזה לא יכלו היהודים לקוות, שיפתחו לפניהם שערי מוסקוביה המסוגרת. עוד בזמן מאוחר נאסרה עליהם הישיבה במוסקבה, „מפני שלפנים הסירו את בני ארצנו מן הנצרות".

§ 66. המרכז החדש בתורכיה.

בשעה שבארצות הנוצריות נחרבו תפוצות ישראל הקדומות, מצאה האומה הרדופה מקלט חדש בממלכה המושלימית, שהוקמה בסוף ימי הבינים על תלי ביזנטיה ההרוסה. קִצה של הקיסריות היונית לא בא בהיסח הדעת. בית המלכות של הפליאו־לוגים, שחידש לאחר התקופה הקצרה של „הקסריות הלטינית" (§ 31) את ביזנטיה היונית, לא עצר כח לעכב את ההתפרדות. ביזנטיה, שהיתה כפופה בבחינה כלכלית לשתי הרפובליקות המסחריות האיטלקיות ויניציה וגינובה ונתפלגה על־ידי המלחמות הקשות בחצי־האי הבלקני בין היונים והסלווים, לא יכלה לעמוד בפני התורכים העולים עליה מארצות המזרח. לאחר שעזבה במאה השלש־עשרה את האיים היוניים בידי ויניציה, הוכרחה ממשלת ביזנטיה למסור במאה הארבע־עשרה מדינה אחרי מדינה לתורכים. בימי השולטן לבית העותמנים אורכאן (1326—1360) כבשו התורכים את רוב אסיה הקטנה. שנאת ישראל הנושנה של מלכי יון עוררה את היהודים לקבל ברצון פני הכובשים החדשים, ואף התורכים ראו את היהודים כבעלי בריתם. בימי השולטן מוראד הראשון (1360—1389) תפשו התורכים מקום גם באירופה. אחרי כיבוש אדריאנופול והנצחון על הסרבים על־יד קוסובו לכדו את רוב חצי־האי הבלקני, והחלק האירופי של תורכיה נקרא מכאן ואילך בשם רומֶליה. בעיר הראשית של המדינה הנכבשת, באדריאנופול, גדלה הקהלה הישראלית, והישיבה התלמודית שלה נעשתה מרכז רוחני. שפת הדיבור של יהודי רומליה לפנים, היונית, הולכת ומוחלפת בלשון התורכית.

מתוך ההתקרבות לתורכיה נסחפו יהודים אחדים אל התנועה המיוחדת במינה, שקמה בימים ההם בין המושלימים: היא התקוממות הנזירים, הדֶרווישים, כנגד השולטן מוחמד הראשון (1418). הפילוסוף והשופט התורכי בידרידין הפיץ באסיה הקטנה

וברומליה אמונה חדשה, שבה נתמזגו אמונות ודעות מוסלימיות, נוצריות וקומוניסטיות. הדרויישים, שנלוו על הכת של בידרידין, ביקשו להשליט את התורה ההדשה בחרב, כמנהג המוסלימים, ועוררו את האוכלוסים כנגד הממשלה. בין המנהיגים נמצא גם יהודי שנתאשלם ונקרא טורלאק קימאל, שעמד בראש שלשת אלפים דרוישים והטיף ברחובות ובמסגדים בהתלהבות לתורה החדשה: „אנכי אשכון בביתך כמו בביתי, ואתה תקח מלבושי וכלי המלחמה אשר לי ועגלותי, כמו שאוכל גם אני לעשות עם כליך. רק בנשים לא תגעו". לא עברו ימים מועטים וראשי המדברים של התנועה: בידרידין, טורלאק קימאל ואחרים נתפסו ונתלו על־פי פקודת השולטן. אולם יהודים מתקוממים כאלה מטפוסו של קימאל היו יוצאים מן הכלל. בדרך כלל היו היהודים תומכים במלכות השולטן לפי כחם. בימי מוראד השני (1421 — 1451) הגיע הרופא היהודי יצחק פחה להשפעה גדולה בחצר המלכות באדריאנופול. הוא ומשפחתו נפטרו מתשלום מסים. כל שאר היהודים היו חייבים על־פי מצות הקוראן (עי' כרך שלישי § 55) לשלם מס מיוחד, היא כרגא (כאַראג'), שהיתה נחלקת לשלשה סוגים לפי כמות הרכוש. מי שלא השיגה ידו לשלם מסים בכלל חייב לעבוד בצבא בגדוד מיוחד של בלתי־מוסלימים (גאריבה).

בשנת 1453 נפלה סוף־סוף גם עיר הבירה של ביזנטיה. לאחר שכבש השולטן מוחמד השני (1451 — 1481) את קונסטנטינופול והרחיב את שלטונו על כל חצי־האי הבלקני, נתן ליהודים ולנוצרים את כל הזכויות הקבועות לבני דתות אחרות במדינה מוסלימית. רושם המאורעות אליהו קאפסאלי, בן הדור ההוא, מתאר מאורע זה בדברים האלה: „ויעבר (השולטן) קול בכל מלכותו גם במכתב לאמור: אלהים פקד עלי לפקוד את עמו, זרע אברהם עבדו בני יעקב בחיריו. מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל בקושטדינא מקום כסא מלכותי. שבו בארץ וסחרוה והאחזו בה. ויתאספו היהודים מכל ערי תוגרמה הקרובות והרחוקות, ותקהל העדה בקושטדינא לאלפים ולרבבות. ויתן להם המלך נחלות ובתים מלאים כל טוב"[1]. במועצת המלך עמדו שלשה כסאות: אחד בשביל המופתי של המוסלימים, אחד בשביל הכהן הגדול היוני ואחד בשביל הרב הכולל של היהודים. לרב הכולל נתמנה משה קאפסאלי, שהיה מתרועע עם השולטן. מקומו של ראש היהודים במוסד העליון של המדינה מציין ביחוד את השנוי העצום שנהיה בממלכה. לפני אלף שנים ניתנה הפקודה בקונסטנטינופול הנוצרית לבטל את הנשיאות בארץ־ישראל, ובספר החוקים של בעל הפקודה, תאודוסיוס השני, נחרתו לזכר עולם כל ההגבלות בזכויות היהודים. עכשיו נסב הגלגל אחורנית. כערביים בספרד מלפנים, כן נתנו בני דתם בתורכיה עכשיו

1 „דבי אליהו" (ליקוטים על־ידי משה לאטיש, פדובה תרכ"ט, דף ו').

חירות ליהודים. בקהילות ישראל בקונסטנטינופול וביתר ערי תורכיה נתקבצו הרבה יהודים מארצות המערב, שהיו נרדפים בה בימים ההם באכזריות יתירה.

פליטי אירופה הנוצרית, שנשתקעו באדריאנופול ובקונסטנטינופול, הודיעו לאחיהם בני ארצותיהם בדבר המקלט החדש. אחד מיוצאי אשכנז, יצחק צרפתי, פנה בקול קורא ליהודי גרמניה ואוסטריה ודיבר על לבם שיבואו לגור במלכות תורכיה (1470—1480). קול קורא זה נערך בעצת שני יהודים שבאו מאירופה וסיפרו לצרפתי את „כל התלאות אשר מצאו ומוצאים מר ממות את אחינו בני ישראל היושבים באשכנז והגזירות והגירושין הנעשים בכל יום ממקום למקום ומעיר לעיר, ואין לדבר סוף". באגרתו „אל שארית הפליטה קהילות היהודים הנמצאים באשכנז השוכנים בערי שוואבן, רינוס, שטייערמרק, מאהרן ואונגרן" הוא כותב בתוך שאר הדברים: „ובאתי פה בארץ תוגרמה ארץ לא יחסר בה כל טוב, אלהים חשבה לטובה, כי למחיה שלחני לי ולכם, אם תאבו ושמעתם, דרך תוגרמה הוא כולו דרך יבשה עד ירושלים, רק מעבר ששה מילין דרך ים, ובכל יום נמצאות אורחות ישמעאלים סוחרים ויהודים, יוצאים בשיירות גדולות, הדרך קרוב ובטוח, ועתה אל תתעצלו ואל תתרשלו, שובה ישראל! יושבים לבטח איש איש תחת תאנתו ותחת גפנו, וכמה מעלות טובות למקום הזה וחן על יושביו, מה שאין כן במדינת אשכנז בכל סביבה, ועתה ישראל מה לך נרדם, בואו ורשו את הארץ אשר ה' נותן לכם, הכון לקראת אלהיך ישראל, ובאו האובדים בארץ אשכנז והנידחים בארץ צרפת וישתחוו לה' בהר הקודש בירושלים"[1]. הטעמת הקורבה לארץ־ישראל (שהיתה בימים ההם עדין כפופה למצרים) וכן גם המליצות המשיחיות היו עשויות למשוך ביחוד את לב היהודים לצאת לתורכיה, ובאמת מיהרו רבים להענות לקול הקורא. ובמחציתה השניה של המאה החמש־עשרה קם בקונסטנטינופול בצד הקהלה היהודית הישנה ישוב של אשכנזים יוצאי גרמניה ואוסטריה.

בראש כל קהילות היהודים בתורכיה עמד הרב משה קפסאלי הנזכר למעלה, שהיה רב בקונסטנטינופול גם לפני כיבוש העיר בידי התורכים ונתמנה לאחר הכיבוש על־ידי מוחמד השני לרב הכולל. הוא היה ה„חכם־באשי" הראשון בתורכיה, שמלא תפקידם של ראשי הגולה בארץ הקדם לפנים והיה שוה במעלה לפטריארך הנוצרי. למשה קאפסאלי, שהיה אחראי לשולטן לגבית המסים מאת היהודים, ניתנה רשות לסדר את כל עניני הקהילות על־פי דיני ישראל: למַנות רבנים, להכריע בעניני דת ודין ולהטיל עונשים. מדברי הימים של אליהו קאפסאלי הנזכר למעלה, שהיה מצאצאיו, יש לראות, שלפעמים היה השולטן נמלך בו גם בעסקי המדינות. פעם אחת, כשפרצה מגיפה בקונסטנטינופול, שאל השולטן את הרב כדת מה לעשות, והרב ענה לו בדברי

1 עי' ילינק, קונטרס גזירת תתנ"ו, לייפציג תרי"ד, עמ' 14 ואילך.

המדרש: „כל מקום שאתה מוצא זנות, אנדרולומוסיא באה לעולם והורגת רעים וטובים". השולטן מלא את ידי הרב לגלות את הפרוצים שבקהילה היהודית ולענוש אותם. הרב ציוה מיד לאסור כמה בחורים מישראל, שהיו שטופים במשכב זכור עם היאַניטשאַרים שומרי ראש השולטן, ולהלקותם. היאניטשארים נשבעו להנקם ברב על החרפה שהמיט על ידידיהם. וכשמת השולטן מוחמד (1481) פרצו הפראים בשעת המהומות לבית קאפסאלי כדי להרגו. אולם שכניו התורכים הזהירו אותו בעוד מועד, והרב נמלט.

אֵמונו של הרב משה קאפסאלי לממשלת תורכיה גרם לסכסוך חריף בינו ובין יתר הרבנים. בשנת 1488 בא לקונסטנטינופול משולח מירושלים ושמו משה עשרים וארבע לקבץ נדבות לעניי עיר הקודש. הרב קאפסאלי לא נתן לו רשיון לקיבוץ נדבות מפני טעמים מדיניים: מכיון שארץ־ישראל היתה כפופה בימים ההם לממלוכים המצריים, שהיו נלחמים בשולטן התורכי, היה סיוע כספי לטובת ארץ־ישראל עלול לעורר חשד בבגידה. אולם הרבנים לא הבינו את נימוקי הרב מקונסטנטינופול, ואיסורו עורר רוגז גדול לא רק בתורכיה אלא גם באיטליה. הרב ממנטובה יוסף קולן, הנזכר למעלה, הוציא אגרת מיוחדת לארבע הקהילות שבקונסטנטינופול „שלא לשאול שום הוראה ושום דין לאיש הזה משה קאפסאלי, שאין בו לא טעם ולא ריח תורה ולא לתת לאותו משה קאפסאלי לא תואר רב או חבר", כי הוא „מחטיא את הרבים ומחלל שם שמים ויהיה מוחרם ומנודה לכל ישראל"[1]. אולם נמצאו רבנים אחרים שהוכיחו, כי כל האשמות כלפי קאפסאלי אין להן יסוד, שהוא באמת גדול בתורה ואוהב עמו בכל לבו. לאחר שנתים הוסר החרם והוחזר לקאפסאלי שמו הטוב כבראשונה.

בימים ההם ניכרת התעוררות גם בחיי הקראים. חכמי הקראים היו באים במגע תמידי עם חכמי היהודים, וקצתם התחילו אפילו ללמוד תלמוד והיו מוכנים לעשות לרבנים כמה ויתורים בפירוש התורה. על גדולי חכמי הקראים בדור ההוא נמנה אליהו בשיצי, מחבר ספר ההלכות הקראי „אדרת אליהו", ותלמידו כלב אפנדופולו, שהיה גם משורר. בשיצי היה מתרועע עם הרב מרדכי כומאטינו (מת בערך 1487), שנתפרסם כמהנדס וגם כמחבר פירוש למקרא ברוח בקורת על־פי שיטת אבן עזרא. ניעורה התקוה, ששני בתי ישראל יבואו לידי פשרה, אולם הנסיונות שנעשו בדרך ההתקרבות נכשלו, כנסיונות שנעשו לפני מאה שנה על־ידי שמריה האיקריטי (למעלה, § 61). הרב משה קאפסאלי, הנזכר למעלה, התנגד בכל תוקף לכל התקרבות בין הרבנים והקראים. אף הקראים בתורכיה נואשו מתקוות אלה. בימים ההם באו בדברים עם אחיהם בקרים ובליטא, ועל־ידי כך נתחזקו ולא היו כפופים כל כך להשפעת הרבנות.

1 שאלות ותשובות מהרי"ק, ויניציה רע"ט, דף ס"א.

עם שנת 1492 מתחילה בדברי ימי היהודים בתורכיה תקופה חדשה. היהודים הבאים מספרד, ולאחר שנים אחדות גם מפורטוגל, הגדילו מאוד את מספר האוכלוסים בקהילות הישנות והקימו קהילות חדשות של „ספרדים". המתנות הראשונים של מגורשי ספרד הגיעו לתורכיה בחיי משה קאפסאלי, שעשה הרבה להקל את מצבם וקיבץ כספים לפדיון השבויים מידי הפירטים או מוכרי עבדים. קאפסאלי מת בשנת 1495 בערך.

§ 67. מצרים וארץ ישראל לפני הכיבוש התורכי.

בסוף ימי הביניים היו מצרים וארץ ישראל נתונות לכיבושים תורכיים. התנפלות הסלג'וקים התורכים בסוף המאה האחת־עשרה גררה אחריה את מסעי הצלב, ונוסדה „מלכות ירושלים". בסוף המאה השתים־עשרה נפלה מלכות זו בידי צלאח אלדין, מיסד בית המלכות הקורדי של בני איוב במצרים. בית מלכות זה הוסר על־ידי עלית הטטרים על סוריה וארץ ישראל באמצע המאה השלש־עשרה. במצרים ובארץ ישראל שלטו הממלוכים התורכיים במשך מאתים וחמשים שנה (1216—1517), עד שנכבשו מצרים וקדמת אסיא בידי התורכים העותמנים.

הממלוכים משלו במצרים ממש כדרך הסלג'וקים לפנים בחליפות הבגדדית. שומ־י ראש השולטנים לבית איוב בקהיר, עבדים מאסיא מלומדי מלחמה („מַמלוך" פירושו עבד מקנת כסף) היו מורידים מכסאם את השולטנים שנועדו לשמור עליהם והיו מעלים שולטנים מקרבם למלוך. העבדים שהתפרצו למלוך הסירו ממצרים את סכנת המונגולים, שכבר עלו על ארץ ישראל, ויצרו בשנת 1260 בסיס חזק לכסא המלכות של הממלוכים בקהיר. השולטן הראשון מבית מלכות זה, ביבּארס (1260—1277), שניצח את שרידי נוסעי הצלב ברצועת שפת הים בארץ ישראל והתנגד בהצלחה לעלית המונגולים מעבר לנהר פרת, ביקש להרים את קהיר למדרגת מטרופולין רוחנית של האיסלם. לתכלית זו הזמין מבגדד אחד מצאצאי בית עבאס ונתן לו את תואר הכהונה הגדולה באיסלם, „חליף". החליפים החדשים היו סבורים, שהובתם לדכא בני דתות אחרות, ניסו לחדש את חוקי עומאר ולהנהיג שוב את סימני ההבדל המעליבים, שהנהיגו החליפים הקנאים המדיניים. ביחוד באה מגמה זו לידי גילוי בימי השולטן אַלנַסיר. קנאת הדת גברה ביותר בין המוסלימים של אפריקי הצפונית, שנתקרבו למצרים לאחר חבוסת האלמוהדים. על מאורעות אלה מספרים הכרוניסטים המצריים כדברים האלה[1].

1 הרשימות של הסופרים המושלימים על נויירי ואבן נאקש מתאימות זו לזו בעיקרן. חכרוניסטן היהודי יוסף סמברי (נויבויאר, סדר החכמים וקורות הימים א', 116—137) מקשט את המאורעות בדברי אגדה.

בשנת 1301 בא לקהיר, בדרכו למיכה הערבית, הוויזיר מִמַגְרֶב (מדינות תונים ומרוקו). בשיחתו עם השולטן אלנזיר והאמיר שלו התפלא, שהיהודים והנוצרים בני חורין הם במצרים, מתהלכים במלבושים הדורים, רוכבים על סוסים ואפילו תופשים משרות במדינה, מה שנותן להם שליטה על המושלימים. הוויזיר הוסיף, שבמגרב אין סובלים עבירות כאלה ונוהגים שם להשפיל ולבזות את היהודים. דבריו עשו רושם, ב„מדרשהי (בית הספר למוסלימים) שבקהיר נתכנסו מורשי כל שלש הדתות, ושם הודיעו ליהודים ולנוצרים, שמכאן ואילך ינהיגו סימנים מיוחדים להבחין בין המאמינים לכופרים. הסופר המוסלימי מציין בקורת רוח, שתקנה זו הונהגה בקהיר ובעיר הבירה של סוריה, בדמשק: „כל היהודים הבשו מעכשיו צניפים צהובים, והנוצרים — כחולים. איש מהם הרוכב על סוס היה חייב לכפוף רגל אחת מתחת השוק העליונה. כל בני דת נכר שתפשו משרות פומביות הודחו מכהונתם, מה שעורר רבים מהם לעבור לדת האיסלם. ניתנה פקודה האוסרת על בתי נוצרים ויהודים להיות גבוהים מבתי שכניהם המושלימים". בדמשק הונהג סימן מיוחד בצבע אדום גם לשומרונים. והסופר המושלימי נהנה מאותות קין המגוונים בראשי בני דתות זרות וקורא בהתפעלות: „אכן מה נהדר המראה הזה! יתברך וישתבח אל עליון".

קהילות ארץ ישראל מחוץ לירושלים ניעורו לחיים חדשים לאחר תקופת מסעי הצלב. מצודת המסחר, שהיתה פרושה מויניציה על־פני כל ארץ הקדם, הקיפה גם את היהודים יושבי שפת הים בארץ ישראל. בערי הנמל יפו ועכו היו כמה יהודים עוסקים במסחר חוץ. בערים רמלה וחברון היו עוסקים בתעשית ארג וצביעתו; בטבריה, בצפת וביתר ערי הגליל התפרנסו מגידול היין והשמן, שהיו מוציאים אותם אל מחוץ לארץ. לאט לאט נמחו עקבות החורבן שגרמה לו מלחמת הדת בין הנוצרים והמוסלימים, במשך מאתים שנה. אולם שלטון הממלוכים, שדלדל את מצרים גופה, היה בארץ ישראל כולו עושק וניצול האוכלוסין.

התפעלות זו של הקנא המושלימי מוכיחה, שמראה זה היה יקר המציאות, וכל התיאור לא בא אלא לעורר את בני הדור לעשות כמתכונת זו. ודאי לא התמידו גזירות ממין זה יותר משהיה נהוג בחליפות שמלפנים. בכל חומר הדין ובאכזריות יתירה נתקיימה רק מצות הקוראן, המטילה על בני דת נכר מס מיוחד לגולגולת. על־פי המנהג שהיה נהוג בחליפות הבגדדית היו המסים נערכים על־פי דרגת ההכנסה של המשלם. הפקידים היו משגיחים בעין פקוחה על רבוי ההכנסות של היהודים והיו לעתים קרובות מעמיסים עליהם תשלומים גדולים מן הראוי או שהטילו עליהם מסים מיוחדים עד לבלי נשוא. כמו בכל יתר הארצות היו גם כאן ראשי הקהילות אחראים לגביה מדויקת של מסי המדינה. אולם בחייהן הפנימיים היו הקהילות בנות חורין. הקהילה הראשית במצרים היתה קהיר. הסופר המצרי מַקְריזי מנה בקהיר עם הפרוור

פוסטאט (קהיר הישנה), במחצית הראשונה של המאה החמש־עשרה, שנים־עשר בתי כנסיות, מהם שנים של קראים ואחד של שומרונים. בסוף המאה החמש־עשרה מצא כאן נוסע יהודי מאיטליה (משולם מוואלטרה) כשמונה מאות משפחות מישראל, מבלי להביא בחשבון את הקראים והשומרונים. באלכסנדריה מצא רק ששים משפחות, אבל לפי דבריו זכרו שם רבים את הזמן, שבו ישבו בעיר ארבעת אלפים משפחות מישראל. כנראה נתמעטה הקהילה על־ידי המלחמות והמגפות. ימי הזוהר של האבטונומיה היהודית במצרים חלפו ועברו. משרת „הנגידים", שאחד מנושאיה היה לפנים הגדול בישראל, הרמב"ם, החזיקה מעמד רק במשך המאה השלוש־עשרה, בשעה שנמצאה בידי בנו ונכדו של הפילוסוף המהולל, אברהם ודוד. המחלוקת העצומה על־דבר ספרי הרמב"ם בקהילות ספרד וצרפת פגעה גם בצאצאיו[1]. שני הנגידים היו מכובדים גם מחוץ לגבולות מצרים. לעומת זאת יודעים אנו מעט מאוד על הנגידים במאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה, וכנראה היתה פעולתם מצומצמת במקומה. אף על יצירה רוחנית אין לנו מימי הערפל ההם בארץ הקדם שום ידיעה. המרכז הרוחני הטבעי היתה ארץ ישראל הכפופה למצרים, אבל אף היא היתה שקועה בשינה ליטרגית של סוף ימי הבינים.

המהפכות המדיניות שבארץ הקדם פגעו גם בארץ ישראל. לאחר שהחריב צלאח אל דין את מלכות ירושלים נמשכו המלחמות בין מצרים ונושאי הצלב מאה שנים רצופות. באירופה נתחדשו כמה מסעי צלב כדי להציל את מקומות הקודש מידי המושלימים. אמנם לא הצליחו הנוצרים להקים שוב „מלכות ירושלים", אבל עלתה בידם ללכוד חלק מרצועת שפת הים בארץ ישראל, ובשנת 1229 מסר השולטן המצרי קאמיל לקיסר פרידריך השני גם את עיר הקודש ירושלים. בשנת 1244 נכבשה העיר ונשדדה בידי הטטרים. לאחר שלש שנים באה שוב בידי המצרים, ולאחר זמן מועט נפגעה העיר מן המונגולים, שהציפו את ארץ ישראל וסוריה. כשבא הרמב"ן בשנת 1267 לארץ ישראל כתב לבנו: „ומה אגיד לכם בענין הארץ? כי רבה העזובה וגדול השממון; וכללו של דבר: כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו — ירושלים יותר חרבה מן הכל, וארץ יהודה יותר מן הגליל; ויושביה (של ירושלים) קרוב לאלפיים ונוצרים בתוכם כשלש מאות פליטים מחרב השולטן, ואין ישראל בתוכם, כי מעת באו הטטרים ברחו משם, ומהם שנהרגו בחרבם. רק שני אחים צבעים קונים צביעה מן המושל, אליהם יאספו עוד מנין מתפללים בביתם בשבתות. והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרב בנוי בעמודי שיש וכפה יפה ולקחנו אותו לבית הכנסת, כי העיר הפקר, וכל הרוצה לזכות בחורבות זוכה, והתנדבו לתיקון הבית,

1 עוד בחיי אברהם בן הרמב"ם נשרפו ספרי אביו. כששמע בשורה זו חיבר ספר פולמוס בשם „מלחמות ה'" להגן על אביו בפני אשמת אפיקורסות (1235).

וכבר התחילו ושלחו עיר שכם להביא משם ספרי תורה אשר היו מירושלים והבריחום שם בבוא הטטרים. והנה הציגו בית הכנסת לשם התפללו, כי רבים באים לירושלים תדיר, אנשים ונשים, מדמשק וצובא וכל גבולות הארץ לראות בית המקדש ולבכות עליו, ומי שזיכני לראות אותה בחורבנה הוא יזכני לראותם בבנינה ותיקונה"[1]. אולם הרמב"ן לא זכה לראות תקומת הקהילה בירושלים. בשנת 1270 בערך מת ונקבר בחיפה.

כך נחו בשתי ערים שבצפון ארץ ישראל עצמותיהם של בעלי שתי שיטות עיקריות ביהדות: הרמב"ם בעל שלטון השכל, והרמב"ן הנאמן למסורת, הנחשב לאבי הקבלה. מיד לאחר מותו של הרמב"ן קרה על קברו של הרמב"ם מעשה אשר לא יעשה. לארץ ישראל בא מאירופה מתנגדו של הרמב"ם שלמה פטיט, בעל הזיה קנאי שהיה נוסע בצרפת, בגרמניה ובאיטליה מעיר לעיר ודורש בגנותם של ספרי הרמב"ם. בארץ ישראל ביקש למשוך את לב יהודי הארץ למלחמת הדת, ואמנם הצליח לפתות חבורת רבנים וחכמים בעכו להכריז חרם על המעיינים בספרי הרמב"ם ולדון את „מורה נבוכים" לשריפה. ולא עוד אלא שנמצאו קנאים שפגעו במצבה שעל קבר הרמב"ם בטבריה וחרתו בה את המלים: „משה בן מיימון המוחרם והמין". כשהגיעו הדברים לנגיד יהודי מצרים דוד, נכדו של הרמב"ם, ולישעיהו בן חזקיה בדמשק מצאצאי ראשי הגולה, הכריזו ביחד עם כמה רבנים בארץ הקדם חרם על מחרימי הרמב"ם (1289) והודיעו את הדבר לקהילות אירופה.

ביחוד נפגעה משרירות לב השליטים קהילת ירושלים העניה, שהתחילה נבנית על תליה העתיקים. זו היתה עיר של עולי רגל, נוצרים ויהודים. תושביה המועטים היו עניים מרודים. החכם אשתורי הפרחי, שבא מצרפת הדרומית לגור בארץ ישראל, כותב בספרו על הארץ („כפתור ופרח", בערך 1322): „ומה שאנו נוהגים עם אחינו אנשי גאולתנו יושבי הארץ כאנשי חמת ודמשק, צובא, מצרים ואסכנדריה לעלות לירושלים בחגים ובמועדים אינו אלא מפני עגמת נפש, רוצה לומר להרבות עגמת נפש". אין בידינו ידיעות מדויקות על מספר עולי הרגל מישראל מאירופה במאה הי"ד והט"ו, אולם בודאי לא היו מרובים ביותר. באניות ויניציה, שהיו מביאות בכל שנה אלפי עולים מישראל ליפו, היו יהודים מועטים מאוד. במאה החמש־עשרה היו בעלי האניות לפעמים מסרבים להוליך את היהודים לארץ מולדתם הקדומה. הטעם היה בסכסוך שפרץ בין הנוצרים והיהודים בירושלים. בהר ציון, סמוך לקברות המלכים, עמד בית כניסה של הנזירים הפראנציסקנים. יהודי עשיר אחד מגרמניה קנה מאת השולטן המצרי את הקרקע והקברות שעליה ובא בסכסוך ממושך עם הנזירים, עד שלבסוף משלו בו הפקידים המושלמים. ראשי הפראנציסקנים התאוננו לפני האפיפיור על עלבון ועושק מצד היהודים, ולכן ציוה האפיפיור לבעלי האניות

1 „שערי הגמול" לרמב"ן, בסוף.

הנוצרים, שלא להוליך יהודים לארץ ישראל. על־ידי כך היתה גדורה ליהודים הדרך הישרה ליפו (דרך אי כרתים וקפריסין). איסור זה, שיצא בשנת 1428, נשאר בתקפו זמן רב והכריח את העולים ללכת לארץ ישראל בדרך רחוקה (דרך סיציליה לאלכסנדריה של מצרים ומשם דרך היבשה לירושלים). שני חכמי ישראל מאיטליה, שבאו לירושלים בשנות השמונים של המאה החמש־עשרה, כותבים על הרושם העגום שעשתה עליהם העיר. אחד מהם, משולם מוואלטרה, כותב: „יום ד׳ כ״ט יוליו (1481) הגענו לירושלים עיה״ק, וכשראיתי חורבנה עשיתי קריעה ארוכה טפח ואמרתי במרירות לב התפילה הראויה להתפלל, אשר היא בידי בקונטרס קטן. והנה ירושלים, אף כי חרבה כולה בעוונותינו, יש בה עשרת אלפים בעלי בתים ישמעאלים, וכמו מאתים וחמשים בעלי בתים יהודים״[1]. בשנת 1488 מצא בה הפרשן המפורסם של המשנה עובדיה מברטנורא רק שבעים משפחות עניות. „כל הרבנים והחכמים אשר היו בירושלים ברחו ונמלטו על נפשם מפני כובד המסים ולא נשארו כי אם דלת העם והנשים; גם את המעילים, הפרוכות והרימונים של כסף וכלי הקודש הכל מכרו לנכרים״.

בתנאים כאלה לא יכלה ירושלים להיות למרכז רוחני של תפוצות ישראל. עולי רגל הבודדים שהיו באים לארץ הקודש ביקשו לנוח בה מן היסורים והעלבונות שסבלו בארצות הנוצרים, אולם מצאו כאן רק קומץ אחים דלים ועלובים. רק בתחילת המאה השש־עשרה, לאחר גירוש היהודים מחצי־האי הפירניאי, באו שוב אוכלוסין גדולים לארץ ישראל. הדבר היה סמוך לירידת השלטון המצרי. ממלכת התורכים העותמנים נתפשטה בשלשת חלקי העולם ובלעה עם ביזנטיה הנוצרית גם את ארץ הקדם המושלימית. בשנת 1517 נספחה מצרים ועמה ארץ ישראל אל מלכות תורכיה. על־ידי התחברות חלקים מפורדים של היהדות בתוך מלכות תורכיה הגדולה ניעורה ארץ הקדם היהודית מתרדמה של מאות שנים.

---

1 עי׳ לונץ, ירושלים חלק א׳ (חזר ונדפס ב„אוצר המסעות״ של אייזנשטיין, עמ׳ 99).

תוספות.

לחקר המקורות והשיטות.

בהגיע ההיסטוריון היהודי לסוף ימי הבינים, שוב אינו יכול להתאונן כמו בתקופות הקודמות על מחסור המקורות. אדרבא, בכמה פינות מרובה החומר במקורות כל כך, עד שאין לעבד אותו כולו אלא במונוגרפיות מיוחדות ולא בספר הבא לתת מזיגה ותמצית. קושי העבודה אינו אלא בחוסר השויון ובחד־הצדדיות של האור, הזרוע על־ידי המקורות שנתפרסמו. בעוד שמקצועות מסוימים ברורים פחות או יותר, חבויים אחרים לגמרי בצל. ביחוד בולט מיעוט המקורות היהודיים בהשואה אל המקורות הלועזים. לעומת אלפי תעודות וארכיונים של מדינות וערים אין לנו אלא מספר מצומצם של תעודות מן הארכיונים המועטים והדלים של קהילות ישראל (להלן ס׳ א׳). בתקופת שלוש המאות, י״ג—ט״ו, אין לנו בעברית אלא שתי כרוניקות מקיפות („שבט יהודה״ ו„עמק הבכא״), שנתחברו בזמן מאוחר, והוץ מזה קצת רשימות המתיחסות למאורעות מקומיים או בודדים. לפיכך מוכרח ההיסטוריון להשתמש בידיעות, שלא ניתנו להשתוות עם מקורות יהודיים, והן מפוזרות בכרוניקות נוצריות בעלות מגמה זרה (להלן ס׳ ב׳). אולם המכשול הגדול ביותר להרצאה היסטורית כוללת הוא מיעוט המונוגרפיות המדעיות, העוסקות בקורות היהודים בארצות בודדות. די לרמוז, שעדיין אין לנו חיבורים מקיפים על דברי ימי מרכזים יהודיים כגון גרמניה, צרפת או איטליה. במקום זה יש לנו רק מונוגרפיות בודדות על מחוזות או קהילות או פרובלימות מסוימות (להלן ס׳ ג׳ וד׳). לפיכך מוכרח ההיסטוריון, כמו בתקופות הקודמות, להפסיק מזמן לזמן בעבודתו הארכיטקטונית העיקרית כדי ללקט הומר ולבנים לבנינו.

ואלה הם סוגי המקורות והספרים, המכילים את החומר לתקופות הנידונות בכרך זה.

א. תעודות וליקוטי תעודות.

על גרמניה ואוסטריה יש בידינו שני קובצים של ליקוטי תעודות: סיום הספר הידוע של ארוניוס (Regesten zur Geschichte der Juden im Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273, ברלין 1902) והקובץ שקדם לו של מ. וינר (Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters, הנובר 1862). ספרו של וינר מכיל לערך 1400 ליקוטים קצרים מקובצי תעודות גרמניות ומכרוניקות שונות, המקיפים בהפסקות את הזמן ממוצאי המאה השלש־עשרה עד סוף המאה החמש־עשרה (פקודות קסרי גרמניה ודוכסי באוואריה ואוסטריה). הקובץ של וינר לקוי לא רק בחסר, אלא גם מחוסר הוא הערות של בקורת, כמו שהן מצויות בספרו של ארוניוס, ואף־על־פי־כן חשוב הוא להסטוריון. בצד ספרים כוללים אלה יש

להזכיר את הקובץ המיוחד לפרנקפורט מאת קרקויאר (Urkundenbuch zur Geschichte der Juden in Frankfurt am Main, 1150—1400, פרנקפורט ע"נ מיין 1914). על בוהמיה ושלזיה יש לנו הקובץ העשיר של תעודות וליקוטים מאת בונדי ודבורסקי, Zur Geschichte der Juden in Böhmen und Schlesien,) 1906 שני כרכים, פראג 906—1620). התעודות הרשמיות הנוגעות ליהודי אונגריה מן המאה הי"ג עד תחילת המאה הט"ז נקבצו על־ידי א. פרים בספרו Monumenta Hungariae judaica (בודפשט 1903).

החומר על אירופה הדרומית, שנתפרסם עד כאן, מחולק לפי ארצות שונות שלא במידה שוה. אגרות האפיפיור מתקופת המאות הי"ג–הט"ז שנאספו על־ידי מ. שטרן (Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden, Kiel, 1893—1895) נוגעות לא רק ליהודי איטליה, אלא גם ליהודי יתר הארצות הקתוליות. קובץ זה לא נסתיים. חומר מקיף, לערך אלף תעודות שלמות, קיבצו האחים לגומינה לדברי ימי היהודים בסיציליה הכפופה לארגוניה מן המאה הי"ג עד סוף המאה הט"ו (Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia, Palermo 1884—1895), שלשה כרכים. בספרד זכתה עד כאן רק ארגוניה לתשומת לב: החוקר הצרפתי ז'ין רניה הוציא מן הארכיון בברצלונה 3456 ליקוטים, הנוגעים לקורות יהודי ארגוניה מן 1213 עד 1327 (Revue des études juives 1910—1924, כרכים ס'—ע"ח), מארכיוני קשטיליה יש לנו רק רשימת ראשי פרקים (Jacobs, An Inquiry into the Sources of the History of the Jews in Spain, לונדון 1894 [1]).

התעודות המעטות לתולדות ישראל בארצות פולין ורוסיה, שעלו לבמת ההיסטוריה רק במוצאי ימי הבינים, מקובצות על־ידי ברשדסקי (Русско-евр. Архивъ פטרבורג 1882, 1903), בכרך ראשון של Регесты и надписи (פטרבורג 1898), ובקובץ הפולני Dyplomatariusz, של ברזון (וורשה 1910, ועי' ביבליוגרפיה לס' 63).

לכמה מרכזי ימי הבינים עדיין לא נאסף החומר שלתקופה הנידונה בכרך זה, והם: צרפת, איטליה חוץ מסיציליה, ספרד חוץ מארגוניה במאות י"ג וי"ד עד תחילת ט"ו ואנגליה במאה הי"ג (על יהודי אנגליה יש לנו חומר מועט מאוד בספר המקורות Tovey, Anglia Judaica שנתישן, אוכספורד 1738).

ממקורות עבריים, מספרי הקהילות ובתי הכנסיות וכן גם מן הספרות הרבנית אין לנו עד כאן אלא קובצים בודדים של ליקוטים במכתבי־עת, בספרי יובל או בהוספות לספרי חקירה (למשל, ליקוטים מתוך שאלות ותשובות בספרו של מ. הופמן Der Geldhandel der deutschen Juden bis zum Jahre 1350 ובספרו של בר על ארגוניה הנזכר להלן). על זה יש להצטער ביחוד, כי השאלות ותשובות המרובות של גדולי הרבנים בדורות ההם כגון רשב"א, ריב"ש, מהר"ם מרוטנבורג, "אור זרוע" (האב והבן), יעקב ווייל, ישראל איסרלין וישראל ברונא, נותנות חומר עצום לקובץ ליקוטים היסטוריים. רק בשנים האחרונות נתלקטו במחיצת בית המדרש לרבנים בניו־

1 בשנת 1928 פרסם ד"ר פריץ יצחק בר את החלק הראשון מספרו על היהודים בספרד הנוצרית (Die Juden im christlichen Spanien, I Teil. Urkunden und Regesten, I. Aragonien und Navarra).

יורק קטעים של פסקי ועידות רבנים בימי הביניים ותקנות קצת קהילות ונתפרסמו בצירוף ביאורים (L. Finkelstein, Jewish Selfgovernment in the middle ages, 1924). על הספרות הזאת יש להוסיף את ספרי הזכרת נשמות הקדושים של בתי־כנסיות שונים בגרמניה (Salfeld, Martyrologium des Nürnberger Memorbuches, Berlin 1898) וכן גם את הקינות והסליחות על הגזירות, שנקבצו ב„ספר הדמעות" של שמעון ברנפלד (ברלין 1924).

ב. ספרי רשומות.

ספרי הרשומות בימי הביניים, שקדמו לספרי דברי הימים, אינם להיסטוריון היהודי אלא מִשענת רצוצה. משני הספרים מסוג זה הנזכרים למעלה חשוב ביותר „שבט יהודה", מפני שהוא קרוב בזמן למאורעות המאה החמש־עשרה. מחברו, שלמה אבן וירגא, השתמש כנראה ברשימות שקיבל בירושה וכן גם בקטעים של רשומות מן הדורות הקודמים, וחוץ מזה ראה בעיניו אחת הפורעניות הקשות ביותר — גירוש ספרד והנדודים שבעקבותיו. על פי השערתו של גרץ (כרך שמיני, בעברית ששי, ציון א׳) שאל המחבר הרבה מספר „זכרון השמדות" של פרופיאט דוראן, שלא הגיע לידינו. איזידור ליב דן את הספר כערבוביה של דברי הימים ואגדה (Le folk-lore juif dans la chronique du Schebet Jehuda d'ibn Verga, Revue des études juives, XXIV). קובץ זה של סיפורים היסטוריים, שנתפרסם באמצע המאה השש־עשרה, עם כל ערכו ההיסטורי אין בידו לתת להיסטוריון אפילו במקצוע הגזירות שהוא עוסק בו אלא סעד מפוקפק. את האמת ההיסטורית יש לפצל מתוך בקורת זהירה, ממקורות נאמנים שאולות כנראה אותן הרשימות, הנוגעות לדור האחרון של ספרד היהודית (1391—1497) והחסרות כל מליצה בהרצאתן. בקורת המקורות של „שבט יהודה" עדיין לא נסתיימה (עי׳ ספרו של פריץ יצחק בר Untersuchung über Quellen und Komposition des Schebet Jehuda, ברלין 1923). שני במעלה אחרי „שבט יהודה" הוא ספרו של יוסף הכהן „עמק הבכא", הכולל ידיעות פחות או יותר נכונות על המאה השש־עשרה וטעון בדיקה (עי׳ ליב Joseph ha'Cohen et les chroniqueurs juifs, Revue des ètudes juives, XVI—XVIII, 1887—1888). לכמה מאורעות בודדים של אותה התקופה יש לנו תיאורים בודדים. למשל, מאיר, „ספר הקבלה" הקצר של אברהם מטורוטיאל, שנתחבר בשנת 1510, כמה פרטים מגירוש ספרד ופורטוגל (נויבואיר, סדר החכמים וקורות הימים, א׳, 101—114; ועי׳ נספחות לכרך ששי של גרץ—שפ״ר). הספר העממי, שנתחבר בידי בן הדור ביהודית־אשכנזית „די ווינער גזירה", מוסר לנו את הרושם שעשה גירוש וינה בשנת 1421 על נפש העם. ספרו של אליהו קפסאלי: „דבי אליהו" (נתפרסם בקובץ „לקוטים שונים" של מ. לאטיש, פאדובה 1869) הוא המקור היחיד לקורות המרכז החדש, שקם בתורכיה במחצית השניה של המאה החמש־עשרה. ההרצאות על שני הויכוחים, של ברצלונה בשנת 1263 ושל טורטוסה בשנות 1413—1414 („ויכוח הרמב״ן" בספרו של וגנזייל Tela ignea Satanae 1681; „ויכוח טורטושה" ב„ישורון" של קובאק, כרך ששי 1868) הן השלמה חשובה להרצאות הנוצרים בני הדור. אפשר היה להוסיף עוד כמה תיאורים קצרים כאלה של מאורעות בודדים, אבל רשומות מסודרות לא נשתמרו

מימי הבינים כלל. הגזירות הקשות לא נרשמו בידי שום סופר ראוי לכך, ועלינו לקבל הרצאות על מה שאירע לאבות אבותינו מידי זרים ועל־פי־רוב אויבים: מכרו־ניקות ומכתבי פלסתר של נזירים קאתוליים, מהרצאות זדון על עלילות דם וממקורות עכורים כיוצא בהם.

ג. מונוגרפיות על ארצות וקהילות.

מן המונוגרפיות על מקורות היהודים בארצות בודדות, בגלילות מסוימים או בקהילות חשובות של ימי הביניים באירופה, ראויות להזכר:

על חצי האי הפירינאי שתי מונוגרפיות מפורטות של מ. קייזרלינג: (Geschichte der Juden in Navarra, Berlin 1861; Geschichte der Juden in Portugal, Berlin 1867), שאמנם נתישנו בעיקרן, אבל עדיין יש להן ערך בשביל החומר השאוב מתוך כרוניקות ספרדיות ופורטוגזיות. חשוב מהן הספר של שלשת הכרכים של אמדור די לוס ריאוס: Historia social, politica i religiosa de los Judios de Espana, Madrid, 1875—1876' אולם בבחינה מדעית אין חשיבות רבה לספר זה, המקיף את כל קורות היהודים בחצי־האי הפירינאי, מפני שהמחבר הקאתולי נוטה גם להצדיק את מעשי הנבלה של האינקוויזיציה ומאמין בלי בקורת לכל סיפורי רושמי הרשומות הנוצרים על היהודים ואיננו מצטיין לא בחריפות ולא באוביקטיביות היסטורית. לעומת זאת מוסר הספר בפרטות את ידיעות בעלי הכרוניקות הנוצריים, כגון זוניגה, זוריטה ואילה ועוד כמה מקורות. לדרישות המדעיות החדשות מתאימות בשלימות המונוגרפיות של פריץ יצחק בר, הכוללות גם את החומר היהודי וגם את החומר הספרדי (Studien zur Geschichte der Juden im Königreiche Aragonien im XIII u. XIV Jht., Berlin 1913; Die Juden im Christlichen Spanien, I Teil. Urkunden und Regesten, I. Aragonien und Navarra, 1928).

ממונוגרפיות על קהילות בודדות יש להזכיר: Bofarul y Sans, "Los Judios en el territorio de Barcelona", (ברצלונה 1911); Bojerano, "Historie de la juiverie de Seville", (מדריד 1922).

על קורות היהודים בצרפת אין לנו עד היום שום ספר כולל, אף־על־פי שבכרכי Revue des études juives נתפרסם חומר מרובה מתוך המקורות. אולם יש כמה מונוגרפיות טובות על גלילות וקהילות, ואלה החשובות שבהן:

Saige, Les Juifs de Languedoc antèrieurement au XIV siècle, Paris 1881; Regné, Etudes sur la condition des juifs de Narbonne jusqu'au XIV siècle, Revue des études juives, t. LV—LIX; L. Kahn, Les Juifs de Paris depuis le VI. s., Paris 1889; Prudhome, Les Juifs de Dauphiné au XIV. et XV. s., Grenoble 1883; Maulde, Les Juifs dans les ètats francais du Saint-Siège, Paris 1886; Bardinet, Condition civile des juifs du Comtat Venaissin, Revue des etudes juives. I—VII.

אף על גרמניה, עריסת חכמי ישראל, עדיין אין מונוגרפיה מדעית מקיפה את כל דברי ימי היהודים בארץ. אמנם על המצב המשפטי והחברתי יש ספר ישן וטוב של שטובה (Die Juden in Deutschland während des Mittelalters 1866, 1902)' יש המון חקירות לתולדות קהילות וגלילות, ואלה החשובות שבהן:

E. Scheid, Historie des juifs d'Alsace, Paris 1887; Ephraim, Hist. des juifs d'Alsace depuis le milieu du XIII., jusqu'à la fin du XIV. s., Revue des ètudes juves, t. LXXVIII; Brann, Geschichte der Juden in Schlesien (Breslau 1896–1910); Taussig, Geschichte der Juden in Bayern (München 1874); Weyden, Geschichte der Juden in Köln (1867); Carlebach, Die rechtlichen und sozialen Verhältnisse der Judengemeinden in Speyer, Worms und Mainz bis zur Mitte des XVI Jahrhunderts (Frankfurt a. M. 1901); Rothschild, Die Judengemeinden in Mainz, Speyer und Worms, 1349–1438 (1904); Kracauer, Geschichte der Juden in Frankfurt a. M. (I, Frankfurt a. M. 1925).

לקורות היהודים באוסטריה בימי הבינים משמש במקום מונוגרפיה ספרו של שרר: Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern (לייפציג, 1901). במאורעות הפנימיים עוסקות המונוגרפיות של שווארץ Das Wiener Ghetto bis 1421 (וינה, 1909) ושל גולדמן Das Judenbuch der Scheffenstrasse zu Wien (שם, 1908). על זה יש להוסיף את החקירות של קרוים Die Wiener Geserah vom Jahre 1421 (וינה, 1920) ושל רוזנברג Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark (וינה, 1814). וכן גם המונוגרפיה הקצרה הכוללת הרבה תעודות של שווייץ, מאת אבגוסטה שטיינברג: Studien zur Geschichte der Juden in der Schweiz während des Mittelalters (ציריך, 1903).

בקורות היהודים בבוהמיה עוסקות שתי מונוגרפיות, שאחת מהן (Hermann, Geschichte der Israeliten in Böhmen, Prag 1819) כבר נתישנה והשניה, של שטיין (1904), אינה ראויה לתעודתה. על אונגריה יש רק ספר קצר של ברגל בגרמנית (1879).

על איטליה אין לנו אמנם שום מונוגרפיה כוללת, אבל יש לנו שני ספרים גדולים בגרמנית על תולדות היהודים ברומא (של ברלינר, 1893, תורגם גם לעברית, ושל פוגלשטיין־ריגר, בגרמנית, 1895—1896). הספר השני מצטיין בפרטות יתירה ובחלוקה מושכלת של החומר. ממונוגרפיות על קהילות יש להזכיר:

Chiavi, Gli ebrei in Venezia et nelle sue colonie, „Nuova Antologia", 1893; Giscato, Gli ebrei in Padova, 1300—1800, Padova 1901; Cassuto, Gli ebrei in Firenze nell età del Rinascimento, Firenze 1918.

לקורות היהודים באנגליה בימי הבינים מוקדשים כמה פרקים בספרו של א. חיימסון (History of the Jews in England), לונדון 1908.

על פולין ורוסיה, שלא היו בימי הבינים אלא מקומות מפלט ליהודים יוצאי ארצות המערב, אין לכתוב הרצאה היסטורית. כמין מבוא לתקופה קדומה זו יכול לשמש פרק אחד מספרי האנגלי History of the Jews in Russia and Poland (כרך א', עמ' 39—65), פילדלפיה 1916. הספרים של קרויזהאר Historja żydów w Polsce, ורשה 1865, של שטרנברג Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und Jagellonen, לייפציג 1878) ושל נוסבוים Historja żydów, V)

ורשה 1890) נתישנו; עולה עליהם ספרו של שיפר בפולנית על דברי הימים הכלכליים והתרבותיים של היהודים בפולין בימי הבינים (לבוב, 1911, יש גם תרגום ליהודית־אשכנזית, 1926). חשובות לקורות הימים ההם הן גם המונוגרפיות של פרלס (בגרמנית, 1866) ושל בלבן (בפולנית, קרקוי 1913) על שתי הקהילות הראשיות בפולין הקדומה, פוזנא וקרקוי.

ד. מונגרפיות על ענינים מיוחדים.

כמה ענינים בקורות היהודים בימי הבינים זכו לעיבוד מקיף. מצבם המשפטי של יהודי גרמניה ואוסטריה נחקרו כהלכה בספרי שטובה ושרר הנזכרים למעלה. דברי הימים החברתיים והכלכליים במאות י״ג–ט״ו הורצו בכרך השני מספרו של ג. קארו (Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter, Leipzig 1920), שאמנם לא הושלם מפני מות המחבר. לתולדות האבטונומיה של הקהילות יש נסיונות חשובים בספרו הנזכר של פינקלשטיין ובספרו של אפשטיין על השאלות ותשובות של הרשב״א כמקור היסטורי (לונדון, 1925). דברי ימי התרבות הרוחנית במוצאי ימי הבינים באיטליה ובגרמניה מתוארים בשני החלקים האחרונים מספרו של גידמן (Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der abendländischen Juden während des Mittelalters, Wien 1888) המתורגם לעברית על־ידי א. ש. פרידברג בשם „התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים" (ורשא 1896–1899). השלמה לספרו של גידמן יש למצוא בספריהם של ברלינר Aus dem inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter, Berlin 1900 ושל י. אברהמס Jewish Life in the middle ages, London 1896, שתורגם לעברית על־ידי דוד ילין ב„השלח". לתולדות הרבנות יש חומר רב בחלק החמישי של „דור דור ודורשיו" מאת אייזיק הירש וייס. ספריהם של יואל, יעקב ויוליוס גוטמן ודוד נוימרק משלימים את פרק הפילוסופיה בתולדות הספרות.

הכרה רבה יאתה לראש וראשון של ההיסטוריוגרפיה החדשה, לגרץ. הכרכים של ספרו הגדול העוסקים במוצאי ימי הביניים, וביחוד הכרך השמיני במהדורה המתוקנת של שנת 1890, נמצאים עד היום מכמה בחינות במרום המדרגה של הבקורת המדעית. הציונים שבסוף כרך זה (ששי בתרגום עברי) הם עד היום אבני יסוד לחקר השאלות השנויות במחלוקת בקורות אותה התקופה. בעשרות השנים האחרונות פונים ההיסטוריונים, על־ידי המציאות החשובות בגניזה שבקהיר, יותר ויותר לארץ הקדם. לתולדות ארץ המערב היתה חשובה מציאת התעודות הארגוניות הנזכרות למעלה, שהופיעו אור חדש על האבטונומיה של קהילות ישראל בתפקידן המדיני בספרד. אספקלריה חדשה נפתחה על־ידי חקירותיהם של שרר, קארו ואחרים גם בדברי הימים החברתיים והכלכליים. חוץ מזה נחקרו כמה מקצועות בדברי ימי היהודים בפולין, שבימי גרץ עדיין לא נאסף החומר בשבילם. על־ידי כל אלה ועם השינויים בהשקפה הכללית על דברי ימי ישראל מתגלית לנו השגה יותר ברורה על מהלך ההיסטוריה הישראלית במוצאי ימי הביניים.

ביבליוגרפיה.

מקורות וספרות.

הספרים החוזרים ונכפלים בסעיפים שונים מסומנים בקיצורים שונים, ואלה הם:

ברלינר = אברהם ברלינר, דברי ימי היהודים ברומא, עברית מאת ז. קלמנוביק, וורשא (המקיר הגרמני יצא בפרנקפורט 1893).

ברנפלד = שמעון ברנפלד, ספר הדמעות, מאורעות הגזירות והרדיפות והשמדות, שלשה כרכים, ברלין תרפ״ד–תרפ״ו.

רק־שפ״ר = גרץ, צבי (היינריך), ספר דברי ימי ישראל, מתורגם בתוספות הערות :הארות, חידושים ומילואים מאת שאול פינחס רבינוביק עם הערות ומילואים מאת ד״ר אברהם אליהו הרכבי, וורשא תר״נ–תר״ס.

התורה והחיים = התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, מאת פ. נידמאן, שלשה חלקים, עברית מאת א. ש. פרידברג, וורשא (המקור הגרמני יצא בשנת 1888).

נויבויאר = נויבויאר, סדר החכמים וקורות הימים, אוכספורד 1888, 1895.

עמק הבכא = יוסף הכהן, עמק הבכא, הוצאת ווינר, לייפציג 1858.

שבט יהודה = שלמה אבן וירגא, שבט יהודה, הוצאת ווינר, האנובר 1856.

ARONIUS, Regesten = Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273 (Berlin 1902).

BONDY-DWORSKY, Böhmen = Zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien, 609–1620, I-II, Akten (Prag 1906).

G. CARO = Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter, I-II (Leipzig 1908, 1920).

JEW. ENC. = Jewish Encyclopedia, I-XII (New-York 1901–1906).

JQR = Jewish Quarterly Review (London 1888–1908; New-York 1908–1926).

JACOBS, Sources = An inquiry into the sources of the history of the Jews in Spain (London 1894).

LEA, Inquisition = A history of the Inquisition in the middle ages, I. (New-York 1888).

LEA, Spain = History of the Inquisition of Spain, I (New-York 1906).

MS = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums

(Breslau 1852—1926).

REGNÉ, Catalogue — Catalogues des actes des rois d'Aragon cocernants les juifs de Narbonne du VI au XIV. s. (REJ 1908–1910),

REJ = Revue des études juives (Paris 1880—1926).

RENAN-NEUBAUER, Rabbins = Les rabbins français (Histoire littéraire de la France, XXVII, Paris 1877).

RIOS, Historia = Amador de los Rios, Historia social, politica i religiosa de los Judios de Espana i Portugal, I-III (Madrid 1875–1876),

SALFELD, Martyrologium = Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches (Berlin 1898).

SCHERER, Österreich = Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern (Leipzig 1901).

STEINSCHNEIDER, Übersetzungen = Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters (Berlin 1893).

STERN, Päpstliche Urkunden = Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden, I-II (Kiel 1893–1895).

STOBBE, Deutschland = Die Juden in Deutschland während des Mittelalters (1866; 1902),

VOGELSTEIN-RIEGER, Rom = Geschichte der Juden in Rom, I-II (Berlin 1896—1898).

WIENER, Regesten = Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters (Hannover 1862).

ZGJD = Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland I-V (1887–1892).

§ 2 (האלבינואים בצרפת והועידה הלטרנית משנת 1215).

שבט יהודה, עמ' 113 (ועי' גרץ־שפ"ר כרך ד' ציון א'); גרץ־שפ"ר, כרך ו', פרק א'; ברנפלד א' עמ' 262 ואילך.

Stern, Päpstliche Urkunden II, 174, 176, 177, 187, 188; Aronius, Regesten, 346, 347, 395; Epistolae Innocentii III, ed. Baluz II, 33, 123; Mansi, Sacrorum Conciliorum Collectio XXII, 1054 f.; Hefele, Konziliengeschichte V, 899, 942, 1144; Lea, Inquisition I, passim; Scherer, 41–45; Lucas, Innocent III. et les juifs (REJ XXXV, 247); Robert, Les signes d'infamie au moyen-âge, Paris 1889; idem, La roue des juifs depuis le XIII siècle (REJ VII, 81–95; VIII, 94—102); Saige, Les juifs de Languedoc, 19 (Paris 1881); Regné, Narbonne (REJ LVIII, 207–209): Singermann, Über Judenabzeichen (Berlin 1915); Newman, Jewish influence on christian reform movements, New-York 1926; Alphandery, Sur les Passagiens (REJ, 1926).

§ 3 (צרפת בימי לודביג הקדוש).

נויבויאר חלק ב׳, עמ׳ 251.

Laurière, Ordonnances des rois de France, I, 35—37, 44, 53, 54, 75, 85; Robert, Catalogue des actes relatifs aux juifs pendant le moyen-âge (REJ, III, 211—216); Loeb, Bulles inédites des papes (REJ, I, 116); Buoquet-Delisle, Recueil des historiens de France, XXIV, 9—11, 76, 82, 151, 189 et passim (Paris 1904; S. Index s. v. Judaeus); Renan-Neubauer, Rabbins, 558—562; Stern, Päpstliche Urkunden, 192, 196, 107, 202, 209; Saige, Juifs du Languedec, 23, 25, 38—40, 44, 61; Regné, Narbonne (REJ, LVIII, 81, 208; LIX 60—64): Kahn, Juifs de Beaucaire (REJ, LXV, 185: LXVI, 75—80); Gross, Gallia Judaica, 423; Lavisse-Langlois, Histoire de France, II; Scherer, Österreich 94—100; G. Caro, I, 364—390; Neubauer, REJ, XXXII, 128.

§ 4 (הויכוחים ושריפת התלמוד).

מלחמת חובה, קושטא 1710; גרץ־שפ״ה, כרך ד׳ ציון ז׳; שם, כרך ה׳, ציון ה׳; ברנפלד א׳ עמ׳ 307, 335.

Zadoc Kahn, Etude sur le livre de Joseph le Zelateur (REJ, I, 222; III); Loeb, La controverse de 1240 sur le Talmud (ibid, I, II, III); Idem, Polemistes Chrétiens et Juifs en France et en Espagne (ibid, XVIII, 43); Renan-Neubauer, Rabbins, 475—482; Darmsteter, l'Autodafé de Troyes (REJ, II, 199, seqq.); Stern, Päpstliche Urkunden, II, Nr. 205 f.; Levi, Les Juifs et l'inquisition dans la Frasce méridionale, Paris, 1891 (REJ XXIII, 150),

§ 5 (פילים הרביעי וגירוש 1306).

עמק הבכא 46, 180, 181.

Laurière, Ordonnancss etc. I, 317, 333 et passim; Bouquet, Recueil XXI, 27 etc.; Luce, Catalogue des documents du trésor des chartes (REJ, II, 15—72); Robert, Catalogues des actes etc. (ibid III, 216—224); Saige, Juifs de Languedoc, 87—103, 211—243; Regne, Narbonne (REJ, LIX, 64—81); Loeb, Les Juifs de Paris en 1296—1297 (ibid I, 61—71); L. Kahn, Les Juifs à Paris depuis le VI. s., Paris 1889, chp. II-III; Hefele, Konziliengeschichte VI, 177; Lavisse-Langlois, Histoire de France III, passim; Kayserling, Die Juden in Navarra 31—35 (Berlin 1861).

§§ 6–8 (אנגליה במאה הי״ג).

עמק הבכא 41. 44, 176; גרץ־שפ״ר כרך ה׳, ציון י״א.

Tovey, Anglia Judaica (1738); Jacobs, The Jews in Angevin, England (1893); idem, Jew. Enc. V, 164—167; Rigg, The Jews of England in the XIII century (JQR, XV. 1903); Abrahams, The expulsion of the Jews from England (ibid, 1894–1895); Hyamson, History of the Jews in England, 50—105 (London 1908); Scherer, Österreich, 88–93; G. Caro, I, 343–47: II, 3—68; Guttman, Die Beziehung des Duns Scotus zum Judentum (MS 1894, XXXVIII, 26–39).

§ 9 (קשטיליה בתקופת הריקונקביסטה).

גרץ־שפ״ר, כרך ה׳.

Jacobs, Sources, passim; Rios, Historia, I, cap. 8—10; II, cap. I; Stern, Päpstliche Urkunden II, NN. 175, 177, 179, 180, 186, 193, 201; Loeb, Nombre des Juifs de Castille (REJ XIV, 161): G. Caro, II, 237—264; Kayserling-Jacobs, Spain, Jew. Enc. XI, 489—490; Steinschneider, Übersetzungen, 977–980.

§ 10 (ארגוניה בימי יעקב הראשון).

פריץ בר, „דביר" כרך ב׳, עמ׳ 310 ואילך (ברלין 1924).

Regné, Catalogue NN. 1–657 (REJ, LX-LXII, Paris 1910—1911): Bofarul y Sans, Los Judios en el territorio de Barcelona (Barcelona 1911); Jacobs, Sources, 9–44; Stern, Päpstliche Urkunden II, NN. 181—185; Tourtoulon, Jaime I. le Conquerant, Paris 1863; Baer, Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien während des XIII und XIV Jahrhunderts (Berlin 1913); Kahn, Documents inédits sur les juifs de Montpellier (REJ, XIX, 22 f.).

§ 11 (האלג׳מעה האבטונומית).

אשכול, אנציקלופדיה ישראלית, כרך א׳, ערך אבטונומיה בתולדות ישראל.

Regné, Catalogue 6, 12, 29, 31, 92, 133, 160, 252, 257, 276, 317, 343, 355, 445, 446, 520, 552; Baer, 88–126; Jacobs, Sources, passim; Jew. Enc. I, 400—401; Vidal, les juifs de Roussillon (REJ, XV, 24–28).

§ 12 (הויכוח בברצילונה).

ויכוח הרמב"ן (מלחמת חובה, קושטא 1710; שטטין 1860 (הוצאת שטיינשניידר); ד. לאטיש, שערי ציון, הוצ׳ שלמה בובר 1885, עמ׳ 45; קאבאק, ישורון 1868, עמ׳ 1—34; גרץ־שפ"ר, כרך ה׳.

Wagenseil, Tela ignea satanea (1681); Mann, Une source de l'histoire juive au XIII s., REJ, 1926 LXXXII; Regné, Catalogue I. 207, 209, 212, 215—217, 249, 262, 318, 323, 324, 386; Loeb, La controverse de 1263 à Barcelone (REJ, XV. 1—18); Renan-Neubauer, Rabbins, 562—569.

§ 13 (ארגוניה בסוף המאה הי"ג).

תשובות הרשב"א, ששה כרכים, 1516; בר "דביר" ב׳, עמ׳ 311.

Regné, Catalogue 658—2635 (REJ, LXIII, LXIX-LXX, 1912—1920); Perles, Salomo ben Addereth, Breslau 1863; Baer, passim; Epstein, The "Responsa" of R. Salomon ben Adreth, as a source to the history of Spain, London 1925; Saige, Juifs de Languedoc, 92—102, 308—319; Kahn, les Juifs de Montpellier (ibid, XIX).

§ 14 (מעריצי הרמב"ם ומתנגדיהם).

אגרות הרמב"ם, ורשא 1876, עמ׳ 31—60; אברהם בן הרמב"ם, מלחמות ה׳, האנובר 1841; אוצר נחמד ב׳, 70, 170; משה מקוצי, סמ"ג א׳, סי׳ נ׳ (ויניציה 1522); גרץ־שפ"ר, כרך ה׳ פרק ב׳ וציון א׳.

Guttman, Guillaume d'Auvergne et la littérature juive (REJ, XVIII, 243 f.).

§ 15 (הרבנות).

וויס, דור דור ודורשיו, כרך ה׳, פרקים א׳, ג׳, ו׳; גרץ־שפ"ר, כרך ה׳, פרק ב׳ וה׳.

Gross, Gallia Judaica, passim; Perles, R. Salomo ben Addereth, Breslau 1863; Renan-Neubauer, Rabbins, passim; Epstein, The Responsa" etc.

§ 16 (הפילוסופיה במאה הי"ג).

יעקב אנטולי, מלמד התלמידים (הוצאת "מקיצי נרדמים", ליק 1866); "החלוץ", ד׳—ו׳ (קטעים מספרו של אלבלג); גרץ־שפ"ר כרך ה׳, פרק ז׳.

Renan, Averroes et l'averroisme, 219—277 (Paris 1861); Renan-Neubauer, Rabbins, 580—599, 628—647; Lavisse-Langlois, Histoire de France, passim; Guttman, Verhältnis des Thomas von Aquino zum Ju-

dentum, Göttingen 1891; Güdeman, Das jüdische Unterrichtswesen in Spanien, 155–158 (Wien 1873); Steinschneider, Hebr. Übersetzungen, §§ 166–171: Gross, Gallia Judaica, 199, 465 (Levi b. Abraham etc.).

§ 17 (המחלוקת כלפי הפילוסופיה).

אבא מרי מלוניל, מנחת קנאות (פרסבורג 1838); תשובות הרשב״א: א׳, סי׳ תט״ו–תי״ח; גרץ־שפ״ר, כרך ה׳; וויים, דור דור ודורשיו כרך ה׳, פרק ד׳.

Renan-Neubauer, Rabbins, 647—723; Steinschneider, Hebr. Übersetzungen, §§ 312, 383—386; Saige, Juifs de Languedoc, 92—102, 308—319; Цинберг, Борьба против раціонализма, Евр. Старина 1918.

§§ 18–19 (הקבלה וס׳ הזוהר).

אברהם אבולעפיה, ספר האות, ספר היובל לגרץ „עטרת צבי״, ברלין 1887; אברהם זכות, ס׳ יוחסין 88 (לונדון 1857); גרץ־שפ״ר, כרך ה׳ ציון י״ב; אריה די מודינה, ארי נוהם, הוצאת פירשט, לייפציג 1840; ש. ד. לוצאטו, וויכוח על חכמת הקבלה (ווארשא 1913, הוצאת „תבונה״); וויים, דור דור ודורשיו כרך ה׳, פרק ב׳; נינציג, אברהם אבולעפיה (האשכול ה׳, קרקא 1905); ניימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, כרך א׳; ג. שלום, מדעי היהדות א׳, עמ׳ 16–24.

A. Jellinek, Beiträge zur Geschichte der Kabbala, Leipzig 1852; idem, Moses de Leon und sein Verhältnis zum Sohar, Leipzig 1851; idem, Auswahl Kabbalistischer Mystik, Leipzig 1853; Joel, Die Religionsphilosophie des Sohar, Leipzig 1849.

§ 20 (גרמניה בימי פרידריך הוהנשטויפן).

גרץ–שפ״ר, כרך ה׳.

Aronius, Regesten 379–581; ibid., NN. 458, 771; Höniger, Zur Geschichte der Juden Deutschlands im Mittelalter (ZGDJ I, 137–151); Stobbe, Deutschland, 12–12, 27, 103 f.; Scherer, Österreich, 60–61, 76–78; G. Caro, I, 408—412, 423, 426—443; Stern, Päpstliche Urkunden II. Nr. 191; Hefele, Konziliengeschichte V, 951, 1027 (1871).

§ 21 (עלילת הדם).

ברנפלד א׳, עמ׳ 265, 273, 286, 295.

Aronius, Regesten, 413, 474, 497, 529, 531, 539, 556, 568; Stern, Päpstliche Urkunden II, 210; Idem, Die Blutbeschuldigung in Fulda (ZGJD II. 194—199); Bresselau, Juden und Mongolen im Jahre 1241 (ibid. I, 99—102); Kracauer, Geschichte der Juden in Frankfurt a.M., I, 5–9 (Frank-

furt 1925); Zunz, Synagogale Poesie, 29 f. (1920); Salfeld, Martyrologium 120 f., 317 f.

§ 22 (בין מלך למלך בשנות 1254—1273).

גרץ-שפ"ר כרך ה'; לאנדסהוט, עמודי העבודה עמ' 100, 132; ברנפלד, עמ' 316—329.

Aronius, Regesten, 582—770; „Schwabenspiegel", ibid. 771, Hefele, Konziliengeschichte, VI, 63; Stobbe, 19—27, 89—92; G. Caro, II, 116—118; Güdemann, Zur Geschichte der Juden in Magdeburg, 9—12 (1866); Weyden, Geschichte der Juden in Köln, 146—156 (Köln 1867); Zunz, Synagogale Poesie 31 f.; Salfeld, Martyrologium 120 f.

§ 23 (גרמניה בימי בית-מלכות הבסבורג).

גרץ-שפ"ר, כרך ה' ציון ט'; ברנפלד ב'. עמ' 41—59.

Wiener, Regesten 9—12; Böhmer, Fontes rerum germanicarum (ed. 1843—1853), II, 19, 30—39, 144 f.; König, Annalen der Juden in Preussen 19—26 (Berlin 1790); Stobbe, 20—27, 46—49, 164, 184—187, 282—283; G. Caro, II, 118—132; Scherer, Österreich, 79, 339, 349; Hoffmann, Der Geldhandel der deutschen Juden bis zum Jahre 1350, 178—217 (Berlin 1910); Back, R. Meir aus Rothenburg (Frankfurt 1895); Wellesz, Meir b. Baruch de Rotenburg (REJ, LXI, 49—55): Salfeld, Martyrologium 29 f., 331 f.

§ 24 (אוסטריה, בוהמיה ואונגריה).

Aronius, Regesten, Nr. 509, 547, 597, 603, 724—725; Bondy—Dworsky, Boehmen, I, Nr. 24—25; Friss, Monumenta Hungariae Judaica, I. 8—32 (Budapest 1903); Hefele, Konziliengeschichte VI, 100—106, 190, 197; Scherer, Oesterreich, 130—355; Schwarz, Das Wiener Ghetto (Wien 1909); Brann, Geschichte der Juden in Schlesien I, 6—25 (Breslau 1896); Bergeil, Geschichte der ungarischen Juden (1879); Hoffmann, Der Geldhandel der deutschen Juden bis zum Jahre 1350, 171—178, 217—224.

(ליקוטים מתשובותיו של „אור זרוע").

§ 25 (הקהילות והרבנות).

התורה והחיים א', עמ' 118, 200, 214; שו"ת אור זרוע, ז'יטומיר — 1862, ירושלים 1887; שו"ת ר' מאיר מרוטנבורג, לבוב 1860, ברלין 1891; זויים, דור דור ודורשיו כרך ה', פרק ב', ו', ז' ח'.

Aronius, Regesten, 423, 533, 574, 597, 603, 731, 734–735; Scherer, 254–260; Graetz, VII, 21, 102; Finkelstein, Jewish selfgovernment in the middle ages (New-York 1924, Jewish Theologic. Seminary) 56–81, 218–264; Wellesz, Meir de Rotenburg, REJ LVIII–LXI (1909–1911); Tykocinsky, Die Lebenszeit des Issak Or-Sarua (MS 1911, 478 ff.):

§ 26 (המחלוקת על השכלתנות; קינות וסליחות).

משה תאקו. כתב תמים (אוצר נחמד, ג׳, ווינה 1860); גרק־שפ״ר, כרך ה׳ 150–152; לנדסהוט, עמודי העבודה; ברלינר, קובץ על יד ג׳–ד׳ (מקיצי נרדמים 1887); ברנפלד, ב׳ עמ׳ 41.

Salfeld, Martyrologium, passim; Aronius, Regesten 397; Jew. Enc. XI, 605; Zunz, Synagogale Poesie, 27–36; Süskind von Trimberg, Minnenlieder, Berlin 1926.

§ 27–29 (רומא ואיטליה הדרומית).

ברלינר ב׳; התורה והחיים ב׳,

Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter, V. passim (1892); Vogelstein-Rieger, Rom I, 357–421; Lagumina, Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia, I, NN. 1633 (Palermo 1884); Strauss. Die Juden im Königreicr Sizilien unter Normannen und Staufern (Heidelberg 1910); Zunz, Zur Geschichte und Literatur, 484–488, (Berlin 1845); idem, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, 25 (1865); W. Cohn, Das Zeitalter der Hohenstaufen in Sizilien, 138 ff. (Berlin 1825).

§ 30 (פולניה כסניף לאשכנז).

גרק־שפ״ר, כרך ה׳ עמ׳ 137; שו״ת ר׳ מאיר מרוטנבורג, נ׳, ס׳ קי״ב; שו״ת אור זרוע, א׳ ס׳ קי״נ.

Hube, Constitutiones synodales provinciae Gneznensis, p. 68–71, 159–161 Petersburg 1856); Aronius, Regesten 724; Sternberg, Geschichte der Juden in Polen (1878); Schipper, Studja nad stosunkami gospodarczymi żydów w Polsce podczas średniowiecza, (Lwów 1911); Brann, Geschichte der Juden in Schlesien, S. 24–26, 32–33 (Breslau 1896); Русско-еврейскій архивъ, I (1882).

§ 31 (ביזנטיה ורוסיה).

קאבאק, גנזי נסתרות 1869; הנ״ל, ישורון 1868; התורה והחיים, א׳, עמ׳ 83–89; גרק־שפ״ר, כרך ה׳, עמ׳ 263.

Stern, Päpstliche Urkunden II, 198–200; Krauss, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, 53–55 (Wien 1914); Регесты и надписи 177, 178 (1898); Дубновъ, Евр. Старина 1914.

§ 33–35 (קשטיליה במאה הי״ד).

שבט יהודה, סי׳ י׳; עמק הבכא 54; נויבואר, א׳ 97, 109; אלעמי, אגרת המוסר, לייפצינ 1854; גרץ־שפ״ר ז׳, ציון י״ג.

Zuniga (Anales de Sevilla), Zurita (Anales de Aragon), Ayala (Chronicas de Don Pedro, Don Juan I, Enrique III); Rios, Historia II, 2, 4, 6; Lea, Spain I, 94–103; Jacobs, Sources, passim; Kayserling, Les juifs dans le royaume de Leon (REJ XXXVII, 137).

§ 36 (ארגוניה, נברה, פורטוגל).

שבט יהודה, סי׳ ו׳; עמק הבכא, 49, 51; נויבויאר, ב׳, 243; גרץ־שפ״ר, כרך ה׳, ו׳; שיר, „החלוץ״ א׳, עמ׳ 20 (לבוב 1851).

Zurita, Anales de Aragon (Rios, Historia II, 3, 5); Jacobs, Sources 45–65; Regné, Catalogue (REJ 1922—1924, LXXIII, LXXV, LXXVI, LXXVIII); Lea, Spain I, 94, 100; Bär, Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien (Berlin 1913); Kayserling, Geschichte der Juden in Navarra etc. (Berlin 1861), 3; idem, Geschichte der Juden in Portugal, 1–39 (1867); Vital, Les juifs de Roussillon etc. (REJ AV, 46–58); Finkelstein, Jewish Self-government, 328 f. (New-York 1924).

§ 37 („מלחמת מצוה״ בשנת 1391).

שבט יהודה, סי׳ כ״ז, מ״ה, מ״ז ומ״ח; ח. קרשקש, כתב על הגזרות, עמ׳ 128; זכות, ס׳ יוחסין פרק ד׳; נויבויאר, א׳, 98, 110; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳, ציון ט״ו.

Ayala, Cronica de Enrique III, ano 1391; Rios, Historia II, 7; Lea, Spain I, 103–110.

§ 38 (הרבנות והפילוסופיה).

ד. לאטיש, שערי ציון, הוצ׳ שלמה בובר 1885; ווייס, דור דור ודורשיו, כרך ה׳, פרק י״ב–ט״ז; גרץ־שפ״ר, כרך ה׳–ו׳; שו״ת ריב״ש, קונסטנטינופול 1547; חסדאי קרשקש, א׳ ה׳, ווינה 1860; קייזרלינג, הספרדים, פרק ב׳ (האסיף ד׳ עמ׳ 10); אלעזר אטלס, הריב״ש ובני דורו („הכרם״, 1887).

Steinschneider, Hebr. Übersetzungen, § 4–6; Joel, Chasdai Crescas' Religionsphilosophie (Breslau 1886); Güdemann, Das jüd. Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode 272–179.

§ 39—40 (השיבה לצרפת והגירוש בשנת 1394).

שבט יהודה, סי׳ ו׳, כ״ד—כ״ה, מ״ג; עמק הבכא, עמ׳ 46, 181; גרץ־שפ״ר, כרך ז׳.

Ordonnances des Rois de France, I, 488, 571, 604, 646, 682; III, 351, 352, 467–469, 471–472; IV, 139, 439; V, 167, 168; VI, 44, 339, 439, 519, 563; VII, 169–171, 643, 675 (Paris 1849); Saige, Les juifs du Languedoc, 103—107, 330—334; L. Kahn, Les juifs á Paris depuis le VI. s. III (Paris 1889); Luce, Les juifs sous Charles V. (Revue Historique, VII, 362 f.); Is. Loeb, Les expulsions des juifs de France au XIV s. (Grätz's Jubelschrift, Breslau 1887, 39–56); G. Caro, II, 91—116; Scherer, Österreich, 97–99, 260–266; Lavisse, Historie de France III, passim; Lazard, Les juifs de Touraine (REJ XVII, 210—234); S. Kahn, Les juifs de Beacaire (ibid. LXVII 83—97); Regné, Narbonne (ibid. LIX 80–89); Jew. Enc. V, 461–464.

§ 41 (שרידי היהדות הצרפתית במאה הט״ו).

Prudhomme, Les juifs en Dauphiné au XIV et VX ss. (Grenoble 1883); Arnauld, Essai sur la condition des juifs en Provence au moyen-âge (1879); Cremieux, Les juifs de Marseille au moyen-âgc (REJ, XLVI, 246–268); Maulde, Les juifs dans les états francais du Saint-Siège (Paris 1886); idem, (REJ VII—X); Bardinet, La condition civile des juifs du Comtat Venaissin ai XV s. (REJ VI, 1–38; 269—273); Gross, Gallia Judaica 46, 78, 369, 489–495.

§ 42 (חורבן התרבות העברית בצרפת).

לאטיש, שערי ציון (1885); גרץ־שפר, כרך ה׳—ו׳; וויים, דור דור ודורשיו, כרך ה׳, פרק י״א וט״ו.

Gross, Gallia Judaica, 67, 94, 467; Munk, Melanges de philosophie, 497–503; Renan-Neubauer, Les écrivains juifs francais (Histoire litteraire de la France, XXXI, Paris 1893, 477—547, 586—644, 666—681); Joel, Levi ben Gerson als Religionsphilosoph (Breslau 1862); Steinschneider, Hebr. Übersetzungen 66—73, 91—94.

§ 43 (גרמניה, לודביג הבאווארי ומכי היהודים).

ברנפלד, ב׳ עמ׳ 79; גרץ־שפ״ר, כרך ה׳.

Wiener, Regesten, 25 - 50, 111—125, 219—222; Bondy-Dworsky, Böhmen ts. I, 51—92; Stobbe, Deutschland 15–16, 28—32, 187, 188, 283, 284; Scherer, Österreich, 356–373; Scheld, Histoire des juifs d'Alsace

11—18, 23—33, (Paris 1887); Ephraim, Histoire des juifs d'Alsace depuis le milieu du XIII jusqu'à la fin du XIV s. (REJ, LXXVIII, 38—47); Weyden, Geschichte der Juden in Köln, 165—186, 359—376 (Köln 1867); Kracauer, Geschichte der Frankfurter Juden, I, 18, 30, (Frankfurt 1925); Salfeld, Martyrologium, 67 f.

§ 44 (המגפה השחורה).

עמק הבכא, עמ' 53, 186 ואילך; גרץ־שפ"ר, כרך ה'.

Böhmer, Fontes rerum germanicarum III, 259 f.; IV, 68 f. 272 f. (1843—1868); Königshofen, Strassburger Chronik, ed. Schilter, 1021—1036, (1886); Hegel, Chroniken der deutschen Städte II, 759—764 (1862); Ulrich, Sammlung jüdischer Geschichten aus der Schweiz, 94, 125, 157, 188 (1768); König, Annalen der Juden in den preussischen Staaten (1790); Höniger, Der Schwarze Tod in Deutschland (Berlin 1882); Bondy-Dworsky, Böhmen I, NN. 110—116; Stobbe, 53, 92, 98, 188—191, 284—286; Scheid, 34—38; Ephraim, 47—57; Weyden, Geschichte der Juden in Köln, 186—194, 377 f.; Kracauer, Geschichte der Frankfurter Judan I, 31—40; Steinberg, Studien zur Geschichte der Juden in der Schweiz, 127—135 (Zürich 1903); Zunz, Synagogale Poesie, 39—43; Nohl, Der Schwarze Tod, eine Chronik der Pest. 1348—1720 (Potsdam 1924).

§ 45 (המחצית השניה של המאה הי"ד).

עמק הבכא, עמ' 55, 194; גרץ־שפ"ר, כרך ו'.

Wiener, Regesten 127—159, 213—215, 223—236; Bondy-Dworsky, Böhmen etc. I, 98—109, 121—184; Friss, Monumenta Hungariae Judaica, Nr. 46 f.; Stobbe, 23, 32, 55, 71-73; Scherer, 375—402; Scheid, Alsace 50 f.; Ephraim 57 f.; Brann, Geschichte der Juden in Schlesien, 66—79 (Breslau 1901); Weyden, Geschichte der Juden in Köln, 194—231, 377 f. Kracauer, Geschichte der Fraukfurter Juden I, 2; Goldmann, Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien (Wien 1908); Schwarz, Das Wiener Ghetto (1909); Eibenschütz, Documents sur les juifs de Wiener-Neustadt (REJ, XXVIII—XXX); Wolf, Geschichte der Juden in Wien, 13—16 (Wien 1876); Süssmann, Die Judenschuldentilgungen unter König Wenzel (1907).

§ 46 (מלחמות ההוסיטים והריאקציה).

עמק הבכא, עמ' 58, 195.

Wiener, Regesten 53—57, 167—196, 237—246; Bondy-Dworsky, I, 205—233; Goldmann, Judenbuch der Scheffstrasse (1908); Stobbe, 36,

86, 93, 175, 192, 240, 288–291; Kerler, Besteuerung der Juden durch Siegmund und Albrecht II. (Zgjd. III, 1–13, 107–129); Grätz VIII, 130–139; Kracauer, Geschichte der Frankfurter Juden I, Kap. 4; Weyden Geschichte der Juden in Köln, 232–252, 391–396; Scherer, Österreich, 403–421; Brann, Geschichte der Juden in Schlesien, 81—104; Schwarz, Das Wiener Ghetto; Das Judenviertel bis zu seiner Aufhebung im Jahre 1421 (Wien 1909); S. Krauss, Die Wiener Geserah vom Jahre 1421 (Wien 1920); Friss, Monum. Hungariae Jud., NN. 118–119; Steinberg, Die Geschichte der Juden in der Schweiz, 142—147.

§ 47 (ירידת הקהלות בגרמניה).

Wiener, Regesten, 78–104, 200–210, 247—252; Stern, Päpstliche Urkunden I, NN. 49, 52, 52, 59, 62; Bondy-Dworsky, Böhmen, 239–293; Ölsner, Schlesische Urkunden zur Geschichte der Juden, 33, 76—78 (1864); König, Annalen der Juden, 46—48, 61, 62, 76—83, 291, 292; Güdemann, Geschichte der Juden in Magdeburg 20–26, 44, 45 (1864): Scherer, Österreich, 420—440; Scheid, Histoire des juifs d'Alsace, 71–77: Braun, Geschichte der Juden in Schlesien, 115—149; Kracauer, Geschichte der Frankfurter Juden I, Kap. 5; Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, Wien 1914 (Quellen zur Geschichte der Juden in Österreich VI).

§ 48 (החיים הפנימיים והספרות בגרמניה).

שו״ת מהרי״ל ישראל איסרליין (תרומת הדשן), ישראל ברונא, ווייל; לקט יושר (מקיצי נרדמים, ברלין 1903); התורה והחיים נ׳ פרק א׳, ב׳, ו׳; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳, 108, 138, 237, 420; וויים, דור דור ודורשיו, כרך ה׳, פרק כ״ב–כ״ד; לנדסהוט, עמודי העבודה ב׳; ברנפלד ב׳, עמ׳ 100—181; יהודה קויפמן, יו״ט ליפמאן מילהויזן, ניו־יורק תרפ״ז.

Wiener, Regesten passim; Stobbe, 94–96, 140–148; Scherer, 114, 115, 119, 241—249, 254–260; Rosenberg, o. c. S. 11 f.; Zunz, Synagogale Poesie, 36–53; Salfeld, Martyrologium, 73, 242 ff.

§ 49 (גזירות השמד).

שבט יהודה, סי׳ מ״ו, מ״ט, נ״ו; עמק הבכא, עמ׳ ט״ז; נויבויאר א׳ עמ׳ 98 (זכר צדיק); זכות, ס׳ יוחסין, סוף פרק ד׳; גרץ־שפ״ר, כרך א׳.

Rios, Historia II, Kap. 8, 10; Lea, Spain, I, 110–116; Jacobs, Sources, passim.

§ 50 (הויכוח בטורטוסה)׳

שבט יהודה סי׳ מ׳, ויכוח טורטוסה, ישורון של קאבאק ו׳, 45; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳.

Rodriguez de Castro, Biblioteca Espanola I, 203; Ad. Poznanski, Le colloque de Tortose et de San Mateo, (ReJ LXXIV—LXXVI), Paris 1922—1923); Rios, Historia II, Kap. 8; Lea, Spain, I, 117; Baer, Untersuchungen über die Quellen des Schebet Jehuda, 38—47 (Berlin 1923).

§ 51 (תקומה זמנית, 1415—1454).

שבט יהודה, סי׳ מ״א; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳; איסידור לב, האסיף ג׳, 1887.

Stern, Päpstliche Urkunden I, NN. 18, 26, 39, 40, 43: Rios, Historia III, Kap. 1–2; Kayserling, Das castilianische Gemeindestatut (Jahrbuch für Geschichte der Juden, 1869); Fernandez y Gonzalez, Ordenamiento... de 1432 (Madrid 1886); I. Loeb, Reglements des juifs de Castille en 1432 (REJ XIII, 187 f.); Finkelstein, Jewish selfgovernment in the middle ages XIII (New-York 1924).

§ 52 (רדיפת האנוסים).

נויבויאר א׳, עמ׳ 94 (זכר צדיק); גרץ־שפ״ר כרך ו׳.

Stern, Päpstliche Urkunden, NN. 45, 51, 56; Lea, Spain, I, 125—130, 148–154; Rios, Historia, III, 3; Jacobs, Sources, passim.

§ 53 (פורטוגל).

שבט יהודה סי׳ ס״ה; גרץ־שפ״ר כרך ו׳.

Kayserling, Geschichte der Juden in Portugal, 38—68 (Berlin 1867); Rios, Historia II, 6, 9; III, 4.

§ 54 (שקיעת התרבות העברית בספרד).

שמעון דוראן, קשת ומגן (ליבורנו 1785); פרופיאט דוראן, אל תהי כאבותיך; ניינר, מלא הפנים, ברלין 1840; אייזנשטיין, אוצר ויכוחים עמ׳ 94; שבט יהודה סי׳ ז׳, ח׳, כ״ט, ל״ב, מ׳, מ״א, ס״ד, ס״ה, ס״ז; חיים אבן מוסה, מגן ורומח, בית תלמוד ב׳, 117; מורה נבוכים לרמב״ם, עם פירושי אפודי, שם טוב ואברבנאל, וורשא 1972; אלבו, ס׳ עיקרים; וויים, דור דור ודורשיו, כרך ה׳, פרק י״ז—כ״א; גרץ־שפ״ר, כרך ד׳, ציונים א׳, ד׳, ח׳ וט׳; הורודצקי, ס׳ הקנה, התקופה כ״ה.

Loeb, Polemistes chretiens et juifs (REJ XVIII, 219 f.); Steinschneider, Hebräische Übersetzungen, passim.

§ 55 (האינקוויזיציה בספרד).

גרץ־שפ״ר, כרך ו׳, פרק ח׳, וציון י״ב.

Llorente, Histoire critique de l'inquisition d'Espagne I, passim (Paris 1817); Lea, History of the Inquisition in Spain I, 155—183, 249 f.; Rios, Historia III, Kap. 5—6.

§ 56 (גירוש ספרד).

שבט יהודה, סי׳ נ״א—נ״ח; אברהם טורוטיאל, ס׳ הקבלה (נויבואר א׳); לאטיש, ליקוטים: „דבי אליהו״ מאת קפסאלי עמ׳ 68 (פרובה 1869); עמק הבכא עמ׳ 65; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳, ציונים י״א וט״ז.

Lea, Spain I, 131—142, 569—582, 587—611; Loeb, Le Saint-enfant de a Guardia, Paris 1888 (REJ XV); Rios, Historia III, 6, 8.

§ 57 (גירוש פורטוגל).

שבט יהודה, סי׳ נ״ט—ס״ב; לאטיש שם עמ׳ 73; זכות, ס׳ יוחסין עמ׳ 226 (הוצ׳ פיליפובסקי, לונדון); עמק הבכא, עמ׳ 67; גרץ־שפ״ר, כרך ו׳, ציונים י״ג—י״ד.

Kayserling, Geschichte der Juden in Portugal, 85—139; Idem, Geschichte der Juden in Navarra etc., 105—110; Rios, Historia III, 9.

§ 58 (קהילת רומא במאות י״ד—ט״ו).

עמק הבכא, עמ׳ 49, 183; שבט יהודה סי׳ י״ד; ברלינר ב׳; התורה והחיים, ב׳; שז״ח הלברשטם, תקנות קדמוניות בבולוניה (ס׳ היובל לגרץ 1887).

Stern, Päpstliche Urkunden I, NN. 14, 15, 19—21, 24—26, 29—31, 24—40, 44, 54, 60—64; Vogelstein-Rieger, Rom I, 300—325; II, 1—28; Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom, VI—VII.

§ 59 (איטליה העליונה).

עמק הבכא, עמ׳ 63, 198; התורה והחיים ב׳, ח׳.

Stern, Päpstliche Urkunden I, NN. 16, 17, 31, 41, 42, 48; Schiavi, Gli ebrei in Venezia e nelle sue colonie ("Nuova Antologia", 1893, passim); Ciscato, Gli ebrei in Padowa, 1300—1800, 12—32, 38—60, 68—70, 132—137, 229—245 (Padova 1901); Cassuto, Gli ebrei in Firenze nell età del Rinascimento, 14, 32, 39—42, 53—67, 361—380 (Firenze 1918); idem, La familie des Medicis et les juifs (REJ LXXVI, 132—145); Grätz, VIII, 255—261; Scherer, Österreich, 596, 615, 643—667; Strack, Das Blut im Aberglauben der

Menscheit, 126–130 (1900); Levi, Les juifs de Candie (REJ XXVI, 198); D. Kaufmann, Contributions à l'histoire des juifs en Italie (ibid. XX, 34–35, 48–51); Krauss, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, 83, 85, 95.

§ 60 (איטליה הדרומית וסיציליה).

התורה והחיים ב', פרק ט' וציון י"ח.

Terorelli, Gli ebrei nell'Italia meridionale (Archivio storico Napolitane, XXXII–XXXIII); Lagumina, Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia, I–III (Palermo 1884–1895); Zunz, Geschichte der Juden in Sizilien (Zur Geschichte und Literatur, 487–534); La Lumia, Ebrei Siciliani, in Studi di storia siciliana, vol. II, 1870.

§ 61. (הספרות בתקופת הרינסנסה).

עמנואל הרומי, מחברות (לבוב 1870; הוצאה חדשה מאת ח. בראדי ברלין 1926; התורה והחיים ב' פרק ד'–ה'; וויס, דור דור ודורשיו כרך ה פרק נ"ה: י. ש. ריגיו, מבוא ל„בחינת הדת" של אליהו דלמדינו (ווינה 1880).

Cassuto, Dante und Manoello (Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur, 1921—1922, Berlin); Vogelstein-Rieger, Rom, I, 421—425; II, 68—74; Renan-Neubauer, Les écrivains juifs vrançais: Calonymos b. Calonymos, 74 (Histoire littéraire de la France, XXXI, 417—460, 651—653; Vogelstein-Rieger, Rom I, 421—485; II, 68—74; Berliner, Rom II, 119—122; Steinschneider, Hebräische Übersetzungen, 263, 330' 499 etc.; Дубновъ, Иммануилъ Римскій (Восходъ 1886); Красный, Иммануилъ и Данте (Восходъ 1906).

§ 62. (פולין בימי קזימיר הגדול).

Bandtkie, Jus Polonicum, 1–21 (Warszawa 1831); Volumina Legum, 1347 (Petreburg 1859, I, 22); Dlugosz, Historia Polonica 1357; Bielski, Kronika Polska I, 398, 414, 415 (Kroków 1856); Monumenta Poloniae Historica, VI 347, 590; Sternberg, Geschichte der Juden in Polen, 57–65 (1873); Schipper. Studya nad stosunkami gospodarczymi żydów w Polsce podczas średniowiacza, 63–66, 77—79, 106, 113, 133, 152 (Lwów 1911); Русско-евр. архивъ I, 1882.

§ 63. (פולין וליטא בימי יגלו וויטילדו).

Volumina Legum I, 35; Berson, Dyplomatarjusz dotyczący żydów w dawnej Polsce I, (Warszawa 1910); Dlugosz, Historia Polonica 1406—1407; Bielski, Kronika I, 508; Perles, Geschichte der Juden in Posen

(Ms. XIII, 281—288); Balaban, Dzieje Żydów w Krakowie I, 9—30 (Kraków 1913); idem, „Kwartalnik Historyczny“ XXV, 234—239 (Lwów 1911); Schipper, Studya etc, 137—142, 329—334; Prümers, der Hostiendiebstahl zu Posen im Jahre 1399 (Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, 1965, 293—317; Русско-евр. архивъ I, III; Бершадскій Литовскіе евреи III, (1883); Шиперъ, Евр. Старина IV, 102—106 (1911)

§ 64. (פולין ובימי היגולונים הראשונים)

גרץ־שפ״ר כרך ו׳ ציון ה׳; שיפער, קולטורגעשיכטע פון די יודען אין פוילען בעת׳ן מיטלאלטער (ווארשא 1926); וטשטיין, מפנקסי הקהל בקרקא (מונטסשריפט 1900 ברסלוי).

Bandtkie, Jus Polonicum, 19—289; Volumina Legum I, 116—117 Długosz, Historia Polonicum, 1464; Bielski Kronika II, 795, 893—894; Bloch, Generalprivilegien der polnischen Judenschaft (Posen 1892); Perles, Posen 289—293; Balaban, Kraków I, 31—50; Schipper, Studya etc. 148, 152, 172—176, 185; Ringelblum, Żydzi w Warszawie po rok 1527 („Nowe Życie“ 3, 1924); Русско-евр. архивъ, I, II; Шорръ, Евр. Старина I, II Бершадскій, Литовскіе евреи IV; Гаркави, Восходъ 1900, V.

§ 65. (קרים ורוסיה)

פירקוביץ. אבני זכרון, ווילנא 1872; הרכבי, גלות קיוב, המצפה, פטרבורג 1885.

Harkavy, Altjüdische Denkmäler aus der Krim, 230—232 (Petersburg 1876); Регесты и надписи I, 184—218.

§ 66. (המרכז החדש בתורכיה).

סמברי, דברי יוסף (נויבויאר א׳ 138, 153); ילינק, קונטרס תתנ״ו, לייפציג 1854; גרץ־שפ״ר כרך ו׳, עמ׳ 240, 300, 427; רוזאנים, דברי ימי ישראל בתוגרמה כרך א׳, פרקים א׳—ג׳.

Franco, Essai sur l'histoire des israélites de l'empire Ottoman, 27—38 (Paris 1897).

§ 67. (מצרים וארץ ישראל).

סמברי (נויבויאר א׳ עמ׳ 116); לונץ, ירושלים א׳, 166—229; ב׳, 1—32 ג׳, 72—86; גרץ־שפ״ר כרך ו׳, עמ׳ 303, 430.

Macrizi, Histoire des sultans Mamelouks, I, 2-me Part., p. 153—154 (ed. Quairemère, Paris 1840); Lane-Poole, History of Egypt in the middle ages, passim (London 1901); Munk, Palestine, 644 f. (Paris 1856); Carmoly, Itineraires de la Terre Sainte du XIII—XVII s. (1847); Мѣдниковъ, Палестина со времени арабскаго завоеванія II, 1341, 1368.

מפתח השמות והענינים.

י

כ

ל

מ

נ

ס

ת

תקון טעות

הפסקא «קהלות ארץ ישראל» וכו׳ עד «וניצול האוכלוסין» שבעמ׳ 273 אינה במקומה, ונשתרבבה מעמ׳ 285 לפני הפסקא «ביחוד נפגעה» וכו׳.